

શ્રી સિદ્ધહરેમચન્દ્ર શબ્દાનુશાસન લઘુવૃત્તિ વિવરણ

— : વિવરણકાર : —

પંન્યાસ ચન્દ્રગુપ્ત વિજય ગણી

— : પ્રકાશન : —

શ્રી મોક્ષેકલક્ષી પ્રકાશન

— : આર્થિક સહકાર : —

શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન શ્લેતામ્બર મંદિર ટ્રસ્ટ

૨૦૩ ભવાની પેઠ, પુણે ૪૧૧ ૦૦૨

કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય વિરચિત

શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્ર શબ્દાનુશાસન લઘુવૃત્તિ વિવરણ

— : વિવરણકાર : —

પૂ. પરમશાસન પ્રભાવક વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ પૂજ્યપાદ આ. ભ.
શ્રી. વિ. રામચન્દ્ર સૂ. મહારાજાના પટ્ટાલંકાર સ્વ. પૂજ્યપાદ આ.
શ્રી વિ. મુક્તિચન્દ્ર સૂ. મ. સા. ના શિષ્યરત્ન પૂ. પંન્યાસપ્રવર
શ્રી અમરગુપ્ત વિ. ગણિવર્ય મ. સાહેબના શિષ્યરત્ન

પંન્યાસ ચન્દ્રગુપ્ત વિ. ગણી

— : પ્રકાશન : —

શ્રી મોક્ષેશ્વરી પ્રકાશન

— : આર્થિક સહકાર : —

શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન શ્વેતામ્બર મંદિર ટ્રસ્ટ
૨૦૩ ભવાની પેઠ, પુણે ૪૧૧ ૦૦૨

શ્રી સિદ્ધધર્મચન્દ્ર શબ્દાનુશાસન
લઘુવૃત્તિ વિવરણ

પ્રથમ આવૃત્તિ : નકલ ૧૦૦૦

પ્રકાશક : શ્રી મોક્ષેશ્વરી પ્રકાશન

— : પ્રાપ્તિસ્થાન : —

શા. સૂર્યકાન્ત ચતુરલાલ	રજનીકાન્તભાઈ એફ. વોરા.
મુ.પો. મુરબાડ, જિ. ઠાણે	૬૫૫, સાચાપીર સ્ટ્રીટ
	પુણે ૪૧૧ ૦૦૧

વિજયકર કાંતિલાલ ઝવેરી
જહાંપનાંહની પોળ,
કાળુપુર રોડ, અમદાવાદ - ૧

— : મુદ્રક અને ફોટો કંપોઝીંગ : —
એસ. જયકુમાર એફડ કું.
૧૨૮/૨ રુપનગરી શૉપ નં. ૨૬
કર્વે રોડ, પુણે - ૪૧૧ ૦૨૯

શા. મુકુન્દભાઈ રમણલાલ
પ 'નવરત્ન' ફેલેટ્રસ
નવા વિકાસ ગૃહ માર્ગ
પાલડી. અમદાવાદ - ૭

મૂલ્ય : ૪૫ રૂ.

વિવરણકારની વાત

-અનન્તોપકારી દેવાધિદેવ શ્રી અરિહન્ત પરમાઓએ કેવલજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ પછી જ પરમતારક શાસનની સ્થાપના કરી હોવાથી એની સર્વોપરિતા સ્વયંસિદ્ધ છે. શ્રી સર્વજ્ઞ પ્રણીત એ પરમતારક શાસનના મર્મને સમજાવવાં માટે શ્રી ગણધર ભગવન્તો આદિ મહર્ષિઓએ શ્રી દ્વાદશાઙ્ગી પ્રમુખ અનેકાનેક શાસ્ત્રોની રચના કરીને આપણી ઉપર અસીમ ઉપકાર કર્યો છે. સ્યાદ્વાદના અભેદ કવચથી સુરક્ષિત શ્રી જિનવચનોના અખૂટ ખજાનાનો પરિચય કરાવનારા એ પરમ પવિત્ર અદ્ભુત ગ્રન્થરત્નો પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષામાં રચાયા છે. પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત ભાષાના પ્રારંભિક પણ તલસ્પર્શી યથાર્થજ્ઞાન વિના એ પરમતારક ગ્રન્થોના પરિશીલનથી પણ શ્રી જિનવચનોના એ અખૂટ ખજાનાનો પાવન પરિચય કરી શકાય એમ નથી.

મુમુક્ષુ જનોની એ પાવન પરિચય કરવાની પુણ્યકામના સફળ બને એ એકમાત્ર ભાવનાથી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતભાષાના પ્રારંભિક યથાર્થ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ઉપયોગી આ વિવરણ આજે પ્રકાશિત કરાય છે. કલિકાલ-સર્વજ્ઞ પૂજ્યપાદ આચાર્યભગવન્ત શ્રીમદ્ વિજય હેમચન્દ્ર સૂરીશ્વરજી મહારાજા દ્વારા વિરચિત શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્ર શબ્દાનુ શાસન - લઘુવૃત્તિના આ વિવરણનાં પ્રકાશન પૂર્વે આજ સુધીમાં અનેક વિવરણો પ્રકાશિત થયા છે. પ્રગટ થયેલા એ વિવરણોમાં કેટલાક વિવરણકારોએ પોતાની બુદ્ધિ - પ્રતિભાનુ ખરેખર જ પ્રદર્શન કર્યું છે. જેમને વ્યાકરણની પરિભાષાનો પણ સાચો ખ્યાલ નથી એવા લોકોએ ગ્રન્થકાર પરમર્ષિ ના સૂત્રરચનાની સમીક્ષા કરી ખૂબ જ ધૃષ્ટતા કરી છે. ખરી રીતે તો સ્વતન્ત્ર રીતે વ્યાકરણની રચના માટે પોતાની જાતને સમર્થ માનનારાઓએ વ્યાકરણના વિવરણ અંગે શાં માટે પ્રયાસ કર્યો તે સમજાતું નથી. એ વિવરણો અંગે કેટલીક આવશ્યક સમીક્ષા હું કરું એની અપેક્ષાએ વૈયાકરણીઓ પોતે જ એની સમીક્ષા કરી લે - એ વધુ ઉચિત જણાય છે.

પાતંજલ મહાભાષ્ય જેવા આકરગ્રન્થો સુધીના વ્યાકરણના વિશાલ ગ્રન્થો ની ઉજ્જવલપ્રભામાં આ વિવરણની અલ્પતમ પ્રભાનું કોઈ જ અસ્તિત્વ નથી. વિદ્વાન્ ગણાતા લોકોની વ્યાકરણ પ્રત્યેની ઉદાસીનતાને દૂર કરી વ્યાકરણશાસ્ત્રના અધ્યયન - અધ્યાપન પ્રત્યે અભિરુચિ પ્રગટાવવાં માટે આ એક પ્રયાસ છે. મુખ્યપણે વ્યાકરણની પ્રધાનપરિભાષાના પરિચય પૂર્વક સામાન્ય પ્રક્રિયાંશનું અહીં સ્પષ્ટ દિગ્દર્શન કર્યું છે. વ્યાકરણનું અધ્યયન - અધ્યાપન કરતી વખતે પડતી અગવડને લક્ષ્યમાં રાખી તેને દૂર કરવાં પૂરતો પ્રયત્ન કર્યો છે. ખાસ તો પૂ. સાધુ - સાધ્વીજી મ. ને અધ્યયન - અધ્યાપન અંગેની સગવડતા માટે આ વિવરણ 'શ્રી પાર્શ્વનાથ જૈન મંદિર ટ્રસ્ટ, ભવાનીપેઠ પૂના' ના જ્ઞાનખાતાની રકમના સદ્વ્યયે પ્રગટ થાય છે. તેથી આ પુસ્તકની સમ્પૂર્ણ કિંમત અથવા યોગ્ય નકરો જ્ઞાનખાતે આપ્યા વિના શ્રાવકોએ આ પુસ્તકનો ઉપયોગ ન કરવા ભલામણ છે. અનેકાન્તવાદનું અવગાહન કરવા દ્વારા આત્મકલ્યાણની સાધનામાં મુમુક્ષુ જનોને સહાયક બનવાની કામનાથી લખાએલા આ વિવરણનો માત્ર આજીવિકા ચલાવવા આદિના લક્ષ્યથી ઉપયોગ ન કરવા પણ સૂચના છે.

દેશકાલની સીમાઓથી પર એવા પરમ સત્યસ્વરૂપ શ્રી જિનવચનોનું જયવાદમાં આ વિવરણનો નાનો પણ નિખાલસ સાદ સંભળાય અને શાસનસેવાનું આ નાનું સુકૃત મારા અને પાઠકોના આત્માને પરમાત્મા બનાવે એવી શ્રદ્ધા સાથે વિરમું છું.

પં ચન્દ્રગુપ્ત વિ. ગણી

ગુરુમંદિર જૈન ઉગ્રાશ્રય

પગડબંધલેન નાસિક

વિ. સં. ૨૦૪૭ માગસર વદ ૫ :

ગુરુવાર : તા. ૬-૧૨-૧૯૮૦

અથ પ્રારમ્ભ્યતે પ્રથમાધ્યાયે પ્રથમઃ પાદઃ।

પ્રણમ્ય પરમાત્માનં ઈત્યાદિ - શ્રી વીતરાગ પરમાત્માને અથવા સ્વકીય અને પરકીય આત્માને પ્રણામ કરીને પૂર્વાચાર્યોની પદ્ધતિનું કાંઈક સ્મરણ કરીને આચાર્ય ભગવાન શ્રી હેમચંદ્ર સૂરિજી દ્વારા સમ્યક્ શબ્દોનાં અનુશાસનને પ્રકાશિત કરાય છે. અથવા પૂર્વાચાર્યોની પદ્ધતિનું સ્મરણ કરીને આચાર્ય ભગવાન શ્રી હેમચંદ્ર સૂરિજી દ્વારા કેટલાંક સમ્યક્ શબ્દોનાં અનુશાસનને પ્રકાશિત કરાય છે. સામાન્યતઃ લોકમાં બોલાતા 'લૌકિક' અને વેદમાં પ્રસિદ્ધ 'વૈદિક' આ બે ભેદથી શબ્દો બે પ્રકારના છે. એમાંથી અહીં લૌકિક શબ્દોનું અનુશાસન હોવાથી 'કિञ्चित् श्रेयः शब्दानुशासनं प्रकाशयते' આ પ્રમાણે અન્વય કર્યો છે.

अहं १।१।१॥

'અહમ્' આ મંત્રાક્ષર છે. એનો નાશ થતો નથી. અથવા 'અહમ્' માં 'અ ર હ અ મ્' આમાંથી કોઈ એકજ વર્ણ મંત્ર છે. બાકીના વર્ણો તેનો આન્તર પરિકર મનાય છે. 'આન્તર' અને 'બાહ્ય' આ બે ભેદથી પરિકર બે પ્રકારનો છે. સપરિકર જ મંત્ર કાર્યસાધક બને છે. મુદ્રા આસન વર્તુલાદિ મંત્રનો બાહ્ય પરિકર છે. અને મંત્રાક્ષરની સાથેના વર્ણો તેનો આંતર પરિકર છે. 'અહમ્' આ મંત્રાક્ષર પરમેષ્ઠીનો વાચક છે. શાસ્ત્રકર્તા અને શાસ્ત્રભણનારના મંગલ માટે શાસ્ત્રના પ્રારંભે તેનું પ્રણિધાન કર્યું છે. 'અહમ્' આ મંત્રાક્ષર વાચક છે અને 'પરમેષ્ઠી' તેના વાચ્ય છે. આ મંત્રાક્ષરની સાથે પ્રણિધાન કરનારનો સંભેદ છે અર્થાદ્ વાચ્ય વાચક ભાવ સ્વરૂપ સંશ્લેષ છે અને મંત્રાક્ષરના વાચ્ય

એવા પરમેષીની સાથે પ્રણિધાન કર્તાને અભેદ છે. 'જેમ 'ઝર્હમ્' આ મંત્રાક્ષર પરમેષીનું વાયક છે તેમ તેમનાથી અભિન્ન એવા મારું પણ વાયક છે.' આ રીતે પોતાના શુદ્ધ આત્માના, પરમાત્માની સાથેના અભેદનું જે ધ્યાન છે તેને પ્રણિધાન કહેવાય છે. જે તાત્ત્વિક નમસ્કાર સ્વરૂપ છે. જેથી નમસ્કાર કર્તા સ્વયં નમસ્કાર્ય બને છે. ॥૧૧॥

સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાત્ ૧૧૧૨॥

સ્યાદ્વાદ એટલે અનેકાંતવાદ. સ્યાદ્વાદથી, પ્રકૃત - આ વ્યાકરણમાંના શબ્દોની સિદ્ધિ એટલે ઉત્પત્તિ અને જ્ઞાન જાણવાં. આશય એ છે કે નિત્યત્વ અનિત્યત્વ; ભેદ અભેદ ઈત્યાદિ અનંતધર્મોથી યુક્ત એવી વસ્તુમાં નિત્યત્વ અનિત્યત્વાદિ ધર્મોનો ભિન્ન ભિન્ન અપેક્ષાએ સ્વીકાર કરવો એ અનેકાંતવાદ છે. આ વ્યાકરણમાં જે જે સમ્યક્ શબ્દોની સિદ્ધિ કરાઈ છે. એ સિદ્ધિ અનેકાંતવાદ વિના શક્ય નથી. શબ્દમાં નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ, ભેદ અને અભેદ ઈત્યાદિ વિરુદ્ધ ધર્મોનો સમાવેશ ન માનીએ તો શબ્દોનો; પરસ્પરનો વિશેષણ-વિશેષ્યભાવ, -હસ્વ - દીર્ઘાદિ આદેશ, વગેરે જે ફેરફાર છે તે ઘટી શકે નહીં. સર્વવ્યવહારની ઉપપત્તિની જેમ જ શબ્દોની ઉપપત્તિ પણ અનેકાંતવાદને આધીન છે. એ અનેકાંતવાદથી અસત્કાર્યવાદીના મતે સાધુશબ્દોની ઉત્પત્તિ અને સત્કાર્યવાદીના મતે શબ્દોની જાપ્તિ (જ્ઞાન) થાય છે. અનેકાંતવાદ વિના શબ્દોમાં થતાં ફેરફાર શાં માટે સંગત થતાં નથી, સત્કાર્યવાદ અને અસત્કાર્યવાદ માનનારનો કયો આશય છે.... ઈત્યાદિ વસ્તુને, ભણાવનારા પાસેથી બરાબર સમજવી જોઈએ. ॥૨૧॥

લોકાત્ ૧૧૧૩॥

સંયોગાદિ સંજ્ઞાઓ; ઘણટાલાવાદિ ન્યાયો અને 'અ આ ઇ ઈ' ઈત્યાદિ વર્ણોનો અનુક્રમ વગેરે જે આ વ્યાકરણમાં કહ્યું નથી.

તેની સિદ્ધિ અન્યવ્યાકરણકારોના નિયમથી સમજવી જોઈએ; અર્થાદ્ એ માટે વૈયાકરણોની પરંપરા જ પ્રમાણ છે. એનાથી જ સંયોગાદિ સંજ્ઞાઓ વગેરે સિદ્ધ છે. ॥૩॥

ઔદન્તાઃ સ્વાઃ ૧૧૧૪॥

‘અ’ થી ‘ઔ’ સુધીના દરેક વર્ણોને સ્વર સંજ્ઞા થાય છે. સૂત્રમાં ‘સ્વાઃ’ આ બહુવચનનો નિર્દેશ ‘અ ૩’ ‘ઐ ૩’ ઈત્યાદિ પ્લુત વર્ણોને પણ ‘સ્વર’ સંજ્ઞાનું વિધાન કરવા માટે છે. ॥૪॥

એક-દ્વિ-ત્રિમાત્રા હસ્વ-દીર્ઘ-પ્લુતાઃ ૧૧૧૫॥

એક-હસ્વ વર્ણના ઉચ્ચારણ માટે જેટલો સમય લાગે છે તેને ‘માત્રા’ કહેવાય છે. જે સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરવા માટે એક માત્રા થાય છે તે સ્વરને ‘હસ્વ’ કહેવાય છે. જે સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરવા માટે બે માત્રા થાય છે. તે સ્વરને ‘દીર્ઘ’ કહેવાય છે. અને જે સ્વરનું ઉચ્ચારણ કરવા માટે ત્રણ માત્રા થાય છે, તેને ‘પ્લુત’ કહેવાય છે. અ ઇ ઉ ઈત્યાદિ-હસ્વ છે. આ ઈ ઊ ... ઈત્યાદિ દીર્ઘ છે. અને આ ઇ ઈ ઊ ઊ ... ઈત્યાદિ પ્લુત છે. ॥૫॥

અનવર્ણા નામી ૧૧૧૬॥

‘અ’ વર્ણને છોડીને બીજા સ્વરોને નામિસંજ્ઞા થાય છે. ‘ઐ’ થી ‘ઔ’ સુધીના સ્વરો ‘નામિ’ કહેવાય છે. (‘અનવર્ણા નામી’ આ સૂત્રમાં ‘અનવર્ણાઃ’ આ બહુવચનાન્ત પદ છે; અને ‘નામી’ આ એકવચનાન્ત પદ છે. આ પ્રમાણે અહીં જે વચનનો ભેદ છે તે, ‘જ્યાં કાર્યો સ્વરની અપેક્ષાએ કાર્ય સ્વર ન્યૂન હોય છે ત્યાં નામિસંજ્ઞાશ્રિત કાર્ય થતું નથી અર્થાત્ કાર્યો સ્વરને, ત્યાં નામિસંજ્ઞા થતી નથી’ એ જણાવવા માટે છે. ‘ત્લૈ’ (૧ લો ગણ)+અ (શવ) +

તિ (તિવ) આ અવસ્થામાં એ સ્વરને નામિસંજ્ઞા થાય તો 'નામિનો૦.....૪-૩-૧' થી એ ના સ્થાને 'એ' ગુણ થશે અને તેથી 'એ' ને 'એદૈતોડયાય્' ૧-૨-૨૩ થી 'અય્' આદેશ થવાથી 'ભયતિ' આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થશે. તેથી તેનાં નિવારણ માટે અહીં 'એ' ને નામિસંજ્ઞા કરાતી નથી. કારણ કે કાર્યી (જેને કાર્ય કરવાનું છે તે) સ્વર 'એ' ની અપેક્ષાએ કાર્ય (વિધેય) સ્વર 'એ' (પ્રયત્નની અપેક્ષાએ) ન્યૂન છે. તેથી 'ભૈ + જ + તિ' આ અવસ્થામાં 'એ' ને નામિસંજ્ઞા ન થવાથી તેને 'એદૈતોડયાય્' ૧-૨-૨૩ થી 'આય્' આદેશ થવાથી 'ભાયતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. જેનો અર્થ 'કરમાય છે.' એવો છે.) ॥૬॥

લુવન્તા: સમાના: ૧૧૧૭॥

'જ' થી 'લૂ' સુધીના વર્ણોને 'સમાન' સંજ્ઞા થાય છે. અ આ ઇ ई उ ऊ ऋ ॠ અને ॡ આ સમાન સ્વરો છે. ॥૭॥

ए-ऐ-ओ-औ सन्ध्यक्षरम् १११८॥

ए ऐ ओ અને औ આ ચાર વર્ણોને સન્ध्यક્ષર સંજ્ઞા થાય છે. ॥૮॥

अं-अः अनुस्वारविसर्गौ १११९॥

અં અને અઃ અહીં અકારને છોડીને ' ' અને 'ઃ' ને અનુક્રમે 'અનુસ્વાર' અને 'વિસર્ગ' સંજ્ઞા થાય છે. અનુસ્વાર અને વિસર્ગનું ઉચ્ચારણ સ્વરની સહાય વિના થતું ન હોવાથી સૂત્રમાં 'અં' અને 'અઃ' આ પ્રમાણે અકાર સાથે અનુસ્વાર અને વિસર્ગનું ગ્રહણ છે. અનુસ્વાર નાસિક્ય વર્ણ છે અને વિસર્ગ કણ્ઠ્ય વર્ણ છે. એ યાદ રાખવું ॥૯॥

કાદિર્બજ્જનમ્ ૧૧૧૧૦॥

‘ક’ થી ‘હ’ સુધીના પ્રત્યેક વર્ણને વ્યઞ્જન સંજ્ઞા થાય છે.
(અનુસ્વાર અને વિસર્ગ પણ વ્યઞ્જન મનાય છે.) ॥૧૦॥

અપઞ્ચમાન્તસ્થો ધુટ્ ૧૧૧૧૧॥

દરેક વર્ગના પાંચમા (ઙ્ઞ જ્ઞ ણ્ઞ ન્ઞ મ્) વ્યઞ્જનને અને અન્તસ્થા
(ય્ ર્ લ્ વ્) ને છોડીને બાકીના ક્ થી હ સુધીના વર્ણોને ‘ધુટ્’ સંજ્ઞા
થાય છે. ॥૧૧॥

પઞ્ચકો વર્ગઃ ૧૧૧૧૨॥

પાંચ પાંચ સંખ્યા પ્રમાણ ક્ થી ઙ્ઞ; ચ્ થી જ્ઞ; ટ્ થી ણ્ઞ; ત્
થી ન્ઞ; અને પ્ થી મ્; સુધીના વર્ણોને વર્ગ સંજ્ઞા થાય છે. ॥૧૨॥

આઘ-દ્વિતીય-શ-ષ-સા અઘોષઃ ૧૧૧૧૩॥

દરેક વર્ગના આઘ ક્ ચ્ ટ્ ત્ પ્ તેમ જ દ્વિતીય ઋ ઌ ઠ્
થ્ ફ્ અને શ્ ષ્ સ્ ને ‘અઘોષ’ સંજ્ઞા થાય છે. ॥૧૩॥

અન્યો ઘોષવાન્ ૧૧૧૧૪॥

અઘોષ વર્ણોને છોડીને બાકીના ક્ વગેરે વર્ણોને અર્થાદ્ દરેક
વર્ગના ત્રીજા ચોથા પાંચમા વર્ણોને તેમ જ ય્ ર્ લ્ વ્ હ ને
‘ઘોષવત્’ સંજ્ઞા થાય છે. ॥૧૪॥

ય-ર-લ-વા અન્તસ્થાઃ ૧૧૧૧૫॥

ય્ ર્ લ્ અને વ્ ને ‘અન્તસ્થા’ સંજ્ઞા થાય છે. ॥૧૫॥

અં-અઃ = ક)(પ - શબ્તાઃ શિદ્ ૧૧૧૧૬॥

આ સૂત્રમાં અ ક અને પ કેવલ અનુસ્વારાદિનાં ઉચ્ચારણ માટે છે. અનુસ્વાર (), વિસર્ગ (:), વજ્રાકૃતિ (=) અને ગજકુમ્ભાકૃતિ ()() વર્ણને તેમ જ શ્ષ સ્ને 'શિદ્' સંજ્ઞા થાય છે. ॥૧૬॥

તુલ્યસ્થાનાઽઽસ્યપ્રયત્નઃ સ્વઃ ૧૧૧૧૭॥

જે વર્ણોના કણ્ઠ્ય આદિ સ્થાન અને આસ્ય પ્રયત્ન સમાન હોય છે તે વર્ણોને પરસ્પર 'સ્વ' સંજ્ઞા થાય છે. વર્ણોનાં સ્થાન નીચે જણાવ્યા મુજબ આઠ પ્રકારનાં છે. (૧) ઉરસ્ (હૃદય). (૨) કણ્ઠ. (૩) મૂર્ધન્. (૪) જિહ્વામૂલ. (૫) દન્ત. (૬) નાસિકા. (૭) ઓષ્ઠ. અને (૮) તાલુ. મુખની અંદર થનારા વર્ણાનુકૂલ પ્રયત્નોને 'આસ્યપ્રયત્ન' કહેવાય છે. જે સ્પૃષ્ટત્વાદિ સ્વરૂપ છે. ઉદાત્ત^૧ અનુદાત્ત^૨ અને સ્વરિત^૩ આ ત્રણ ભેદથી 'અ' વગેરે વર્ણો ત્રણ પ્રકારના છે. ઉદાત્તાદિ વર્ણો 'સાનુનાસિક'^૪ અને 'નિરનુનાસિક'^૫ ભેદથી બે પ્રકારના છે. તેથી આ રીતે 'અ' વગેરે વર્ણો છ પ્રકારના છે અને એના -હસ્વ^૬, દીર્ઘ^૭ અને પ્લુત^૮, આ ત્રણ ત્રણ ભેદ ગણવાથી 'અ ઇ ઉ' વગેરેના દરેકના અઢાર અઢાર ભેદ છે.

ઉપર જણાવેલા અઢાર પ્રકારના 'અ' વર્ણનો 'વિવૃત પ્રયત્ન' અને 'કણ્ઠ' સ્થાન સમાન છે. તેથી તે અઢાર વર્ણોને પરસ્પર 'સ્વ' સંજ્ઞા થાય છે.

આવીજ રીતે અઢાર પ્રકારના 'ઇ' વર્ણનું 'તાલુ' સ્થાન અને 'વિવૃત પ્રયત્ન' સમાન હોવાથી તે અઢાર વર્ણો પરસ્પર 'સ્વ' સંજ્ઞક છે.

અઢાર પ્રકારના 'ઉ' વર્ણનું 'ઓષ્ઠ' સ્થાન અને 'વિવૃત પ્રયત્ન' સમાન હોવાથી તે વર્ણોને પરસ્પર 'સ્વ' સંજ્ઞા થાય છે.

અઢાર પ્રકારના 'ઋ' વર્ણનું 'મૂર્ધન્' સ્થાન અને 'વિવૃત પ્રયત્ન'

સમાન હોવાથી તે વર્ણોને પરસ્પર 'સ્વ' સંજ્ઞા થાય છે.

અઢાર પ્રકારના 'લૃ' વર્ણનું 'દન્ત' સ્થાન અને 'વિવૃત પ્રયત્ન' સમાન હોવાથી તે અઢાર વર્ણો પરસ્પર 'સ્વ' સંજ્ઞક છે.

સન્ધ્યક્ષરો -હસ્વ ન હોવાથી એ એ ઓ અને ઔ દરેકના બાર બાર ભેદ છે. એમાં બાર પ્રકારના 'એ' વર્ણનું 'તાલુ' સ્થાન અને 'વિવૃતતર' પ્રયત્ન સમાન હોવાથી તે બાર વર્ણો પરસ્પર 'સ્વ' સંજ્ઞક છે. બાર પ્રકારના 'ઐ' વર્ણોનું 'તાલુ' સ્થાન અને 'અતિ વિવૃતતર' પ્રયત્ન સમાન હોવાથી તે બાર વર્ણો પરસ્પર 'સ્વ' સંજ્ઞક છે. બાર પ્રકારના 'ઓ' વર્ણનું 'ઓષ્ઠ' સ્થાન અને 'વિવૃતતર' પ્રયત્ન સમાન હોવાથી તે બાર વર્ણોને પરસ્પર 'સ્વ' સંજ્ઞા થાય છે. બાર પ્રકારના 'ઔ' વર્ણનું 'ઓષ્ઠ' સ્થાન અને 'અતિવિવૃતતર' પ્રયત્ન સમાન હોવાથી તે બાર વર્ણો પરસ્પર 'સ્વ' સંજ્ઞક છે.

આવીજ રીતે વર્ગીય (કાદિ વર્ગીય) પાંચ પાંચ વર્ણો પરસ્પર 'સ્વ' સંજ્ઞક છે અર્થાત્ ૬ વર્ગીય પાંચ પરસ્પર 'સ્વ' સંજ્ઞક છે તેમજ ચ વર્ગીય, ૮ વર્ગીય, ૮ વર્ગીય અને ૫ વર્ગીય પાંચ પાંચ વર્ણો પરસ્પર 'સ્વ' સંજ્ઞક છે. 'સાનુનાસિક' અને 'નિરનુનાસિક' આ બે બે ભેદથી ય્ લ્ અને વ્ બે બે પ્રકારના છે. તે બે પ્રકારનો ય્ વર્ણ પરસ્પર 'સ્વ' સંજ્ઞક છે. બે પ્રકારનો 'લ્' વર્ણ પરસ્પર 'સ્વ' સંજ્ઞક છે. અને બે પ્રકારનો 'વ્' વર્ણ પણ પરસ્પર 'સ્વ' સંજ્ઞક છે. ॥૧૭॥

ત્યૌ-જતમૌ-શસ્-ટા-ભ્યામ્-મિસ્-ડે-ભ્યામ્-ભ્યસ્-હસિભ્યામ્-

ભ્યસ્-હસોસામ્ ઇયોસુસુપાં ત્રયી ત્રયીપ્રથમાદિઃ ૧૧૧૧૮॥

- (૧) સિ ઔ જસ્ (૨) અમ્ ઔ શસ્ (૩) ટા ભ્યામ્ મિસ્
(૪) ડે ભ્યામ્ ભ્યસ્ (૫) હસિ ભ્યામ્ ભ્યસ્ (૬) હસ્ ઓસ્ આમ્
(૭) હિ ઓસ્ સુ આ ત્રણ ત્રણ પ્રત્યયોને અનુક્રમે પ્રથમા દ્વિતીયા
તૃતીયા ચતુર્થી પંચમી ષષ્ઠી અને સપ્તમી સંજ્ઞા થાય છે. ॥૧૮॥

ત્યાદિર્વિષત્કિ: ૧૧૧૧૧૧

‘સિ’ પ્રત્યયમાં ‘ઈ’ અનુબંધ છે અને ‘તિવ્’ પ્રત્યયમાં ‘વ’ અનુબંધ છે. એ અનુબંધથી રહિત ‘સિ’ અને ‘તિવ્’ નું ગ્રહણ કરીને ‘ત્યાદિ’ આ પ્રમાણે અહીં નિર્દેશ કર્યો છે. ‘સિ’ પ્રત્યયથી ‘સુપ્’ સુધીના અને ‘તિવ્’ પ્રત્યયથી ‘સ્યામહિ’ સુધીના (જુઓ સૂ. નં. ૩-૩-૬ થી ૩-૩-૧૬) પ્રત્યયોને ‘વિષત્કિ’ સંજ્ઞા થાય છે. ॥૧૧॥

તદન્તં પદમ્ ૧૧૧૧૨૦

ત્યાદિની (‘સિ’ વગેરે પ્રત્યયોની) પ્રકૃતિ જેની આદિમાં હોય અને ત્યાદિ જેના અન્તમાં હોય તે સમુદાયને તેમજ ત્યાદિની (‘તિવ્’ વગેરે પ્રત્યયોની) પ્રકૃતિ જેની આદિમાં હોય અને ત્યાદિ જેના અન્તમાં હોય તે સમુદાયને ‘પદ’ સંજ્ઞા થાય છે. જેનાથી પ્રત્યયોનું વિધાન કરાય છે તેને તે પ્રત્યયની ‘પ્રકૃતિ’ કહેવાય છે. ‘ધર્મો યુષ્માકં સ્વમ્’ અહીં ‘ધર્મ’ નામથી સિ પ્રત્યય વિહિત છે. અને ‘દદાતિ અસ્મભ્યં શાસ્ત્રમ્’ અહીં ‘દા’ ધાતુથી તિવ્ પ્રત્યય વિહિત છે. તેથી સિ પ્રત્યયની પ્રકૃતિ ધર્મ છે અને તિવ્ પ્રત્યયની પ્રકૃતિ ‘દા’ ધાતુ છે. ત્યાદિ અને ત્યાદિ પ્રત્યય ની પ્રકૃતિ જેની આદિમાં છે અને ત્યાદિ અને ત્યાદિ પ્રત્યય જેના અન્તમાં છે એવા ધર્મસ્ અને દદાતિ આ સમુદાયને આ સૂત્રથી પદ સંજ્ઞા થાય છે. અને તેથી ‘પદાદ્યુગ્’ વિષ્ણુ.... ૨-૧-૨૧ થી ‘યુષ્માકમ્’ ને ‘વસ્’ અને ‘અસ્મભ્યમ્’ ને ‘નસ્’ આદેશ થવાથી ‘ધર્મો વઃ સ્વમ્’ અને ‘દદાતિ નઃ શાસ્ત્રમ્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. જેનો ક્રમશઃ અર્થ ‘ધર્મ તમારું ધન છે.’ ‘અમને શાસ્ત્ર આપે છે.’ આ પ્રમાણે છે. ॥૨૦॥

નામ સિદ્યુષ્યજ્ઞને ૧૧૧૧૨૧

‘સ’ ઈત્ (અનુબંધ) છે જેમાં એવો સિત્ પ્રત્યય; અથવા ય્

સિવાયનો વ્યઞ્જન છે આદિમાં જેના એવો ય્ ભિન્ન વ્યઞ્જનાદિ પ્રત્યય પરમાં (અવ્યવહિતોત્તરમાં) હોય તો પૂર્વનાં નામને 'પદ' સંજ્ઞા થાય છે. 'ભવત્' શબ્દને "ભવતોરિકણીયસૌ" ૬-૩-૩૦ થી ઈયસ્ પ્રત્યય. 'અપ્રયોગીત્' ૧-૧-૩૭ થી ઈયસ્ ના 'સ્' ને ઈત્ સંજ્ઞા અર્થાત્ તેનો લોપ. તેથી સિત્ ઈયસ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી 'ભવત્' નામને આ સૂત્રથી 'પદ' સંજ્ઞા થાય છે; અને તેથી 'ધુટસ્તૃતીયઃ' ૨-૧-૭૬ થી ભવત્ નામના 'ત્' ને દ્ આદેશ થવાથી સ્પાદિ કાર્ય બાદ 'ભવદીયઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. જેનો અર્થ 'આપસંબંધી' આ પ્રમાણે છે. પયસ્+ખ્યામ્ આ અવસ્થામાં વ્યઞ્જનાદિ (ય્ ભિન્નવ્યઞ્જનાદિ) ખ્યામ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી પયસ્ નામને આ સૂત્રથી 'પદ' સંજ્ઞા થાય છે. તેથી 'સોઠ્ઠઃ' ૨-૧-૭૨ થી સ્ ને 'ઠ્' (ઠ) આદેશ. 'ઘોષવતિ' ૧-૩-૨૧ થી ઠ્ (ઠ) ને 'ઝ' આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'પયોખ્યામ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. જેનો અર્થ સ્પષ્ટ છે. અયિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ય્ ભિન્ન જ વ્યઞ્જનાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો પૂર્વનાં નામને 'પદ' સંજ્ઞા થાય છે. તેથી 'વાચમિચ્છતિ' આ અર્થમાં 'વાચમ્' શબ્દને 'અમાવ્યયાત્ ક્યન્ ચ' ૩-૪-૨૩ થી ક્યન્ (ય) પ્રત્યય. 'એકાર્થ્ય' ૩-૨-૮ થી સ્પાદિવિભક્તિ અમ્ નો લોપ. વાચ્+ય આ અવસ્થામાં ય્ ભિન્ન વ્યઞ્જનાદિ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી વાચ્ નામને પદ સંજ્ઞા થતી નથી. અન્યથા માત્ર વ્યઞ્જનાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો પૂર્વનાં નામને 'પદ' સંજ્ઞા થાય તો 'વાચ્' નામને પણ પદ સંજ્ઞા થશે. તેથી 'ચજઃ કગમ્' ૨-૧-૮૬ થી વાચ્ ના ચ્ ને ક્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી વાચ્યતિ ના સ્થાને વાક્યતિ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થશે. ક્યન્ પ્રત્યયાન્ત વાચ્ય ધાતુને તિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વાચ્+ય+જ+તિ આ અવસ્થામાં 'લુગસ્યા૦... ૨-૧-૧૧૩' થી ય ના 'જ' નો લોપ થવાથી 'વાચ્યતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. જેનો અર્થ 'વાણીને ઈચ્છે છે.' આ પ્રમાણે છે. ॥૨૧॥

આ સૂત્રમાંના 'ક્ય' થી ક્યન્ ક્યઙ્ અને ક્યઙ્ષ નું ગ્રહણ કરવું. ક્ય પ્રત્યય અર્થાત્ ક્યન્ ક્યઙ્ અને ક્યઙ્ષ પ્રત્યય પરમાં હોય તો પૂર્વનાં નકારાન્ત નામને પદ સંજ્ઞા થાય છે. અહીં ક્યન્ વગેરે પ્રત્યયોમાં ય સિવાયના બધાં વર્ણો ઈત્ છે અર્થાત્ તેનો 'અપ્રયોગીત્' ૧-૧-૩૭ થી લોપ થાય છે. સૂ.નં. ૧-૧-૨૧ થી ય ભિન્ન વ્યંજનાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો પૂર્વનાં નામને પદ સંજ્ઞા થાય છે. પરન્તુ યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો પૂર્વનાં નામને પદ સંજ્ઞા થતી નથી તેથી આ સૂત્રનું પ્રણયન છે.

'રાજાનમિચ્છતિ' આ અર્થમાં દ્વિતીયાન્ત રાજન્ શબ્દને 'અમાવ્ય૦....' ૩-૪-૨૩ થી ક્યન્ (ય) પ્રત્યય. 'રાજેવાચરતિ' આ અર્થમાં પ્રથમાન્ત રાજન્ શબ્દને 'ક્યઙ્' ૩-૪-૨૬ થી ક્યઙ્ (ય) પ્રત્યય. ન ચર્મ અર્ચર્મ અર્ચર્મ ચર્મ સમ્પદ્યતે આ અર્થમાં પ્રથમાન્ત ચર્મન્ શબ્દને "ઙાચ્ લોહિતા૦...." ૩-૪-૩૦ થી ક્યઙ્ષ (ય) પ્રત્યય. સર્વત્ર એકાર્થ્યે ૩-૨-૮ થી સ્પાદિ વિભક્તિનો લોપ. આ સૂત્રથી ક્યન્ ક્યઙ્ અને ક્યઙ્ષ પ્રત્યયની પૂર્વેના રાજન્ અને ચર્મન્ સ્વરૂપ નકારાન્ત નામને પદ સંજ્ઞા થાય છે. તેથી રાજન્+ય રાજન્+ય અને ચર્મન્+ય આ અવસ્થામાં 'નાન્મો નો૦....' ૨-૧-૧૧ થી ન્ નો લોપ. ત્યારબાદ રાજ+ય, રાજ+ય, અને ચર્મ+ય આ ધાતુઓને અનુક્રમે વર્તમાનાના તિવ્ (તિ), તે અને તિવ્ (તિ) પ્રત્યય. તેની પૂર્વે શવ્ (અ) વિકરણ પ્રત્યય. 'લુગસ્યા૦....' ૨-૧-૧૧૩ થી ય ના 'અ' નો લોપ. રાજ + ય + અ + તિ આ અવસ્થામાં 'ક્યનિ' ૪-૩-૧૧૨ થી રાજ ના 'અ' ને 'ઈ' આદેશ. તેમ જ રાજ + ય + અ + તે અને ચર્મ + ય + અ + તિ આ અવસ્થામાં રાજ અને ચર્મ ના અન્ત્ય 'અ' ને 'દીર્ઘશ્ચિવ૦....' ૪-૩-૧૦૮ થી 'આ' આદેશ થવાથી અનુક્રમે રાજીયતિ, રાજાયતે અને ચર્માયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. જેનો અર્થ અનુક્રમે નીચે મુજબ છે. રાજાને ઈચ્છે છે. રાજાની જેમ આચરણ કરે છે. ચર્મ ભિન્ન ચર્મ

નસ્તં મત્વર્થે ૧૧૧૨૩॥

મત્વર્થીય પ્રત્યય પરમાં હોય તો 'સ્' અને 'ત્' જેના અન્તમાં છે એવા નામને પદ સંજ્ઞા થતી નથી. સંકારાન્ત અને તકારાન્ત નામને સૂ.નં. ૧-૧-૨૧ થી પદ સંજ્ઞાની જે પ્રાપ્તિ હતી; તેનો આ સૂત્ર ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિષેધ કરે છે. યશોડસ્યાસ્તિ આ અર્થમાં 'અસતપોમાયા૦...' ૭-૨-૪૭ થી પ્રથમાન્ત યશસ્ શબ્દને 'વિન્' પ્રત્યય. તડિદ્ યત્રાડસ્તિ આ અર્થમાં તડિત્ શબ્દને 'તદસ્યા૦' ૭-૨-૧ થી 'મતુ' (મત્) પ્રત્યય. 'માવર્ણાન્તો૦...' ૨-૧-૧૪ થી 'મ્' ને વ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે 'યશસ્વી' અને 'તડિત્વાન્' આવો પ્રયોગ થાય છે. જેનો અર્થ અનુક્રમે 'યશવાળો' અને 'મેઘ' આ પ્રમાણે છે. યશસ્ + વિન્ અને તડિત્+મત્ આ અવસ્થામાં ય્ ભિન્નવ્યઞ્જનાદિ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી યશસ્ અને તડિત્ નામને 'નામ સિદ૦.....' ૧-૧-૨૧ થી પદ સંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિષેધ થયો છે. જેથી 'સોઠુઃ' ૨-૧-૭૨ થી યશસ્ ના સ્ ને 'ઠુ' આદેશ અને 'ઘુટસ્તૃતીયઃ'. ૨-૧-૭૬ થી તડિત્ ના અન્ત્ય ત્ ને 'દ્' આદેશ થયો નથી. અન્યથા આ સૂત્રના અભાવમાં એ થાત તો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત.॥૨૩॥

મનુર્નમોડઙ્ગિરો વતિ ૧૧૧૨૪॥

'વત્' પ્રત્યય પરમાં હોય તો પૂર્વના મનુસ્ નમસ્ અને અઙ્ગિરસ્ નામને 'પદ' સંજ્ઞા થતી નથી. 'મનુરિવ', 'નમઙ્ગિવ' અને 'અઙ્ગિરા ઇવ' આ અર્થમાં પ્રથમાન્ત મનુસ્ નમસ્ અને અઙ્ગિરસ્ નામને 'સ્યાદેરિવે' ૭-૧-૫૨ થી વત્ પ્રત્યય. 'એકાર્થ્યે' ૩-૨-૮ થી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. 'નામ્યન્ત૦....' ૨-૩-૧૫ થી મનુસ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ. 'વત્તસ્યામ્' ૧-૧-૩૪ થી અવ્યય સંજ્ઞા ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે મનુષ્વત્

નમસ્વત્ અને અહિંગરસ્વત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. જેનો અર્થ અનુક્રમે નીચે મુજબ છે. મનુષ્યની જેમ. આકાશની જેમ. અને અહિંગરા ઋષિની જેમ. મનુસ્+વત્, નમસ્+વત્ અને અહિંગરસ્+વત્ આ અવસ્થામાં 'નામ સિદયવ્યજ્જને' ૧-૧-૨૧ થી મનુસ્ વગેરે નામોને પદસંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે. અન્યથા આ સૂત્રના અભાવમાં સૂ.નં. ૧-૧-૨૧ થી પદ સંજ્ઞા થાત તો મનુસ્ વગેરે નામના સ્ ને 'સોરુઃ' ૨-૧-૭૨ થી રુ આદેશાદિ કાર્ય થાત, જેથી 'મનુર્વત્' ઈત્યાદિ અનિષ્ટ પ્રયોગનો પ્રસંગ થાત. ॥૨૪॥

વૃત્યન્તોડસથે ૧।૧।૨૫।

પર અર્થને જણાવનારી વૃત્તિ છે. જે સમાસ, કૃત, તદિધત, એકશેષ અને સનાયન્ત, ભેદથી પાંચ પ્રકારની છે. વૃત્તિ ઘટક પદોના અર્થથી અતિરિક્ત અર્થનું અભિધાન વૃત્તિથી થતું હોવાથી વૃત્તિને 'પરાર્થાભિધાયી' કહેવાય છે. રાજ્ઞઃ પુરુષઃ = રાજપુરુષઃ અહીં સમાસવૃત્તિ; સ્વઘટક રાજ અને પુરુષ પદાર્થથી ભિન્ન રાજસમ્બન્ધિત્વ અર્થને જણાવે છે. આવી જ રીતે કરોતિ ઇતિ કારકઃ ઈત્યાદિ કૃદાદિ વૃત્તિઓમાં પરાર્થાભિધાયિત્વ સમજી લેવું.

વૃત્તિના અન્ત ભાગને પદ સંજ્ઞા થતી નથી. પરન્તુ સ્ ને ષ આદેશ કરવાના પ્રસંગે વૃત્તિના અન્ત ભાગને પદ સંજ્ઞા થાય છે જ. પરમે ચ તે દિવૌ આ વિગ્રહમાં કર્મધારય સમાસ. 'એકાર્થ્યો' ૩-૨-૮ થી સ્થાદિ વિભક્તિનો લોપ. 'સ્થાનીવા૦....' ૭-૪-૧૦૧ થી દિવૌ માં લુપ્ત ઐ ને સ્થાનિવદ્ભાવ. (એટલે લુપ્ત વિભક્તિ પ્રત્યય, છે એ પ્રમાણે માનવું.) તેથી પરમદિવ્ આ સમાસવૃત્તિના અન્ત ભાગ દિવ્ ને 'તદન્તં પદમ્' ૧-૧-૨૦ થી પદ સંજ્ઞાની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી દિવ્ ના વ્ ને 'ઉઃ પદાન્તેડનુત્' ૨-૧-૧૧૮ થી ઉ આદેશ થતો નથી. જેથી પરમદિવ્ નામને ઐ પ્રત્યય બાદ 'પરમદિવૌ' આવો પ્રયોગ થાય છે. જેનો અર્થ 'સારા બે સ્વર્ગ' આવો છે. આવી

જ રીતે બહુવો દણ્ડિનો યયોઃ આ વિગ્રહમાં બહુવ્રીહિ સમાસ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. દણ્ડિન્ પદોત્તર લુપ્તવિભક્તિને સ્થાનિવદ્ભાવ. અને દણ્ડિન્ નામને પ્રાપ્ત પદસંજ્ઞાનો આ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે. તેથી દણ્ડિન્ ના ન્ નો 'નાન્નો નો૦... ૨-૧-૧૧' થી લોપ થતો નથી. જેથી બહુદણ્ડિન્ નામને 'ઝૌ' પ્રત્યય બાદ 'બહુદણ્ડિનૌ' આવો પ્રયોગ થાય છે. જેનો અર્થ 'ઘણા સંન્યાસીઓ જેમાં છે એવા બે ગામો.' આ પ્રમાણે છે. અસષ્ઠિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્ ને ષ્ આદેશ કરવાના પ્રસંગે વૃત્તિના અન્ત ભાગને પદ સંજ્ઞાનો નિષેધ થતો નથી. તેથી 'દધ્નઃ સેક્' આ વિગ્રહમાં ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્યાદિનો લોપ અને સેક્ પદોત્તર લુપ્ત સિ પ્રત્યયને સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી 'સક્' આ વૃત્તિના અન્તભાગને 'તદન્તં પદમ્' ૧-૧-૨૦ થી પદ સંજ્ઞા વગેરે કાર્ય થવાથી દધિસેક્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અન્યથા આ સૂત્રથી સ્ ને ષ્ આદેશ કરવાના પ્રસંગે પણ વૃત્તિના અન્તભાગને પદ સંજ્ઞાનો નિષેધ કર્યો હોત અર્થાત્ સૂત્રમાં 'અસષ્ઠે' નું ઉપાદાન ન કર્યું હોત તો સેક્ ને પદ સંજ્ઞા થાત નહીં અને તેથી સેક્ નો સ્ પદાદિ ન થાત પરન્તુ દધિસેક્ ની અપેક્ષાએ તે પદમધ્યસ્થ થાત. જેથી 'નામ્યન્તસ્થા૦....' ૨-૩-૧૫ થી સ્ ને ષ્ આદેશ થવાથી 'દધિષેક્' આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત. તેના નિવારણ માટે સૂત્રમાં 'અસષ્ઠે' નાં ગ્રહણથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વૃત્તિના અન્તભાગને સ્ ને ષ્ કરવાના પ્રસંગે આ સૂત્રથી પદ સંજ્ઞાનો નિષેધ કર્યો નથી. જેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સેક્ ને પદ સંજ્ઞા થવાથી તેનો સ્ પદાદિ હોવાથી (પદની આદિમાં હોવાથી) સૂ. નં. ૨-૩-૧૫ થી તેને ષ્ આદેશ થતો નથી. જેથી દધિસેક્ આવો પ્રયોગ થાય છે. જેનો અર્થ 'દહીને સિંચવાવાળો'.. આવો છે. (સિજ્વતિ અર્થમાં સિવ્ ધાતુને 'મન્ વન્૦....' ૫-૧-૧૪૭ થી વિવ્ (૦) પ્રત્યય. 'નામિનો૦...' ૪-૩-૧ થી ઙ ને ગુણ ઇ આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'સેક્' શબ્દ બને છે.) ||૨૫||

સવિશેષણમાહ્યાતં વાક્યમ્ ૧૧૧૨૬॥

પ્રયુજ્યમાન અથવા અપ્રયુજ્યમાન કર્તા કર્મ કરણ વગેરે કારક સ્વરૂપ વિશેષણ વાચક શબ્દ સહિત, પ્રયુજ્યમાન અથવા અપ્રયુજ્યમાન આખ્યાતને (ત્યાઘન્તને) 'વાક્ય' સંજ્ઞા થાય છે. ધર્મો યુષ્માન્ રક્ષતુ અહીં પ્રયુજ્યમાન કર્તૃવાચક અને કર્મવાચક ધર્મસ્ અને યુષ્માન્ સ્વરૂપ વિશેષણવાચક શબ્દ સહિત પ્રયુજ્યમાન 'રક્ષતુ' આ આખ્યાતને આ સૂત્રથી વાક્ય સંજ્ઞા થાય છે. તેથી 'પદાદ્યુ....' ૨-૧-૨૧ થી યુષ્માન્ ને 'વસ્' આદેશ થવાથી 'ધર્મો વો રક્ષતુ' આવો પ્રયોગ થાય છે. 'લુનીહિ' અહીં અપ્રયુજ્યમાન ત્વમ્ વગેરે વિશેષણવાચક શબ્દો સહિત પ્રયુજ્યમાન લુનીહિ આ આખ્યાતને આ સૂત્રથી 'વાક્ય' સંજ્ઞા થવાથી 'ક્ષિયાડ્ડશીઃ પ્રૈષે' ૭-૪-૧૨ થી હિ ના ઇ ને પ્લુત ઇ (ઇ૩) આદેશ થવાથી 'લુનીહિ ૩ પૃથુકૌશ્વ ખાદ' આવો પ્રયોગ થાય છે. શીલં તવ, સ્વમ્ અહીં પ્રયુજ્યમાન શીલમ્ ઈત્યાદિ વિશેષણ વાચક શબ્દો સાથે અપ્રયુજ્યમાન 'અસ્તિ' આ આખ્યાતને આ સૂત્રથી 'વાક્ય' સંજ્ઞા થવાથી 'કે ડસા તે મે' ૨-૧-૨૩ થી 'તવ' ને 'તે' આદેશ થાય છે. જેથી શીલં તે સ્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં 'પૃથુકૌશ્વ ખાદ' આ વાક્યનો ઉલ્લેખ, 'લુનીહિ' આ વાક્ય બીજા વાક્યની સાથે સાકાંક્ષ છે આવું બતાવવા માટે છે. પરંતુ તેનો ઉલ્લેખ દૃષ્ટાન્તરૂપે નથી. પ્લુત આદેશ વાક્યાન્તરની અપેક્ષામાં થાય છે. તેથી વાક્યાન્તરની અપેક્ષા જણાવવી અહીં આવશ્યક છે. અર્થક્રમશઃ - ધર્મ, તમારું રક્ષણ કરે. કાપ અને પૃથુક (ગોળ મિશ્રિત ભીના ચોખા.) ખા. શીલ તારું ધન છે. ॥૨૬॥

અથાતુવિભક્તિવાક્યમર્થવન્નામ ૧૧૧૨૭॥

ધાતુ વિભક્ત્યન્ત અને વાક્યને છોડીને અન્ય અર્થવત્ શબ્દને 'નામ' સંજ્ઞા થાય છે. વૃક્ષ સ્વ ધવ અને ચ શબ્દને આ સૂત્રથી નામ

સંજ્ઞા થવાથી સિ (સ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વૃક્ષઃ સ્વઃ ધવશ્ચ આવા પ્રયોગો થાય છે. જેનો અનુક્રમે અર્થ નીચે જણાવ્યા મુજબ છે. વૃક્ષ. ખોતાનો. ધવનામનું વૃક્ષ. અને.

અધાતુ-વિભક્તિ-વાક્યમિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ધાતુ, વિભક્ત્યન્ત અને વાક્યભિન્ન જ અર્થવત્ શબ્દને નામ સંજ્ઞા થાય છે. તેથી અહન, વૃક્ષાન્ અને સાધુઃ ધર્મં બ્રૂતે, અહીં ધાતુ વિભક્ત્યન્ત અને વાક્યને આ સૂત્રથી નામ સંજ્ઞા થતી નથી. અન્યથા ધાતુ વિભક્ત્યન્ત અને વાક્યને પણ આ સૂત્રથી નામ સંજ્ઞા થાય તો; ‘યદાગમા યદગુણીભૂતાસ્તદ્ગ્રહણેન ગૃહ્યન્તે’ આ પરિભાષાથી ‘અદ્’ (અ) આગમસંહિત ‘હન્’ ધાતુના હ્યસ્તની તૃતીય પુરુષ એકવચનમા નિષ્પન્ન ‘અહન્’ આ પ્રમાણેના રૂપને તેમ જ ‘વૃક્ષ’ શબ્દના દ્વિતીયા બહુવચનમાં નિષ્પન્ન ‘વૃક્ષાન્’ આ પ્રમાણેના રૂપને આ સૂત્રથી નામસંજ્ઞા થવાથી ‘જ્ઞાન્નો નો ડનહનઃ” ૨-૧-૧૧ થી અન્ત્ય ‘ન્’ નો લોપ કરવાની આપત્તિ આવશે. ઉપર જણાવ્યા મુજબ વાક્યને પણ આ સૂત્રથી નામ સંજ્ઞા થતી. ઐ ન હોવાથી ‘સાધુઃ ધર્મં બ્રૂતે’ આ વાક્યને સિ કોરે પ્રત્યયો લગાડવાની આપત્તિ આવતી નથી. અર્થક્રમશઃ- માયો. વૃક્ષોને. સાધુ ધર્મ કહે છે. ॥૨૭॥

શિષ્ટ ૧૧૧૨૮॥

પ્રથમા અને દ્વિતીયા વિભક્તિના બહુવચનના ‘જસ્’ અને ‘શસ્’ (અસ્) પ્રત્યયના સ્થાને નપુંસકમાં જે ‘શિ’ (હ) આદેશ થાય છે તેને (શિને) ‘ઘુટ્’ સંજ્ઞા થાય છે.

પદ્મ + જસ્ અને પદ્મ + શસ્ આ અવસ્થામાં ‘નપુંસકસ્ય શિઃ ૧-૪-૫૫’ થી જસ્ અને શસ્ ને ‘શિ’ આદેશ. ‘સ્વાચ્છૌ ૧-૪-૬૫’ થી પદ્મ શબ્દની પરમાં ‘ન્’ નો આગમ. આ સૂત્રથી શિ (હ) ને ઘુટ્ સંજ્ઞા થવાથી ‘નિ દીર્ઘઃ ૧-૪-૮૫’ થી પદ્મના અન્ત્ય ‘અ’ ને દીર્ઘ ‘આ’ આદેશ થવાથી પદ્માનિ, પદ્માનિ આ પ્રમાણે રૂપો થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- પદ્મો છે. પદ્મોને જુઓ. ॥૨૮॥

પું-સ્ત્રિયોઃ સ્વયૌજસુ ૧૧૧૨૧૥

સિ ઔ જસુ અમ્ અને ઔ આ પ્રથમા અને દ્વિતીયાના પાંચ પ્રત્યયોને પુલિંગ અને સ્ત્રીલિંગમાં 'ઘુદ્' સંજ્ઞા થાય છે. રાજન્ + સિ (સ), રાજન્ + ઔ, રાજન્ + જસુ, રાજન્ + અમ્ અને રાજન્ + ઔ, આ અવસ્થામાં સિ ઔ વગેરે પાંચ પ્રત્યયોને આ સૂત્રથી 'ઘુદ્' સંજ્ઞા. 'નિ દીર્ઘઃ ૧-૪-૮૫' થી રાજન્ ના 'અ' ને દીર્ઘ આ આદેશ. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૦ ૧-૪-૪૫' થી 'સિ' નો લોપ. રાજન્ ના 'ન્' નો પ્રથમા એકવચનના રૂપમાં 'નાન્નો નો ૦ ૨-૧-૧૧' થી લોપ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી રાજા રાજાનૌ રાજાનઃ; રાજાનમ્ અને રાજાનૌ આ પ્રમાણે રૂપો થાય છે. આવી જ રીતે સ્ત્રીલિંગમાં પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ સીમન્ + સિ ... વગેરે અવસ્થામાં આ સૂત્રથી સિ વગેરે પ્રત્યયોને 'ઘુદ્' સંજ્ઞાદિ કાર્ય થવાથી સીમા સીમાનૌ સીમાનઃ; સીમાનમ્ અને સીમાનૌ આ પ્રમાણે રૂપો થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- એકરાજા. બે રાજા. ઘણા રાજા, એક રાજાને, બે રાજાને, એક સીમા. બે સીમા. ઘણી સીમાઓ. એક સીમાને, બે સીમાને. ॥૨૧॥

સ્વરાદયોઽવ્યયમ્ ૧૧૧૩૦૥

'સ્વર્' શબ્દ જેની શરુઆતમાં છે તે 'સ્વરાદિ' ગણપાઠમાંના શબ્દોને 'અવ્યય' સંજ્ઞા થાય છે. સ્વર્ અન્તર્ અને પ્રાતર્ આ શબ્દોને આ સૂત્રથી 'અવ્યય' સંજ્ઞા થવાથી સ્વર્ વગેરે અવ્યયોથી પરમાં રહેલી સ્પાદિ વિભક્તિનો 'અવ્યયસ્ય ૩-૨-૭' થી લોપ થવાથી સ્વર્ અન્તર્ અને પ્રાતર્ આવા રૂપો થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સ્વર્ગ. અંદર. સવાર. સ્વરાદિ ૧૧૬ અવ્યયો છે. ॥૩૦॥

ચાદયોઽસ્ત્ત્વે ૧૧૧૩૧॥

અદ્રવ્યવાયિ; 'ચ' છે આદિમાં જેના એવા 'ચાદિ' ગણપાઠના

શબ્દોને 'અવ્યય' સંજ્ઞા થાય છે. લિઙ્ગ અને સંખ્યાદિનું જેમાં જ્ઞાન થાય છે તેને 'દ્રવ્ય' કહેવાય છે. તદર્થને જણાવનારા શબ્દોને 'દ્રવ્યવાચિ' કહેવાય છે. જેમ કે - રામઃ, સીતા અને વનાનિ અહીં ક્રમશઃ રામાદિ પદાર્થોમાં પુલ્લિઙ્ગત્વ - એકત્વસંખ્યા, સ્ત્રીલિઙ્ગત્વ - એકત્વસંખ્યા અને નપુંસકલિઙ્ગત્વ - બહુત્વસંખ્યાનું જ્ઞાન થાય છે. તેથી રામાદિ દ્રવ્ય છે અને તદર્થવાચિ રામાદિ શબ્દો દ્રવ્યવાચક છે. તેનાથી ભિન્ન એવા અદ્રવ્યવાચક ચાદિગણપાઠમાંના 'ચ' ને આ સૂત્રથી અવ્યય સંજ્ઞા થવાથી 'વૃક્ષશ્ચ' અહીં 'અવ્યયસ્ય' ૩-૨-૭ થી; 'ચ' શબ્દની પરમાં રહેલી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ થાય છે. અહીં વૃક્ષમાં જેવી રીતે પુલ્લિઙ્ગત્વ - એકત્વસંખ્યાનું જ્ઞાન થાય છે તેમ ચાર્થ 'અને' માં તેનું જ્ઞાન થતું નથી. તેથી 'ચ' અદ્રવ્યવાચિ છે- તે સમજી શકાય છે. અર્થ - વૃક્ષ અને. ॥૩૧॥

અઘણતસ્વાયા શસઃ ૧૧૧૩૨॥

ઘણ (ઘ) પ્રત્યયને છોડીને અન્ય - તસુ (તસ) પ્રત્યયથી માંડીને 'શસ' પ્રત્યયસુધીનો પ્રત્યય જેની અન્તમાં છે એવા શબ્દને 'અવ્યય' સંજ્ઞા થાય છે. 'દેવા અર્જુનતોઽભવન્' અહીં ષષ્ઠ્યન્ત અર્જુન શબ્દને 'વ્યાશ્રયે તસુઃ ૭-૨-૮૧' થી 'તસુ' પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન તસુપ્રત્યયાન્ત અર્જુનતસ્ શબ્દને આ સૂત્રથી અવ્યય સંજ્ઞા થવાથી અર્જુનતસ્ શબ્દની પરમાં રહેલી સ્યાદિવિભક્તિનો, 'અવ્યયસ્ય ૩-૨-૭' થી લોપ થાય છે. આવી જ રીતે પચ્ચમ્યન્ત તદ્ શબ્દને 'કિમદ્વયાદિઃ ૭-૨-૮૧' થી પિત્ તસ (તસ) પ્રત્યય. સપ્તમ્યન્ત 'તદ્' શબ્દને 'સપ્તમ્યાઃ ૭-૨-૧૪' થી 'ત્રપ્' (ત્ર) પ્રત્યય. તદ્ + તસ અને તદ્ + ત્ર આ અવસ્થામાં 'તદ્' ના દ્ ને 'આદ્વેરઃ ૨-૧-૪૧' થી 'ઞ' આદેશ. 'લુગસ્યાઃ ૨-૧-૧૧૩' થી 'ત્' ના અનો લોપ થવાથી નિષ્પન્ન 'તતસ' અને 'તત્ર' ને આ સૂત્રથી 'અવ્યય' સંજ્ઞા થવાથી તદ્દુત્તર સ્યાદિ વિભક્તિનો ઉપર જણાવ્યા મુજબ લોપાદિકાર્ય થવાથી

विभक्ति-व्यञ्जनतत्त्वाभाः १।१।३३॥

96

યસ્યા: આ વિગ્રહમાં ક્ષીર નામની સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ થયો છે.
અર્થક્રમશ:- અહંકારી, દૂધવાલી ગાય, કેમ, શાંથી. ॥૩૩॥

વત્-તસ્યામ્ ૧૧૧૩૪॥

‘વત્’, ‘તસિ’ અને ‘આમ્’ પ્રત્યયાન્ત શબ્દને ‘અવ્યય’ સંજ્ઞા થાય છે. ‘મુનેરહમ્’ આ અર્થમાં મુનિ શબ્દને ‘તસ્યાર્હે ક્રિયાયાં વત્ ૭-૧-૫૧’ થી વત્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન મુનિવત્ શબ્દને આ સૂત્રથી ‘અવ્યય’ સંજ્ઞા થવાથી પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ તદ્દુત્તર-સ્પષ્ટાદિ વિભક્તિનો લોપ થવાથી ‘મુનિવદ્ વૃત્તમ્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. ઊરસા એકદિગ્ આ વિગ્રહમાં ઊરસ્ શબ્દને ‘યસ્ચોરસઃ ૬-૩-૨૧૨’ થી તસિ (તસ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન ઊરસ્તસ શબ્દને આ સૂત્રથી ‘અવ્યય’ સંજ્ઞા થવાથી ‘ઊરસ્તઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. ઉચ્ચૈસ્ શબ્દને ‘દ્વયો વિષ્મજ્યે૦. ૭-૩-૬’ થી તરપ્ (તર) પ્રત્યય. ‘કિં ત્યાઘેવ્યયાદ૦ ૭-૩-૮’ થી ‘તર’ ના અન્ત્ય ‘અ’ ને ‘આમ્’ આદેશાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ‘ઉચ્ચૈસ્તરામ્’ શબ્દને આ સૂત્રથી ‘અવ્યય’ સંજ્ઞા થવાથી ‘ઉચ્ચૈસ્તરામ્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ:- મુનિને યોગ્ય આચરણ. જે દિશામાં હૃદય છે તે દિશામાં પ્રવૃત્તિવાળો. અત્યન્ત ઊંચું. ॥૩૪॥

ક્ત્વાતુમ્ ૧૧૧૩૫॥

‘ક્ત્વા’, ‘તુમ્’ અને ‘અમ્’ પ્રત્યયાન્ત શબ્દને ‘અવ્યય’ સંજ્ઞા થાય છે. ‘કૃ’ ધાતુને ‘પ્રાક્કાલે’ ૫-૪-૪૭’ થી ‘ક્ત્વા’ (ત્વા) પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ‘કૃત્વા’ શબ્દને આ સૂત્રથી ‘અવ્યય’ સંજ્ઞા. કૃ ધાતુને ‘ક્રિયાયાં ક્રિયાર્થા૦. ૫-૩-૧૩’ થી ‘તુમ્’ પ્રત્યય. ‘નામિનો ગુણો ૪-૩-૧’ થી કૃ ના ઋ ને ગુણ ‘અર્’ આદેશ થી નિષ્પન્ન ‘કર્તુમ્’ શબ્દને આ સૂત્રથી અવ્યય સંજ્ઞા. યાવત્+જીવ્ ધાતુને ‘યાવતો વિન્દજીવઃ ૫-૪-૫૫’ થી ‘ણમ્’ (અમ્) પ્રત્યયથી નિષ્પન્ન ‘યાવજ્જીવમ્’ શબ્દને

આ સૂત્રથી 'અવ્યય' સંજ્ઞા. સર્વત્ર સ્પાદિવિભક્તિનો 'અવ્યયસ્ય' ૩-૨-૭ થી લોપ થવાથી કૃત્વા કર્તુમ્ અને યાવજ્જીવમદાત્ આવા રૂપો થાય છે. અર્થક્રમશઃ- કરીને. કરવા માટે. જીવ્યો ત્યાં સુધી દાન આપ્યું. ॥૩૫॥

ગતિ: ૧૧૧૩૬॥

ગતિસંજ્ઞાવાલા શબ્દને 'અવ્યય' સંજ્ઞા થાય છે. 'અદઃકૃત્વ' અહીં 'અદસ્' ને 'અગ્રહાનુપદેશેઽ. ૩-૧-૫ ' થી ગતિ સંજ્ઞા. આ સૂત્રથી ગતિસંજ્ઞક અદસ્ શબ્દને 'અવ્યય' સંજ્ઞા થવાથી તેના સ્ ને 'અતઃકૃત્વ' ૨-૩-૫ થી ર્ આદેશ ન થવાથી 'અદઃકૃત્વ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેવું કરીને . ॥૩૬॥

અગ્રયોગીત્ ૧૧૧૩૭॥

આ વ્યાકરણ શાસ્ત્રમાં જે વર્ણનો અથવા જે વર્ણસમુદાયનો ઉપદેશ અર્થાદ્ પાઠ છે, પરન્તુ લોક પ્રયોગમાં તે વર્ણ અથવા તે વર્ણ સમુદાય જણાતો નથી તે વર્ણ અથવા તે વર્ણસમુદાયને 'ઇત્' સંજ્ઞા થાય છે. 'एति अपगच्छति इति इत्' આ પ્રમાણેની અન્વર્થસંજ્ઞાના કારણે 'ઇત્' વર્ણ અથવા વર્ણસમુદાયનો લોપ આ જ સૂત્રથી થાય છે. एधि+ शव् (अ)+ते અહીં एधि માં ઇ અને શવ્ પ્રત્યયમાં શ્ અને વ્ 'ઇત્' છે. તેથી 'एधते' આવો પ્રયોગ થાય છે. यजी+शव्+ते અહીં ई, अनुस्वार, શ્ અને વ્ 'ઇત્' છે. તેથી 'यजते' આવો પ્રયોગ થાય છે. 'चित्रङ्' અહીં ङ્ 'ઇત્' છે. તેથી 'नमोवरिवन्धि०.. ૩-૪-૩૭' થી ચિત્રઙ્ (ચિત્ર)+क्यन् (य) પ્રત્યય 'ચિત્ર' ના 'अ' ને 'क्यनि' ૪-૩-૧૧૨ થી 'ई' આદેશ. ચિત્રઙ્ ઉત્ હોવાથી આત્મનેપદનો 'ते' પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'चित्रीयते' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પ્રકાશે છે. પૂજાકરે છે. આશ્ચર્ય કરે છે. ॥૩૭॥

અન્તશબ્દનાં ઉચ્ચારણથી વિહિત ન હોય એવા પઞ્ચમ્યન્તપદાર્થથી વિહિત શબ્દને 'પ્રત્યય' સંજ્ઞા થાય છે. 'વૃક્ષઃ' અહીં 'નાન્નઃ પ્રથમૈક-દ્વિ-બહૌ ૨-૨-૩૧' થી વૃક્ષ શબ્દને વિહિત 'સિ' શબ્દને આ સૂત્રથી પ્રત્યય સંજ્ઞા થાય છે. કારણ કે તે 'સિ' 'નાન્નઃ' આ પ્રમાણે પઞ્ચમ્યન્તપદાર્થ નામથી વિહિત છે; તેમજ 'અન્ત' શબ્દનાં ઉચ્ચારણ વિના વિહિત છે. તેથી આ સૂત્રથી 'સિ' (સ) ને પ્રત્યય સંજ્ઞા થવાથી વૃક્ષ શબ્દની પરમાં સિ પ્રત્યય લાગે છે. અનન્ત ઇતિ કિમ્ ?- આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન્ત શબ્દનાં ઉચ્ચારણથી વિહિત ન હોય તો જ પઞ્ચમ્યન્તપદાર્થથી વિહિત શબ્દને 'પ્રત્યય' સંજ્ઞા થાય છે. તેથી 'સ્વરાચ્છૌ' ૧-૪-૬૫ થી; અન્ત શબ્દોચ્ચારણથી વિહિત 'ન્' આગમને આ સૂત્રથી 'પ્રત્યય' સંજ્ઞા થતી નથી. અન્યથા આગમને પણ પ્રત્યય સંજ્ઞા થઈ જાય તો; પ્રત્યયની જેમ આગમ પણ ધાતુ કે નામની મધ્યમાં કે આદિમાં ન થતાં પરમાં જ થશે-જે ઈષ્ટ નથી. વૃક્ષઃ- એક વૃક્ષ. ॥૩૮॥

ઉત્પત્તિ સૂત્રાવાત્ ૧૧૧૩૯૥

હિતિ (અતિ) અને અતુ (અત્) પ્રત્યયાન્ત નામને સહજ્યા વાયક નામની જેમ કાર્ય થાય છે. 'કા સહજ્યા માનમેષામ્' આ વિગ્રહમાં કિમ્ શબ્દને 'યત્તક્લિમઃ ૦ ૭-૧-૧૫૦' થી 'હિતિ' પ્રત્યય. 'હિત્યન્ત્યસ્વરાદેઃ ૨-૧-૧૧૪' થી કિમ્ ના ઈમ્ નો લોપ થવાથી કતિ શબ્દ (હિતિપ્રત્યયાન્ત) બને છે. તેમજ 'યત્તમાણમસ્ય' આ વિગ્રહમાં યદ્ શબ્દને 'યત્તદેતદો ડાવાદિઃ ૭-૧-૧૪૯' થી ડાવતુ (અત્) પ્રત્યય અને ઉપર જણાવ્યા મુજબ યદ્ ના અન્ત્યસ્વરાદિ 'અદ્' નો લોપ થવાથી યાવત્ (અતુપ્રત્યયાન્ત) શબ્દ બને છે. આ સૂત્રથી બંન્ને શબ્દને સહજ્યા વાયક શબ્દની જેમ કાર્ય થતું હોવાથી 'કતિભિઃ ક્રીતઃ' અને 'યાવદ્ભિઃ

ક્રીતઃ' આ અર્થમાં કતિ અને યાવત્ શબ્દને 'સંહ્યાડતે... ૬-૪-૧૩૦' થી 'ક' પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'કતિકઃ' અને 'યાવત્કઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- કેટલાથી ખરીદેલ. જેટલાથી ખરીદેલ. ૥૩૧॥

બહુ-ગણં ભેદ ૧૧૧૪૦॥

ભેદવાચક બહુ અને ગણ શબ્દને સંખ્યાવાચક શબ્દની જેમ કાર્ય થાય છે. નાનાત્વ અર્થાદ્ એકત્વવિરોધિને 'ભેદ' કહેવાય છે. આશય એ છે કે 'બહવો જના ગચ્છન્તિ' અને 'બહુ પ્રયતતે' અહીં બંને સ્થાને 'બહુ' શબ્દનો સમાન પ્રયોગ હોવા છતાં અર્થ સમાન નથી - એ સમજી શકાય છે. બહવો જના ગચ્છન્તિ અહીં જનારા માણસોની ચોક્કસ સંખ્યા જણાતી ન હોવા છતાં એકત્વભિન્ન કોઈ પણ અનિયત સંખ્યા બહુ પદથી જણાય છે. બહુ પ્રયતતે અહીં બહુ પદથી પ્રયત્નાતિશય જણાય છે પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિયત કે અનિયત એવી કોઈ પણ સંખ્યા જણાતી નથી. આવી જ રીતે ભૂતગણઃ અને રજોગણઃ અહીં પણ ક્રમશઃ ગણ શબ્દથી એકત્વભિન્ન અનિયત સંખ્યાનું અને સમુદાયનું જ્ઞાન થાય છે- એ સમજી શકાય છે. આથી સ્પષ્ટ છે કે એકત્વ છે પ્રતિયોગી (વિરોધી) જેનો એવા ભેદના વાચક 'બહુ' અને 'ગણ' શબ્દને સંખ્યાવાચી શબ્દની જેમ કાર્ય થાય છે. બહુમિઃ ક્રીતઃ અને ગણેન ક્રીતઃ આ અર્થમાં ભેદ વાચક બહુ અને ગણ નામને આ સૂત્રથી સંખ્યાવાચક શબ્દની જેમ કાર્ય થતું હોવાથી 'સંહ્યા-ડતેશ્વા૦. ૬-૪-૧૩૦' થી 'ક' પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી બહુકઃ અને ગણકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ઘણાથી ખરીદેલ. ગણ (ઘણા) થી ખરીદેલ. ભેદ इति किम्? - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભેદવાચક જ બહુ ને ગણ શબ્દને સંખ્યાવાચક શબ્દની જેમ કાર્ય થાય છે. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વૈપુલ્યાર્થક બહુ (બહુ પ્રયતતે) શબ્દને અને સંઘાર્થક ગણ શબ્દને

(રજોગણ:) આ સૂત્રથી સંજ્ઞાવાચક શબ્દની જેમ કાર્ય થતું નથી. ॥૪૦॥

ક-સમાસેઽધ્યર્થ: ૧૧૧૪૧॥

ક પ્રત્યય કરવાના પ્રસંગે અને સમાસ કરવાના પ્રસંગે અધ્યર્થ શબ્દ સંજ્ઞાવાચક મનાય છે. 'અધ્યર્થેન ક્રીતમ્' આ અર્થમાં 'સંજ્ઞા-હતેષ્વાં ૬-૪-૧૩૦' થી 'ક' પ્રત્યય કરવાના પ્રસંગે આ સૂત્રથી અધ્યર્થ શબ્દ સંજ્ઞાવાચક મનાવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'ક' પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'અધ્યર્થકમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે 'અધ્યર્થેન શૂર્ણેન ક્રીતમ્' આ અર્થમાં સંજ્ઞા-સમાહારે ૩-૧-૧૧ થી દ્વિગુ સમાસ કરવાના પ્રસંગે અધ્યર્થ શબ્દ સંજ્ઞાવાચક મનાતો હોવાથી તાદૃશ સમાસાદિ કાર્ય બાદ 'મૂલ્યૈઃ ક્રીતે ૬-૪-૧૫૦' થી ઇકળ્ પ્રત્યય. 'અનાન્યં... ૬-૪-૧૪૧' થી ઇકળ્ નો લોપ ઇત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'અધ્યર્થશૂર્ણમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- દોઢથી ખરીદેલું, દોઢ સુપડાથી ખરીદેલું. ॥૪૧॥

અર્ધપૂર્ણપદ: પૂરણ: ૧૧૧૪૨॥

'અર્ધ' પદ છે પૂર્વમાં જેનાં એવાં પૂરણ પ્રત્યયાન્ત નામને 'ક' પ્રત્યય કરવાના પ્રસંગે અને સમાસ કરવાના પ્રસંગે સંજ્ઞાવાચક મનાય છે. 'અર્ધપજ્વમેન ક્રીતમ્' આ અર્થમાં તેમજ 'અર્ધપજ્વમેન શૂર્ણેન ક્રીતમ્' આ અર્થમાં સૂત્ર નં ૧-૧-૪૧ માં જણાવ્યા મુજબ 'ક' પ્રત્યય અને દ્વિગુ સમાસ કરવાના પ્રસંગે આ સૂત્રથી 'અર્ધપજ્વમ' શબ્દને સંજ્ઞાવાચક માનીને પૂર્વ સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ ક પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'અર્ધપજ્વમકમ્' અને 'અર્ધપજ્વમશૂર્ણમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સાડીચારથી ખરીદેલું અને સાડીચાર સુપડાથી ખરીદેલું. ॥૪૨॥

इति श्रीसिद्धमेवमन्त्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे
प्रथमेऽध्याये प्रथमः पादः॥

हरिरिव - विष्णुनी જેમ બલીને બાન્ધનાર શંકરની જેમ ત્રણશક્તિથી યુક્ત અને બ્રહ્માની જેમ કમલાશ્રય એવા શ્રીમૂલરાજ રાજા જય પામે છે. આશય એ છે કે વિષ્ણુએ બલી નામના રાજાને બાન્ધ્યો હતો તેમ મૂલરાજ રાજાએ બલી એટલે બલવાન રાજાઓને બાન્ધ્યા હતા. શંકર, ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને વિનાશ અંગેની ત્રણ શક્તિવાલા હતા - તેમ મૂલરાજ રાજા, નિગ્રહ (દંડ); અનુગ્રહ (કૃપા) અને પાલન અંગેની ત્રણ શક્તિવાલા હતા. તેમજ બ્રહ્મા જેવી રીતે કમલાશ્રય (કમલમાશ્રયો यस्य सः) હતા તેમ મૂલરાજ રાજા પણ કમલા - લક્ષ્મીના આશ્રય (કમલાયા આશ્રयः) હતા. આ રીતે બલિબન્ધકરત્વેન ત્રિશક્તિયુક્તત્વેન અને કમલાશ્રયત્વેન અનુક્રમે વિષ્ણુ, શંકર અને બ્રહ્માનું સામ્ય દર્શાવીને શ્રીમૂલરાજ રાજાનું અહીં વર્ણન કર્યું છે.

અથ પ્રારમ્ભ્યતે પ્રથમેઽધ્યાયે દ્વિતીયઃ પાદઃ।

સમાનાનાં તેન દીર્ઘઃ ૧૧૨૧૧।

સમાન સ્વર સહિત સમાન સ્વરને 'દીર્ઘ' આદેશ થાય છે. દણ્ડ + અગ્રમ્ આ અવસ્થામાં દણ્ડના અન્ત્ય 'અ' ને અગ્રમ્ ના આઘ 'અ' ની સાથે આ સૂત્રથી દીર્ઘ 'આ' આદેશ થવાથી 'દણ્ડાગ્રમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે દધિ+હૃદમ્ અને નદી+હૃદ્રઃ આ અવસ્થામાં દધિ અને નદીના હ અને હૃ ને તેનાથી પરમાં રહેલા 'હ' ની સાથે દીર્ઘ 'હૃ' આદેશ આ સૂત્રથી થવાથી 'દધીદમ્' અને 'નદીન્દ્રઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - દણ્ડનો અગ્રભાગ. આ દહીં. નદીઓનો રાજા. પ્રકૃત સૂત્રમાં 'સમાનાનામ્' આ પ્રમાણે જે બહુવચનનો નિર્દેશ છે તેનું પ્રયોજન બૃહદ્વૃત્તિથી અથવા ભણાવનાર પાસેથી જિજ્ઞાસુઓએ જાણી લેવું. ॥૧૧॥

ઋલૃતિ-હ્રસ્વો વા ૧૧૨૧૨।

'ઋ' અને 'લૃ' પરમાં હોય તો તેની પૂર્વના સમાનસ્વરને વિકલ્પથી 'હ્રસ્વ' આદેશ થાય છે. બાલ+ઋશ્યઃ; લૃ+ઋષભઃ અને હોતૃ + લૃકારઃ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી બાલ ના 'અ' ને તેમજ લૃ અને હોતૃ ના ઋ ને હ્રસ્વ 'અ' 'લૃ' અને 'ઋ' આદેશ થવાથી અનુક્રમે બાલઋશ્યઃ, લૃઋષભઃ અને હોતૃલૃકારઃ આવા પ્રયોગો થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી 'હ્રસ્વ' આદેશ ન થાય ત્યારે બાલ+ઋશ્યઃ આ અવસ્થામાં 'અવર્ણ ૧-૨-૬' થી બાલ ના 'અ' ને ઋની સાથે 'અર્' આદેશ થવાથી 'બાલર્શ્યઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે - શેષ બે પ્રયોગોના સ્થાને વિકલ્પપક્ષમાં ઉત્તર સૂત્રથી જે કાર્ય થાય છે- તે, તે સૂત્રથી સમજવું. બાલઋશ્યઃ ઈત્યાદિ પ્રયોગોમાં હ્રસ્વ 'અ' ઈત્યાદિને આ સૂત્રથી હ્રસ્વ અ... ઈત્યાદિ કાર્ય કરવાથી ત્યારબાદ અન્ય 'અર્...'

ઈત્યાદિ કાર્ય થતું નથી. અર્થક્રમશઃ - છોકરો સત્ત્વવિશેષ. લૂકાર
ઋષભ. ગોર લૂકાર. ॥૨॥

લૂત ટૂલ્લ ઋલૂખ્યાં વા ૧૧૨૩૥

‘લૂ’ ને તેની પરમાં રહેલા ‘ઋ’ ની સાથે ‘ટૂ’ અને ‘લૂ’ ની સાથે
‘લ્’ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. ‘લૂ+ઋકારઃ’ આ અવસ્થામાં ઋની
સાથે ‘લૂ’ ને ‘ટૂ’ આદેશ થવાથી ‘ટૂકારઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે.
વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ‘ટૂ’ આદેશ ન થાય ત્યારે ‘લ્’ ને ‘ઋલ્લિતિ
હસ્વો વા ૧-૨-૨’ થી હસ્વ લ્ આદેશ થવાથી ‘લ્ઋકારઃ’ આવો
પ્રયોગ થાય છે; અને વિકલ્પપક્ષમાં સૂ.નં. ૧-૨-૨ થી -હસ્વ આદેશ
ન થાય તો “ઋસ્તયોઃ ૧-૨-૫” થી લ્ ને ‘ઋ’ આદેશ થવાથી
‘ઋકારઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-લૂકાર ઋકાર. લૂ+લૂકારઃ આ
અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ‘લૂ’ ને ‘લૂ’ ની સાથે ‘લ્’ આદેશ થવાથી
‘લ્લૂકારઃ’ આ પ્રમાણે પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી
‘લ્’ આદેશ ન થાય તો ‘ઋલ્લિતિ ૧-૨-૨’ થી લ્ ને -હસ્વ ‘લ્’ આદેશ
થવાથી ‘લૂલૂકારઃ’ આ પ્રમાણે પ્રયોગ થાય છે; તેમજ તેના (૧-૨-
૨ના) વિકલ્પમાં ‘સમાનાં ૧-૨-૧’ થી લ્ ને દીર્ઘ ‘લૂ’ આદેશ થવાથી
‘લૂકારઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-લૂ લૂકાર. ॥૩॥

ઋતો વા તૌ ષ ૧૧૨૪॥

‘ઋ’ ને ઋની સાથે ‘ટૂ’ અને લૂની સાથે ‘લ્’ આદેશ વિકલ્પથી
થાય છે. તેમજ ‘ઋ’ ને ઋની સાથે ‘ઋ’ અને ‘લૂ’ ની સાથે ‘લૂ’ આદેશ
પણ વિકલ્પથી થાય છે. ‘પિતૃ+ઋષભઃ’ આ અવસ્થામાં પિતૃના ‘ઋ’ ને
ઋની સાથે ‘ટૂ’ આદેશ થવાથી ‘પિતૃષભઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે.
વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ‘ટૂ’ આદેશ ન થાય ત્યારે ‘ઋલ્લિતિ ૧-૨-૨’
થી ‘ઋ’ ને -હસ્વ ‘ઋ’ આદેશ થવાથી ‘પિતૃષભઃ’ આવો પ્રયોગ થાય

છે. તેના પણ (૧-૨-૨ ના) વિકલ્પપક્ષમાં 'સમાનાં. ૧-૨-૧' થી 'ઋ' ને દીર્ઘ 'ઋ' આદેશ થવાથી 'પિતૃષમઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ આ સૂત્રથી 'ઋ' ને ઋ ની સાથે ઋ આદેશ થવાથી 'પિતૃષમઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. આથી સમજી શકાય છે કે આ સૂત્રના બે વિકલ્પ અને સૂ.નં. ૧-૨-૨ નો એક વિકલ્પ-એમ ત્રણ વિકલ્પમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચાર રૂપો થાય છે. અર્થ-પિતા ઋષભ. 'હોત્+લૂકારઃ' આ અવસ્થામાં 'ઋ' ને લ ની સાથે 'લ્' આદેશ થવાથી 'હોત્લૂકારઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી 'લ્' આદેશ ન થાય ત્યારે 'ઋલૂતિં ૧-૨-૨' થી 'ઋ' ને -હસ્વ ઋ આદેશ થવાથી 'હોત્લૂકારઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. તેના (૧-૨-૨ ના) વિકલ્પપક્ષમાં 'ઋ' ને 'ઋસ્તયોઃ ૧-૨-૫' થી દીર્ઘ 'ઋ' આદેશ થવાથી 'હોત્કારઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે; તેમજ આ સૂત્રથી 'ઋ' ને લ ની સાથે લ આદેશ થવાથી 'હોત્લૂકારઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ગોર લૂકાર. ॥૪॥

ઋસ્તયોઃ ૧૨૧૫॥

સૂત્ર નં. ૧-૨-૩ અને ૧-૨-૪ ના સ્થાનીભૂત-કાર્યાભૂત (જેને રૂ વગેરે કાર્યકરવાનું છે તે) 'લૃ' અને 'ઋ' ને અનુક્રમે 'ઋ' અને 'લૃ' ની સાથે દીર્ઘ 'ઋ' આદેશ થાય છે. 'લૃ+ઋષમઃ' અને 'હોત્+લૂકારઃ' આ અવસ્થામાં લૃ ને ઋ ની સાથે અને ઋ ને લ ની સાથે આ સૂત્રથી દીર્ઘ 'ઋ' આદેશ થવાથી ઋષમઃ અને હોત્કારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- લૃઋષભ. હોતા (ગોર) લૂકાર. ॥૫॥

અર્ણસ્યેર્ણાદિનૈવોદરલ્ ૧૨૧૬॥

'અ' વર્ણને (અ -આને) 'ઈ', 'ઉ', 'ઋ' અને લૃ વર્ણની સાથે અનુક્રમે 'ઈ', 'ઓ', 'અર્', અને 'અલ્' આદેશ થાય છે. દેવ+ઇન્દ્રઃ,

તવ+ઈહા, માલા+ઇયમ્ અને સા+ઈક્ષતે આ અવસ્થામાં પૂર્વ પદના અન્ત્ય 'અ' તથા 'આ' ને તેની પરમાં રહેલા ઇ અને ઈ ની સાથે 'એ' આદેશ આ સૂત્રથી થવાથી દેવેન્દ્રઃ, તવેહા, માલેયમ્ અને સેક્ષતે આવો પ્રયોગ થાય છે. તવ+ઉદકમ્ અને તવ+ઊઢા આ અવસ્થામાં 'તવ' ના અન્ત્ય 'અ' ને તેની પરમાં રહેલા ઉ અને ઊ ની સાથે આ સૂત્રથી 'ઓ' આદેશ થવાથી તવોદકમ્ અને તવોઢા આવો પ્રયોગ થાય છે. તવ+ઋષિઃ, તવ+ઋકારઃ, મહા+ઋષિઃ અને સા+ઋકારઃ આ અવસ્થામાં ઋ અને ઋ ની સાથે તેની પૂર્વમાં રહેલા 'અ' અને 'આ' ને આ સૂત્રથી 'ઋ' આદેશ થવાથી તવર્ષિઃ, તવર્કારઃ, મહર્ષિઃ અને સર્કારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. તવ+લૃકારઃ અને સા+લૃકારેણ આ અવસ્થામાં લૃ અને લૃ ની સાથે તેની પૂર્વમાં રહેલા 'અ' અને 'આ' ને આ સૂત્રથી 'અલ્' આદેશ થવાથી તવલ્કારઃ અને સલ્કારેણ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- દેવોનો રાજા. તારી ઈરછા. આ માળા. તેણી જીવે છે. તારું પાણી. તારી પરણેલી. તારો ઋષિ. તારો ઋકાર. મહાન્ ઋષિ. તેણી ઋકાર. તારો લૃકાર. તેણી લૃકારવડે. ॥૬॥

ઋણે પ્ર-દશાર્ણ-વસન-કમ્બલ-વત્સર-વત્સતરસ્યાઽઽડ્ ૧।૨।૭॥

પ્ર, દશ, ઋણ, વસન, કમ્બલ, વત્સર, અને વત્સતર શબ્દ સમ્બન્ધી અન્ત્ય 'અ' વણને ઋણ શબ્દ પરમાં હોય તો તેના 'ઋ' ની સાથે 'ઋર્' આદેશ થાય છે. પ્ર+ઋણમ્, દશ+ઋણમ્, ઋણ+ઋણમ્, વસન+ઋણમ્, કમ્બલ+ઋણમ્, વત્સર+ઋણમ્ અને વત્સતર+ઋણમ્ આ અવસ્થામાં પ્ર દશ વગેરેના અન્ત્ય 'અ' ને 'ઋણ' ના 'ઋ' ની સાથે આ સૂત્રથી 'ઋર્' આદેશ થવાથી પ્રાર્ણમ્, દશાર્ણમ્, ઋણાર્ણમ્, વસનાર્ણમ્, કમ્બલાર્ણમ્, વત્સરાર્ણમ્ અને વત્સતરાર્ણમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સર્વત્ર 'અવર્ણં. ૧-૨-૬' થી 'ઋર્' આદેશની પ્રાપ્તિ હતી; તેનો બાધ થવાથી આ સૂત્રથી 'ઋર્' આદેશ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સારું ઋણ (કરજ). દશનું ઋણ. ઋણમાટેનું ઋણ. કપડામાટેનું ઋણ. કામળી

માટે ઋણ. વાર્ષિક ઋણ. બળદ માટેનું ઋણ. ॥૭॥

ઋતે તૃતીયાસમાસે ૧।૨।૮॥

તૃતીયા સમાસમાં (તૃતીયાન્તનામને થયેલા સમાસમાં) 'ઋત' શબ્દ પરમાં હોય તો તેના ઋની સાથે તેની પૂર્વમાં રહેલા 'અ' વર્ણને 'આર્' આદેશ થાય છે. 'શીતેન ઋતઃ' આ વિગ્રહમાં થયેલ તૃતીયા તત્પુરુષસમાસમાં 'શીત+ઋતઃ' આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઋની સાથે તેની પૂર્વના 'અ' ને 'આર્' આદેશ. 'હૃદર્હસ્વરસ્યાઽનુ નવા ૧-૩-૩૧' થી ત્ ને 'ત્' આદેશ થવાથી 'શીતાર્તઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-શીતથી દુઃખી. તૃતીયાસમાસ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસમાત્રમાં નહિ પરન્તુ તૃતીયાસમાસમાં જ 'ઋત' શબ્દ પરમાં હોય તો તેના ઋની સાથે તેની પૂર્વના 'અ' વર્ણને આ સૂત્રથી 'આર્' આદેશ થાય છે. તેથી 'પરમશ્વાસાવૃતઃ' આ વિગ્રહમાં થયેલ કર્મધારય સમાસમાં પરમ+ઋતઃ આ અવસ્થામાં અહીં તૃતીયાસમાસ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઋની સાથે પૂર્વના 'અ' ને 'આર્' આદેશ ન થવાથી 'અવર્ણસ્યે૦ ૧-૨-૬' થી 'અર્' આદેશ થવાથી 'પરમર્તઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-અત્યન્ત જવાવાલો. સમાસ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ માત્ર તૃતીયાન્ત નામથી પરમાં રહેલા નહિ પરન્તુ તૃતીયા સમાસમાં પરમાં રહેલા 'ઋત' શબ્દના 'ઋ' ની સાથે તેની પૂર્વના 'અ' વર્ણને 'આર્' આદેશ થાય છે; તેથી 'દુઃખેન ઋતઃ' અહીં તૃતીયાન્ત શબ્દથી પરમાં હોવા છતાં તૃતીયાસમાસ ન હોવાથી 'ઋ' ની સાથે પૂર્વના 'અ' ને આ સૂત્રથી 'આર્' આદેશ ન થવાથી 'અવર્ણસ્યે૦ ૧-૨-૬' થી 'અર્' આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'દુઃખેનર્તઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દુઃખથી પૂર્ણ. ॥૮॥

ઋત્યારુપસર્ગસ્ય ૧૨।૧૥

ઉપસર્ગસંબન્ધી 'અ' વર્ણને; તેની પરમાં ઋકારાદિ ધાતુ હોય તો તેના ઋની સાથે 'આર્' આદેશ થાય છે. પ્ર+ઋચ્છતિ અને પરા + ઋચ્છતિ આ અવસ્થામાં ઉપસર્ગ સંબન્ધી 'અ' અને 'આ' ને ઋકારાદિ 'ઋચ્છ' ધાતુના ઋની સાથે આ સૂત્રથી 'આર્' આદેશ થવાથી પ્રાચ્છતિ અને પરાચ્છતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - જાય છે. પાછળ જાય છે. ॥૧૥

નામિ વા ૧૨।૧૦૥

ઉપસર્ગ સંબન્ધી 'અ' વર્ણને તેની પરમાં ઋકારાદિ નામધાતુ (નામ છે અવયવ જેનો તેવા ધાતુને 'નામધાતુ' કહેવાય છે.) પરમાં હોય તો તેના 'ઋ' ની સાથે વિકલ્પથી 'આર્' આદેશ થાય છે. 'પ્ર+ઋષમીયતિ' આ અવસ્થામાં 'પ્ર' ના 'અ' ને 'ઋ'ની સાથે આ સૂત્રથી 'આર્' આદેશ થવાથી 'પ્રાર્ષમીયતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપદમાં આ સૂત્રથી 'આર્' આદેશ ન થાય ત્યારે 'અવર્ણસ્યેઽ ૧-૨-૬' થી 'અર્' આદેશ થવાથી 'પ્રર્ષમીયતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. (ઋષમિચ્છતિ આ અર્થમાં 'ઋષમ' નામને 'ક્યન્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઋષમીયતિ આવો પ્રયોગ થયો છે. જુઓ સૂ. નં. ૧-૧-૨૨ માં રાજીયતિ) અર્થ - ઋષભદેવ ભગવાનને ઘણું ઈચ્છે છે. ॥૧૦૥

લૃત્યાલ્લા ૧૨।૧૧૥

ઉપસર્ગ સંબન્ધી 'અ' વર્ણને; લૃકારાદિ નામધાતુ પરમાં હોય તો તેના 'લૃ' ની સાથે વિકલ્પથી 'આલ્' આદેશ થાય છે. ઉપ+લૃકારીયતિ આ અવસ્થામાં ઉપ ના 'અ' ને લૃકારાદિ નામધાતુના 'લૃ' ની સાથે આ સૂત્રથી 'આલ્' આદેશ થવાથી 'ઉપાલ્કારીયતિ' આવો પ્રયોગ થાય

છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી 'આલ્' આદેશ ન થાય ત્યારે 'અવર્ણસ્યે૦ ૧-૨-૬' થી 'અલ્' આદેશ થવાથી 'અપલ્કારીયતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. (લૂકારમિચ્છતીતિ લૂકારીયતિ પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ. નં. ૧-૧-૨૨ માં રાજીયતિ) અર્થ - નજીકમાં લૂકારને ઈચ્છે છે. ॥૧૧॥

ऐदौत्सन्ध्यक्षरैः १।२।१२॥

'अ' वर्णने तेनी परमां रહેલા सन्ध्यक्षरनी साथे 'ऐ' અને 'औ' આદેશ થાય છે. તવ+एषा, खट्वा+एषा, तव+ऐन्द्री, सा+ऐन्द्री, तव+ओदनः અને तव+औपगवः आ अवस्थाમાં आ सूत्रથી 'अ' અને 'आ' ने तेनी परमां रહેला ए અને ऐ नी साथे 'ऐ' આદેશ; तेमज ओ અને औ नी साथे 'औ' આદેશ થવાથી तवैषा, खट्वाैषा, तवैन्द्री, सैन्द्री, तवौदनः અને तवौपगवः आवो प्रयोग થાય છે. અર્થક્રમશઃ - આ તારી. આ ખાટલો. તારી ઈન્દ્રસમ્બન્ધી (વસ્તુ). તે ઈન્દ્રસમ્બન્ધી. (લક્ષ્મી.) તારો ભાત. તારું ઉપગુ (ગાય પાસે છે જેને તે) નું સન્તાન (પુત્રાદિ). ॥૧૨॥

ऊय १।२।१३॥

'अ' वर्णने; 'ऊट्' (ऊ) परमां હોય તો તેની સાથે 'औ' આદેશ થાય છે. धाव्+त અને धाव्+तवत् आ अवस्थाમાં 'अनुनासिके च च्छ्वः' शूट् ४-१-१०८' થી 'धाव्' धातुना व् ने ऊट् (ऊ) આદેશ. धा+ऊ आ अवस्थाમાં धा ना 'आ' ने 'ऊ' नी साथे आ सूत्रથી 'औ' આદેશ થવાથી निष्पन्न धौत અને धौतवत् નામને सि (स) प्रत्यादि कार्य થવાથી 'धौतः' અને 'धौतवान्' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ધોએલું. ધોયું. ॥૧૩॥

પ્રત્યયેષ્યોદોદયુઃ સ્વરેણ ૧૨।૧૪॥

‘પ્ર’ ઉપસર્ગ સમ્બન્ધી ‘અ’ વર્ણને; તેની પરમાં એષ, એષ્ય, ઋઢ, ઋઢિ અને ઋહ હોય તો તેના ‘એ’ ની સાથે ‘ઐ’ તેમ જ ‘ઋ’ ની સાથે ‘ઔ’ આદેશ થાય છે. પ્ર+એષ; પ્ર+એષ્ય; પ્ર+ઋઢ; પ્ર+ઋઢિ; અને પ્ર + ઋહ; આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ‘પ્ર’ ના ‘અ’ ને એ ની સાથે ‘ઐ’ આદેશ તેમજ ઋ ની સાથે ‘ઔ’ આદેશ થવાથી પ્રૈષ; પ્રૈષ્ય; પ્રૌઢ; પ્રૌઢિ; અને પ્રૌહ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - મોકલવું. મોકલાય છે તે. નિપુણ. નિપુણતા. સારો તર્ક. ॥૪॥

સ્વૈરસ્વૈર્યક્ષૌહિણ્યામ્ ૧૨।૧૫॥

સ્વૈર સ્વૈરી અને અક્ષૌહિણી આ શબ્દમાં ‘સ્વ’ ના ‘અ’ ને તથા ‘અક્ષ’ ના ‘અ’ ને તેની પરમાં રહેલા ‘ઈ’ ની સાથે ‘ઐ’ આદેશ તથા ‘ઋ’ ની સાથે ‘ઔ’ આદેશ થાય છે. તેથી સ્વ+ઈર, સ્વ+ઈરિન્ અને અક્ષ+ઋહિણી આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વ ના ‘અ’ ને તેની પરમાં રહેલા ‘ઈ’ ની સાથે ‘ઐ’ આદેશ થવાથી તેમજ અક્ષ ના ‘અ’ ને તેની પરમાં રહેલા ‘ઋ’ ની સાથે ‘ઔ’ આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી ‘સ્વૈર;’ ‘સ્વૈરી’ અને ‘અક્ષૌહિણી સેના’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ઈચ્છા મુજબ ભટકવું. ઈચ્છા મુજબ ભટકનાર. અક્ષૌહિણી સેના વિશેષ. ॥૧૫॥

અનિયોગે લુગેવે ૧૨।૧૬॥

‘નિયોગ’ એટલે અવધારણ-નિશ્ચય ‘અનિયોગ’ એટલે અનવધારણ. ‘અનવધારણ’ અર્થ ગમ્યમાન (જણાતો) હોય તો ‘અવ’ શબ્દ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ‘અ’ વર્ણનો લુક્ (લોપ) થાય છે.

इह+एव अने अद्य+एव आ अवस्थामां आ सूत्रથી 'एव' नी पूर्वना 'अ' नो लोप થવાથી 'इहेव तिष्ठ' अने 'अद्येव गच्छ' આવો પ્રયોગ થાય છે. પરન્તુ નિયોગ અર્થ ગમ્યમાન હોય તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી 'एव' ની पूर्वना 'अ' નો લોપ થતો ન હોવાથી 'ऐदौत् सन्ध्यक्षरैः १-२-१२' થી 'अ' ને 'ए' ની સાથે 'ऐ' આદેશ થવાથી 'इहेव तिष्ठ' મા ગા: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ:- અહીં પણ ઉભો રહે. આજે પણ જા. અહીંજ ઉભો રહે જતો નહિ. (इहेव तिष्ठ अने अद्येव गच्छ अહીં સ્થાન અને કાલ નિયત નથી. ગમે તે સ્થાન અને ગમે તે કાલ વિવક્ષિત છે.) ॥ १६ ॥

बौष्ठीतौ समासे १।२।१७॥

समासमां 'ओष्ठ' अने 'ओतु' शब्द परमां હોય તો; તેની पूर्वना 'अ' વર્ણનો વિકલ્પથી લુક્ (लोप) થાય છે. 'बिम्बफलमिवौष्ठौ यस्याः सा' આ વિગ્રહમાં બહુવીહિ સમાસમાં 'बिम्ब+ओष्ठी' આ अवस्थामां 'बिम्ब' ના 'अ' નો આ સૂત્રથી લોપ થવાથી 'बिम्बौष्ठी' આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ 'स्थूलश्वासावोतुः' આ વિગ્રહમાં કર્મધારયસમાસમાં 'स्थूल+ओतुः' આ अवस्थामाં 'स्थूल' ના 'अ' નો આ સૂત્રથી લોપ થવાથી 'स्थूलोतुः' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી 'अ' નો લોપ ન થાય ત્યારે 'अ' ને 'ओ' ની સાથે 'ऐदौत् ० १-२-१२' થી 'औ' આદેશ થવાથી 'बिम्बौष्ठी' અને 'स्थूलौतुः' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- બિંબફળ જેવા લાલ હોઠવાલી. સ્થૂલ બિલાડો. समास इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસમાં જ ओष्ठ અને ओतु शब्द परमां હોય તો पूर्वना 'अ' વર્ણનો વિકલ્પથી લુક્ (लोप) થાય છે. તેથી હે પુત્રૌષ્ઠં पश्य અહીં પુત્ર!+ओष्ठम् આ अवस्थामां समास ન હોવાથી 'पुत्र' ના 'अ' નો લોપ; આ સૂત્રથી ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'अ' ને 'औ' આદેશ થયો છે. અર્થ- હે પુત્ર! હોઠ જો. ॥ १७ ॥

ઓવાકિ ૧૧૨।૧૮॥

‘અ’ વર્ણનો; ‘ઓમ્’ અને આઙ્ ઉપસર્ગના સ્થાને થયેલો આદેશ (આહાદેશ) પરમાં હોય તો લુક્ (લોપ) થાય છે. ‘અઘ+ઓમ્’ અને ‘સા+ઓમ્’ આ અવસ્થામાં ‘ઓમ્’ ની પૂર્વેના ‘અ’ અને ‘આ’ નો આ સૂત્રથી લોપ થવાથી ‘અઘોમ્’ અને ‘સોમ્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ+ઊઢા આ અવસ્થામાં ‘આ’ ને ‘ઊ’ ની સાથે ‘અવર્ણસ્યે૦ ૧-૨-૬’ થી ઓ થવાથી ઓઢા પ્રયોગ થાય છે. તેનો ‘ઓ’ આઙ્ ઉપસર્ગના સ્થાને થયેલો હોવાથી આહાદેશ છે. તેથી અઘ+ઓઢા આ અવસ્થામાં તેમજ સા+ઓઢા આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ‘ઓ’ ની પૂર્વેના ‘અ’ અને ‘આ’ નો લોપ થવાથી ‘અઘોઢા’ અને ‘સોઢા’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- આજે ઓમ્. તેણી ઓમ્. આજે પરણેલી. તે પરણી ગઈ.॥૧૮॥

ઉપસર્ગસ્યાનિજેષેદોતિ ૧૧૨।૧૯॥

ઉપસર્ગ સમ્બન્ધી ‘અ’ વર્ણનો; ‘ઇન્’ (ફ.૨જોગણ) અને ‘ઐઘ્’ (૧ લો ગણ) ધાતુને છોડીને અન્ય એકારાદિ અને ઓકારાદિ ધાતુ પરમાં હોય તો લુક્ થાય છે. પ્ર+અલયતિ, પરા+અલયતિ, પ્ર+ઓષતિ અને પરા+ઓષતિ આ અવસ્થામાં પ્ર ના ‘અ’ નો અને પરા ના ‘આ’ નો આ સૂત્રથી લોપ થવાથી પ્રેલયતિ, પરેલયતિ, પ્રોષતિ અને પરોષતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પ્રેરણા કરે છે. વિપરીત રીતે પ્રેરણા કરે છે. બાળે છે. વિપરીત રીતે બાળે છે. અનિણેધિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉપસર્ગ સમ્બન્ધી ‘અ’ વર્ણનો, તેની પરમાં ઇન્ અને ઐઘ્ ધાતુથી ભિન્ન જ એકારાદિ અને ઓકારાદિ ધાતુ હોય તો લુક્ થાય છે. તેથી ઉપ+અતિ અને પ્ર+અઘતે આ અવસ્થામાં ઉપસર્ગના ‘અ’ નો; તેની પરમાં ઇન્ અને ઐઘ્ ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. જેથી ‘અ’ ને ‘ઐ’ ની સાથે ‘ઐદૌત સન્ધ્યક્ષરૈઃ ૧-૨-૧૨’ થી ‘ઐ’ આદેશ થવાથી ઉપૈતિ અને પ્રૈઘતે આવો

પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પાસે જાય છે. વધે છે. ॥૧૧॥

વા નામ્નિ ૧૧૨૧૦॥

ઉપસર્ગ સંબન્ધી 'અ' વર્ણનો; નામાવયવ (નામ છે અવયવ જેનો તેવો) એકારાદિ અને ઓકારાદિ ધાતુ પરમાં હોય તો વિકલ્પથી લુક્ થાય છે. ઉપ+એકીયતિ અને પ્ર+ઓષધીયતિ આ અવસ્થામાં ઉપસર્ગ સંબન્ધી 'અ' નો તેની પરમાં એકારાદિ નામાવયવ અને ઓકારાદિ નામાવયવ (એક અને ઓષધ સ્વરૂપ નામાવયવ) ધાતુ હોવાથી આ સૂત્રથી લોપ થાય છે, તેથી ઉપેકીયતિ અને પ્રોષધીયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી 'અ' નો લોપ ન થાય ત્યારે 'અ' ને 'એ' અને 'ઓ' ની સાથે 'ऐदौत् ० ૧-૨-૧૨' થી અનુક્રમે 'ऐ' અને 'औ' આદેશ થવાથી ઉપેકીયતિ અને પ્રોષધીયતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- નજીકમાં એકની ઈચ્છા કરે છે. સારી રીતે દવાની ઈચ્છા કરે છે. (અકમિચ્છતીતિ એકીયતિ, ઓષધમિચ્છતીતિ ઓષધીયતિ ની પ્રક્રિયા રાજીયતિ-ની જેમ જુઓ સૂ.નં. ૧-૧-૨૨.) ॥૨૦॥

इषजदिरत्वे स्वरं यवरलम् ११२११॥

'इ', 'उ', 'ऋ' અને 'लृ' વર્ણને, તેની પરમાં અસ્વ-સ્વભિન્ન (વિજાતીય) સ્વર હોય તો અનુક્રમે 'य', 'व', 'र' અને 'लृ' આદેશ થાય છે. दधि+अत्र અને नदी+एषा આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી इ અને ई ને 'य' આદેશ થવાથી 'दध्यत्र' અને 'नद्येषा' આવો પ્રયોગ થાય છે. मधु+अत्र અને वधू+आसनम् આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી उ અને ऊ ને 'व' આદેશ થવાથી 'मध्वत्र' અને 'वध्वासनम्' આવો પ્રયોગ થાય છે. पितृ+अर्थः અને कृ+आदिः આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ऋ અને ॠ ને 'र' આદેશ થવાથી 'पित्रर्थः' અને 'क्रादिः' આવો પ્રયોગ થાય છે. लृ+इत् અને लृ+आकृतिः આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી लृ અને

લૂ ને 'લૃ' આદેશ થવાથી 'લિત્' અને 'લક્તિઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- અહીં દહીં. આ નદી. અહીં મધ. વહુનું આસન. પિતા માટે. કૃ છે આદિમાં જેના. લૃ છે ઈત્ જેમાં. લક્ષ્મી જેવી આકૃતિ (આકાર) છે જેની. ॥૨૧॥

ઋત્વોડપદે ના ૧૧૨૧૨૨૥

'ઈ', 'ઉ', 'ઋ' અને 'લૃ' વર્ણને તેની પરમાં અસ્વ સ્વર હોય તો વિકલ્પથી ઋત્વ આદેશ થાય છે. પરન્તુ તે બંન્ને- નિમિત્ત અને નિમિત્તી (અસ્વ સ્વર અને ઇ વર્ણાદિ) એક પદમાં ન હોવા જોઈએ. (અર્થાદ્ એક પદમાં તે બંન્ને હોય તો આ સૂત્રથી 'ઋત્વ' આદેશ થતો નથી.) નદી+ણા અને મધુ+અત્ર આ અવસ્થામાં 'ઈ' અને 'ઉ' ને આ સૂત્રથી -હસ્વ 'ઈ' અને 'ઉ' આદેશ થવાથી 'નદિ ણા' અને 'મધુ અત્ર' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી -હસ્વ આદેશ ન થાય ત્યારે 'ઈવણાદિ ૧-૨-૨૧' થી ઈ ને 'યૃ' અને 'ઉ' ને 'વૃ' આદેશ થવાથી 'નદેણ' અને 'મધ્વત્ર' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- આ નદી. અહીં મધ. અપદ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇ વર્ણાદિ અને તેની પરમાં રહેલો અસ્વસ્વરૂપ નિમિત્તી અને નિમિત્ત એક પદમાં હોય તો ઇ વર્ણાદિને -હસ્વ આદેશ વિકલ્પથી થતો નથી. તેથી નદી+ઐ અને નંદી+અર્થઃ અહીં અનુક્રમે ઈ અને ઐ એકપદમાં હોવાથી; તેમજ ઈ અને ઐ, નદા અર્થઃ આ વિગ્રહવાક્યની અપેક્ષાએ ભિન્નપદમાં હોવા છતાં સમાસની અપેક્ષાએ એક પદમાં હોવાથી આ સૂત્રથી 'ઈ' ને આ સૂત્રથી 'ઋત્વ' ઇ આદેશ થતો નથી. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઈ ને 'યૃ' આદેશ થવાથી 'નદૌ' અને 'નદર્થઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. આથી સમજી શકાશે કે, નિમિત્ત અને નિમિત્તી કોઈ પણ રીતે એકપદમાં ન હોય તો જ આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'ઈ' વર્ણાદિને -હસ્વતા થાય છે. અન્યથા થતી નથી. સામાન્યથી સૂત્રમાં ષષ્ઠીથી જેનો નિર્દેશ

હોય છે તેને 'નિમિત્તી' કહેવાય છે. અને સપ્તમી કે પચ્ચમીથી જેનો નિર્દેશ હોય છે તેને 'નિમિત્ત' કહેવાય છે. અર્થક્રમશઃ- બે નદીઓ. વદી માટે. ॥૨૨॥

एदैतोऽयाय् १।२।२३॥

સ્વર પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના 'ए' ને 'अय्' તથા 'ऐ' ને 'आय्' આદેશ થાય છે. ને+અન્ (ની+અનટ્ ને+અનટ્); વૃક્ષે+एव; नै+अक (ની+અક, નૈ+અક), અને रै+ऐन्द्री આ અવસ્થામાં ને અને વૃક્ષે ના 'ए' ને આ સૂત્રથી 'अय्' આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'नयनम्' અને 'वृक्षयेव' આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ नै અને रै ના 'ऐ' ને આ સૂત્રથી 'आय्' આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'नायकः' અને 'रायैन्द्री' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- લઈ જવું. વૃક્ષપર જ. લઈ જનાર. ઈન્દ્રદેવસંબંધી ધન.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે સૂ. નં. ૧-૨-૨૧ થી અત્યાર સુધી અસ્વ સ્વર ની અનુવૃત્તિ ચાલું હોવાથી અસ્વ સ્વર પરમાં હોય તો જ તે તે સૂત્રથી તે તે કાર્ય થતું હતું. અહીં 'સ્વર પરમાં હોય તો' એ પ્રમાણે જણાવીને 'અસ્વ' ની અનુવૃત્તિ બંધ કરી છે. કારણકે અસ્વ સ્વરનો સમ્બન્ધ ૬ વર્ણાદિની સાથે હતો. એ અને ऐ ના ગ્રહણથી ૬ વર્ણાદિની અનુવૃત્તિ અટકી જવાથી તત્સમ્બન્ધ 'અસ્વ' ની પણ અનુવૃત્તિ અટકી ગઈ છે. માત્ર સ્વરનો જ અધિકાર ચાલું છે. ॥૨૩॥

ओदैतोऽयाय् १।२।२४॥

સ્વર પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના 'ओ' અને 'औ' ને અનુક્રમે 'अव्' અને 'आव्' આદેશ થાય છે. લો+अन (લૂ+અનટ્ લો+અનટ્); पटो+ओतु; लौ+अक (લૂ+અક લૌ+અક) અને गौ+औ આ અવસ્થામાં લો તથા પટો ના 'ओ' ને આ સૂત્રથી 'अव्' આદેશાદિ કાર્ય થવાથી

તેમજ લૌ તથા ગૌ ના 'ઔ' ને આ સૂત્રથી 'આવ્' આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'લ્વનમ્'; 'પટવોતુ:'; 'લવક:' અને 'ગાવૌ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- કાપવું તે. હે હોશિયાર! બિલાડો. કાપનાર. બે ગાયો.

વ્યક્યે ૧૧૨૧૨૫૥

'ક્ય' પ્રત્યયથી ભિન્ન એવો યકારાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ઓ ને 'અવ્' આદેશ અને ઔ ને 'આવ્' આદેશ થાય છે. ગો+ય(ક્યન્)+તિ; ગો+ય(ક્યઙ્)+તે, નૌ+ય(ક્યન્)+તિ; નૌ+ય (ક્યઙ્)+તે,, લો+ય (લૂ+ય લો+ય) અને લૌ+ય (લૂ+ઘ્યન્ લૌ+ઘ્યન્) આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઓ ને 'અવ્' આદેશ અને ઔ ને 'આવ્' આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'ગવ્યતિ'; 'ગવ્યતે'; 'નાવ્યતિ', 'નાવ્યતે', 'લ્વ્યમ્' 'લ્વ્યમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ગાયની ઈચ્છા કરે છે. ગાયની જેમ આચરણ કરે છે. હોડીની ઈચ્છા કરે છે. હોડીની જેમ આચરણ કરે છે. કાપવાં યોગ્ય. અવશ્ય કાપવાં યોગ્ય. અક્ય્ इति किम्? આ સૂત્રથી; ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'ક્ય' ને છોડીને જ અન્ય યકારાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ઓ ને 'અવ્' અને ઔ ને 'આવ્' આદેશ થાય છે. તેથી ઉપ+વે+ય (ક્ય) +તે આ અવસ્થામાં નિષ્પન્ન ઉપોયતે અહીં તેમજ વે+ય(ક્ય)+ત (હ્ય.ભૂ. તૂ. એ.વ.) આ અવસ્થામાં નિષ્પન્ન ઔયત અહીં 'ક્ય'(ય) પ્રત્યયની પૂર્વેના ઓ ને આ સૂત્રથી 'અવ્' આદેશ થયો નથી. તેમજ ઔ ને 'આવ્' આદેશ થયો નથી. અર્થક્રમશઃ- નજીકમાં વણે છે. વણ્યું.

અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે સૂત્રમાં યિ+અક્યે = વ્યક્યે આવો નિર્દેશ હોવાથી ન ક્યે इति अक्ये આ વિગ્રહમાં નવ્રતસુરુષ સમાસ હોવાથી ક્ય ભિન્ન યકારાદિ પ્રત્યયનું જ; કેવલ 'ય્' નો નિર્દેશ હોવા છતાં ગ્રહણ થાય છે. અન્યથા માત્ર ય્ પરમાં હોય તો પણ તેની પૂર્વેના ઓ, ઔ ને અનુક્રમે અવ્, આવ્ આદેશ કરવાનો પ્રસંગ આવશે ઈત્યાદિ ભણાવનાર પાસેથી સમજી લેવું જોઈએ ॥૨૫૥

ઋતો રસ્તાદ્ધિતે ૧૧૨૧૨૬॥

યકારાદિ તદ્ધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ઋ ને 'ર' આદેશ થાય છે. પિતરિ સાધુ આ અર્થમાં 'તત્ર સાધૌ ૭-૧-૧૫' થી સપ્તમ્યન્ત પિતૃ શબ્દને તદ્ધિતનો 'ય' પ્રત્યય. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી પિતૃ શબ્દથી પરમાં રહેલી સપ્તમીનો લોપ. આ સૂત્રથી 'પિતૃ' ના ઋ ને ર આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'પિત્ર્યમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પિતાને યોગ્ય. તદ્ધિત इति किम्? = આ સૂત્રથી, ઉપર જણાવ્યા મુજબ યકારાદિ તદ્ધિતનો જ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના 'ઋ' ને 'ર' આદેશ થાય છે. તેથી 'કૃ' ધાતુને 'ઋવર્ણવ્યજ્જનાદ ઘ્યણ્ ૫-૧-૧૭ થી' ઘ્યણ્ (ય) પ્રત્યય. 'નામિનો ૦ ૪-૩-૫૧ થી 'કૃ' ના ઋ ને વૃદ્ધિ 'ઝાર્' આદેશાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન 'કાર્યમ્' અહીં કૃદન્તનો યકારાદિ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વેના 'કૃ' ધાતુના ઋ ને આ સૂત્રથી 'ર' આદેશ થતો નથી. અર્થ-કાર્ય. ॥૨૬॥

एदोतः पदान्तेऽस्य लुक् ११२१२७॥

પદના અન્તે રહેલા 'ए' અને 'ओ' ની પરમાં જો 'अ' હોય તો તે 'अ' નો લુક્ (લોપ) થાય છે. તે+અત્ર અને પટો + અત્ર આ અવસ્થામાં 'ए' અને 'ओ' ની પરમાં રહેલા 'अ' નો આ સૂત્રથી લોપ થવાથી 'तेऽत्र' અને 'पटोऽत्र' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- તારું અહીં. હે હોશિયાર! અહીં. પદાન્ત इति किम्? - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પદના અન્તે રહેલા જ ए અને ओ ની પરમાં રહેલા 'अ' નો લોપ થાય છે. તેથી સૂ. નં. ૧-૨-૨૩ માં જણાવ્યા મુજબ નિષ્પન્ન નયનમ્ અહીં ને + અન આ અવસ્થામાં ને નો 'ए' પદના અન્તે ન હોવાથી તેની પરમાં રહેલા 'अ' નો લોપ, આ સૂત્રથી થતો નથી. ॥૨૭॥

ગોર્નામ્યવોડક્ષે ૧૧૨૧૮૥

‘અક્ષ’ શબ્દ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ‘ગો’ શબ્દના પદના અન્તે રહેલા ‘ઓ’ ને સંજ્ઞાના વિષયમાં (તે શબ્દ કોઈનું નામ વિશેષ હોય તો); ‘અવ’ આદેશ થાય છે. ગો + અક્ષ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ગો ના ‘ઓ’ ને ‘અવ’ આદેશ. ‘સમાનાં ૧-૨-૧’ થી ‘અવ’ ના અન્ત્ય ‘અ’ ને ‘અક્ષ’ ના આદ્ય ‘અ’ ની સાથે દીર્ઘ ‘આ’ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ‘ગવાક્ષઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બારી. નામ્નીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સંજ્ઞાના વિષયમાં જ, અક્ષ શબ્દ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ગો શબ્દના પદના અન્તે રહેલા ઓ ને ‘અવ’ આદેશ થાય છે. તેથી ગો + અક્ષાણિ (ગોરક્ષાણીતિ ગોડક્ષાણિ) આ અવસ્થામાં અહીં સંજ્ઞાનો વિષય ન હોવાથી આ સૂત્રથી ગો ના ઓ ને ‘અવ’ આદેશ થતો નથી. તેથી ‘દ્વોતઃ પદાં ૧-૨-૨૭’ થી ‘અક્ષ’ ના આદ્ય ‘અ’ નો લોપ થવાથી ગોડક્ષાણિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગાયની ઈન્દ્રિયો. (ગોરક્ષીવ આ વિગ્રહમાં સમાસાદિ કાર્યથી ગવાક્ષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે.) ॥૨૮॥

સ્વરે વાડનક્ષે ૧૧૨૧૯૥

અક્ષ સમ્બન્ધી સ્વરને છોડીને અન્ય કોઈપણ સ્વર પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ગો ના પદના અન્તે રહેલા ‘ઓ’ ને ‘અવ’ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. ગો + અગ્ર આ અવસ્થામાં ‘ગો’ ના ‘ઓ’ ને આ સૂત્રથી ‘અવ’ આદેશ. ‘અવ’ ના અન્ત્ય ‘અ’ ને; તેની પરમાં રહેલા ‘અ’ ની સાથે ‘સમાનાનાં ૧-૨-૧’ થી દીર્ઘ ‘આ’ આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી ‘ગવાગ્રમ્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ‘ઓ’ ને ‘અવ’ આદેશ ન થાય ત્યારે ‘દ્વોતઃ ૧-૨-૨૭’ થી ગો ના ઓ ની પરમાં રહેલા ‘અ’ નો લોપ થવાથી ‘ગોડગ્રમ્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. ગો + ઈજ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી, ગો ના ‘ઓ’ ને

‘અવ’ આદેશ. ‘અવ’ ના અન્ત્ય ‘અ’ ને ઈશ ના ઈ ની સાથે ‘એ’ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ‘ગવેશઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ગો ના ‘ઓ’ ને ‘અવ’ આદેશ ન થાય ત્યારે ‘ઓદૌતોડવાવ્ ૧-૨-૨૪’ થી ‘અવ્’ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ‘ગવીશઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે, અર્થક્રમશઃ — ગાયનો અગ્રભાગ. ગાયનો સ્વામી. અનક્ષ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અક્ષ સમ્બન્ધી સ્વરને છોડીને જ અન્ય સ્વર પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ગો ના પદના અન્તે રહેલા ઓ ને ‘અવ’ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે; તેથી ગો + અક્ષમ્ આ અવસ્થામાં અક્ષ સમ્બન્ધી સ્વર પરમાં હોવાથી ગો ના ‘ઓ’ ને આ સૂત્રથી ‘અવ’ આદેશ ન થવાથી ‘એદૌતઃ પદાં ૧-૨-૨૭’ થી ‘ઓ’ નો લોપ થવાથી ‘ગોડક્ષમ્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ — ગાયની ઈન્દ્રિય. ઓત ઇતિ કિમ્? આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અક્ષસમ્બન્ધી સ્વર ભિન્ન સ્વર; પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ગો શબ્દના પદાન્તે રહેલા ‘ઓ’ ને જ વિકલ્પથી ‘અવ’ આદેશ થાય છે. તેથી ચિત્રા ગૌ યંસ્ય આ વિગ્રહમાં બહુવ્રીહિ સમાસ. ‘પરતઃ સ્ત્રીં ૩-૨-૪૯’ થી ચિત્રા ને પુંવદ્ભાવ (એટલે ચિત્ર શબ્દને સ્ત્રીલિંગમાં થયેલ આપ્ (આ) પ્રત્યયની નિવૃત્તિ). ‘ગોષ્ચાન્તે ૨-૪-૯૬’ થી ગો ના ઓ ને -હસ્વ ‘ઉ’ આદેશાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ચિત્રગુ શબ્દના ‘ઉ’ ને; ‘ચિત્રગુ+અર્થ’ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ‘અવ’ આદેશ થતો નથી. જેથી ‘ઙવર્ણાદે ૧-૨-૨૧’ થી ઉ ને ‘વ્’ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ‘ચિત્રગ્વર્થઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ—ચિત્રગુ (કાબર ચીતરી ગાયનો સ્વામી) માટે. ॥૨૯ ॥

इन्द्रे १।२।३०।।

‘इन्द्र’ શબ્દ સમ્બન્ધી સ્વર પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ગો શબ્દના પદના અન્તે રહેલા ‘ઓ’ ને ‘અવ’ આદેશ થાય છે. ગો+इन्द्र (ગવામિન્દ્રઃ) આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ગો ના ઓ ને ‘અવ’ આદેશ.

અવ ના અન્ય 'અ' ને ઇ ની સાથે 'અવર્ણસ્યેઽ ૧-૨-૬' થી 'અ' આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'ગવેદ્ઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ગાયોનો રાજા. ॥૩૦॥

વાડત્યસન્ધિઃ ૧૧૨૧૩૧॥

'અ' પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ગો શબ્દના પદના અન્તે રહેલા 'ઓ' ને વિકલ્પથી 'અસન્ધિભાવ' (સન્ધિ ન કરવી તે) થાય છે. ગો+અગ્ર આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ગો ના ઓ ને સન્ધિ ન થવાથી 'ગો અગ્રમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી 'અસન્ધિભાવ' ન થાય ત્યારે સૂ.નં. ૧-૨-૨૯ માં જણાવ્યા મુજબ 'ગવાગ્રમ્' અને 'ગોડગ્રમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અતીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'અ' જ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ગો શબ્દના પદાન્તમાં રહેલા 'ઓ' ને વિકલ્પથી સન્ધિ થતી નથી. તેથી ગો+ઈઙિગતમ્ (ગોરિઙિગતમ્) આ અવસ્થામાં 'અ' પરમાં ન હોવાથી ગો ના ઓ ને આ સૂત્રથી અસન્ધિ ન થવાથી; સૂ.નં. ૧-૨-૨૯ માં જણાવ્યા મુજબ 'ગવેશઃ' ની જેમ 'ગવેઙિગતમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ગાયની ચેષ્ટા. ॥૩૧॥

પ્લુતોઽનિતૌ ૧૧૨૧૩૨॥

इति શબ્દના સ્વરથી ભિન્ન સ્વર પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના 'પ્લુત' સ્વરને અસન્ધિભાવ થાય છે. દેવદત્ત+અત્ર ન્વસિ આ અવસ્થામાં 'દૂરાદામન્યસ્યઽ ૭-૪-૯૯' થી દેવદત્ત ના અન્ય 'અ' ને 'પ્લુત' (અ૩) આદેશ. દેવદત્ત૩+અત્ર આ અવસ્થામાં 'સમાનાનાં ૧-૨-૧' થી પ્લુત 'અ' ને તેની પરમાંના 'અ' ની સાથે દીર્ઘ 'આ' આદેશની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી 'દેવદત્ત ૩ અત્ર ન્વસિ' આ પ્રમાણે પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- દેવદત્ત! અહીં જ છે? અનિતાવિતિ

કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇતિ શબ્દના સ્વરથી ભિન્ન જ સ્વર પરમાં હોય તો તેની પૂર્વના 'પ્લુત' સ્વરને સન્ધિ થતી નથી. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સુશ્લોક+ઇતિ આ અવસ્થામાં 'અ' ને 'પ્લુત' આદેશ થયા બાદ તેની પરમાં ઇતિ શબ્દનો સ્વર હોવાથી આ સૂત્રથી પ્લુત અ ને સન્ધિનો નિષેધ ન થવાથી તેને (અને) તેની પરમાં રહેલા ઇ ની સાથે 'અવર્ણસ્યં ૧-૨-૬' થી 'એ' આદેશ થવાથી 'સુશ્લોકેતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— હે સુશ્લોક! આ પ્રમાણે. ॥૩૨॥

૬૩ વા ૧૨૧૩૩॥

'ઇ' સ્થાને થયેલા પ્લુતને; તેની પરમાં સ્વર હોય તો વિકલ્પથી અસન્ધિમાવ થાય છે. લુનીહિ+ઇતિ આ અવસ્થામાં લુનીહિ ના 'ઇ' ને 'ક્ષિયાડ્ડશીઃ પ્રૈષે ૭-૪-૧૨' થી પ્લુત 'ઇ' (૬૩) આદેશ. 'સમાનાનાં ૧-૨-૧' થી 'ઇઃ' ને પ્રાપ્ત દીર્ઘ 'ઈ' આદેશનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી 'લુનીહિઃ ઇતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી અસન્ધિ ન થાય ત્યારે 'સમાનાનાં ૧-૨-૧' થી 'ઇઃ' ને તેની પરમાં રહેલા ઇ ની સાથે દીર્ઘ 'ઈ' આદેશ થવાથી લુનીહીતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— કાપ આ પ્રમાણે. ॥૩૩॥

ઈદુદેદ્વિવચનમ્ ૧૨૧૩૪॥

સ્વર પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા 'ઈ', 'ઊ' અને 'એ' જેના અન્તમાં છે— એવા 'દ્વિવચનાન્ત' ને સન્ધિ થતી નથી. મુની+ઈહ આ અવસ્થામાં 'સમાનાનાં ૧-૨-૧' થી 'ઈ' ને ઇ ની સાથે દીર્ઘ 'ઈ' આદેશની પ્રાપ્તિ હતી; સાધૂ+એતૌ આ અવસ્થામાં 'ઊ' ને 'ઙ્વણદિં ૧-૨-૨૧' થી 'વ્' આદેશની પ્રાપ્તિ હતી; તેમજ માલે+ઈમે અને પચેતે+ઇતિ આ અવસ્થામાં 'એદૈતોડયાય્ ૧-૨-૨૩' થી 'અય્' આદેશની પ્રાપ્તિ હતી;

તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી 'મુની ઇહ', 'સાધૂ એતૌ', 'માલે ઇમે' અને 'પચેતે ઇતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- અહીં બે મુનિઓ. આ બે સાધુઓ. આ બે માંવાઓ. તેઓ બે રાંધે છે આ પ્રમાણે. **ईदूदेदिति किम् ?=** આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વર પરમાં હોય તો 'ई', 'ऊ' અને 'ए' જેના અન્તમાં છે એવા જ દ્વિવચનાન્તને સન્ધિ થતી નથી. તેથી વૃક્ષૌ+અત્ર અહીં ઔકારાન્ત દ્વિવચનાન્તને આ સૂત્રથી અસન્ધિ ન થવાથી 'ओदौतो० १-२-२४' થી ઔ ને 'आव्' આદેશ થવાથી 'वृक्षावत्र' આ પ્રમાણે પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અહીં બે વૃક્ષો. દ્વિવચનમિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વર પરમાં હોય તો, 'ई' 'ऊ' અને 'ए' છે અન્તમાં જેના - એવા દ્વિવચનાન્તને જ અસન્ધિ થાય છે. તેથી કુમારી+અત્ર અહીં એકવચનાન્ત કુમારી પદના અન્તે ई હોવા છતાં આ સૂત્રથી તેને અસન્ધિ ન થવાથી 'इवणदि० १-२-२१' થી ई ને 'य्' આદેશ થવાથી 'कुमार्यत्र' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - અહીં કુમારી. ॥૩૪॥

अदोमु-मी १।२।३५॥

સ્વર પરમાં હોય તો તેની પૂર્વમાં રહેલા 'अदस्' શબ્દ સમ્બન્ધી 'मु' અને 'मी' ના સ્વરને સન્ધિ થતી નથી. 'अमुमुईचा' અને 'अमी अम्वाः' અહીં અદસ્ શબ્દ સમ્બન્ધી મુ અને મી ના ઉ અને ई ને તેની પરમાં અસ્વ સ્વર હોવાથી અનુક્રમે 'इवणदि० १-२-२१' થી 'व्' અને 'य्' આદેશની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે. અર્થક્રમશઃ - એ જગ્યાએ જવાંવાલા વડે. એ ઘોડાઓ. (પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ.નં. ૨-૧-૪૬ અને ૨-૧-૪૫) ॥૩૫॥

चादिः स्वरतोऽनाङ् १।२।३६॥

આહ ને છોડીને 'चादि' ગણાપાઠમાનાં અવ્યય સ્વરૂપ 'स्वर' ને,

તેની પરમાં સ્વર હોય તો 'અસન્ધિ' થાય છે. 'અ+અપેહિ' 'इ इन्द्रं पश्य' અને 'उ+उत्तिष्ठ' આ અવસ્થામાં ચાદિ ગણપઠિત અવ્યય સ્વરૂપ 'अ', 'इ' અને 'उ' ને સમાનાનાં ૧-૨-૧ થી દીર્ઘ આ 'ई' અને ऊ आदेशनी प्राप्ति હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી 'अ अपेहि'; 'इ इन्द्रं पश्य', અને 'उ उत्तिष्ठ' આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ આ एवं किल मन्यसे અને आ एवं नु तत् અહીં ચાદિ ગણપઠિત અવ્યય સ્વરૂપ 'आ' સ્વરને 'ऐदौत् ० १-२-१२' થી 'ऐ' આદેશની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે. અર્થ ક્રમશઃ દૂર થા. ઈન્દ્રને જો. ઉઠ. તું નિશ્ચિત આવું માને છે?. શું તે આવું!. (અહીં 'अ' વગેરે અવ્યયો આશ્ચર્યાદિના ઘોતક છે.) અનાડ્ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આડ્ ને છોડીને જ અન્ય સ્વર સ્વરૂપ ચાદિ અવ્યયને તેની પરમાં સ્વર હોય તો અસન્ધિ થાય છે. તેથી 'आड्(आ)+इहि' આ અવસ્થામાં આડ્ સ્વરૂપ અવ્યયને અસન્ધિ થતી ન હોવાથી 'अवर्णस्ये १-२-६' થી આડ્ (आ) ને તેની પરમાં રહેલા 'इ' ની સાથે 'ए' આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'एहि' આ પ્રમાણે પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આવ. ॥૩૬॥

ओदन्तः १।२।३७।

સ્વર પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ઓકારાન્ત ચાદિ ગણપાઠમાંના અવ્યયને સન્ધિ થતી નથી. 'अहो अत्र' આ અવસ્થામાં અत्र ના આઘ 'अ' ને 'ऐदौत् ० १-२-२७' થી લોપ ની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે. અર્થ - આશ્ચર્ય અહીં. ॥૩૭॥

सौ नवेतौ १।२।३८॥

इति शब्द परમાં હોય તો તેની પૂર્વેના; 'सि' પ્રત્યયના નિમિત્તથી થયેલા ઓકારાન્ત નામને વિકલ્પથી સન્ધિ થતી નથી. पटु+सि (स)

આ પ્રમાણેની સમ્બોધન એકવચનની અવસ્થામાં 'હ્રસ્વસ્ય ગુણ: ૧-૪-૪૧' થી 'સિ' પ્રત્યયની સાથે તેની પૂર્વેના 'ઉ' ને ગુણ 'ઝો' આદેશ થવાથી પટો આ પ્રમાણે સિ નિમિત્તક ઓકારાન્ત શબ્દ બને છે. પટોન્નિતિ આ અવસ્થામાં 'ઝોદૌતોડવાવ્ ૧-૨-૨૪' થી ઝો ને 'અવ્' આદેશની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી 'પટો' નિતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં; આ સૂત્રથી સન્ધિનો નિષેધ ન થાય ત્યારે ઝો ને 'અવ્' આદેશ થવાથી 'પટવિતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હે હોશિયાર! આ પ્રમાણે..॥૩૮॥

ઝં ઘોઞ્ ૧૧૨૧૧॥

ઇતિ શબ્દ પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા, ચાદિ ગણપાઠમાંના ઉઞ્ અવ્યયને વિકલ્પથી 'અસન્ધિ' થાય છે તેમજ અસન્ધિ થાય ત્યારે ઉઞ્ (ઝ) ને વિકલ્પથી 'ઝં' આ પ્રમાણે દીર્ઘ અનુનાસિક આદેશ થાય છે. ઉઞ્ન્નિતિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઉઞ્ (ઝ) ને અસન્ધિ થવાથી અર્થાદ્ 'ઙ્વણદિં ૧-૨-૨૧' થી 'ઉ' ને પ્રાપ્ત 'વ્' આદેશનો નિષેધ થવાથી 'ઉ' નિતિ આ પ્રમાણે પ્રયોગ થાય છે. તે વખતે ઝ ને વૈકલ્પિક 'ઝં' આદેશ થવાથી 'ઝં' નિતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ આ સૂત્રથી વિકલ્પપક્ષમાં અસન્ધિ અને તેના યોગે વૈકલ્પિક 'ઝં' આદેશ ન થાય ત્યારે ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉઞ્ (ઝ) ને 'વ્' આદેશ થવાથી 'વિતિ' આ પ્રમાણે પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આઃ! આ પ્રમાણે. ॥૩૯॥

અઞ્વર્ગાત્ સ્વરે ઘોઞ્સન્ ૧૧૨૪૦॥

'ઞ્' ને છોડીને અન્ય વર્ગીય (ક્ થી મ્ સુધીના) વ્યંજનથી પરમાં રહેલા ચાદિ ગણપઠિત ઉઞ્ અવ્યયને; તેની પરમાં સ્વર હોય તો વિકલ્પથી 'વ્' આદેશ થાય છે; અને તે 'વ્' આદેશ 'અસત્' મનાય છે. અર્થાદ્ 'વ્' આદેશ થયા પછી પણ તેના સ્થાને ઉઞ્ અવ્યય છે -

એમ માનીને અન્ય કાર્ય થાય છે. ક્રુઙ્ + ઉઙ્ (ઉ) + આસ્તે આ અવસ્થામાં જ્ તિન્ન વર્ગીય ઙ્ વ્યઞ્જનથી પરમાં રહેલા 'ઉઙ્' અવ્યયને તેની પરમાં સ્વર હોવાથી આ સૂત્રથી 'વ્' આદેશ અને તે 'વ્' અસત્ મનાતો હોવાથી તેના સ્થાને 'ઉ' માનીને ક્રુઙ્ ના 'ઙ્' ને 'હસ્વાન્ ઙ્-ળનો દ્વે ૧-૩-૨૭' થી દ્વિત્વ (ઙ્ઙ) આદેશ કરીને 'ક્રુઙ્ઙ્વાસ્તે' આ પ્રમાણે પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી 'ઉઙ્' ને વ્ આદેશ ન થાય ત્યારે 'ચાદિઃ સ્વરોઃ ૧-૨-૩૬' થી અસન્ધિ થવાથી 'ક્રુઙ્ઙ્ આસ્તે' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કુટિલ ચાલ વાળો બેસે છે. ॥૪૦॥

અ-ઇ-ઉ-વર્ણસ્યાન્તેઽનુનાસિકોઽનીદાદેઃ ૧।૨।૪૧॥

'અ', 'ઈ' અને 'ઉ' વર્ણ જો વિરામમાં હોય તો તેના સ્થાને 'અનુનાસિક' આદેશ વિકલ્પથી થાય છે; પરન્તુ અ ઇ કે ઉ વર્ણ 'ઈદૂદેઃ દ્વિવચનમ્ ૧-૨-૩૪' ઇત્યાદિ સૂત્રના વિષય (કાર્યી) ન હોવા જોઈએ. સામં ખટ્વા દધિ કુમારી અને મધુ અહીં વિરામમાં રહેલા અ આ ઇ ઈ અને ઉ ને અનુક્રમે અનુનાસિક ઐ ઔ ઈં ઈં અને ઊં આદેશ આ સૂત્રથી થવાથી સામં ખટ્વાં દધિં કુમારીં અને મધું આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનુનાસિક (સ્વાનુનાસિક) આદેશ ન થાય ત્યારે સામ... વગેરે ઉપર જણાવેલા પ્રયોગો થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - સામવેદ. ખાટલો. દહીં. કુમારી. મધ. અનીદાદેરિતિ કિમ્? - આ સૂત્રથી; ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિરામમાં રહેલા અ ઇ અને ઉ વર્ણ 'ઈદૂદેઃ ૧-૨-૩૪' ઇત્યાદિ સૂત્રના વિષય ન હોય તો જ તેને વિકલ્પથી સ્વાનુનાસિક આદેશ થાય છે. તેથી 'અની' 'અમી' અને 'કિમુ' અહીં ઈં ઈં અને ઊં; અનુક્રમે 'ઈદૂદેઃ ૧-૨-૩૪' 'અદોમુમી ૧-૨-૩૫' અને 'ચાદિઃ સ્વરોઃ ૧-૨-૩૬' ના વિષય હોવાથી આ સૂત્રથી તેને (ઈં ઈં અને ઊં ને) અનુનાસિક આદેશ થતો નથી. અર્થ ક્રમશઃ - બે અગ્નિ. પેલા. શું.

અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે 'एदोतः पदान्ते०... १-२-२७' થી પદાન્તનો અધિકાર ચાલું હોવા છતાં આ સૂત્રમાં 'वर्णस्यान्ते' આ પ્રમાણે 'अन्ते' નું ગ્રહણ કર્યું હોવાથી આ સૂત્રમાં કેવલ પદાન્ત અંત કે ઉ વર્ણનું ગ્રહણ થતું નથી; પરંતુ પદાન્ત અંત કે ઉ વર્ણ વિરામસ્થ જ ગ્રાહ્ય છે. તેથી ઉપસર્ગ કે સમાસાન્તર્વર્તિ અંત કે ઉ વર્ણ વિરામસ્થ ન હોવાથી તેને આ સૂત્રથી વિહિત અનુનાસિક આદેશ થતો નથી. ઉપસર્ગો અવ્યય હોવાથી તેને અને સમાસના પૂર્વપદને લુપ્ત વિભક્તિના કારણે પદ સંજ્ઞા થવાથી તેના અન્તે રહેલા અંત કે ઉ વર્ણ પદાન્ત હોવા છતાં વિરામમાં રહેલા નથી- એ સમજી શકાય છે.॥૪૦॥

**॥इति श्रीसिद्धमेघमन्त्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे प्रथमेऽध्याये
द्वितीयःपादः॥**

पूर्वभवदारगोपी०:- पूर्वभवनी पत्नी गोवाण्णीओनुं હરણ કરવાનાં સ્મરણથી જ જાણે સળગી ઉઠયો છે ક્રોધરૂપી અગ્નિ જેનો- એવા શ્રી મૂલરાજ પુરુષોત્તમે (વિષ્ણુએ); દુષ્ટ આભીરોને માર્યા. આશય એ છે કે અહીં ગ્રન્થકારપરમર્ષિએ શ્રી મૂલરાજને શ્રી કૃષ્ણના બીજા અવતાર સ્વરૂપ પુરુષોત્તમની ઉપમા આપીને વર્ણવ્યા છે. શ્રી મૂલરાજે દુષ્ટ આભીરો (ગોવાળીયા) ને માર્યા હતા. તેના કારણ તરીકે પોતાના પૂર્વભવમાં પોતાની પત્ની જે ગોપીઓ હતી તે ગોપીઓનું હરણ કરીને વર્તમાનમાં ગોવાળીઆઓએ; તેઓને પોતાની પત્નીઓ બનાવી છે. એનાં સ્મરણને વર્ણવ્યું છે - ઈત્યાદિ સમજી શકાય છે.

અથ પ્રારમ્ભ્યતે પ્રથમેઽધ્યાયે તૃતીયઃ પાદઃ ।

તૃતીયસ્ય પઞ્ચમે ૧।૩।૧॥

આ સૂત્રમાં 'સૌ નવેતૌ ૧-૨-૩૮' થી 'નવા' ની, 'દોતઃ પદાન્તે ૧-૨-૨૭' થી 'પદાન્ત' ની અને 'અ-ઇ-ઉ વર્ણસ્યાન્તે ૧-૨-૪૧' થી 'અનુનાસિક' ની અનુવૃત્તિ ચાલું છે. પદના અન્તે રહેલા વર્ગીય તૃતીય વ્યંજનને, તેની પરમાં પઞ્ચમ વ્યંજન હોય તો વિકલ્પથી સ્વ (તૃતીય વ્યંજન) વર્ગનો અનુનાસિક થાય છે. 'વાગ્+ઙવતે' અને 'કકુબ્+મ્મણ્ડલમ્' આ અવસ્થામાં ગૂ અને બૂ ને આ સૂત્રથી અનુક્રમે 'ઙ્' અને 'મ્' આદેશ થવાથી 'વાઙ્ઙવતે' અને 'કકુમ્મણ્ડલમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનુનાસિક આદેશ ન થાય ત્યારે 'વાગ્ઙવતે' અને 'કકુબ્મણ્ડલમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- વાણી શબ્દ કરે છે. દિશાનું મણ્ડલ. ॥૧॥

પ્રત્યયે ચ ૧।૩।૨॥

પદના અન્તે રહેલા વર્ગીય તૃતીય વ્યંજનને; તેની પરમાં પ્રત્યય સમ્બન્ધી પઞ્ચમ વ્યંજન હોય તો; સ્વ (તૃતીય વ્યંજન) વર્ગનો અનુનાસિક નિત્ય થાય છે. વાગ્+મયમ્ અને ષઙ્+નામ્ આ અવસ્થામાં ગૂ અને ઙૂ ને તેની પરમાં અનુક્રમે પ્રત્યયસમ્બન્ધી મ્ અને ન્ હોવાથી આ સૂત્રથી અનુક્રમે ઙ્ અને ણ્ આદેશ. 'તવર્ગસ્ય ૧-૩-૬૦' થી નામ્ ના ન્ ને ણ્ આદેશ થવાથી 'વાઙ્મયમ્' અને 'ષણ્ણામ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- વાણીમય. છનું. આ સૂત્રમાં 'ચ' નું ગ્રહણ; આગળના સૂત્રમાં 'વા' ની અનુવૃત્તિ લઈ જવા માટે કર્યું છે. ॥૨॥

તત્ત્વે હચ્ચતુર્થઃ ૧૧૩૩૥

પદના અન્તમાં રહેલા તૃતીય વ્યંજનની પરમાં રહેલા 'હ' ને તેની પૂર્વેના તૃતીય વ્યંજનના વર્ગનો ચતુર્થ વ્યંજન વિકલ્પથી થાય છે. વાગ્+હીનઃ અને કકુબ્+હાસઃ આ અવસ્થામાં હ ને અનુક્રમે તેની પૂર્વેના ગ્ અને બ્ ના વર્ગનો ચતુર્થ 'ઘ' અને 'મ્' આદેશ થવાથી 'વાગ્ધીનઃ' અને 'કકુબ્માસઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'હ' ને તેની પૂર્વેના તૃતીય વ્યંજનના વર્ગનો 'ચતુર્થ વ્યંજન' ન થાય ત્યારે 'વાગ્હીનઃ' અને 'કકુબ્માસઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- મૂંગો. દિશાઓનો પ્રકાશ. ॥૩ ॥

પ્રથમાદધુટિ શશ્ચઃ ૧૧૩૪॥

પદના અન્તે રહેલા પ્રથમ વ્યંજનની પરમાં રહેલા 'શ્' ને; તેની પરમાં 'ધુટ્' સિવાયનો કોઈ પણ વર્ણ હોય તો વિકલ્પથી 'હ્' આદેશ થાય છે. વાક્+શૂરઃ અને ત્રિષ્ટુપ્+શ્રુતમ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી 'શ્' ને 'હ્' આદેશ થવાથી વાક્શૂરઃ અને ત્રિષ્ટુપ્ શ્રુતમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી 'હ્' આદેશ ન થાય ત્યારે 'વાક્શૂરઃ' અને 'ત્રિષ્ટુપ્શ્રુતમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- વ્યર્થ બહુ બોલનાર. ત્રિષ્ટુપ્ ગ્રન્થને સાંભળ્યો. અધુટિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ધુટ્ભિન્ન જ વર્ણ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના, પદાન્તે રહેલા પ્રથમ વ્યંજનની પરમાંના 'શ્' ને વિકલ્પથી 'હ્' આદેશ થાય છે. તેથી 'વાક્+શ્ચોતતિ' આ અવસ્થામાં પદના અન્તે રહેલા પ્રથમ વ્યંજન 'ક્' ની પરમાં શ્ હોવા છતાં તેની પરમાં 'વ્' ધુટ્ હોવાથી અર્થાદ્ધ ધુટ્ભિન્ન-અધુટ્ વર્ણ ન હોવાથી 'શ્' ને 'હ્' આદેશ ન થવાથી 'વાક્શ્ચોતતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વાણી નીકળે છે. ॥૪॥

૨: કલ્પ-ચક્રો: : ક -) (પૌ ૧૧૩૫૫

પદના અન્તે રહેલા રૂ ને તેની પરમાં ક્ કે ડ્ હોય તો = (જિહ્વામૂલીય) વર્ણ અને પૂ કે ફ પરમાં હોય તો)(ઉપધ્માનીય) વર્ણ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. કર (કિમ્+સિ)+કરોતિ, કર+ખનતિ, કર+પચતિ અને કર+ફલતિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ડ્ અને ખૂ ની પૂર્વેના પદાન્તે રહેલા રૂ ને = આ પ્રમાણે જિહ્વામૂલીય વર્ણદિશ. અને પૂ તથા ડ્ ની પૂર્વેના પદાન્તે રહેલા રૂ ને)(આ પ્રમાણે ઉપધ્માનીય વર્ણદિશ થવાથી 'ક = કરોતિ'; 'ક = ખનતિ'; 'ક)(પચતિ' અને 'ક)(ફલતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી રૂ ને તે આદેશો ન થાય ત્યારે ૨: પદાન્તે ૦ ૧-૩-૫૩' થી વિસર્ગ થવાથી 'ક: કરોતિ'; 'ક: ખનતિ'; 'ક: પચતિ' અને 'ક: ફલતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- કોણ કરે છે. કોણ ખોદે છે. કોણ રાંધે છે. કોણ સફળ થાય છે. ॥૫૫

શ-ષ-સે શ-ષ-સં વા ૧૧૩૬૬

પદના અન્તે રહેલા 'રૂ' ને તેની પરમાં શ્ ષ્ કે સ્ હોય તો અનુક્રમે શ્ ષ્ કે સ્ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. કર+શેતે, કર+ષણ્ડ: અને કર+સાધુ: આ અવસ્થામાં અનુક્રમે રૂ ને શ્ ષ્ અને સ્ આદેશ થવાથી 'કશ્શેતે', 'કષણ્ડ:' અને 'કસાધુ:' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી રૂ ને શ્ ષ્ અને સ્ આદેશ ન થાય ત્યારે ૨: પદાન્તે ૦ ૧-૩-૫૩' થી વિસર્ગ થવાથી 'ક: શેતે', 'ક: ષણ્ડ:' અને 'ક: સાધુ:' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- કોણ ઉંઘે છે. કોણ નપુંસક છે. કોણ સાધુ છે. ॥૬૬

ષ-ટ-તે સદ્વિતીયે ૧૧૩૭૭

પદના અન્તે રહેલા 'રૂ' ને તેની પરમાં ષ્ કે ડ્ હોય તો 'શ્', ટ્ કે ઢ્ પરમાં હોય તો 'ષ્' અને ત્ કે થ્ પરમાં હોય તો 'સ્' આદેશ

નિત્ય થાય છે. કર્+ચરઃ, કર્+છન્નઃ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી 'ર' ને 'શ્' આદેશ થવાથી 'કશ્ચરઃ'; 'કશ્છન્નઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. કર્+ટઃ, કર્+ઠઃ આ અવસ્થામાં 'ર' ને આ સૂત્રથી 'ષ્' આદેશ થવાથી 'કષ્ટઃ', 'કષ્ઠઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અને કર્+તઃ, કર્+થઃ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી 'ર' ને 'સ્' આદેશ થવાથી- 'કસ્તઃ', 'કસ્થઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ— કોણ ચાલવાવાલો છે. કોણ છૂપાયું છે. ૮ કોણ. ૭ કોણ. ૬ કોણ. ૫ કોણ. ૪ કોણ. ૩ કોણ. ૨ કોણ. ૧ કોણ. ૧૧૭ ॥

નોડપ્રશાનોડનુસ્વારાનુનાસિકૌ ચ પૂર્વસ્યાડધુટ પરે ૧૩૮૮ ॥

પ્રશાન્ શબ્દ સમ્બન્ધી 'ન્' ને છોડીને અન્ય, પદના અન્તે રહેલા 'ન્' ને; તેની પરમાં ચ્ કે છ, ટ્ કે ઠ, અને ત્ કે થ્ હોય અને તેની (ચ્ વગેરેની) પરમાં ધુટ્ ભિન્ન વર્ણ હોય તો અનુક્રમે 'શ્', 'ષ્' અને 'સ્' આદેશ થાય છે; તેમજ ત્યારે 'ન્' ની પૂર્વેના સ્વરને અનુસ્વારનો આગમ અને અનુનાસિકનો આદેશ થાય છે. ભવાન્+ચરઃ અને ભવાન્+છ્યતિ આ અવસ્થામાં પ્રશાન્ શબ્દ સમ્બન્ધી 'ન્' થી ભિન્ન પદના અન્તે રહેલા ભવાન્ શબ્દ સમ્બન્ધી 'ન્' ને તેની પરમાં ચ્ અને છ હોવાથી તેમજ તેની પરમાં અનુક્રમે અં અને ય્ સ્વરૂપ અધુટ્ વર્ણ હોવાથી આ સૂત્રથી શ્ આદેશ અને ત્યારે ભવાન્ ના ન્ ની પૂર્વેના આ ને અનુસ્વારનો આગમ તથા અનુનાસિક આદેશ થવાથી 'ભવાંશ્ચરઃ', 'ભવાંશ્ચરઃ' અને 'ભવાંશ્ચ્યતિ', 'ભવાંશ્ચ્યતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભવાન્+ટકઃ અને ભવાન્+ઠકારઃ આ અવસ્થામાં ન્ ને આ સૂત્રથી 'ષ્' આદેશાદિ કાર્ય થવાથી, તથા ભવાન્+તનુઃ અને ભવાન્+થુડિતિ આ અવસ્થામાં 'ન્' ને 'સ્' આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'ભવાંષ્ટકઃ', 'ભવાંષ્ટકઃ' અને 'ભવાંષ્ટકારઃ', 'ભવાંષ્ટકારઃ' તથા 'ભવાંસ્તનુઃ', 'ભવાંસ્તનુઃ' અને 'ભવાંસ્થુડિતિ', 'ભવાંસ્થુડિતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ— આપ ચાલવાવાલા. આપ કાપો છો. આપ ટકાર. આપ ઠકાર. આપ દુર્બલ છો. આપ ઢાંકો છો. અંપ્રશાન્

इति किम् ? आ सूत्रधी उपर जशाव्या मुजब पढना अन्ते रडेला प्रशान् भिन्न (प्रशान् सम्बन्धी न् भिन्न) न् ने ज तेनी परमां च् के छ् , ट् के ढ् અને त् के थ् डोय અને तेनी परमां अधुट् वर्ण डोय तो अनुक्रमे श् ष् અને स् आदेशादि कार्य थाय छे. तेथी प्रशान्+चरः आ अवस्थांमां प्रशान् ना न् ने आ सूत्रधी श् आदेश न थवाथी न् ने 'तवर्गस्य० १-३-६०' थी च् आदेश थवाथी 'प्रशाञ्चरः' आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ - शान्त भाषास याववावालो. अधुट्पर इति किम्? = आ सूत्रधी उपर जशाव्या मुजब 'अधुट्' वर्ण ज परमां डोय तो तेनी पूर्वे रडेला 'च्' के 'छ्' 'ट्' के 'ढ्' અને 'त्' के 'थ्' नी पूर्वे रडेला पदान्तस्थ प्रशान् भिन्न न् ने श् ष् અને स् आदेशादि कार्य थाय छे. तेथी भवान्+त्सरुकः आ अवस्थांमां स् स्वरूप धुट् वर्णनी पूर्वना 'त्' नी पूर्वे रडेला पदान्तस्थ 'न्' ने आ सूत्रधी 'स्' आदेशादि कार्य थतुं नथी. तेथी 'भवान्त्सरुकः' आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ - आप ખડગની મુષ્ટિનિર્માણમાં નિપુણ છો.॥ ૮॥

પુમોઽશિટ્યઘોષેઽભ્યાગિ ર: ૧।૩।૧॥

આ સૂત્રમાં 'પુમ્' આ પ્રમાણે; 'પુંસ્' શબ્દના સંયોગ (સંયુક્તવ્યઞ્જન) ના અન્ત્ય 'સ્' નો લોપ થયા પછીના અવશિષ્ટ સ્વરૂપનું અનુકરણ છે. 'પુંસ્' શબ્દના અન્ત્ય 'સ્' નો લોપ થયા પછી જે સ્વરૂપ બાકી રહે છે - તે 'પુમ્' ના મ્ ને; તેની પરમાં શિટ્ સ્વરૂપ અઘોષ વ્યઞ્જન તથા 'ભ્યાગ્' (ભ્યા) સમ્બન્ધી અઘોષ વ્યઞ્જનને છોડીને અન્ત્ય અઘોષ વ્યઞ્જન ડોય અને તેની પરમાં અધુટ્ (ધુટ્ ભિન્ન) વર્ણ ડોય તો 'ર' આદેશ થાય છે. તેમજ ત્યારે 'મ્' ની પૂર્વના 'ઙ' ને અનુસ્વારનો આગમ તથા અનુનાસિકનો આદેશ થાય છે. પુમ્+કામા (પુમાંસં કામયતે આ અર્થમાં પુંસ્+કમ્ ધાતુને 'શીલિ-કામિ० ૫-૧-૭૩' થી ણ (ઞ) પ્રત્યય. 'પદસ્ય ૨-૧-૮૯' થી 'સ્' નો લોપ ઈત્યાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન) આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી પુમ્ ના 'મ્' ને

'ર' આદેશ. તેમ જ 'ઊ' ને અનુસ્વારનો આગમ અને અનુનાસિકનો આદેશ. ર ને 'પુંસઃ ૨-૩-૩' થી 'સ્' આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'પુંસ્કામા' અને 'પુંસ્કામા' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પુરુષને ઈચ્છનારી. અશિટીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અધુટ વર્ણની પૂર્વે રહેલા; ણ્યામ્ સમ્બન્ધી અઘોષ વ્યંજનથી અને શિટ્ સ્વરૂપ અઘોષથી ભિન્ન જ અઘોષથી પૂર્વે રહેલા 'પુમ્' ના 'મ્' ને 'ર' આદેશાદિ કાર્ય થાય છે. તેથી પુમ્+શિરઃ (પુંસઃ શિરઃ આ વિગ્રહમાં ષષ્ઠી સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન) આ અવસ્થામાં 'પુમ્' ના મ્ ને, તેની પરમાં શિટ્ સ્વરૂપ અઘોષ 'શ્' વ્યંજન હોવાથી આ સૂત્રથી 'ર' આદેશ થતો નથી. જેથી 'મ્' ને 'તૌ મુમૌ વ્યજ્જને સ્વૌ ૧-૩-૧૪' થી અનુસ્વાર થવાથી 'પુંશિરઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પુરુષનું મસ્તક. અઘોષ ઇતિ કિમ્? ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી 'પુમ્' ના મ્ ને; તેની પરમાં; શિટ્ તથા ણ્યામ્ સમ્બન્ધી અઘોષ વ્યંજનથી ભિન્ન 'અઘોષ' જ વ્યંજન હોય અને તેની પરમાં અધુટ વર્ણ હોય તો 'ર' આદેશાદિ કાર્ય થાય છે. તેથી પુંસો દાસઃ આ વિગ્રહમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પુમ્+દાસઃ આ અવસ્થામાં પુમ્ ના મ્ ને તેની પરમાં ઘોષ વ્યંજન હોવાથી આ સૂત્રથી ર આદેશ થતો નથી. જેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ મ્ ને અનુસ્વાર થવાથી 'પુંદાસઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પુરુષનો નોકર. અઘ્યાગીતિ કિમ્? - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પુમ્ ના 'મ્' ને તેની પરમાં શિટ્ તથા ણ્યામ્ સમ્બન્ધી અઘોષ વ્યંજનથી ભિન્ન જ અઘોષ વ્યંજન પરમાં હોય તથા તેની પરમાં અધુટ વર્ણ હોય તો 'ર' આદેશાદિ કાર્ય થાય છે. તેથી પુમ્+ઘ્યાતઃ આ અવસ્થામાં 'પુમ્' ના મ્ ને તેની પરમાં 'ઘ્યામ્' ધાતુ સમ્બન્ધી અઘોષ વ્યંજન હોવાથી 'ર' આદેશ થતો નથી. તેથી મ્ ને 'તૌ મુમૌ ૧-૩-૧૪' થી અનુસ્વાર થવાથી 'પુંઘ્યાતઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પુરુષથી પ્રસિદ્ધ. અધુટ્પર ઇત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર

જણાવ્યા મુજબ 'પુમ્' ના મ્ ને તેની પરમાં; શિદ્ તથા છ્યાગ્ સમ્બન્ધી અઘોષ વ્યઞ્જનથી ભિન્ન અઘોષ વ્યઞ્જન હોય અને તેની પરમાં અધુદ્ વર્ણ જ હોય તો ર્ આદેશાદિ કાર્ય થાય છે. તેથી પુમ્+ક્ષારઃ આ અવસ્થામાં પુમ્ ના 'મ્' ને; તેની પરમાં ક્ અઘોષ વ્યઞ્જન, શિદ્ અને છ્યાગ્ સંબંધી અઘોષથી ભિન્ન હોવા છતાં તેની પરમાં 'ર્' સ્વરૂપ ધુદ્ વર્ણ હોવાથી આ સૂત્રથી ર્ આદેશાદિ કાર્ય થતું નથી. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ મ્ ને અનુસ્વારાદિ કાર્ય થવાથી 'પુંક્ષારઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પુરુષનું અધઃપતન. ॥૧॥

નૂનઃ પેષુ વા ૧૩૧૦૥

આ સૂત્રમાં 'નૂન્' આ પ્રમાણે નૃ શબ્દનાં દ્વિતીયા બહુવચનનાં રૂપનું અનુકરણ છે. 'નૂન્' ના ન્ ને; તેની પરમાં 'ર્' હોય તો વિકલ્પથી ર્ આદેશ થાય છે; અને 'ર્' આદેશ થાય ત્યારે 'ઋ' ને અનુસ્વારનો આગમ તથા અનુનાસિકનો આદેશ થાય છે. નૂન્+પાહિ આ અવસ્થામાં 'ન્' ને આ સૂત્રથી ર્ આદેશ. તેમજ ઋ ને અનુસ્વાર નો આગમ અને અનુનાસિકનો આદેશ. 'રઃ કલ્પપ્રયોગ ૦ ૧-૩-૫' થી 'ર્' ને ઉપધ્માનીય આદેશ થવાથી 'નું')(પાહિ' અને 'નૈં')(પાહિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં 'ર્' ને ઉપધ્માનીય આદેશ ન થાય ત્યારે 'રઃ પદાન્તે ૦ ૧-૩-૫૩' થી વિસર્ગ થવાથી 'નુંઃ પાહિ' અને 'નૈઃ પાહિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ આ સૂત્રથી વિકલ્પપક્ષમાં ન્ ને 'ર્' આદેશ ન થાય ત્યારે 'નૂન્પાહિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. આ રીતે કુલ પાંચ રૂપો થાય છે. લઘુવૃત્તિમાં આમાંથી ચાર જ રૂપોનો ઉલ્લેખ છે. જેનો ઉલ્લેખ નથી તે સમજી લેવું. અર્થ-મનુષ્યોનું રક્ષણ કર. (સૂત્રમાં 'પેષુ વા' અહીં બહુવચનનો નિર્દેશ હોવાથી નૂન્ ના ન્ ની પરમાં કોઈ પણ પ્ હોય તો આ સૂત્રથી ર્ આદેશાદિ કાર્ય થાય છે. તેથી 'પ્' ની પરમાં અધુદ્ કે ધુદ્ હોય તો પણ વાંધો ન હોવાથી 'અધુદ્પર' નો અધિકાર નિવૃત્ત થયો છે.) ॥૧૦॥

દિઃ કાનઃ કાનિ સઃ ૧૧૩૧૧॥

આ સૂત્રમાં 'કાન્' આ પ્રમાણે કિમ્ શબ્દનાં દ્વિતીયા બહુવચનના રૂપનું અનુકરણ છે. દ્વિરુક્ત થયા પછી 'કાન્' ના 'ન્' ને તેની પૂર્વે 'કાન્' શબ્દ હોય તો 'સ્' આદેશ થાય છે. અને ત્યારે ન્ ની પૂર્વનાં 'આ' ને અનુસ્વારનો આગમ તથા અનુનાસિકનો આદેશ થાય છે. કાન્+કાન્ (અહીં 'વીપ્સાયમ્ ૭-૪-૮૦' થી કાન્ ને દ્વિરુક્તિ થઈ છે) આ અવસ્થામાં પૂર્વ કાન્ ના 'ન્' ને આ સૂત્રથી 'સ્' આદેશ. તેમજ તેની પૂર્વના 'આ' ને અનુસ્વારનો આગમ અને અનુનાસિકનો આદેશ થવાથી 'કાંસ્કાન્' તેમજ 'કૌસ્કાન્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— કોને કોને. દ્વિરિતિ કિમ્? - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દ્વિરુક્ત થયા પછી જ પૂર્વના 'કાન્' શબ્દના ન્ ને તેની પરમાં કાન્ શબ્દ હોય તો 'સ્' આદેશ થાય છે. તેથી કાન્ કાન્ પશ્યતિ અહીં 'કાન્' ના 'ન્' ને, તેની પરમાં કાન્ શબ્દ હોવા છતાં 'સ્' આદેશ થતો નથી. કારણ કે અહીં દ્વિરુક્તિ થયેલી નથી. અહીં એક કાન્ શબ્દ પ્રશ્નમાં છે અને બીજો ક્ષેપ- નિન્દામાં છે. અર્થ- કોને શું જુવે છે. અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે ન્ ને ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્ આદેશ કર્યા બાદ 'સોરુઃ ૨-૧-૭૨' થી સ્ ને રુ (ર) અને રુ ના 'રુ' ને 'રઃ' પદાન્તે ૦ ૧-૩-૫૩' થી વિસર્ગની પ્રાપ્તિ હોવા છતાં તે કાર્ય થતું નથી. કારણ કે તે કાર્ય કરવું હોત તો 'સૂત્ર. ૧-૩-૯' થી રુ ની અધિકાર ચાલુ રાખીને તે કાર્ય થઈ શકત. પરન્તુ તે અધિકાર ચાલુ ન રાખતાં રુ ના બદલે કરેલું સ્ નું વિધાન જ સ્ ને રુ કરવામાં બાધક છે. ॥૧૧॥

સ્સટિ સમઃ ૧૧૩૧૨॥

'સમ્' ના 'મ્' ને; તેની પરમાં સ્સટ્ (સ) નો આગમ હોય તો 'સ્' આદેશ થાય છે, અને ત્યારે 'સમ્' ના 'અ' ને અનુસ્વારનો આગમ તથા અનુનાસિકનો આદેશ થાય છે. સમ્+કર્તા આ અવસ્થામાં 'સમ્પરે

કૃગઃસ્સદ્ ૪-૪-૧૧' થી સમ્ ની પરમાં સ્સદ્ (સ) નો આગમ. સમ્+સ્+કર્તા આ અવસ્થામાં 'મ્' ને આ સૂત્રથી 'સ્' આદેશ. 'મ્' ની પૂર્વેના 'અ' ને અનુસ્વારનો આગમ. તથા અનુનાસિક આદેશ થવાથી 'સંસ્કર્તા' તથા 'સૈસ્કર્તા' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સંસ્કાર કરનાર. સ્સટીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમ્ ના મ્ ને તેની પરમાં સ્સદ્ નો આગમ હોય તો જ સ્ આદેશાદિ કાર્ય થાય છે. તેથી 'સંકૃતિઃ' અહીં સ્સદ્ નો આગમ પરમાં ન હોવાથી સમ્ ના મ્ ને આ સૂત્રથી સ્ આદેશાદિ કાર્ય ન થવાથી 'તૌ મુમૌં ૧-૩-૧૪' થી અનુસ્વાર થયો છે. સમ્+કૃતિઃ આ અવસ્થામાં 'સમ્પરે કૃગઃ સ્સદ્ ૪-૪-૧૧' થી પ્રાપ્ત પણ સ્સદ્ નો આગમ, ગર્ગાદિ ગણપાઠ માં જણાવેલો સંકૃતિ શબ્દ સ્સદ્ ના આગમથી રહિત હોવાથી પાઠસામર્થ્યના કારણે થતો નથી. અર્થ-સંસ્કાર. ૧૧૨૥

લુક્ ૧૧૩૧૩૥

સમ્ ના મ્ નો તેની પરમાં સ્સદ્ નો આગમ હોય તો લોપ (લુક્) થાય છે. સમ્+સ્+કર્તા આ અવસ્થામાં (સૂ.નં. ૧૧૩૧૨ જુઓ) આ સૂત્રથી 'મ્' નો લોપ થવાથી 'સસ્કર્તા' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-સંસ્કાર કરનાર. અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે આ સૂત્રના વિષયમાં પૂર્વ (૧૧૩૧૨) સૂત્રથી મ્ ને સ્ આદેશની પણ પ્રાપ્તિ છે જ; આ સ્થિતિમાં આ સૂત્ર, પર હોવાથી 'મ્' નો આ સૂત્રથી લોપ જ થાય તો પૂર્વસૂત્ર વ્યર્થ બનશે. તેથી પૂર્વ સૂત્રના વૈયર્થના ભયથી આ સૂત્રનું અને પૂર્વ સૂત્રનું પણ કાર્ય થાય છે. આ રીતે સર્વત્ર "સમાન વિષયવાલા નિત્ય સૂત્રોથી વિહિત કાર્ય અન્યતર (બે માંથી કોઈ એક) સૂત્રની વ્યર્થતાના પ્રસંગના ભયે વિકલ્પથી થાય છે." જેથી આ સૂત્રમાં 'વા' નું શ્રેણ ન હોવા છતાં મ્ નો લોપ, આ સૂત્રથી વિકલ્પથી જ થાય છે. યદ્યપિ આ સૂત્રમાં પૂર્વ સૂત્રની જેમ અનુસ્વાર અને અનુનાસિકની અનુવૃત્તિ હોવાથી મ્ નો લોપ થાય ત્યારે પણ

સમ્ ના 'અ' ને અનુસ્વારાદિ કાર્ય થવું જોઈએ. પરન્તુ આ સૂત્રનું પ્રણયન સ્વતન્ત્ર કર્યું હોવાથી પૂર્વનો અનુસ્વાર- અનુનાસિકનો અધિકાર નિવૃત્ત થયો છે- ઈત્યાદિ ભણાવનાર પાસેથી સમજ લેવું. ॥૧૩॥

તૌ મુ-મૌ વ્યજ્જને સ્વૌ ૧૩૧૪॥

'મુ' આગમ સમ્બન્ધી 'મ્' ને તેમજ પદના અન્તે રહેલા 'મ્' ને તેની પરમાં વ્યજ્જન હોય તો અનુસ્વાર તથા પરવ્યજ્જનના સ્થાનનો અનુનાસાસિક આદેશ થાય છે. ચંક્રમ્યતે અને વંચમ્યતે અહીં ક્રમ્ અને વમ્ ધાતુને યજ્ઞ (ય) પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ચંક્રમ્યતે અને વંચમ્યતે આ અવસ્થામાં 'મુરતોઽનુનાસિકસ્ય ૪-૧-૫૧' થી ચ તથા વ ના અન્તે 'મુ' (મ્) નો આગમ. મુ ના મ્ ને; આ સૂત્રથી અનુસ્વાર થયો છે. તેમજ તેની પરમાં રહેલા ક્ અને વ્ વ્યજ્જનના સ્થાનનો અનુક્રમે ક્ અને વ્ આદેશ થવાથી ચક્ક્રમ્યતે અને વૃક્કમ્યતે આવો પ્રયોગ થાય છે. ત્વમ્+કરોષિ અને કમ્+વઃ આ અવસ્થામાં પદના અન્તે રહેલા મ્ ને આ સૂત્રથી અનુસ્વાર થવાથી ત્વં કરોષિ અને કંવઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ તે પદાન્ત મ્ ને તેની પરમાં રહેલા ક્ અને વ્ વ્યજ્જનનાં સ્થાનનો અનુનાસિક ક્ અને વ્ આદેશ થવાથી ત્વક્કરોષિ અને કવ્ઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ઘણું ચાલે છે. ઘણી ઉલટી કરે છે. તું કરે છે. કોને તમારું. સૂત્રમાં મુ નું ગ્રહણ અપદાન્ત માટે છે. અન્યથા મ્ ના ગ્રહણથી મુ આગમનું પણ ગ્રહણ શક્ય હોવાથી મુ નું પૃથગ્ ગ્રહણ જરૂરી નથી. ॥૧૪॥

મ-ન-ચ-વ-લ-પરે હે ૧૩૧૫॥

પદના અન્તે રહેલા મ્ ને; તેની પરમાં હ હોય અને હ ની પરમાં

મ્ ન્ ય્ વ્ કે લ્ ઊંચ તો અનુસ્વાર થાય છે; તેમજ મ્ ન્ ય્ વ્ કે લ્ નાં સ્થાનનો અનુનાસિક આદેશ અનુક્રમે થાય છે. કિમ્ + હમલયતિ, કિમ્ + હનુતે, કિમ્ + હ્યઃ; કિમ્ + હવલયતિ અને કિમ્ + હલાદતે આ અવસ્થામાં પદના અન્તે રહેલા મ્ ને આ સૂત્રથી અનુસ્વાર થવાથી 'કિં હમલયતિ' 'કિં હનુતે' 'કિં હ્યઃ' 'કિં હવલયતિ' અને 'કિં હલાદતે' આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ કિમ્ ના મ્ ને અનુક્રમે મ્, ન્, ય્, વ્ અને લ્ ના સ્થાનનો અનુનાસિક 'મ્'; 'ન્'; 'ય્', 'વ્' અને 'લ્' આદેશ થવાથી 'કિમ્હમલયતિ'; 'કિમ્હનુતે' 'કિય્હ્યઃ', 'કિવ્હવલયતિ' અને 'કિલ્હલાદતે' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - શું ચાલે છે. શું છૂપાય છે. શું કાલે. શું ચાલે છે. શું આનંદ પામે છે. ॥૧૫॥

સમ્રાટ્ ૧૧૩૧૬॥

સમ્ ના 'મ્' ને, તેની પરમાં, ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય અન્તમાં છે જેના એવું રાજ્ પદ ઊંચ તો અનુસ્વાર થતો નથી. 'સંરાજતે' આ અર્થમાં સમ્ + રાજ્ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૪૮' થી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય. 'તૌ મુમૌ ૦ ૧-૩-૧૪' થી સમ્, ના મ્ ને પ્રાપ્ત અનુસ્વારનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી નિષ્પન્ન સમ્રાજ્ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અને ઔ પ્રત્યય થવાથી 'સમ્રાટ્' અને 'સમ્રાજૌ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મહારાજા. બે મહારાજા. ॥૧૬॥

કૃણોઃ કટાવન્તૌ શિટિ ન વા ૧૧૩૧૭॥

પદના અન્તે રહેલા 'કૃ' અને 'ળ્' ને; તેની પરમાં શિટ્ વ્યંજન ઊંચ તો અનુક્રમે કૃ અને 'ળ્' ના અન્તે 'કૃ' અને 'દ્' વિકલ્પથી થાય છે. અર્થાદ્ 'કૃ' અને 'ળ્' ના અન્તમાં અનુક્રમે કૃ અને દ્ નો આગમ વિકલ્પથી થાય છે. પ્રાકૃ+શેતે અને સુગળ્+

શેતે આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ડ્ ના અન્તે ક્ નો અને જ્ ના અન્તે ટ્ નો આગમ. 'પ્રથમાદધુટિ શશ્ચઃ ૧-૩-૪' થી શ્ ને છ્ આદેશ થવાથી 'પ્રાઙ્ક્રેતે' અને 'સુગ્ણ્ટ્રેતે' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં 'પ્રથમાઽ ૧-૩-૪' થી શ્ ને છ્ આદેશ ન થાય ત્યારે 'પ્રાઙ્ક્રેતે' અને 'સુગ્ણ્ટ્રેતે' આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમ જ વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્ અને ટ્ નો આગમ ન થાય ત્યારે 'પ્રાઙ્ક્રેતે' અને 'સુગ્ણ્ટ્રેતે' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ઘણું જનાર સુવે છે. સારો નાયક સુવે છે. ॥૧૭॥

इनः सः त्सोऽश्वः १।३।१८॥

પદના અન્તે રહેલા ડ્ અને જ્ ની પરમાં રહેલા સ્ ને 'ત્સ' આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. પરન્તુ શ્ચ સંમ્બન્ધી સ્ (શ) ને ત્સ આદેશ થતો નથી. ષ્ઙ + સીદન્તિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી સ્ ને 'ત્સ' આદેશ થવાથી 'ષ્ઙ સીદન્તિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ ભવાન્ + સાધુઃ આ અવસ્થામાં સ્ ને આ સૂત્રથી 'ત્સ' આદેશ થવાથી 'ભવાન્ ત્સાધુઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી 'ત્સ' આદેશ ન થાય ત્યારે 'અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ' ૧-૩-૫૦ થી ડ્ ને ટ્ આદેશ થવાથી 'ષ્ઙ સીદન્તિ' અને 'ભવાન્ સાધુઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- છ દુઃખી થાય છે. આપ સાધુ છો. ષ્ઙ સીદન્તિ અહીં પછ ડ્ ને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ટ્ આદેશની પ્રાપ્તિ છે. પરન્તુ 'इनः' આ પ્રમાણેના સૂત્રનિર્દેશથી જ ડ્ ને ટ્ આદેશ થતો નથી. અન્યથા ડ્ ને, 'ત્સ' આદેશના પ્રસંગે પછ ટ્ થવાનો જ હોય તો સૂત્રમાં 'इनः' ના સ્થાને 'ट्' આ પ્રમાણે જ નિર્દેશ કરવો યોગ્ય બનત. અશ્વ इति किम? આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પદના અન્તે રહેલા ડ્ અને જ્ ની પરમાં રહેલા શ્ચ સંમ્બન્ધી સ્ (શ) ને ત્સ આદેશ થતો નથી. તેથી ષ્ઙ શ્ચોતન્તિ અને ભવાન્ શ્ચોતન્તિ અહીં શ્ચ ના શ્ ને આ સૂત્રથી 'ત્સ' આદેશ થતો

નથી. અર્થક્રમશઃ - છ પડે છે. આપ પડો છો. યદપિ ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી 'સ્' ને 'ત્સ' આદેશનું વિધાન હોવાથી 'શ્ચ' ના 'શ' ને ત્સ આદેશનો પ્રસંગ જ નથી. તેથી 'અશ્ચઃ' આ પ્રમાણેના નિર્દેશથી ત્સ નો નિષેધ અનાવશ્યક છે. પરન્તુ તાદૃશ નિર્દેશથી જ 'સકારોપદિષ્ટં કાર્યં તદાદેશે શકારેડપિ વિજ્ઞાયતે' અર્થાદ્ સ્ ને વિહિત કાર્ય સ્ ના સ્થાને થયેલા આદેશ 'શ્' ને પણ થાય છે - આ પરિભાષા જણાય છે. તેથી તાદૃશ પરિભાષાના બલે શ્ચોતત્તિ..... ઈત્યાદિના શ્ ને પ્રાપ્ત ત્સ આદેશનો આ સૂત્રમાં 'અશ્ચઃ' આ પ્રમાણેના નિર્દેશથી નિષેધ કર્યો છે. સ્ચુત્ ક્ષરણે આ પ્રમાણે ધાતુપાઠમાં સોપદેશ ધાતુ છે. તેના સ્ ને 'સસ્ય શન્ઘૌ ૧-૩-૬૧' થી શ્ આદેશ થવાથી શ્ચુત્ ધાતુનો 'શ્' 'સકારાદેશ' છે ... ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું ॥૧૮॥

નઃ શિ જ્ઞ ૧૧૩૧૧૧

પદના અન્તે રહેલા ન્ ને તેની પરમાં શ્ હોય તો વિકલ્પથી જ્ઞ આદેશ થાય છે. પરન્તુ પદાન્ત ન્ ની પરમાં રહેલો શ્ 'શ્ચ' સમ્બન્ધી ન હોવો જોઈએ. અર્થાદ્ તાદૃશ શ્ પરમાં હોય તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'ન્' ને જ્ઞ આદેશ થતો નથી. ભવાન્+ શૂરઃ આ અવસ્થામાં 'ન્' ને આ સૂત્રથી 'જ્ઞ' આદેશ. 'પ્રથમાદ૦ ૧-૩-૪' થી શ્ ને 'છ' આદેશ થવાથી 'ભવાજ્ઞશૂરઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં 'પ્રથમાદ૦ ૧-૩-૪' થી શ્ ને છ આદેશ ન થાય ત્યારે 'ભવાજ્ઞશૂરઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ભવાન્ ના 'ન્' ને આ સૂત્રથી જ્ઞ આદેશ ન થાય ત્યારે 'તવર્ગસ્ય૦ ૧-૩-૬૦' થી તે 'ન્' ને 'જ્ઞ' આદેશ થવાથી 'ભવાજ્ઞશૂરઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- આપ શૂર છો. જ્ઞ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પદના અન્તે રહેલા ન્ ને તેની પરમાં 'શ્ચ' સમ્બન્ધી શ્ થી ભિન્ન જ 'શ્' હોય તો વિકલ્પથી 'જ્ઞ' આદેશ થાય છે. તેથી 'ભવાજ્ઞચોતતિ' અહીં શ્ચ

ના શ્રી પૂર્વે રહેલા, પદાન્તસ્થ ન્ ને આ સૂત્રથી 'જ્ઞ' આદેશ ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ન્ ને જ્ આદેશ થયો છે. અર્થ—આપ પડો છો. રાજા શેતે અહીં રાજન્+સિ+શેતે આ અવસ્થામાં સિ ના લોપ બાદ 'નાન્નો નોં ૨-૧-૧૧' આ સૂત્ર પર હોવાથી તેનાથી (૨-૧-૧૧ થી) ન્ નો લોપ થાય છે. પરન્તુ આ સૂત્રથી જ્ઞ આદેશ થતો નથી- એ યાદ રાખવું. ॥૧૧॥

અતોડતિ રોઃ ૧૧૩૨૦॥

'અ' થી પરમાં રહેલા પદાન્તે વર્તમાન રુ (ર) ને, તેની પરમાં 'અ' હોય તો 'અ' આદેશ નિત્ય થાય છે. કસ+અર્થ: (કિમ્+સિ+અર્થ:) આ અવસ્થામાં સ્ ને 'સોરુ: ૨-૧-૭૨' થી રુ(ર) આદેશ. આ સૂત્રથી 'રુ' ને 'અ' આદેશ. 'અ' ની સાથે ક નાં અ ને 'અવર્ણસ્યેં ૧-૨-૬' થી 'ઓ' આદેશ. ઓ ની પરમાં રહેલા અર્થ ના 'અ' નો 'એદોત: પદાન્તેં ૧-૨-૨૭' થી લોપ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'કોડર્થ:' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-શું પ્રયોજન. ॥૨૦॥

ઘોષવતિ ૧૧૩૨૧॥

'અ' થી પરમાં રહેલા પદાન્તસ્થ 'રુ' ને, તેની પરમાં, ઘોષવત્ વ્યંજન હોય તો 'અ' આદેશ થાય છે. ધર્મસ્+જેતાં આ અવસ્થામાં 'સોરુ: ૨-૧-૭૨' થી 'સ્' ને 'રુ' આદેશ. આ સૂત્રથી રુ ને 'અ' આદેશ. 'અ' ની સાથે તેની પૂર્વેના 'અ' ને 'અવર્ણસ્યેં ૧-૨-૬' થી 'ઓ' આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'ધર્મો જેતા' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ધર્મ જયવન્તો છે. ॥૨૧॥

અવર્ણ-ભો-ભગોઽઘો લુંગસન્ધિઃ ૧૧૩૨૨॥

અ વર્ણ, ભો ભગો અને ઝઘો શબ્દથી પરમાં રહેલા પદાન્તસ્થ 'રુ' નો તેની પરમાં ઘોષવત્ વ્યઞ્જન હોય તો લુપ્ (લોપ) થાય છે. અને ત્યાર પછી બીજી કોઈ સન્ધિ થતી નથી. દેવાસ્+યાન્તિ, ભોસ્+યાસિ, ભગોસ્+હસ અને ઝઘોસ્+વદ આ અવસ્થામાં 'સોરુઃ ૨-૧-૭૨' થી સ્ ને રુ (ર) આદેશ. આ સૂત્રથી 'રુ' નો લોપ થવાથી 'દેવા યાન્તિ'; 'ભો યાસિ'; 'ભગો હસ' અને 'ઝઘો વદ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- દેવો જાય છે. અરે! તું જાય છે. અરે! તું હસ. અરે! તું બોલ. યદ્યપિ દેવા યાન્તિ ઈત્યાદિ સ્થળે 'રુ' નો આ સૂત્રથી લોપ થયા બાદ કોઈ પણ સન્ધિની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી આ સૂત્રમાં 'અસન્ધિઃ' આ પ્રમાણેનું ગ્રહણ જરૂરી નથી. પરન્તુ 'સ્વરે વા ૧-૩-૨૪' માં તેનું ગ્રહણ જરૂરી હોવાથી આ સૂત્રમાં તે ગૃહીત છે. યદ્યપિ અસન્ધિ ગ્રહણનું પ્રયોજન અહીં ન હોય અને સ્. નં. ૧-૩-૨૪ માં હોય તો ત્યાંજ તેનું ગ્રહણ કરવું જોઈએ- એવી શક્યતા સમ્ભવિત છે. પરન્તુ તેનું સમાધાન અધ્યાપક પાસેથી કરી લેવું. ॥૨૨ ॥

ઘ્યોઃ ૧૧૩૨૩॥

'અ' વર્ણથી પરમાં રહેલા પદાન્તસ્થ 'વ્' અને 'ય્' નો તેની પરમાં ઘોષવત્ વ્યઞ્જન હોય તો લોપ થાય છે. અને ત્યારે બીજી કોઈ સન્ધિ થતી નથી. વૃક્ષવૃશ્વમાચક્ષાણઃ અને અવ્યયમાચક્ષાણઃ આ અર્થમાં વૃક્ષવૃશ્વ્ અને અવ્યય શબ્દને 'ગિજ્વહુલં૦... ૩-૪-૪૨' થી ગિચ્ (ઙ) પ્રત્યય. 'ત્રન્ત્યસ્વરાદેઃ ૭-૪-૪૩' થી વૃક્ષવૃશ્વ્ ના ઋશ્વ્ નો અને અવ્યય ના અન્ત્ય અ નો (અર્થાદ્ અન્ત્યસ્વરાદિનો) લોપ કરવાથી નિષ્પન્ન વૃક્ષવિ અને અવ્યયિ ધાતુને વિચ્(૦) પ્રત્યય. 'ગેરનિટિ ૪-૩-૮૩' થી ગિચ્ (ઙ) નો લોપ કરવાથી નિષ્પન્ન વૃક્ષવ્ અને અવ્યય્ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી વૃક્ષવ્ અને અવ્યય્ આવો પ્રયોગ થાય

છે. વૃક્ષવ્+યાતિ અને અવ્યય્+યાતિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી પદના અન્તે રહેલા 'વ્' અને 'ય્' નો લોપ થવાથી 'વૃક્ષ યાતિ' અને 'અવ્ય યાતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- વૃક્ષકાપનારને કહેવાવાલો જાય છે. અવ્યયને કહેવાવાલો જાય છે. (વૃક્ષં વૃષ્ચતિ આ અર્થમાં વૃક્ષ+વ્રષ્ચ્ ધાતુને ક્વિપ (○) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વૃક્ષવૃષ્ચ્ શબ્દ બને છે.) ॥૨૩॥

સ્વરે વા ૧૭૩૨૪॥

અ વર્ણ ભોસ્ ભગોસ્ અને અઘોસ્ શબ્દથી પરમાં રહેલા પદાન્તસ્થ વ્ અને ય્ નો, તેની પરમાં સ્વર હોય તો વિકલ્પથી લોપ થાય છે; અને ત્યાર પછી, પાસે આવેલા સ્વરોની સન્ધિ થતી નથી. પટો+ઇહ વૃક્ષો+ઇહ આ અવસ્થામાં 'ઓદૈતોં ૧-૨-૨૪' થી ઓ ને અવ્ અને ઔ ને આવ્ આદેશ. તે+આહુઃ અને તસ્મૈ+ઇદમ્ આ અવસ્થામાં 'એદૈતોં ૧-૨-૨૩' થી એ ને અય્ અને એ ને આય્ આદેશ. તેમજ ભોસ્+અત્ર, ભગોસ્+અત્ર અને અઘોસ્+અત્ર આ અવસ્થામાં 'સોરુઃ ૨-૧-૭૨' થી સ્ ને રુ (ર) આદેશ. 'રુ' ને 'રોર્યઃ ૧-૩-૨૬' થી ય્ આદેશ થવાથી નિષ્પન્ન પટવ્+ઇહ, વૃક્ષાવ્+ઇહ, તય્+આહુઃ, તસ્માય્+ઇદમ્, ભોય્+અત્ર, ભગોય્+અત્ર અને અઘોય્+અત્ર આ અવસ્થામાં પદાન્તસ્થ વ્ અને ય્ નો આ સૂત્રથી લોપ અને ત્યાર પછી 'અવર્ણસ્યેં ૧-૨-૬' થી પ્રાપ્ત એ....વગેરે સન્ધિનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી 'પટ ઇહ', 'વૃક્ષા ઇહ', 'ત આહુઃ', 'તસ્મા ઇદમ્', 'ભો અત્ર', 'ભગો અત્ર' અને 'અઘોઅત્ર' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વ્ અને ય્ લોપાદિ કાર્ય ન થાય ત્યારે 'પટવિહ', 'વૃક્ષાવિહ', 'તયાહુઃ', 'તસ્માયિદમ્', 'ભોયત્ર', 'ભગોયત્ર', અને 'અઘોયત્ર' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- હે હોશિયાર! અહીં. અહીં બે વૃક્ષો. તેઓએ કહ્યું. તેના માટે આ. અરે! અહીં. અરે! અહીં. ॥૨૪॥

અસ્પષ્ટાવર્ણત્ત્વનુજિ વા ૧।૩।૨પા||

અ વર્ણ મોસ્ મગોસ્ અને ઝઘોસ્ શબ્દથી પરમાં પદાન્તસ્થ વ્ અને ય્ ને તેની પરમાં સ્વર હોય તો ‘અસ્પષ્ટ’ અર્થાદ્ ઈષત્ સ્પૃષ્ટતર પ્રયત્નવાલા વ્ અને ય્ આદેશ થાય છે. પરન્તુ ‘ઉજ્’ (ઊ) સમ્બન્ધી સ્વરથી ભિન્ન સ્વર પરમાં હોય તો, ‘અ’ વર્ણથી પરમાં રહેલા પદાન્તસ્થ વ્ અને ય્ ને વિકલ્પથી અસ્પષ્ટ વ્ અને ય્ આદેશ થાય છે. પટો+અ, અસૌ+અ, આ અવસ્થામાં ‘ઓદૌતો ૧-૨-૨૪’ થી ઓ ને ‘અવ્’ આદેશ તથા ઓ ને ‘આવ્’ આદેશ. આ સૂત્રથી વ્ ને અસ્પષ્ટ ‘વ્’ આદેશ થવાથી ‘પટવું’ અને ‘અસાવું’ આવો પ્રયોગ થાય છે. કસ્ (કિમ્+સ)+અ, દેવાસ્+અ, મોસ્+અત્ર, મગોસ્+અત્ર અને ઝઘોસ્+અત્ર, આ અવસ્થામાં ‘સોરુઃ ૨-૧-૭૨’ થી સ્ ને ‘રુ’ (ર) આદેશ. ‘રોર્યઃ ૧-૩-૨૬’ થી રુ ને ય્ આદેશ. આ સૂત્રથી ય્ ને અસ્પષ્ટ ‘ય્’ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ‘કયું, દેવાયું’, ‘મોયૈત્ર’, ‘મગોયૈત્ર’ અને ‘ઝઘોયૈત્ર’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અવર્ણત્ત્વનુજિ વા = ‘ઉજ્’ સમ્બન્ધી સ્વરથી ભિન્ન સ્વર પરમાં હોય તો ‘અ’ વર્ણથી પરમાં રહેલા પદાન્તસ્થ વ્ અને ય્ ને આ સૂત્રથી વિકલ્પે અસ્પષ્ટ વ્ અને ય્ આદેશ થાય છે. તેથી પટવ્+ઈહ, અસાવ્+ઈન્દુઃ, તય્+ઈહ(તે+ઈહ) અને તસ્માય્+ઈદમ્ (તસ્મૈ+ઈદમ્) આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી પદાન્તસ્થ વ્ ને વ્ અને ય્ ને ય્ આદેશ થવાથી ‘પટવિંહ;’, ‘અસાવિંન્દુઃ’ ‘તયિંહ’, અને ‘તસ્માયિદમ્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વ્ અને ય્ આદેશ ન થાય ત્યારે ‘પટવિહ’, ‘અસાવિન્દુઃ’ ‘તયિહ’ અને ‘તસ્માયિદમ્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - હે પટુ! એ!. કોણ?. દેવો!. અરે! અહીં.અરે! અહીં. અરે! અહીં. હે હોશિયાર! અહીં!. એ ચન્દ્ર. તેઓ અહીં. તેના માટે આ||૨પા||

તોચ: ૧૧૩૧૨૬॥

અ વર્ણ ભોસ્ ભગોસ્ અને અઘોસ્ થી પરમાં રહેલા પદાન્તસ્થ 'રુ' (ર) ને તેની પરમાં સ્વર હોય તો 'ય' આદેશ થાય છે. કસ્ (કિમ્+સિ)+આસ્તે, દેવાસ્+આસતે; ભોસ્+અત્ર, ભગોસ્+અત્ર અને અઘોસ્+અત્ર આ અવસ્થામાં 'સોરુ: ૨-૧-૭૨' થી પદાન્તસ્થ સ્ ને 'રુ' આદેશ. તે 'રુ' ને આ સૂત્રથી 'ય' આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'કયાસ્તે'; 'દેવાયાસતે'; 'ભોયત્ર'; 'ભગોયત્ર' અને 'અઘોયત્ર' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - કોણ બેસે છે. દેવો બેસે છે. અરે! અહીં. અરે! અહીં. અરે! અહીં. ॥૨૬॥

ઋસ્વાન્ ઙ્ગનો દ્વે ૧૧૩૧૨૭॥

ઋસ્વ સ્વરથી પરમાં રહેલા પદાન્તસ્થ 'ઙ્' 'ળ્', અને 'ન્' ને; તેની પરમાં સ્વર હોય તો દ્વિત્વ થાય છે. ક્રુઙ્+આસ્તે, સુગળ્+ઙ્હ અને કૃષ્ણ્+આસ્તે આ અવસ્થામાં પદાન્તે રહેલા ઙ્ ળ્ અને ન્ ને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થવાથી 'ક્રુઙ્ઙાસ્તે' 'સુગળ્ણિહ' અને 'કૃષ્ણાસ્તે' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - કુટિલ ચાલવાલો બેસે છે. સારોનાયક અહીં છે. ખેડતો એવો બેસે છે. ॥૨૭॥

અનાઙ્માઙ્ઞે દીર્ઘાદ્ વા ષ્ઠ: ૧૧૩૧૨૮॥

પદના અન્તે રહેલા - આઙ્ (આ) અને માઙ્ (મા) ને છોડીને અન્ય દીર્ઘ સ્વરથી પરમાં રહેલા ષ્ ને વિકલ્પથી દ્વિત્વ થાય છે. કન્યા+છત્રમ્ આ અવસ્થામાં પદાન્તે રહેલા દીર્ઘ 'આ' સ્વરની પરમાં રહેલા ષ્ ને દ્વિત્વ (છ્ છ્) આદેશ. 'અઘોષે પ્રથમો ૧-૩-૫૦' થી પ્રથમ ષ્ ને ચ્ આદેશ થવાથી કન્યાછત્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી 'છ્' ને દ્વિત્વ ન થાય તો કન્યાછત્રમ્ આવો

પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કન્યાનું છત્ર. અનાદ્માહિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આઙ્ અને માઙ્ ને છોડીને જ અન્ય દીર્ઘ - પદાન્તસ્થ સ્વરથી પરમાં રહેલા 'છ' ને વિકલ્પથી દ્વિત્વ થાય છે. તેથી આચ્છાયા અને માચ્છિદત્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી, પદાન્તસ્થ આઙ્ અને માઙ્ સમ્બન્ધી દીર્ઘ સ્વર 'આ' થી પરમાં રહેલા છ ને દ્વિત્વ થતું નથી. તેથી 'સ્વરેભ્યઃ ૧-૩-૩૦' થી છ ને નિત્ય દ્વિત્વ થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રથમ છ ને 'ચ્' આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'આચ્છાયા' અને 'માચ્છિદત્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - થોડી છાયા. કાપ નહિ. ॥૨૮॥

પ્લુતાદ્ વા ૧૧૩૧૨૧॥

દીર્ઘ સ્વરનાં સ્થાને થયેલા પદાન્તસ્થ પ્લુતની પરમાં રહેલા 'છ' ને વિકલ્પથી દ્વિત્વ થાય છે. આગછ મો ઇન્દ્રભૂતેઃ છત્રમાનય અહીં 'દૂરાદામન્યસ્ય૦.. ૭-૪-૧૧' થી દીર્ઘ એ નાં સ્થાને થયેલા પદાન્તસ્થ પ્લુત 'એઃ' થી પરમાં રહેલા છત્ર ના 'છ' ને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ. તથા પ્રથમ છ ને 'અઘોષે૦ ૧-૩-૫૦' થી ચ્ આદેશ થયો છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી છ ને દ્વિત્વ ન થાય ત્યારે છત્રમાનય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-આવ, હે ઇન્દ્રભૂતિ છત્ર લાવ. યદ્યપિ આ સૂત્રથી વિહિત દ્વિત્વ સૂ. નં. ૧-૩-૨૮ થી સિદ્ધ જ છે. કારણ કે પ્લુતસ્વરાદેશ દીર્ઘનાં સ્થાને થયો હોવાથી તેનાં સ્થાને ભૂતપૂર્વ દીર્ઘ માનીને તે કાર્ય થઈ શકે છે. પરન્તુ 'ઋસ્વ-દીર્ઘાપદિષ્ટ કાર્ય ન પ્લુતસ્ય' આ પરિભાષાના બલે ૧-૩-૨૮ થી દીર્ઘાપદિષ્ટ કાર્ય પ્લુતને નહિ થાય. તેથી આ સૂત્રનું નિર્માણ છે. ॥૨૧॥

સ્વરેભ્યઃ ૧૧૩૧૩૦॥

સ્વરથી પરમાં રહેલા છ ને દ્વિત્વ થાય છે. સૂત્રમાં બહુવચનનો

નિર્દેશ હોવાથી સ્વર માત્રથી પરમાં 'રહેલા અર્થ' પદાન્તસ્થ કે અપદાન્તસ્થ સ્વરથી પરમાં રહેલા છ ને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ વિહિત છે. આથી સમજી શકાશે કે સૂત્રના બહુવચનના નિર્દેશથી જ પદાન્ત નો અધિકાર નિવૃત્ત થાય છે. ઇચ્છતિ અને ગચ્છતિ અહીં ઇષ્ ધાતુના ષ્ ને તથા ગમ્ ધાતુના મ્ ને 'ગમિષદ્યમશ્ચઃ ૪-૨-૧૦૬' થી થયેલા છ ને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ. તથા પ્રથમ 'છ' ને 'અષોષે ૧-૩-૫૦' થી 'ચ' આદેશ વેગેરે કાર્ય થયું છે. અર્થક્રમશઃ- ઈચ્છા કરે છે. જાય છે. ॥૩૦॥

હર્દહ - સ્વરસ્યાનુ નવા ૧૧૩૦૩૧॥

સ્વરથી પરમાં રહેલા રૂ અને હ ની પરમાં રહેલા- રૂ હ અને સ્વરને છોડીને અન્ય વણને, બધા કાર્ય કર્યા બાદ વિકલ્પથી 'દ્વિત્વ' થાય છે. 'અર્કઃ' અને 'બ્રહ્મ' અહીં રૂ થી પરમાં રહેલા ક્ ને અને હ થી પરમાં રહેલા મ્ ને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થયું છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી દ્વિત્વ ન થાય ત્યારે 'અર્કઃ' અને 'બ્રહ્મ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સૂર્ય. બ્રહ્મ. અર્હસ્વરસ્યેતિ કિમ્? આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વરથી પરમાં રહેલા રૂ અને હ ની પરમાં રહેલા રૂ હ અને સ્વરને છોડીને અન્ય જ વણને, બધા કાર્ય કર્યા બાદ દ્વિત્વ, વિકલ્પથી થાય છે. તેથી 'પદ્મહ્રદઃ', 'અર્હઃ' અને 'કરઃ' અહીં અનુક્રમે સ્વરથી પરમાં રહેલા હ ની પરમાં રહેલા રૂ ને, સ્વરથી પરમાં રહેલા રૂ ની પરમાં રહેલા હ ને અને સ્વરથી પરમાં રહેલા રૂ ની પરમાં રહેલા સ્વર 'અ' ને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થતું નથી. અર્થક્રમશઃ- પદ્મસરોવર. પૂજાયોગ્ય. હાથ. સ્વરેષ્ય इत्येव= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વરથી જ પરમાં રહેલા રૂ અને હ ની પરમાં રહેલા- રૂ હ અને સ્વર ભિન્ન વણને, બધા કાર્ય કર્યા બાદ વિકલ્પથી દ્વિત્વ થાય છે. તેથી 'અજયતે' અહીં મ્ થી (સ્વરથી નહિ) પરમાં રહેલા રૂ ની પરમાં રહેલા, રૂ હ અને સ્વર ભિન્ન 'ય' ને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થતું નથી. અર્થ-જવાય છે. અન્વિતિ કિમ્?= આ સૂત્રથી ઉપર

જણાવ્યા મુજબ સ્વરથી પરમાં રહેલા રૂ અને હ ની પરમાં રહેલા-
 રૂ હ અને સ્વર ભિન્ન વર્ણને, બધા કાર્ય કર્યા બાદ જ વિકલ્પથી
 દ્વિત્વ થાય છે. તેથી 'પ્રોર્ણુનાવ' અહીં 'પરોક્ષા' સમ્બન્ધી દ્વિત્વ થયા
 પછી જ આ સૂત્રથી 'ળ' ને દ્વિત્વ થાય છે. અન્યથા તેની પૂર્વે આ
 સૂત્રથી દ્વિત્વ થાય તો પ્રોર્ણુનાવ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થવાનો પ્રસંગ
 આવશે. પ્ર+ઋર્નુ+ળવ્ (અ) (પરોક્ષા.) આ અવસ્થામાં 'સ્વરાદે દ્વિતીયઃ
 ૪-૧-૪' થી નુ ને દ્વિત્વ (નુ નુ). 'સ્પૃવર્ણાં ૨-૩-૬૩' થી પ્રથમ નુ ના
 નુ ને ણ આદેશ. 'નામિનો ૪-૩-૫૧' થી દ્વિતીય નુ ના ઉ ને વૃદ્ધિ
 'ઔ' આદેશ. ઔ ને 'ઓદૌતો ૧-૨-૨૪' થી આવ્ આદેશ. પ્ર ના
 અ ને ઋ ની સાથે 'અવર્ણસ્યે ૧-૨-૬' થી ઔ આદેશ થવાથી
 નિષ્પન્ન 'પ્રોર્ણુનાવ' અહીં આ સૂત્રથી ણ ને દ્વિત્વ થવાથી પ્રોર્ણુનાવ
 આવો પ્રયોગ થાય છે. પરન્તુ પરોક્ષાના દ્વિત્વ પહેલાજ આ સૂત્રથી
 દ્વિત્વ થાય તો નીચે જણાવ્યા મુજબ પ્રોર્ણુનાવ આવો પ્રયોગ થશે જે
 અનિષ્ટ છે. પ્ર+ઋર્નુ+ળવ્(અ) આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી નુ ને દ્વિત્વ.
 પ્ર+ઋર્નુ+અ, પ્ર+ઋર્નુન્નુ+અ, પ્ર+ઋર્નુન્નુ+અ, પ્ર+ઋર્નુન્નુ+અ,
 પ્રોર્ણુન્નુ+અ, પ્રોર્ણુન્નૌ+અ, પ્રોર્ણુન્નાવ્+અ = 'પ્રોર્ણુનાવ' આ પ્રમાણે
 અનિષ્ટ પ્રયોગનો પ્રસંગ ન આવે- એ માટે સૂત્રમાં 'અનુ' નું ગ્રહણ
 છે-એ બરાબર સમજી લેવું. અર્થ-સારી રીતે ઢાંક્યું.॥૩૧॥

અદીર્ઘાદ્ વિરામૈકવ્યજ્જને ૧।૩।૩૨॥

દીર્ઘ સ્વરથી ભિન્ન સ્વરથી પરમાં રહેલા રૂ હ અને સ્વરને
 છોડીને અન્ય વર્ણને, તે જો વિરામમાં હોય, અથવા તેની પરમાં એક
 વ્યજ્જન હોય અર્થાદ્ સંયુક્ત વ્યજ્જનથી ભિન્ન વ્યજ્જન હોય તો
 વિકલ્પથી દ્વિત્વ થાય છે. આ દ્વિત્વ અનુ- કાર્યાન્તર બાદ થાય છે.
 લ્ઘ્, દધ્યત્ર (દધિ+અત્ર) અને ગોઝ ત્રાત અહીં દીર્ઘ સ્વરથી ભિન્ન
 અથી પરમાં રહેલા ક્ ને, તે વિરામમાં હોવાથી; તેમજ ધ્ ને, તેની
 પરમાં અસંયુક્ત વ્યજ્જન 'ય્' હોવાથી અને પ્લુત ઔ થી પરમાં

રહેલા ત્ને, તેની પરમાં અસંયુક્ત વ્યંજન રૂ હોવાથી, આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થવાથી 'ત્વક્' 'દ્વ્યત્' (અહીં 'તૃતીયસ્તૃતી૦... ૧-૩-૪૧' થી પૂર્વ ઘ્ને દ્ આદેશ થાય છે.) અને ગો ૩ ત્રાત આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી દ્વિત્વ ન થાય ત્યારે 'ત્વક્' વગેરે ઉપર જણાવેલ પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સ્પર્શનેન્દ્રિય. અહીં દહીં. ગાયનો રક્ષણ કરનાર. અર્હસ્વરસ્યેત્યેવ= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ દીર્ઘ ભિન્ન સ્વરથી પરમાં રહેલા રૂ હ્ અને સ્વર ભિન્ન જ વર્ણને, તે વિરામમાં હોય અથવા તો તેની પરમાં સંયુક્તવ્યંજનથી ભિન્ન વ્યંજન હોય તો કાર્યાન્તર બાદ વિકલ્પથી દ્વિત્વ થાય છે. તેથી વર્યા, વહ્યમ્, અને તિત્ત, અહીં ક્રમશઃ- રૂ ય અને ણ સ્વરને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થતું નથી. અર્થક્રમશઃ-વિવાહયોગ્ય કન્યા. વહનકરવા યોગ્ય. ચાલણી. ॥૩૨॥

અજૂર્ગત્યાન્તસ્થાતઃ ૧૧૩૧૩૩૥

અન્તસ્થા વર્ણની પરમાં રહેલા-જૂ ને છોડીને અન્ય વર્ગીય વ્યંજનને બધા કાર્ય કર્યા બાદ વિકલ્પથી દ્વિત્વ થાય છે. ઉત્કા અહીં અન્તસ્થા લૂ ની પરમાં રહેલા જૂ ભિન્ન વર્ગીય 'ક્' વ્યંજનને દ્વિત્વ થવાથી 'ઉત્કા' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી દ્વિત્વ ન થાય ત્યારે ઉત્કા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-કાકડો. અજિતિ કિમ્?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન્તસ્થા વર્ણથી પરમાં રહેલા જૂ ભિન્ન જ વર્ગીય વ્યંજનને કાર્યાન્તરબાદ વિકલ્પે દ્વિત્વ થાય છે. તેથી હલ્જૌ અહીં જૂ ને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થતું નથી. અર્થ-વ્યંજન અને ગૂ. ॥૩૩॥

તતોડસ્યાઃ ૧૧૩૧૩૪॥

જૂ ને છોડીને અન્ય વર્ગીય વ્યંજનની પરમાં રહેલા અન્તસ્થા-

વ્યઞ્જનને વિકલ્પથી દ્વિત્વ થાય છે. 'દઘ્યત્ર' અહીં ઝૂ ભિન્ન વર્ગીય ધ્ વ્યઞ્જનની પ્રરમાં રહેલા અન્તસ્થા-ય્ ને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થવાથી 'દઘ્યત્ર' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી દ્વિત્વ ન થાય ત્યારે 'દઘ્યત્ર' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- અહીં દહીં (સૂ.નં. ૧-૩-૩૨ માં જણાવ્યા મુજબ ધ્ ને દ્વિત્વ થાય ત્યારે 'દદઘ્યત્ર' આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમાં આ સૂત્રથી ય્ ને દ્વિત્વ થાય ત્યારે 'દદઘ્યત્ર' આવો પ્રયોગ થાય છે. આ રીતે દધિ+અત્ર આ અવસ્થામાં ચાર જાતના પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રમાં તેમજ આગળના સૂત્રોમાં 'અનુ' અધિકાર ચાલું હોવાથી તે તે સૂત્રોથી વિહિત કાર્ય કાર્યાન્તર બાદ થાય છે. ||૩૪||

શિટ્:પ્રથમ-દ્વિતીયસ્ય ૧|૩|૩૫||

શિટ્ વર્ણથી પરમાં રહેલા વર્ગીય પ્રથમ અને દ્વિતીય વ્યઞ્જનને વિકલ્પથી દ્વિત્વ થાય છે. ત્વં કરોષિ અને ત્વં खनसि અહીં અનુસ્વાર સ્વરૂપ શિટ્ વર્ણથી પરમાં રહેલા ક્ અને ख્ ને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ. 'અષોષે પ્રથમ ૧-૩-૫૦' થી પૂર્વ ख્ ને ક્ આદેશ થવાથી 'ત્વં क्करोषि' અને 'ત્વં क्खनसि' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી દ્વિત્વ ન થાય ત્યારે 'ત્વં કરોષિ' અને 'ત્વં खनसि' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- તું કરે છે. તું ખોદે છે. ||૩૫||

તત: શિટ્: ૧|૩|૩૬||

વર્ગીય પ્રથમ અને દ્વિતીય વ્યઞ્જનથી પરમાં રહેલા શિટ્ વર્ણને વિકલ્પથી દ્વિત્વ થાય છે. તત્ શેતે આ અવસ્થામાં 'તવર્ગસ્ય ૧-૩-૬૦' થી ત્ ને ચ્ આદેશ. તચ્+શેતે આ અવસ્થામાં ચ્ ની પરમાં રહેલા શ્ ને આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થવાથી 'તચ્ શેતે' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી દ્વિત્વ ન થાય ત્યારે 'તચ્ શેતે' આવો

પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-તે સુવે છે. ॥૩૬॥

ન રાત્ સ્વરે ૧૧૩૧૩૭॥

ર થી પરમાં રહેલા શિદ્ વર્ણને, તેની પરમાં સ્વર હોય તો દ્વિત્વ થતું નથી. 'દર્શનમ્' અહીં ર થી પરમાં રહેલા શિદ્-શ્ ને તેની પરમાં 'અ' સ્વર હોવાથી આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થતું નથી. અહીં 'હર્દહસ્વરં ૧-૩-૩૧' થી શ્ ને દ્વિત્વની પ્રાપ્તિ હતી, તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે. અર્થ-જોવું. ॥૩૭॥

પુત્રસ્યાદિન્ - પુત્રાદિન્યાક્રોશે ૧૧૩૧૩૮॥

આક્રોશ - નિન્દા કે શાપનો વિષય હોય તો, 'પુત્ર' શબ્દ સમ્બન્ધી 'ત્' ને તેની પરમાં 'આદિન્' અથવા 'પુત્રાદિન્' શબ્દ હોય તો દ્વિત્વ થતું નથી. 'પુત્રાદિની ત્વમસિ પાપે!' 'પુત્રપુત્રાદિની ભવ', અહીં ક્રમશઃ નિન્દા અને શાપના વિષયમાં પુત્ર શબ્દના ત્ ને, તેની પરમાં આદિન્ અને પુત્રાદિન્ શબ્દ હોવાથી આ સૂત્રથી દ્વિત્વ થતું નથી. અહીં 'અદીર્ઘાદં ૧-૩-૩૨' થી દ્વિત્વની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે. અર્થક્રમશઃ- હે પાપિણી! તું પુત્રને ખાનારી છે. હે પાપિણી! તું પુત્રના પુત્રને ખાનારી થા. આક્રોશ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આક્રોશના વિષયમાં જ, પુત્ર શબ્દ સમ્બન્ધી 'ત્' ને, આદિન્ કે પુત્રાદિન્ શબ્દ, તેની પરમાં હોય તો દ્વિત્વ થતું નથી. તેથી જ્યાં આક્રોશનો વિષય નથી એવા 'પુત્રાદિની શિશુમારી' અને 'પુત્રપુત્રાદિની નાગી' આ સ્થળે આ સૂત્રથી પુત્ર ના ત્ ને દ્વિત્વનો નિષેધ થતો નથી. જેથી 'અદીર્ઘાદં ૧-૩-૩૨' થી દ્વિત્વ થવાથી 'પુત્રાદિની શિશુમારી' અને 'પુત્રપુત્રાદિની નાગી' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં સૂત્રનં. '૧-૩-૩૨' થી દ્વિત્વ ન થાય ત્યારે ઉપર જણાવેલો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ડાકિણી પુત્રને ખાનારી છે. સર્પિણી પુત્રના પુત્રને

म्नां धुइवर्गेऽन्त्योऽपदान्ते १।३।३९॥

પદના અન્તે નહિ રહેલા મ્ અને ન્ ને, તેની પરમાં વર્ગીય ધ્રુ-
વ્યઞ્જન હોય તો તે ધ્રુ વ્યઞ્જનનાં સ્થાન નો અન્ત્ય (અનુનાસિક)
વ્યઞ્જન, બધા કાર્ય કર્યા પછી થાય છે. ગમ્+તા (ત્+સિ), શક્+તા
અને કપ્+તા આ અવસ્થામાં શક્ અને કપ્-આ ધાતુઓ ઉદિત
હોવાથી તેના સ્વર 'અ' ની પરમાં 'ઉદિતઃસ્વરાં ૪-૪-૧૮' થી ન્ નો
આગમ. આ સૂત્રથી ગમ્ ના મ્ ને તવર્ગનો અન્ત્ય ન્ આદેશ. તેમજ
શન્+ક્ અને કન્+પ્ આ અવસ્થામાં ન્ ને તેની પરમાં રહેલા ક્ અને
પ્ વર્ગનો અન્ત્ય ઙ્ અને મ્ આદેશ... ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'ગન્તા'
'શઙ્કિતા' અને 'કમ્પિતા' આવો પ્રયોગ થાય છે. (અહીં તા ની પૂર્વે
'સ્તાઘશિતોં ૪-૪-૩૨' થી ઙ્ (ઙ) થાય છે.) અર્થક્રમશઃ- જવાવાલો.
શઙ્કકરવાવાલો. ધ્રુજવાવાલો. ધ્રુઙિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર
જણાવ્યા મુજબ બધા કાર્ય કર્યા પછી અપદાન્તસ્થ મ્ અને ન્ ને,
તેની પરમાં વર્ગીય 'ધ્રુ' વ્યઞ્જન જ હોય તો તેનાં સ્થાનનો અન્ત્ય
વ્યઞ્જન થાય છે. તેથી આ+હન્+મહે અહીં અપદાન્તસ્થ હન્ ના ન્ ને
આ સૂત્રથી તેની પરમાં વર્ગીય ધ્રુ વ્યઞ્જન ન હોવાથી પ્ વર્ગનો
અન્ત્ય મ્ થતો નથી. જેથી આહમ્ મહે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-
અમે પોતે માર ખાઈએ છીએ. (અહીં આ+હન્ ધાતુને 'આઙે યમ
હ્રઃં ૩-૩-૮૬' થી આત્મનેપદ થાય છે.) ધ્રુઙ્વર્ગ ઇતિ કિમ્? = આ
સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બધા કાર્ય થયા પછી અપદાન્તસ્થ મ્
અને ન્ ને, તેની પરમાં, વર્ગીય ધ્રુ વર્ણ (ગમે તે વર્ણ નહિ) જ હોય
તો, તેના વર્ગનો અન્ત્ય વ્યઞ્જન થાય છે. તેથી ગમ્યતે અહીં આ
સૂત્રથી અપદાન્તસ્થ મ્ ને તેની પરમાં અધ્રુ વ્ વ્યઞ્જન હોવાથી
તેનો અન્ત્ય ર્ આદેશ થતો નથી. અર્થ-જવાય છે. (સામાન્યતઃ અન્ત્ય
શબ્દનો અર્થ, સમુદાય સમ્બન્ધી છેલ્લો વર્ણ છે. ક્ વગેરે વર્ગના

છેલ્લા વર્ણો છે. પરંતુ યુ નો અન્ત્ય સમ્ભવિત નથી. તેથી તેવી સ્થિતિમાં યુ નો અન્ત્ય એટલે પરવર્ણ સમજાય છે. આથી જ મ્ ના સ્થાને 'રૂ' નો પ્રસંગ ઉપર જણાવ્યો છે.) અપદાન્ત ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બધા કાર્ય કર્યા પછી અપદાન્તસ્થ જ મ્ અને જૂ ને, તેની પરમાં વર્ગીય ધ્રુવ વ્યંજન હોય તો તેના વર્ગનો અન્ત્ય વ્યંજન થાય છે. તેથી 'ભવાન્ કરોતિ' અહીં પદાન્તસ્થ 'જૂ' ને 'ક' વર્ગનો અન્ત્ય 'ઙ' આદેશ આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થ-આપ કરો છો. 'ન્નાં' આ પ્રમાણે સૂત્રમાં જે બહુવચનનો નિર્દેશ છે-તે સર્વત્ર આ સૂત્રના વિષયમાં અન્ય સૂત્ર વિહિત પ્રાપ્ત કાર્યનો નિષેધ કરવા માટે છે. તેથી કુર્વન્તિ.... ઈત્યાદિ સ્થળે 'રષ્ટવર્ણાં ૦ ૨-૩-૬૩' થી જૂ ને જૂ થતો નથી. પરંતુ જૂ ને આ સૂત્રથી 'જૂ' જ થાય છે..... ઈત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ॥૩૧॥

શિદ્ધેઽનુસ્વારઃ ૧।૩।૪૦॥

પદના અન્તે નહીં રહેલા- 'મ્' અને 'જૂ' ને, તેની પરમાં 'શિદ્' વર્ણ હોય અથવા 'હ' પરમાં હોય તો, બધા કાર્યો થયા પછી 'અનુસ્વાર' આદેશ થાય છે. 'પુમ્+સિ', 'દન્+શઃ' અને 'બૃન્+હણમ્' આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી શિદ્ સ્ અને શ્ થી પૂર્વેના તેમજ હ્ થી પૂર્વેના અપદાન્તસ્થ મ્ અને જૂ ને અનુસ્વાર થવાથી 'પુસિ', 'દંશઃ', અને 'બૃહણમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પુરુષમાં. ડંખ, વધવું તે. આ સૂત્રમાં પૂર્વ સૂત્રથી બહુવચનથી નિર્દિષ્ટ 'ન્નાં' ની અનુવૃત્તિ હોવાથી આ સૂત્રના વિષયમાં, પ્રાપ્ત પણ અન્ય સૂત્રથી વિહિત કોઈ પણ કાર્ય થતું નથી. તેથી 'દંશઃ' અહીં 'તવર્ગસ્ય ૦ ૧-૩-૬૦' થી જૂ ને જૂ આદેશ થતો નથી-એ યાદ રાખવું. ॥૪૦॥

રો રે લુગ્ દીર્ઘાવાદિહતઃ ૧૧૩૧૪૧॥

ર નો, તેની પરમાં ર હોય તો, બધા કાર્ય કર્યા બાદ લોપ થાય છે. એ વખતે લોપ કરાતા ર ની પૂર્વે અ ઇ કે ઉ હોય તો તે અ ઇ કે ઉ ને દીર્ઘ આ ઈ કે ઊ આદેશ થાય છે. પુનર્ર+રાત્રિઃ; અગ્નિર્ર+રથેન અને પટુર્ર+રાજા આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ર ની પૂર્વેના 'ર' નો લોપ અને ક્રમશઃ તેની પૂર્વેના અ ઇ અને ઉ ને દીર્ઘ આ ઈ અને ઊ આદેશ થવાથી 'પુત્તા રાત્રિઃ', 'અગ્ની રથેન' અને 'પટૂ રાજા' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ફરીથી રાત. અગ્નિ રથથી. હોશિયાર રાજા. (અગ્નિ+ર્ર અને પટુ+ર્ર અહીં પ્રથમા એ.વ.ના સ્ને સોરુઃ ૨-૧-૭૨ થી ર્ર આદેશ થયો છે.) અનુ હત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બધા કાર્ય થયા પછી જ ર્ર નો તેની પરમાં ર્ર હોય તો લોપ થાય છે. તેથી અહન્ર+રૂપમ્ આ અવસ્થામાં 'અહન્રઃ ૨-૧-૭૪' થી અહન્ર ના ન્ર ને 'રુ' (ર્ર) આદેશ. 'ઘોષવતિ ૧-૩-૨૧' થી રુ ને 'ઉ' આદેશ. 'અવર્ણસ્યં ૧-૨-૬' થી ઉ સાથે તેની પૂર્વેના અ ને 'ઓ' આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'અહોરૂપમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અન્યથા બધા કાર્ય કરતા પહેલાં જ આ સૂત્રથી ર્ર નો લોપ થઈ જાત તો રુ ના ર્ર નો લોપ અને પૂર્વેના 'અ' ને દીર્ઘ 'આ' આદેશ કરીને 'અહારૂપમ્' આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત- એ સમજી શકાય છે. બધા કાર્ય કર્યા પછી તો રુ ને ઉ આદેશ થવાથી ર્ર ના લોપનો પ્રસંગ જ નથી. અર્થ- દિવસનું રૂપ- સારોદિવસ. ॥૪૧॥

ઢસ્તદ્વે ૧૧૩૧૪૨॥

ઢ ના કારણે ઉત્પન્ન થયેલો ઢ પરમાં હોય તો કાર્યાન્તર બાદ પૂર્વ ઢ નો લોપ થાય છે અને પૂર્વ ઢ ની પૂર્વેના અ ઇ અને ઉ ને દીર્ઘ 'આ', 'ઈ' અને 'ઊ' આદેશ થાય છે. મહ+તિ (ક્તિ), લિહ+ત્ત (ક્ત) અને ગુહ+ત્ત(ક્ત) આ અવસ્થામાં મહ વગેરે ધાતુના હ ને 'હો ધ્રુદ્

પદાન્તે ૨-૧-૮૨' થી 'ઢ' આદેશ. 'અધશ્વતુર્થાં ૨-૧-૭૯' થી ત્ ને ધ્ આદેશ. ધ્ ને પૂર્વેના ઢ ના યોગમાં 'તવર્ગસ્ય શ્વવર્ગં ૧-૩-૬૦' થી 'ઢ' આદેશ. આ રીતે ઢ ના કારણે થયેલો ઢ પરમાં હોવાથી તેની પૂર્વેના ઢ નો આ સૂત્રથી લોપ તેમજ તેની પૂર્વેના અ ઇ અને ઉ ને દીર્ઘ આ, ઈ, અને ઊ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'માઢિ:', 'લીઢમ્' અને 'ગૂઢમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પૂજા. આસ્વાદેલું. છૂપાએલું. તદ્ઢ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઢ ના કારણે થયેલો જ ઢ પરમાં હોય તો પૂર્વેના ઢ નો આ સૂત્રથી લોપ થાય છે. તેથી મધુલિહ્+ઢૌકતે આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ હ ને ઢ આદેશ થયા પછી તેની પરમાં તેના કારણે થયેલો ઢ ન હોવાથી આ સૂત્રથી પૂર્વ ઢ નો લોપ થતો નથી. જેથી પૂર્વ ઢ ને 'ધુટસ્તૃતીયઃ ૨-૧-૭૬' થી ઙ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'મધુલિઙ્ ઢૌકતે' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ભમરો જાય છે. ॥૪૨॥

સહિ-વહેરોઘ્યા ૬ વર્ણસ્ય ૧૧૩૪૩॥

સહ અને વહ ધાતુસમ્બન્ધી 'ઢ' નો, તેની પરમાં તેના કારણે થયેલો ઢ હોય તો, બધા કાર્ય થયા બાદ લોપ થાય છે. અને ત્યારે સહ અને વહ ના અ વર્ણને ને અર્થાદ્ લુપ્ત ઢ ની પૂર્વેના અ વર્ણને ને 'ઓ' આદેશ થાય છે. સહ+તા (ત્+સિ) અને વહ+તા આ અવસ્થામાં 'હો ધુટ્ પદાન્તે ૨-૧-૮૨' થી હ ને 'ઢ' આદેશ. 'અધશ્વતુર્થાં ૨-૧-૭૯' થી ત્ ને 'ધ્' આદેશ. ધ્ ને ઢ ના યોગમાં 'તવર્ગસ્યં ૧-૩-૬૦' થી ઢ આદેશ. તેની પૂર્વેના ઢ નો આ સૂત્રથી લોપ. તેમજ સહ અને વહ ના 'અ' ને 'ઓ' આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'સોઢા' અને 'વોઢા' આવો પ્રયોગ થાય છે. ડ્+વહ ધાતુને અઘતનીનો તામ્ પ્રત્યય. 'સિજઘતન્યામ્' ૩-૪-૫૩ થી તામ્ પ્રત્યયની પૂર્વે સિચ્ (સ) પ્રત્યય. વહ ધાતુના અ ને 'વ્યઙ્જનાનામનિટિ ૪-૩-૪૫' થી વૃદ્ધિ 'આ' આદેશ. 'ધુઙ્ઙસ્વાં ૪-૩-૭૦' થી સિચ્ નો લોપ. 'અઙ્ ધાતોં ૪-૪-

૨૯' થી વહ ની પૂર્વે અડ્ (ઞ) નો આગમ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ વહ ના હ ને દ્ આદેશ. ત્ ને ધ્ આદેશ. ધ્ ને દ્ ના યોગમાં 'દ્' આદેશ. આ સૂત્રથી પૂર્વ દ્ નો લોપ તથા તેની પૂર્વેના 'આ' ને 'ઓ' આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'ઉદવોદ્દામ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સહનકરનાર. વહનકરનાર. બંન્ને જણા ઉપાડીને લઈ ગયા અથવા પરણી ગયા. ॥૪૩॥

ઉદઃ સ્થા-સ્તમ્ભઃ સઃ ૧૧૩૧૪૪૥

'ઉદ્' ઉપસર્ગથી પરમાં રહેલા સ્થા અને સ્તમ્ભ ધાતુના 'સ' નો લોપ થાય છે. ઉદ્+સ્થા+ન્તા અને ઉદ્+સ્તમ્ભ+ન્તા આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી સ્થા અને સ્તમ્ભ ધાતુના સ નો લોપ. 'અવેષે પ્રથમ ૧-૩-૫૦' થી ઉદ્ ના દ્ ને ત્ આદેશ.....ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'ઉત્થાતા' અને 'ઉત્તમ્ભિતા' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ઉઠવાવાલો. ઉપર રોકવાવાલો. ॥૪૪॥

તદઃ સેઃ સ્વરે પાદાર્થા ૧૧૩૧૪૫૥

તદ્ શબ્દ સમ્બન્ધી 'સિ' (પ્ર.૧.વ.) પ્રત્યયનો સ્વર પરમાં હોય તો લુક્ક થાય છે. પરન્તુ આ રીતે સિ નો લોપ કરવાથી જ પાદની પૂર્તિ થતી હોય તો જ આ સૂત્રથી લોપ થાય છે. શ્લોકના દરેક પાદમાં જે જે વર્ણોનું પ્રમાણ નિયત રીતે બતાવેલું છે તેમાં ન્યૂન કે અધિક પ્રમાણ થાય તો છન્દોભંગ થાય છે. એ દોષને દૂર કરવા શ્લોકના પાદમાં વર્ણોનું પ્રમાણ, જ્યાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ તદ્ શબ્દસમ્બન્ધી સિ પ્રત્યયનો લોપ કરવાથી જળવાતું હોય એવા સ્થાને જ આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તદ્ શબ્દ સમ્બન્ધી સિ નો, તેની પરમાં સ્વર હોય તો લોપ થાય છે. સૈષ દાશરથી રામઃ, સૈષ રાજા યુધિષ્ઠિરઃ। આઠ અક્ષરવાલા અનુષ્ટુબ્ છંદના આ બંન્ને પાદમાં

સ+સિ+ષ આ અવસ્થામાં (તદ્+સિ આ અવસ્થામાં દ્ ને 'અ' આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી તદ્ નું 'સ' રૂપ થાય છે.) આ સૂત્રથી 'સિ' નો લોપ. એ ની સાથે તેની પૂર્વના 'અ' ને 'ઐદૈત્સન્ધ્યક્ષરૈઃ' ૧-૨-૧૨ થી 'ઐ' આદેશ.....ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'સૈષ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ તદ્ શબ્દ સમ્બન્ધી 'સિ' નો લોપ થવાથી જ ઉપર જણાવેલા બંન્ને પાદોમાં આઠ અક્ષર નું પ્રમાણ જળવાઈ રહેવાથી પાદપૂર્તિ થાય છે. અન્યથા સસ્ (તદ્+સિ) ના સ્ ને 'સોરુઃ ૨-૧-૭૨' થી રુ આદેશ. રુ ને 'સોર્યઃ ૧-૩-૨૬' થી ય્ આદેશ અને 'સ્વરે વા' ૧-૩-૨૪ થી ય્ નો લોપ. તથા સન્ધિ ન થાય ત્યારે 'સ ણ્' આવો પ્રયોગ થાય તો શ્લોકના બંન્ને પાદોમાં એક અક્ષર વધવાથી પાદપૂર્તિ થતી નથી- એ સમજી શકાશે. પાદાર્થાં ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પાદપૂર્તિ થતી હોય તો જ તદ્ શબ્દ સમ્બન્ધી 'સિ' પ્રત્યયનો સ્વર પરમાં હોય તો લોપ થાય છે. તેથી 'સ ણ્ ભરતો રાજા' અહીં શ્લોકના આઠ અક્ષરના પાદમાં આ સૂત્રથી તદ્ ના સિ નો લોપ થતો નથી. પરન્તુ ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'સ' ને રુ આદેશાદિ કાર્ય થયું છે. અહીં પણ 'સૈષ દાશરથી' ની જેમ સૈષ પ્રયોગ થાય તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ આઠ અક્ષરના બદલે સાત અક્ષર થવાથી પાદપૂર્તિ થશે નહિ. તેથી સમજી શકાશે કે અહીં પાદપૂર્તિ નો વિષય ન હોવાથી સિ નો લોપ આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થક્રમશઃ- તે આ દશરથના પુત્ર રામ છે. તે આ રાજા યુધિષ્ઠિર છે. તે આ રાજા ભરત છે. ॥૪૫॥

एतदम्ब व्यञ्जनेऽनगुनञ्समासे १।३।४६॥

સ્વાર્થિક 'અક્' પ્રત્યયનો આગમ તેમજ નજ્સમાસ થયો ન હોય તો એતદ્ અને તદ્ શબ્દ સમ્બન્ધી 'સિ(સ)' નો, તેની પરમાં વ્યજ્જન હોય તો લોપ થાય છે. 'ણ દત્તે' અને 'સ લાતિ' અહીં આ સૂત્રથી એતદ્ અને તદ્ ના સિ પ્રત્યયનો તેની પરમાં વ્યજ્જન હોવાથી-લોપ

થાય છે. બાકીની પ્રક્રિયા સૂ.નં. ૨-૧-૪૨ થી જાણવી. અર્થક્રમશઃ- આ આપે છે. તે લે છે. અનગ્નઃસમાસ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વાર્થિક અક્ પ્રત્યય અને નઙ્ગસમાસ થયો ન હોય તો જ એતદ્ અને તદ્ શબ્દ સમ્બન્ધી 'સિ' નો, તેની પરમાં વ્યઙ્ગન હોય તો લોપ થાય છે. તેથી 'एषकः कृती', 'सको याति', 'अनेषो याति' અને 'असो वाति' અહીં સ્વાર્થિક અક્ પ્રત્યય ('ત્યાદિ સવદિઃ ૦ ૭-૩-૨૧' થી વિહિત અક્ પ્રત્યય) અને નઙ્ગતત્પુરુષ સમાસ થયો હોવાથી એતકદ્+સિ, તકદ્+સિ, અનેતદ્+સિ અને અતદ્+સિ આ અવસ્થામાં સિ પ્રત્યયનો, તેની પરમાં વ્યઙ્ગન હોવા છતાં આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. તેથી 'સોરુઃ ૨-૧-૭૨' થી સૂ ને રુ આદેશ. ક્ ની પૂર્વના રુ (ર) ને 'રઃ પદાન્તે ૦ ૧-૩-૫૩' થી વિસર્ગ અને ય્ અને વ્ ની પૂર્વના રુ ને 'ઘોષવતિ ૧-૩-૨૧' થી 'ઝ' આદેશાદિ કાર્ય થયું છે. અર્થક્રમશઃ- આ પુણ્યવાન્ છે. તે જાય છે. આનાથી ભિન્ન જાય છે. તેનાથી ભિન્ન જાય છે. 'તન્મધ્યપતિતસ્તદ્ગ્રહणेન ગૃહ્યતે' આ પરિભાષાના સામર્થ્યથી એતદ્ અને તદ્ ના ગ્રહણથી એતકદ્ અને તકદ્ શબ્દનું પણ ગ્રહણ થતું હોવાથી આ સૂત્રથી એતદ્ અને તદ્ થી પરમાં રહેલા તત્સમ્બન્ધી સિ નો લોપ, જેમ થાય છે તેમ એતકદ્ અને તકદ્ શબ્દ સમ્બન્ધી સિ નો લોપ પણ થઈ જાત. તેથી તેના નિષેધ માટે સૂત્રમાં 'અનગ્' આ પ્રમાણેનું ગ્રહણ છે- એ અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું જોઈએ. ॥૪૬॥

व्यञ्जनात्यज्यमाऽन्तस्थायाः सत्तये वा १।३।४७॥

વ્યઙ્ગનથી પરમાં રહેલા વર્ગીય પઞ્ચમ વ્યઙ્ગનનો તેમજ અન્તસ્થા વ્યઙ્ગનનો, તેની પરમાં સરૂપ-સમાન વ્યઙ્ગન હોય તો વિકલ્પથી લુક્ થાય છે. 'ક્રુજ્ઞો ઙ્ઙૌ' આ વિગ્રહમાં ષષ્ઠી તત્પુરુષ સમાસ 'ક્રુજ્ઞ+ઙ્ઙૌ' આ અવસ્થામાં 'પદસ્ય ૨-૧-૮૧' થી ચ્ નો લોપ. ચ્ ના યોગમાં ન્ ને થયેલા જ્ ની નિવૃત્તિ. તેથી ક્રુન્+ઙ્ઙૌ આ

અવસ્થામાં 'યુજ્ઞવં ૨-૧-૭૧' થી નૂ ને ઙ્ આદેશ. આ અવસ્થામાં (કુઙ્+ઙ્+ઙૈ આ અવસ્થામાં) વચ્ચેના ઙ્ નો આ સૂત્રથી લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી કુઙ્ઙૈ આનો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી પગ્ચમ વ્યંજન ઙ્ નો લોપ ન થાય ત્યારે 'કુઙ્ઙૈ' આવો પ્રયોગ થાય છે. આદિત્યો દેવતાઙ્સ્ય આ વિગ્રહમાં આદિત્ય નામને 'દેવતા ૬-૨-૧૦૧' થી ય પ્રત્યય. 'અવર્ણવર્ણસ્ય' ૭-૪-૬૮ થી આદિત્ય ના 'અ' નો લોપ. આ સૂત્રથી ત્ ની પરમાં રહેલા ય્ નો લોપ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી આદિત્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે, વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ય્ નો લોપ ન થાય ત્યારે 'આદિત્યઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ-કુઙ્ચ ના બે ડકાર. આદિત્યદેવતા સમ્બન્ધી. સરૂપ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વ્યંજનથી પરમાં રહેલા વર્ગીય પગ્ચમ વ્યંજનનો તેમજ અન્તસ્થા વ્યંજનનો, તેની પરમાં સરૂપ જ વર્ણ હોય તો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. તેથી 'વર્ણયતિ' અહીં રૂ થી પરમાં રહેલા ણ્ નો તેની પરમાં અસરૂપ ય્ વ્યંજન હોવાથી આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. અર્થ- વર્ણન કરાય છે. ॥૪૭॥

ધુટો ધુટિ સ્વે વા ૧૧૩૧૪૮૧

વ્યંજનથી પરમાં રહેલા ધુટ્ વ્યંજનનો, તેની પરમાં તેનો 'સ્વ' સંજ્ઞાવાલો ધુટ્ વ્યંજન હોય તો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. શિષ્ (૭ ગણ) ધાતુને હિ (આ.બી.પુ.એ.) પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન શિષ્+હિ આ અવસ્થામાં 'હુ ધુટો હે ધિઃ ૪-૨-૮૩' થી હિ ને ધિ આદેશ. 'તૃતીયસ્તુતીં ૧-૩-૪૯' થી ષ્ ને ઙ્ આદેશ. 'જ્ઞાં ધુઙ્વર્ગં ૧-૩-૩૯' થી નૂ ને ણ્ આદેશ. 'તવર્ગસ્ય શ્વર્ગં ૧-૩-૬૦' થી ધિ ના ધ્ ને ઢ્ આદેશ. આ સૂત્રથી ઙ્ નો લોપ થવાથી 'શિષ્ઢિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઙ્ નો લોપ ન થાય ત્યારે 'શિષ્ઙ્ઢિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તું માર. સ્વ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વ્યંજનથી પરમાં રહેલા ધુટ્ વ્યંજનનો, તેની

પરમાં સ્વ સંશ્ક જ ધુદ્ (ધુદ્ માત્ર નહિ) વ્યઞ્જન હોય તો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. તેથી તર્પ્તા અને દર્પ્તા અહીં રૂ વ્યઞ્જનથી પરમાં રહેલા પ નો; તેની પરમાં ધુદ્ ત્ વ્યઞ્જન સ્વધુદ્ ન હોવાથી આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. અર્થ ક્રમશઃ- તૃતીયનાર. અહંકારી. ॥૪૮॥

તૃતીયસ્તૃતીય-ચતુર્થે ૧૧૩૧૪૯૧॥

વર્ગીય તૃતીય કે ચતુર્થ વ્યઞ્જન પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વેના ધુદ્ વ્યઞ્જનને તેનાં સ્થાનનો, તૃતીય વ્યઞ્જન આદેશ થાય છે. મસ્જ (દગ્ગણ)+અ+તિ આ અવસ્થામાં 'સસ્ય' શ્લોક ૧-૩-૬૧' થી સ્ ને શ આદેશ. આ સૂત્રથી શ ને તાલવ્યસ્થાનનો તૃતીય જ્ આદેશ થવાથી 'મજ્જતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. દુહ+તા આ અવસ્થામાં 'લઘોરુઠ ૪-૩-૪' થી ડ ને ગુણ ઓ આદેશ. 'ભ્વાદેદદિર્ઘઃ' ૨-૧-૮૩ થી હ ને ઘ આદેશ. 'અધશ્ચ ૨-૧-૭૯' થી ત્ ને ઘ આદેશ. ચતુર્થ ઘ ની પૂર્વેના ધુદ્ ઘ ને આ સૂત્રથી કણ્ઠ્ય સ્થાનનો તૃતીય 'ગ્' આદેશ થવાથી દોઘ્ઘા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ડુબે છે. દોહવાવાલો. ॥૪૯॥

અઘોષે પ્રથમોઽશિટઃ ૧૧૩૧૫૦૧॥

શિટ્ વ્યઞ્જનને છોડીને અન્ય ધુદ્ વ્યઞ્જનને, તેની પરમાં અઘોષ વ્યઞ્જન હોય તો તેનાં (ધુદ્ વ્યઞ્જનનાં) સ્થાનનો વર્ગીય પ્રથમ વ્યઞ્જન થાય છે. વાગ્+પૂતા અહીં ગ્ ને આ સૂત્રથી તેનાં સ્થાનનો પ્રથમ ક્ આદેશ થવાથી 'વાક્પૂતા' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વાણીથી પવિત્ર થયેલી. અશિટ્ ઇતિ કિમ્? - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અઘોષ વ્યઞ્જન પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા શિટ્ ભિન્ન જ ધુદ્ - વ્યઞ્જનને સ્વ-સ્થાનનો વર્ગીય પ્રથમ વ્યઞ્જન થાય છે. તેથી પયસ્+સુ આ અવસ્થામાં પયસ્ ના શિટ્ - સ્ ને આ

સૂત્રથી ત્ આદેશ થતો નથી. જેથી 'પયસ્સુ' આવો પ્રયોગ થાય છે.
અર્થ - પાણીમાં. ॥૫૦॥

વિરામે વા ૧૧૩૫૧॥

શિટ્ વ્યઞ્જનને છોડીને અન્ય ધુટ્ વ્યઞ્જનને વિરામમાં તેનાં સ્થાનનો વર્ગીય પ્રથમ વ્યઞ્જન વિકલ્પથી થાય છે. 'વાગ્' અહીં આ સૂત્રથી ગ્ ને ક્ આદેશ થવાથી 'વાક્' અને વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્ આદેશ ન થાય ત્યારે વાગ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વાણી. ॥૫૧॥

ન સન્ધિઃ ૧૧૩૫૨॥

વિરામમાં અર્થાદ્ સન્ધિ ન કરવાની વિવક્ષામાં, પૂર્વે કહેલી અને આગળ કહેવાશે તે સન્ધિઓ થતી નથી. દધિ અત્ર, તદ્ લુનાતિ અહીં દધિ ના ઇ ને, 'ઇવણદિ૦ ૧-૨-૨૧' થી ય્ ની તેમ જ તદ્ ના દ્ ને 'લિ લૌ ૧-૩-૬૫' લ્ ની પ્રાપ્તિ હતી. આ સૂત્રથી, વિરામમાં તેનો નિષેધ કર્યો છે. અર્થ ક્રમશઃ - અહીં દહીં. તેં કાપે છે. સંહિતૈકપદે નિત્યા નિત્યા ધાતૂપસર્ગયોઃ। નિત્યા સમાસે વાક્યે તુ સા વિવક્ષામપેક્ષતે॥ આ શ્લોકમાં જણાવ્યા મુજબ એકપદમાં, ધાતુ ઉપસર્ગમાં અને સમાસમાં સન્ધિ નિત્ય થાય છે. ત્યાં વિવક્ષા અર્કિચિત્કર છે. અન્યત્ર વાક્યમાં વક્તાની ઈચ્છાનુસારે સન્ધિ થાય છે. અથવા થતી નથી ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી જાણી લેવું ॥૫૨॥

૨ઃ પદાન્તે વિસર્ગસ્તયોઃ ૧૧૩૫૩॥

વિરામમાં અથવા તો અઘોષ વ્યઞ્જન પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વેના પદાન્તસ્થ 'ર્' ને વિસર્ગ થાય છે. વૃક્ષસ્ અને સ્વર્ અહીં પદાન્તમાં રહેલા સ્ ને 'સોઠઃ ૨-૧-૭૨' થી ર્ આદેશ. વિરામના

વિષયમાં રૂ ને આ સૂત્રથી વિસર્ગ થવાથી 'વૃક્ષઃ' અને 'સ્વઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે કસ્+કૃતી અહીં ઉપર જણાવ્યા મુજબ પદાન્તસ્થ સ્ ને રૂ આદેશ. રૂ ના રૂ ને, તેની પરમાં અઘોષ ક્ હોવાથી આ સૂત્રથી વિસર્ગ થવાથી 'કઃકૃતી' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - વૃક્ષ. સ્વર્ગ. કોણ પુણ્યવાન છે. પદાન્ત ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી, ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિરામમાં અથવા તો અઘોષ વ્યંજન પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વેના પદાન્તસ્થ જ રૂ ને વિસર્ગ થાય છે. તેથી 'ઈત્તે' અહીં ત્ અઘોષ વ્યંજન પરમાં હોવા છતાં તેની પૂર્વેના અપદાન્તસ્થ રૂ ને આ સૂત્રથી વિસર્ગ થતો નથી. અર્થ - જાય છે. ॥૫૩॥

હ્યાગિ ૧૧૩૫૪॥

પદાન્તસ્થ રૂ ને; તેની પરમાં હ્યાગ્ (હ્યા) ધાતુ હોય તો વિસર્ગ જ થાય છે. યદ્યપિ આ સૂત્રથી જ્યાં વિસર્ગ થાય છે. ત્યાં પૂર્વ સૂત્રથી (૧-૩-૫૩ થી) વિસર્ગ સિદ્ધ જ છે. પરન્તુ સિદ્ધે સત્વારમ્બો નિયમાર્થઃ આ પરિભાષાથી આ સૂત્ર નિયમ માટે છે. તેથી આ સૂત્રના વિષયમાં વિસર્ગ જ થાય છે. અન્યસૂત્રથી પ્રાપ્ત જિહ્વામૂલીય આદેશ થતો નથી. નિયમ અને નિયમ્ય સૂત્રોનું સ્વરૂપ સૂ. નં. ૧-૪-૩ માં અનુસન્ધેય છે. કસ્+હ્યાતઃ અને નમસ્+હ્યાત્રે આ અવસ્થામાં 'સોરુઃ ૨-૧-૭૨' થી સ્ ને રૂ આદેશ. 'રૂ' ને આ સૂત્રથી વિસર્ગ થવાથી 'કઃ હ્યાતઃ' અને 'નમઃ હ્યાત્રે' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- કોણ પ્રસિદ્ધ છે. પ્રસિદ્ધને નમસ્કાર થાઓ. ॥૫૪॥

શિટ્ટયષોષાત્ ૧૧૩૫૫॥

પદાન્તમાં રહેલા 'રૂ' ને; તેની પરમાં અઘોષ વ્યંજન હોય તેમજ અઘોષ વ્યંજનની પરમાં શિટ્ વર્ણ હોય તો વિસર્ગ જ થાય

છે. પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્ર પણ નિયમ સૂત્ર હોવાથી આ સૂત્રથી વિહિત કાર્ય પ્રસંગે અન્ય સૂત્રથી પ્રાપ્ત કોઈ પણ કાર્ય થતું નથી. પુરુષસ્+ત્સરુકઃ સર્પિસ્+સાતિ વાસસ્+ક્ષૌમમ્, અદ્ભિસ્+સાતમ્ આ અવસ્થામાં પદાન્ત સ્ ને 'સોરુઃ ૨-૧-૭૨' થી રુ આદેશ. રુ ના 'ર' ને આ સૂત્રથી વિસર્ગ થવાથી 'પુરુષઃ ત્સરુકઃ'; 'સર્પિઃ સાતિ'; 'વાસઃ ક્ષૌમમ્' અને 'અદ્ભિઃ સાતમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રનું નિર્માણ ન હોત અને 'રઃ પદાન્તે ૦ ૧-૩-૫૩' થી જ અહીં વિસર્ગ કરવાનું રાખ્યું હોત તો 'ચટ્ટે ૦ ૧-૩-૭' થી અને 'રઃ ક-સ્વ ૧-૩-૫' થી યથાપ્રાપ્ત સ્ અને ઉપધ્માનીય તથા જિહ્વામૂલીય વણદિશનું કાર્ય થાત - એ સમજી શકાય છે. આ સૂત્રના નિર્માણથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિસર્ગ જ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ખડ્ગમુષ્ટિ કરવામાં નિપુણ પુરુષ. ઘી ખાય છે. રેશ્મી વસ્ત્ર. પાણી દ્વારા ખાધેલું. ૧૫૫।

વ્યત્યયે લુગ્વા ૧।૩।૫૬।

પૂર્વ સૂત્રની અપેક્ષાએ વ્યત્યય હોય તો અર્થાદ્ શિટ્ વ્યજ્ઞનની પરમાં અઘોષ વ્યજ્ઞન હોય તો શિટ્ વ્યજ્ઞનની પૂર્વે રહેલા પદાન્તસ્થ 'ર' નો વિકલ્પથી લુક્ થાય છે. ચક્ષુસ્+શ્ચોતતિ આ અવસ્થામાં પદાન્તસ્થ 'સ્' ને 'સોરુઃ' ૨-૧-૭૨' થી 'રુ' આદેશ. આ સૂત્રથી રુ ના ર નો લોપ થવાથી 'ચક્ષુઃ શ્ચોતતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ર નો લોપ ન થાય ત્યારે 'રઃ પદાન્તે ૦ ૧-૩-૫૩' થી વિસર્ગ થવાથી 'ચક્ષુઃ શ્ચોતતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ 'શષસે ૦ ૧-૩-૬' થી ર ને શ્ આદેશ થાય ત્યારે 'ચક્ષુઃ શ્ચોતતિ' આવો પ્રયોગ પણ થાય છે. અર્થ- આંખ ઝરે છે. ॥૫૬॥

અતોઃ સુપિ રઃ ૧।૩।૫૭।

'રુ' સમ્બન્ધી ર ને છોડીને અન્ય ર ને, તેની પરમાં સુપ

(સ.બ.વ.) પ્રત્યય હોય તો 'ર' આદેશ જ થાય છે. (અન્ય વિસર્ગાદિ કાર્ય થતું નથી.) ગીર્+ષુ અને ધૂર્+ષુ આ અવસ્થામાં ર ને 'રઃ' પદાન્તે ૧-૩-૫૩ થી પ્રાપ્ત વિસર્ગનો આ સૂત્રથી બાધ થવાથી 'ર' આદેશ થાય છે. તેથી 'ગીર્ષુ' અને 'ધૂર્ષુ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-વાણીમાં. ધૂરા-ભારમાં, અરોરિતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'રુ' સમ્બન્ધી ર થી ભિન્ન જ 'રુ'ને, તેની પરમાં 'સુર્' પ્રત્યય હોય તો 'ર' આદેશ જ થાય છે. તેથી પયસ્+સુ આ અવસ્થામાં પદાન્તસ્થ સ્ ને 'સોરુઃ' ૨-૧-૭૨ થી થયેલા રુ ના ર ને આ સૂત્રથી ર આદેશ થતો નથી. તેથી તે ર ને 'શષસે શષસં' વા ૧-૩-૬ થી સ્ આદેશ થવાથી 'પયસ્સુ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પાણીમાં. ॥૫૭ ॥

આહર્પત્યાદયઃ ૧।૩।૫૮॥

‘અહર્પતિ’ શબ્દ આદિમાં, જેના છે તે અહર્પત્યાદિ ગણપાઠમાંના કેટલાક શબ્દોમાં પદાન્તસ્થ ર ને, વિસર્ગ અને કેટલાક શબ્દોમાં ‘ઝ’ આદેશનો અભાવ વિકલ્પથી સિદ્ધ છે. અહર્+પતિઃ અને ગીર્+પતિઃ આ અવસ્થામાં પદાન્તસ્થ ર ને ‘રઃ’ પદાન્તે ૧-૩-૫૩ થી વિસર્ગની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી ‘અહર્પતિઃ’ અને ‘ગીર્પતિઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી વિસર્ગનો અભાવ ન થાય ત્યારે વિસર્ગ થવાથી ‘અહઃપતિઃ’ અને ‘ગીઃપતિઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. પ્રચેતસ્+રાજન્! આ અવસ્થામાં પદાન્તસ્થ સ્ ને ‘સોરુઃ’ ૨-૧-૭૨ થી થયેલા ‘રુ’ ને ‘ઘોષવતિ ૧-૩-૨૧’ થી ‘ઝ’ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી ‘રોરે લુગ૦ ૧-૩-૪૧’ થી રુ ના ર નો લોપ. તથા તેની પૂર્વેના ત ના ‘ઝ’ ને દીર્ઘ ‘ઞા’ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પ્રચેતા રાજન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ‘ઝ’ આદેશનો અભાવ ન થાય ત્યારે ‘ઝ’ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ‘પ્રચેતો રાજન્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સૂર્ય. પ્રચેતસ્ રાજન્! ॥૫૮॥

શિદ્યાયસ્ય દ્વિતીયો વા ૧૩।૫૧॥

વર્ગીય પ્રથમ વ્યંજનને, તેની પરમાં શિદ્ વ્યંજન હોય તો વિકલ્પથી સ્વ વર્ગનો દ્વિતીય વ્યંજન થાય છે. 'ક્ષીરમ્' અહીં વર્ગીય પ્રથમ વ્યંજન ક્ષ ને તેની પરમાં શિદ્ વ્યંજન ષ હોવાથી આ સૂત્રથી 'ક્ષ' આદેશ થવાથી 'ક્ષીરમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ 'અપ્સરાઃ' અહીં આ સૂત્રથી 'પ્' ને 'ફ્' આદેશ થવાથી 'અપ્સરાઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વર્ગીય દ્વિતીય વ્યંજન ન આવ્ય ત્યારે 'ક્ષીરમ્' અને 'અપ્સરાઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - દૂધ. અપ્સરાઃ॥૫૧॥

તવર્ગસ્ય શ્વર્ગ-ષ્ટવર્ગાભ્યાં યોગે ચ-ટવર્ગો ૧૩।૬૦॥

'શ્' અને 'ચ' વર્ગના વ્યંજનના યોગમાં 'ત' વર્ગીય વ્યંજનને, તેને મળતો 'ચ' વર્ગનો વ્યંજન થાય છે. તેમ જ 'ષ્' અને 'ટ' વર્ગીય વ્યંજનના યોગમાં 'ત' વર્ગીય વ્યંજનને, તેને મળતો 'ટ' વર્ગનો વ્યંજન થાય છે. તત્+શેતે; ભવાન્+શેતે, તત્+ચારુ અને તદ્+જકારેણ આ અવસ્થામાં અનુક્રમે ત્ ન્ ત્ અને દ્ ને આ સૂત્રથી ચ્, જ્, ષ્ અને જ્ આદેશ થવાથી 'ત્વશેતે', 'ભવાજ્શેતે', 'ત્ત્વારુ' અને 'ત્ત્જકારેણ' આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ પેષ્+તા, પૂષ્+નઃ, તત્+ટકારઃ, તન્+ળકારેણ અને ઈટ્+તે આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી અનુક્રમે ત્ ન્ ત્ ન્ અને ત્ ને દ્, ણ્, દ્, ણ્ અને દ્ આદેશ થવાથી 'પેષ્ટા', 'પૂષ્ણઃ', 'તટ્ટકારઃ', 'ત્ણકારેણ' અને 'ઈટ્ટે' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તે ઉઘે છે. આપ ઉઘો છો. તે સુંદર છે. તે જકારથી. દળવાવાલો. સૂર્યનું. તે ટકાર. તે ણકારથી. તે સમ છે.॥૬૦॥

સસ્ય શ-ષૌ ૧૩૧૬૧૥

‘સ’ ને શ્ અને ચ વર્ગીય વ્યંજનના યોગમાં ‘શ્’ આદેશ થાય છે. અને ષ્ અને ‘ટ’ વર્ગીય વ્યંજનના યોગમાં ‘ષ્’ આદેશ થાય છે. ‘શ્ચ્યોત્તિ’, ‘વૃશ્ચતિ’ અહીં સ્ ને ચ્ ના યોગમાં આ સૂત્રથી ‘શ્’ આદેશ થયો છે. દોષ્+સુ અહીં ષ્ ના યોગમાં સ્ ને આ સૂત્રથી ‘ષ્’ આદેશ થવાથી ‘દોષ્ણુ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. પાપટ્+સિ આ અવસ્થામાં ટ્ ના યોગમાં સ્ ને આ સૂત્રથી ‘ષ્’ આદેશ થવાથી ‘પાપટ્ષિ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ક્ષરે છે. કાપે છે. ભુજાઓમાં. અતિશય ચાલે છે. ॥૬૧॥

ન શાત્ ૧૩૧૬૨॥

‘શ્’ થી પરમાં રહેલા ત વર્ગીય વ્યંજનને તેને મળતો ચ વર્ગનો વ્યંજન થતો નથી. ‘અજ્ઞાતિ’ અને ‘પ્રશ્નઃ’ અહીં જ્ ના યોગમાં ન્ ને જ્ આદેશની ‘તર્વાસ્યં ૧-૩-૬૦’ થી પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ખાય છે. પ્રશ્ન. ॥૬૨॥

પદાન્તાદ્દર્શનામ્-નગરીનવતેઃ ૧૩૧૬૩॥

પદના અન્તે રહેલા ટ વર્ગના વ્યંજનથી પરમાં રહેલા - નામ્ નગરી અને નવતિ શબ્દ સમ્બન્ધી ન્ ને છોડીને અન્ય ત વર્ગીય વ્યંજનને ટ વર્ગનો વ્યંજન, તેમજ સ્ ને ષ્ આદેશ થતો નથી. ષ્ણ+નયમ્, (અહીં તયમ્ પાઠ યોગ્ય લાગે છે) ષ્ણ+નયાઃ અને ષટ્+સુ આ અવસ્થામાં ન્ ને ‘તર્વાસ્યં ૧-૩-૬૦’ થી ણ્ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી. તેમજ સુના ‘સ્’ ને ‘સસ્ય શષૌ ૧-૩-૬૧’ થી ‘ષ્’ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી; તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી ‘ષ્ણનયમ્’ ‘ષ્ણનયાઃ’ અને ‘ષટ્સુ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - છ નયોનો સમાહાર. છ નયોવાલા. છમાં. અનામ્નગરીનવતેરિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી, ઉપર

જાણાવ્યા મુજબ પદના અન્તે રહેલા ટ વર્ગના વ્યંજનથી પરમાં રહેલા નામ્ નગરી અને નવતિ શબ્દ સમ્બન્ધી ન્ ને છોડીને જ અન્ય ત વર્ગીય વ્યંજન તથા સ્ ને અનુક્રમે ટ વર્ગનો વ્યંજન તથા ષ્ આદેશ થતો નથી. તેથી ષળ્+નામ્; ષળ્+નગરી અને ષળ્+નવતિ: અહીં ન્ ને આ સૂત્રથી જ્ આદેશનો નિષેધ થતો નથી. જેથી 'તવર્ગસ્યં ૧-૩-૬૦' થી ન્ ને 'જ્' આદેશ થવાથી 'ષળ્નામ્', 'ષળ્નગરી' અને 'ષળ્નવતિ:' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ:- છ નું. છ વ્યક્તિઓની નગરી. છન્નું (૧૬)॥૬૩॥

ષિ તવર્ગસ્ય ૧૧૩।૬૪॥

પદના અન્તે રહેલા ત વર્ગીય વ્યંજનને, તેની પરમાં 'ષ્' હોય તો ટ વર્ગીય વ્યંજન થતો નથી. 'તીર્થકૃત્ ષોડશ: શાન્તિ:' અહીં ષ્ ની પૂર્વેના પદાન્તસ્થ ત્ ને 'તવર્ગસ્યં ૧-૩-૬૦' થી ટ્ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે. અર્થ - તીર્થકરોમાં સોળમાં શાન્તિનાથ ॥૬૪॥

લિ લૌ ૧૧૩।૬૫॥

પદાન્તસ્થ ત વર્ગીય વ્યંજનને, તેની પરમાં લ્ હોય તો તેને મળતા નિરનુનાસિક અને સાનુનાસિક - લ્ અને લૌ આદેશ થાય છે. તદ્+લૂનમ્ અને ભવાન્+લુનાતિ આ અવસ્થામાં દ્ અને ન્ ને આ સૂત્રથી અનુક્રમે લ્ અને લૌ આદેશ થવાથી 'તલ્લૂનમ્' અને 'ભવાલ્લુનાતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ:- તે કપાયું. આપ કાપો છો. ॥૬૫॥

॥इति श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे प्रथमेऽध्याये
तृतीयःपादः॥

चक्रे श्रीमूलराजेन.....० श्री मूलराज राजाએ એક અદ્ભુત જ યશનો
સમુદ્ર બનાવ્યો. કારણ કે; પ્રસિદ્ધ સમુદ્રમાં નદીઓ મળે છે. - અર્થાદ્
નદીઓને પ્રવેશ હોય છે. પરંતુ આ યશના સમુદ્રમાં શત્રુઓની કીર્તિ
સ્વરૂપ નદીઓનો પ્રવેશ નથી..

અથ પ્રારભ્યતે પ્રથમેઽધ્યાયે ચતુર્થઃપાદઃ।

અત આઃ સ્યાદૌ જસ્-ભ્યામ્-યે ૧।૪।૧।

સ્યાદિ પ્રત્યય સમ્બન્ધી જસ્ ભ્યામ્ અને ય પ્રત્યય પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વે રહેલા 'અ' ને 'આ' આદેશ થાય છે. દેવ+જસ્ (અસ) આ અવસ્થામાં દેવ ના અ ને 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી લુક્ ની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી બાધ થાય છે. તેથી દેવ ના અ ને આ સૂત્રથી 'આ' આદેશ. 'સમાનાં ૧-૨-૧' થી આ ને અસ્ ના 'અ' ની સાથે દીર્ઘ 'આ' આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'દેવાઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. ઇદમ્+ભ્યામ્ આ અવસ્થામાં 'અનક્ ૨-૧-૩૬' થી ઇદમ્ ને અ આદેશ. આ સૂત્રથી 'અ' ને 'આ' આદેશ થવાથી 'આભ્યામ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. સુખ+કે (એ) આ અવસ્થામાં 'કે ડસ્યોર્યાતૌ ૧-૪-૬' થી કે ને ય આદેશ. આ સૂત્રથી, તેની પૂર્વેના અ ને 'આ' આદેશ થવાથી 'સુખાય' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- દેવો. આ બંન્નેને સુખ માટે. સ્યાદાવિતિ કિમ્?- આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્યાદિ પ્રત્યય સમ્બન્ધી જ જસ્ ભ્યામ્ અને ય પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વેના અ ને 'આ' આદેશ થાય છે. તેથી બાણાન્ જસ્યતિ આ અર્થમાં બાણ+જસ્ ધાતુને ક્વિપ્(૦) પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન બાણજસ્ નામને સિ પ્રત્યય. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ.....ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'બાણજઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સ્યાદિ પ્રત્યય સમ્બન્ધી જસ્ પરમાં ન હોવાથી; તેની પૂર્વેના (જસ્ ની પૂર્વેના) અ ને આ સૂત્રથી 'આ' આદેશ થતો નથી. અર્થ - બાણો છોડનાર. ॥૧॥

ભિસ એસ ૧।૪।૨॥

'અ' થી પરમાં રહેલા, સ્યાદિ પ્રત્યય સમ્બન્ધી ભિસ્ પ્રત્યયને એસ આદેશ થાય છે. દેવ+ભિસ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ભિસ્ ને

‘એસ્’ આદેશ. અ ને એ ની સાથે ‘એદૌત્સન્ધ્યક્ષરૈઃ ૧-૨-૧૨’ થી એ આદેશ. એસ્ નાં સ્ ને ‘સોરુઃ ૨-૧-૭૨’ થી રુ આદેશ. રુ ના રૂ ને ‘રઃ પદાન્તે ૦ ૧-૩-૫૩’ થી વિસર્ગ થવાથી ‘દેવૈઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-દેવોથી. દેવૈઃ.....ઈત્યાદિ રૂપોની સિદ્ધિ માટે મિસ્ ને એસ્ આદેશ કરવાથી પણ ચાલી શકતું હોવાથી એસ્ આદેશ શાં માટે કર્યો છે? આ શંકાના સમાધાન માટે કહે છે- એસ્કરણાદ્ - અતિજરસૈઃ- આશય એ છે કે મિસ્ નાં સ્થાને એસ્ આદેશનું વિધાન કરવાથી દેવૈઃ.....વગેરે રૂપો થાય તો પણ અતિજરસૈઃ આ પ્રયોગ નહીં થઈ શકે. તેથી તેની સિદ્ધિ માટે મિસ્ નાં સ્થાને એસ્ આદેશ ન કરતાં એસ્ આદેશનું વિધાન કર્યું છે. અતિજર+મિસ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી મિસ્ ને એસ્ આદેશ. ‘જરાયા જરસ્ વા ૨-૧-૩’ થી જર ને જરસ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ‘અતિજરસૈઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી એસ્ આદેશ ન કરતાં એસ્ આદેશનું વિધાન કર્યું હોત તો ‘અતિજરસૈઃ’ આવો પ્રયોગ ન થાત પરન્તુ ‘અતિજરસૈઃ’ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત - એ સમજી શકાય છે. યદ્યપિ અતિજર+મિસ્ આ અવસ્થામાં મિસ્ ને એસ્ આદેશ તેની પૂર્વે જ હોવાથી થયો છે, અને એસ્ પ્રત્યય સ્વરાદિ હોવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જર ને જરસ્ આદેશ થાય છે. આથી સમજી શકાય છે કે અદન્તત્વ ના કારણે થયેલો એસ્ આદેશ પોતાના નિમિત્તભૂત ‘અદન્તત્વ’ નો નાશ કરે છે અર્થાદ્ જર ને જરસ્ આદેશ કરે છે. પરન્તુ એ શક્ય નથી. કારણ કે “સન્નિપાતલક્ષણો વિધિરનિમિત્તં તદ્વિઘાતસ્ય” અર્થાદ્ પોતાના કારણે થયેલો વિધિ (કાર્ય); પોતાના વિઘાતનું કારણ બનતો નથી. આ પરિભાષાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અદન્તત્વથી નિષ્પન્ન ‘એસ્’ આદેશ; જર ને જરસ્ આદેશ કરીને પોતાના નિમિત્તભૂત ‘અદન્તત્વ’ નો વિઘાતક નહિ થાય, તેથી આ રીતે જર ને જરસ્ આદેશ થવાનો જ ન હોય તો અતિજરસૈઃ આ પ્રયોગની સિદ્ધિ માટે એસ્ આદેશનું વિધાન યોગ્ય નથી. પરન્તુ આ સૂત્રથી એસ્ આદેશનું વિધાન જ ઉપર્યુક્ત ન્યાયની અનિત્યતા જણાવે છે. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ

અતિજરસૈઃ આ સ્થળે તાદૃશ પરિભાષાની વિવક્ષા ન હોવાથી તેની સિદ્ધિ માટે એસ આદેશનું વિધાન છે. ઈત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. અર્થ - વૃદ્ધાવસ્થાને જીતવાવાલાથી. ॥૨૧॥

इदमदसोऽक्येव १।४।३॥

અક્ નો આગમ થયા પછી જ इदम् અને अदस् શબ્દ સમ્બન્ધી भिस् ને એસ આદેશ થાય છે. इदम् અને अदस् શબ્દને તેના અન્ત્યસ્વરની પૂર્વે 'ત્વાદિસવદિઃ ૦ ૭-૩-૨૯' થી અક્ નો આગમ કરવાથી इदकम् અને अदकस् શબ્દો બને છે. इदकम्+भिस् અને अदकस्+भिस् આ અવસ્થામાં 'આદ્વેરઃ ૨-૧-૪૧' થી भिस् ની પૂર્વેના મ્ અને સ્ ને 'અ' આદેશ. તે અ ની પૂર્વેના 'અ' નો 'લુગસ્યા ૦ ૨-૧-૧૧૩' થી લોપ. આ સૂત્રથી भिस् ને 'એસ્' આદેશ. इदक+ऐस् અને अदक+ऐस् આ અવસ્થામાં 'દો મઃ સ્યાદૌ ૨-૧-૩૯' થી 'इदक' ના દ્ ને મ્ આદેશ. 'મોડવર્ણસ્ય ૨-૧-૪૫' થી 'अदक' ના દ્ ને મ્ આદેશ, તે મ્ ની પરમાં રહેલા 'અ' ને 'માદુવર્ણોऽनु ૨-૧-૪૭' થી उ આદેશ. 'ऐदौत् ૦ ૧-૨-૧૨' થી એસ્ ની પૂર્વેના 'અ' ને ऐ ની સાથે ऐ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી इमकैઃ અને अमुकैઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- આ બધાથી. પેલાઓથી. અક્યેવેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી इदम् અને अदस् ને અક્ નો આગમ થયા પછી જ તેની પરમાં રહેલા भिस् ને એસ આદેશ થાય છે. તેથી इदम्+भिस् અને अदस्+भिस् આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ भिस् ની પૂર્વેના મ્ અને સ્ ને 'અ' આદેશ. તેની પૂર્વેના 'અ' નો લોપ. તથા દ્ ને મ્ આદેશ. इम+भिस् આ અવસ્થામાં 'અનક્ ૨-૧-૩૬' થી 'इम' ને अ આદેશ. अ+भिस् અને अम+भिस् આ અવસ્થામાં भिस् ની પૂર્વેના अ ને 'एद्बहु ૦ ૧-૪-૪' થી ए આદેશ. 'अमे' ના 'ए' ને 'बहुष्वेरी ૨-૧-૪૯' થી 'ई' આદેશ..... ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'एभिः' અને 'अमीभिः' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં इदम् અને अदस् ને અક્ નો આગમ થયો

નથી. તેથી મિસ ને એસ આદેશ આ સૂત્રથી થયો નથી. અર્થક્રમશઃ-
આ બધાથી. પેલાઓથી.

યદપિ ઇમકૈઃ અને અમુકૈઃ અહીં ઇદક+મિસ અને અદક+મિસ
આ અવસ્થામાં પૂર્વ સૂત્ર (૧-૪-૨) થી મિસ ને એસ આદેશ સિદ્ધ
જ હતો. તેથી આ સૂત્રનું નિર્માણ વ્યર્થ છે; પરંતુ “સિદ્ધે સત્વારમ્બો
નિયમાર્થઃ” અર્થાદ્ ‘અન્ય સૂત્રથી સિદ્ધ એવા કાર્યની વિદ્યમાનતામાં
તત્કાર્યની સિદ્ધિ માટે, સૂત્રનો જે આરંભ છે- તે નિયમ માટે હોય
છે’ આ પરિભાષાથી આ સૂત્ર નિયમ માટે છે. જેથી આ સૂત્ર નિયમ
કરે છે કે- ઇદમ્ અને અદસ સમ્બન્ધી મિસ ને એસ આદેશ, ઇદમ્ અને
અદસ શબ્દને ઉપર જણાવ્યા મુજબ અક્ નો આગમ થયો હોય તો
જ થાય છે. અક્ આગમ ન હોય ત્યારે નહીં. તેથી આ નિયમના
બળે ઇમકૈઃ અને અમુકૈઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અને એમિઃ તથા
અમીમિઃ આવો પ્રયોગ પણ એસ આદેશ કર્યા વિના થાય છે. અન્યથા
આ સૂત્ર નિયમ ન કરે તો, ઇમકૈઃ અને અમુકૈઃ ની જેમ અ+મિસ અને
અમ+મિસ આ અવસ્થામાં પણ પૂર્વ સૂત્રથી (૧-૪-૨ થી) એસ આદેશ
સિદ્ધ હોવાથી એમિઃ અને અમીમિઃ આ ઈષ્ટ પ્રયોગો થઈ શકશે
નહીં- એ સમજી શકાય છે. આ સૂત્રમાં અક્એવ અહીં ‘એવ’ કારનું
ગ્રહણ, ઉપર જણાવેલા નિયમને છોડીને અન્ય નિયમનો વ્યવચ્છેદ
કરવા માટે છે. તેથી “અક્ આગમ થયો હોય ત્યારે ઇદમ્ અને અદસ
સમ્બન્ધી જ મિસ ને એસ આદેશ થાય છે.”-આવો નિયમ આ સૂત્રથી
થતો નથી. અન્યથા એતાદૃશ નિયમથી સર્વકૈઃ અને વિશ્વકૈઃ ઈત્યાદિ
પ્રયોગો થઈ શકશે નહીં..... ઈત્યાદિ, ભણાવનાર પાસેથી સારી રીતે
સમજી લેવું જોઈએ. તર્કસંગ્રહ..... વગેરેનું અધ્યયન જેઓએ કર્યું છે
તેઓ તો નીચે જણાવ્યા મુજબ પણ સૂત્રાર્થના ભાવને જાણી શકે છે.

આશય એ છે કે નિયમશાસ્ત્ર (સૂત્ર), સ્વીયોદ્દેશ્યતાવચ્છેદક-
વ્યાપક અને નિયમ્યશાસ્ત્રીયોદ્દેશ્યતાવચ્છેદકવ્યાપ્ય- એવાં
રૂપાવચ્છિન્નાતિરિક્તત્વેન નિયમ્યશાસ્ત્રીયોદ્દેશ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્ન માં
સંકોચ કરે છે. પ્રકૃત સ્થળે ‘મિસ એસ ૧-૪-૨’ આ નિયમ્ય (જેમાં

અર્થનો સંકોચ કરવાનો છે - તે) સૂત્રનું ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદક-‘અકારા-
વ્યવહિતોત્તરત્વવિશિષ્ટ - સ્યાદિસમ્બન્ધિભિસ્ત્વ’ છે, અને ‘ઇદમદસોઽક્યેવ
૧-૪-૩’ આ નિયમ (જે, અર્થનો સંકોચ કરે છે, તે) સૂત્રનું ઉદ્દેશ્યતા-
વચ્છેદક-‘અકૃવિશિષ્ટેદમદસુસમ્બન્ધ્યકારાવ્યવહિતોત્તરત્વવિશિષ્ટસ્યાદિ-
સમ્બન્ધિભિસ્ત્વ’ છે. નિયમશાસ્ત્રીયોદ્દેશ્યતાવચ્છેદકવ્યાપક અને
નિયમ્યશાસ્ત્રીયોદ્દેશ્યતાવચ્છેદકવ્યાપ્યરૂપ-‘ ઇદમદસુસમ્બન્ધ્યકારા-
વ્યવહિતોત્તરત્વવિશિષ્ટસ્યાદિસમ્બન્ધિભિસ્ત્વ’ છે- તે નીચે જણાવેલી વ્યાપ્તિ-
ઓથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે. યત્ર યત્રેદમદસુસમ્બન્ધ્યકારાવ્ય-
વહિતોત્તરત્વવિશિષ્ટસ્યાદિસમ્બન્ધિભિસ્ત્વં, તત્ર તત્રાકારાવ્યવહિતોત્તરત્વ-
વિશિષ્ટસ્યાદિસમ્બન્ધિભિસ્ત્વમ્(નિયમ્યશાસ્ત્રીયોદ્દેશ્યતાવચ્છેદકમ્)॥યત્ર
યત્રાકૃવિશિષ્ટેદમદસુસમ્બન્ધ્યકારાવ્યવહિતોત્તરત્વવિશિષ્ટસ્યાદિસમ્બન્ધિભિસ્ત્વં
(નિયમશાસ્ત્રીયોદ્દેશ્યતાવચ્છેદકમ્),તત્ર તત્રેદમદસુસમ્બન્ધ્યકારા-
વ્યવહિતોત્તરત્વવિશિષ્ટસ્યાદિસમ્બન્ધિભિસ્ત્વમ્ ॥ આથી સ્પષ્ટ રીતે સમજી
શકાય છે કે - નિયમ્યશાસ્ત્રીયોદ્દેશ્યતાવચ્છેદકરૂપનું વ્યાપ્ય અને
નિયમશાસ્ત્રીયોદ્દેશ્યતાવચ્છેદકરૂપનું વ્યાપક એવું રૂપ, ‘ઇદમદસ-
સમ્બન્ધ્યકારાવ્યવહિતોત્તરત્વવિશિષ્ટસ્યાદિસમ્બન્ધિભિસ્ત્વ’ છે. તેથી એતા-
દૃશરૂપાવચ્છિન્નાતિરિક્તત્વેન ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિયમ સૂત્ર,
નિયમ્યશાસ્ત્રીયોદ્દેશ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નમાં સંકોચ કરે છે. એટલે
વસ્તુતઃ નિયમ્યસૂત્રનો અર્થ નીચે જણાવ્યા મુજબ થાય છે. “ઇદમદસ-
સમ્બન્ધ્યકારાવ્યવહિતોત્તરત્વવિશિષ્ટસ્યાદિસમ્બન્ધિભિસ્ત્વાવચ્છિન્નાતિ
રિક્તાકારાવ્યવહિતોત્તરત્વવિશિષ્ટસ્યાદિસમ્બન્ધિભિસ્ત્વાવચ્છિન્નોદ્દેશ્યતા-
નિરૂપિતવિધેયતાવદૈસા॥” આ રીતે સંકોચિતાર્થક ‘મિસ એસ’ આ
નિયમ્યસૂત્રથી ઇદમ્+મિસ; અદકસ+મિસ; ઇદમ્+મિસ અને અદસ+મિસ
આ અવસ્થામાં મિસ ને એસ આદેશ નહિ થાય. તેથી અક્ આગમ
સ્થળે આ સૂત્રથી અર્થાદ્ નિયમસૂત્રથી (૧-૪-૩ થી) મિસ ને એસ
આદેશ થવાથી અને અક્ આગમ ન હોય ત્યારે મિસ ને એસ આદેશ
બંને સૂત્રોથી ન થવાથી; ઇમકૈઃ અને અમુકૈઃ; एभिઃ અને અમીभिઃ
આવી પ્રયોગ ઉપર જણાવ્યા મુજબ થાય છે. અહીં એ પણ યાદ

રાખવું જોઈએ કે - નિયમ્ય અને નિયમ શાસ્ત્રીયોદ્દેશ્યતાવચ્છેદક રૂપનું અનુક્રમે વ્યાપ્ય અને વ્યાપક રૂપ ઉપર જણાવ્યા મુજબનું એક જ નથી. બીજાં પણ રૂપો છે. દા.ત. પ્રકૃતસ્થળે ‘અક્રવિશિષ્ટનામ (માત્ર) સમ્બન્ધકારાવ્યવહિતોત્તરત્વ-વિશિષ્ટસ્યાદિસમ્બન્ધિભિસ્ત્વ’ આ રૂપ પણ નિયમ્યશાસ્ત્રીય ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદકનું વ્યાપ્ય અને નિયમ-શાસ્ત્રીયોદ્દેશ્યતાવચ્છેદકનું વ્યાપક છે - એ નીચે જણાવેલી વ્યાપ્તિથી સમજી શકાશે. યત્ર યત્ર અક્રવિશિષ્ટેદમદસૂસમ્બન્ધકારાવ્યવહિતોત્તરત્વ-વિશિષ્ટસ્યાદિસમ્બન્ધિભિસ્ત્વં (નિયમસૂત્રોદ્દેશ્યતાવચ્છેદકં); તત્ર તત્રાક્ર-વિશિષ્ટનામસમ્બન્ધકારાવ્યવહિતોત્તરત્વવિશિષ્ટસ્યાદિસમ્બન્ધિભિસ્ત્વમ્ ॥ યત્ર યત્રાક્રવિશિષ્ટનામ (સામાન્ય) સમ્બન્ધકારાવ્યવહિતોત્તરત્વવિશિષ્ટસ્યાદિ-સમ્બન્ધિભિસ્ત્વમ્, તત્ર તત્રાકારાવ્યવહિતોત્તરત્વવિશિષ્ટસ્યાદિસમ્બન્ધિભિસ્ત્વમ્ (નિયમ્ય-શાસ્ત્રીયોદ્દેશ્યતાવચ્છેદકમ્) ॥ આથી સ્પષ્ટ છે કે ‘અક્રવિશિષ્ટ-નામસમ્બન્ધકારાવ્યવહિતોત્તરત્વવિશિષ્ટસ્યાદિસમ્બન્ધિભિસ્ત્વ’ પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિયમ્યશાસ્ત્રીયોદ્દેશ્યતાવચ્છેદકનું વ્યાપ્ય અને નિયમ શાસ્ત્રીયોદ્દેશ્યતાવચ્છેદકનું વ્યાપક રૂપ છે. એ રૂપે નિયમ્ય-શાસ્ત્રીયોદ્દેશ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નમાં સંકોચ થાય તો સર્વકૈઃ અને વિશ્વકૈઃ ઈત્યાદિ રૂપોમાં ભિસ્ ને એસ્ આદેશ નહિ થાય અને એભિઃ અમીભિઃ સ્થળે ભિસ્ ને એસ્ આદેશનો પ્રસંગ આવશે. તેથી વિવક્ષિત રૂપનાં ગ્રહણ માટે સૂત્રમાં ‘એવ’ કારનું ગ્રહણ છે ઈત્યાદિ ભણાવનાર પાસેથી જિજ્ઞાસુઓએ સમજી લેવું ॥ ૩૧

एद् बहुभोसि १।४।४॥

‘સ’ છે આદિમાં જેના, તથા ‘ઘ’ છે આદિમાં જેના એવો બહુવચનનો સ્યાદિ પ્રત્યય અને ઓસ્ (ષ.સ.દ્વિ.વ.) પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ‘અ’ ને ‘એ’ આદેશ થાય છે. इद्म्+सु અને इद्म्+भिस् આ અવસ્થામાં સૂ.નં. ૧-૪-૩ માં જણાવ્યા મુજબ મ્ ને અ આદેશાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અ+સુ; અ+ભિસ્ આ અવસ્થામાં; તેમજ

દેવ+ઓસ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી 'અ' ને એ આદેશ. 'નામ્યન્તસ્યાં ૨-૩-૧૫' થી સુ ના સ્ ને ષ્ આદેશ. 'એદૈતો ડયાય્ ૧-૨-૨૩' થી ઓસ્ ની પૂર્વેના એ ને અય્ આદેશ. 'સોરુઃ ૨-૧-૭૨' થી પદાન્તસ્થ સ્ ને રુ (ર) આદેશ. 'રઃ પદાન્તે ૧-૩-૫૩' થી રૂ ને વિસર્ગ થવાથી 'ણ્' 'ણિઃ' અને 'દેવયોઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - આ બધામાં. આ બધાથી. બે દેવોમાં ॥૪॥

ટાડસોરિન - સ્યૌ ૧૧૪૧૫॥

'અ' થી પરમાં રહેલા 'ટા' અને 'ડસ્' (સ્યાદિસમ્બન્ધી) પ્રત્યયનાં સ્થાને અનુક્રમે 'ઇન' અને 'સ્ય' આદેશ થાય છે. તદ્+ટા (આ) અને યદ્+ડસ્ (અસ્) આ અવસ્થામાં 'આદ્વેરઃ ૨-૧-૪૧' થી દ્ ને 'અ' આદેશ. તેની પૂર્વેના 'અ' નો 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી લોપ. આ સૂત્રથી ટા ને 'ઇન' અને ડસ્ ને 'સ્ય' આદેશ. 'અવર્ણસ્યે ૧-૨-૬' થી ઇન ના ઇ ની સાથે તેની પૂર્વેના અ ને એ આદેશ થવાથી 'તેન' અને 'યસ્ય' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તેનાથી. જેનું. ॥૫॥

કે-કસ્યોર્યાતૌ ૧૧૪૧૬॥

'અ' થી પરમાં રહેલા સ્યાદિપ્રત્યય સમ્બન્ધી કે (એ) અને કસિ (અસ્) પ્રત્યયને અનુક્રમે ય અને આત્ આદેશ થાય છે. દેવ+કે અને દેવ+કસિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી કે ને 'ય' આદેશ અને કસિ ને 'આત્' આદેશ. 'અત આઃ સ્યાદૌ ૧-૪-૧' થી ય ની પૂર્વેના 'અ' ને 'આ' આદેશ. આત્ ના આ ની સાથે તેની પૂર્વેના 'અ' ને 'સમાનાનાં ૧-૨-૧' થી દીર્ઘ 'આ' આદેશ થવાથી 'દેવાય' અને 'દેવાત્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - દેવ માટે. દેવથી ॥૬॥

સર્વાદિઃ સ્મૈ-સ્માતૌ ૧૧૪૧૭૥

સર્વાદિગણપાઠમાંનાં અકારાન્ત નામ સમ્બન્ધી કે અને ડસિ નાં સ્થાને અનુક્રમે 'સ્મૈ' અને 'સ્માત્' આદેશ થાય છે. સર્વ+કે અને સર્વ+કસિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી કે ને 'સ્મૈ' આદેશ તથા ડસિ ને 'સ્માત્' આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી સર્વસ્મૈ અને સર્વસ્માત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - બધામાટે. બધાથી. સર્વાદિ ગણપાઠઃ- સર્વ, વિશ્વ, ઉભ, ઉભયટ્ (ઉભય), અન્ય, અન્યતર, ઇતર, ડતર, ડતમ (અર્થાદ્ ડતર ડતમ પ્રત્યયાન્તનામો); ત્વ; ત્વત્, નેમ, સમ, સિમ (આ બંને શબ્દો સર્વાર્થક હોયતો જ સર્વાદિગણપાઠમાંના છે) પૂર્વ, પર, અવર, દક્ષિણ, ઉત્તર, અપર અને અધર - આ સાત શબ્દો વ્યવસ્થામાં અર્થાદ્ આ આનાથી પૂર્વ છે. પર છે. ઈત્યાદિ અર્થમાં વપરાયા હોય તો સર્વાદિગણપાઠ ના છે. જ્ઞાતિ અને ધન અર્થમાં વપરાયેલો ન હોય તો સ્વ શબ્દ સર્વાદિગણ નો મનાય છે. બહિર્યોગમાં અર્થાદ્ ગ્રામ બહારનાં ગૃહાદિમાં વપરાયો હોય; અથવા તો ઉપસંવ્યાનમાં અર્થાદ્ નહિ પહેરેલાં પરન્તુ પહેરવા માટે રાખેલાં વસ્ત્રમાં વપરાયો હોય તો અન્તર શબ્દ સર્વાદિગણનો છે. પરન્તુ ગ્રામબાહ્ય ચાંડાળાદિના નગરમાં અન્તર શબ્દ વપરાયો હોય તો તે સર્વાદિગણનો મનાતો નથી. પહેરેલાં વસ્ત્રોને શરીરની બહાર યોગ હોવાથી તે વસ્ત્રો માટે વપરાયેલો અન્તર શબ્દ બહિર્યોગનાં કારણે સર્વાદિગણનો છે. પરન્તુ પહેરેલાં ન હોય પણ પહેરવા માટે રાખેલાં વસ્ત્રોને તાદૃશ બહિર્યોગ ન હોવાથી તે વસ્ત્રોને જણાવવા વપરા-એલો અન્તર શબ્દ ઉપસંવ્યાનનાં કારણે સર્વાદિગણનો છે... ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું. ત્યદ્, તદ્, યદ્, અદસ્, ઇદમ્, એતદ્, એક, દ્વિ, યુષ્મદ્, ઝસ્મદ્, ભવતુ અને કિમ્ - આ બધા શબ્દો સર્વાદિ ગણપાઠમાંના છે. સર્વ વગેરે ઉપર જણાવેલા શબ્દો, કોઈનાં નામ તરીકે વપરાયા હોય તો સર્વાદિ ગણના મનાતા નથી ॥૭૥

કે: સ્મિન્ ૧૧૪૮॥

સર્વાદિ ગણપાઠમાંના અકારાન્ત શબ્દસમ્બન્ધી કિ (કે) ને સ્મિન્ આદેશ થાય છે. સર્વ+કિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી કિ ને 'સ્મિન્' આદેશ થવાથી 'સર્વસ્મિન્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-બધામાં ॥૮॥

જસ ઇ: ૧૧૪૧॥

સર્વાદિ ગણપાઠમાંના અકારાન્ત શબ્દ સમ્બન્ધી જસ (અસ) ને 'ઈ' આદેશ થાય છે. સર્વ+જસ આ અવસ્થામાં જસ ને આ સૂત્રથી ઇ આદેશ. ઇ ની સાથે તેની પૂર્વેના 'અ' ને 'અવર્ણસ્યે' ૧-૨-૬ થી 'ए' આદેશ થવાથી 'સર્વે' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ = બધા ॥૧॥

નેમાડર્ધ - પ્રથમ-ચરમ - તયાડ્યાડત્વ - કતિપયસ્ય વા ૧૧૪૧૦॥

અકારાન્ત - નેમ, અર્ધ, પ્રથમ, ચરમ, તયપ્રત્યયાન્ત, અયપ્રત્યયાન્ત અત્પ અને કતિપય શબ્દ સમ્બન્ધી જસ પ્રત્યયને વિકલ્પથી-ઈ આદેશ થાય છે. નેમ શબ્દ સમ્બન્ધી જસ ને પૂર્વ (૧-૪-૯) સૂત્રથી નિત્ય ઇ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી. અર્ધ વગેરે સમ્બન્ધી જસ ને ઇ આદેશની પ્રાપ્તિ ન હતી. આ સૂત્રથી ઉપર જણાવેલા નેમાદિ સર્વસ્થળે વિકલ્પે ઇ આદેશનું વિધાન છે. તેથી અહીં પ્રાપ્તાપ્રાપ્તિવિભાષા છે. તેમજ ઉપર જણાવેલા અર્ધ વગેરે નામો કોઈનાં નામ તરીકે વપરાયા હોય તો તત્સમ્બન્ધી જસ ને આ સૂત્રથી 'ઈ' આદેશ થતો નથી, તેથી અહીં વ્યવસ્થિત વિભાષા છે. નેમ, અર્ધ, પ્રથમ, ચરમ, દ્વિતય, ત્રય, અત્પ અને કતિપય નામને 'જસ' પ્રત્યય. આ સૂત્રથી 'જસ' ને 'ઈ' આદેશ. ઇ ની સાથે તેની પૂર્વેના અ ને 'અવર્ણસ્યે' ૧-૨-૬ થી 'ए' આદેશ થવાથી 'નેમે', 'અર્ધે', 'પ્રથમે', 'ચરમે', 'દ્વિતયે', 'ત્રયે',

‘અત્પે’ અને ‘કતિપયે’ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી જસૂ ને ઇ આદેશ ન થાય ત્યારે સૂ.નં. ૧-૪-૧ માં જણાવ્યા મુજબ દેવાઃ ની જેમ ‘નેમાઃ’, ‘અર્ધાઃ’, ‘પ્રથમાઃ’, ‘ચરમાઃ’, ‘દ્વિતયાઃ’, ‘ત્રયાઃ’, ‘અત્પાઃ’ અને ‘કતિપયાઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- અડધા. અડધા. પ્રથમ. છેલ્લા. બેના સમુદાય. ત્રણના સમુદાય. થોડા. કેટલા. ॥૧૦॥

દ્વન્દ્વે વા ૧૪૧૧૧॥

દ્વન્દ્વ સમાસમાં રહેલા અકારાન્ત સર્વાદિ ગણપાઠમાંના શબ્દ સમ્બન્ધી જસૂ ને ‘ઈ’ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. પૂર્વે ચોત્તરે ચ આ વિગ્રહમાં દ્વન્દ્વ સમાસથી નિષ્પન્ન પૂર્વોત્તર નામને જસૂ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી જસૂ ને વિકલ્પથી ઇ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી સૂ.નં. ૧-૪-૧૦ માં જણાવ્યા મુજબ નેમે નેમાઃ ની જેમ ‘પૂર્વોત્તરે’ અને પૂર્વોત્તરાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. સૂ.નં. ૧-૪-૧૨ થી દ્વન્દ્વ સમાસમાં સર્વાદિ ગણપાઠમાંના શબ્દોને સર્વાદિત્વનો નિષેધ થવાથી ‘જસ ઇઃ ૧-૪-૯’ થી ઇ આદેશનો નિષેધ થાય છે. તેથી આ સૂત્ર, નિષિદ્ધના ફરીથી વિધાન સ્વરૂપ પ્રતિ પ્રસવ માટે છે. અર્થ-પૂર્વ અને ઉત્તર. ॥૧૧॥

ન સર્વાદિઃ ૧૪૧૧૨॥

દ્વન્દ્વ સમાસમાં રહેલા સર્વાદિગણપાઠમાંના શબ્દોને સર્વાદિ મનાતા નથી. અર્થાદ્ધિ સર્વાદિ માનીને કોઈ કાર્ય થતું નથી. પૂર્વાપર+કે, પૂર્વાપર+કસિ અને પૂર્વાપર+કિ, આ અવસ્થામાં ‘સર્વાદિઃ ૦ ૧-૪-૭’ થી કે ને સૈ આદેશની તેમજ કસિ ને સ્માત્ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી. અને કિ ને ‘કેઃ સ્મિન્ ૧-૪-૮’ થી સ્મિન્ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી સૂ.નં. ૧-૪-૬ માં જણાવ્યા મુજબ દેવાય અને દેવાત્ ની જેમ ‘પૂર્વાપરાય’ અને ‘પૂર્વાપરાત્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. કિ ના ઇ ની સાથે તેની પૂર્વેના ‘અ’ ને ‘અવર્ણ ૦ ૧-૨-૬’ થી ‘અ’ આદેશ

થવાથી 'પૂર્વાપરે' આવો પ્રયોગ થાય છે. કતરકતમ+આમ્ અને કતરકતમક+જસ્ આ અવસ્થામાં 'અવર્ણસ્યાં ૧-૪-૧૫' થી આમ્ ને સામ્ આદેશની તેમજ 'જસ ઇઃ ૧-૪-૯' થી જસ્ ને ઇ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી 'હ્રસ્વાપશ્ચ ૧-૪-૩૨' થી આમ્ ને નામ્ આદેશ. 'દીર્ઘો નામ્યં ૧-૪-૪૭' થી નામ્ ની પૂર્વેના 'અ' ને દીર્ઘ 'આ' આદેશ થવાથી 'કતરકતમાનામ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ સૂ.નં. ૧-૪-૧ માં જણાવ્યા મુજબ દેવાઃ ની જેમ 'કતરકતમકાઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પૂર્વ અને અપર માટે. 'પૂર્વ અને અપરથી. પૂર્વ અને અપરમાં. બેમાંથી કોનું અને ઘણાઓમાંથી કોનું. બેમાંથી કોણ અને ઘણાઓમાંથી કોણ. કતરકતમકાઃ અહીં કતમ શબ્દ દ્વન્દ્વ સમાંસમાં હોવાથી આ સૂત્રથી સર્વાદિગણપાઠમાંનો મનાતો ન હોવાથી 'ત્યાદિ-સવદિઃ ૦ ૭-૩-૨૯' થી કતમ શબ્દને સ્વાર્થિક અક્ પ્રત્યય થતો નથી. પરન્તુ 'પ્રાગ્ નિત્યાત્ કપ્ ૭-૩-૨૮' થી કપ્ પ્રત્યય થયો છે. ઈત્યાદિ અનુસ્મરણીય છે. ॥૧૨॥

તૃતીયાન્તાત્ પૂર્વાડ્વરં યોગે ૧૪૧૩૧૩

તૃતીયાન્ત નામની સાથે સમ્બન્ધ હોય તો તૃતીયાન્ત નામથી પરમાં રહેલા પૂર્વ અને અવર શબ્દને સર્વાદિ માનીને કોઈ કાર્ય થતું નથી. માસેન પૂર્વાય માસપૂર્વાય, દિનેનાવરાય દિનાવરાય, અહીં તૃતીયાન્ત માસ નામની સાથે સમ્બન્ધિત પૂર્વ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી સર્વાદિ મનાતું નથી. તેથી માસેન પૂર્વાય અને માસપૂર્વાય અહીં કે ને 'સવદિઃ ૦ ૧-૪-૭' થી સ્મૈ આદેશ થતો નથી. આવીજ રીતે દિનેનાડવરાય અને દિનાવરાય અહીં પણ આ સૂત્રથી અવર નામ, સર્વાદિ મનાતું ન હોવાથી કે ને સ્મૈ આદેશ થતો નથી. (પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ.નં. ૧-૪-૬) દિનેનાવરાઃ અને દિનાડવરાઃ અહીં પણ આ સૂત્રથી અવર નામ, સર્વાદિ મનાતું નથી. તેથી જસ્ ને 'જસ ઇઃ ૧-૪-૯' થી

इ आदेश थतो नथी. (प्रक्रिया माटे जुओ सू.नं. १-४-१) तृतीयान्तादिति किम् ?= आ सूत्रथी उपर जशाव्या मुजब तृतीयान्त नामनी साथे सम्बन्ध होय तो, तृतीयान्त नामथी परमां ज रडेला पूर्व अने अवर शब्दने सर्वादि मानीने कोर्ण कार्य थतुं नथी. तेथी 'पूर्वस्मै मासेन' अही तृतीयान्त मास नामनी साथे सम्बन्धित होवा छतां तेनाथी परमां नही, पक्ष पूर्वमां होवाथी पूर्व नामने सर्वादि मानवानो आ सूत्रथी निषेध थतो नथी. तेथी पूर्व+डे आ अवस्थामां डे ने 'सर्वादिः स्मैस्मात् १-४-७' थी स्मै आदेश थयो छे. अर्थक्रमशः- अेक मासथी मोटा माटे. अेक दिवसथी नाना माटे. अेक दिवसथी नाना. अेक महिनाथी मोटा माटे. ॥१३॥

तीयं डित्कार्ये वा १।४।१४॥

डित् कार्य करवामां अथाद् डे, डसि, डस् अने डि - प्रत्यय करवानो होय त्यारे तीय प्रत्ययान्त नाम विकल्पथी सर्वादि गणनुं मनाय छे. अन्य कार्य करती वजते सर्वादि मनातुं नथी. द्वितीय+डे आ अवस्थामां आ सूत्रथी तीय प्रत्ययान्त द्वितीय नाम सर्वादि गणनुं मनातुं होवाथी 'सर्वादिः ० १-४-७' थी डे ने स्मै आदेश थवाथी 'द्वितीयस्मै' आवो प्रयोग थाय छे. विकल्पपक्षमां आ सूत्रथी द्वितीय नामने सर्वादि न मनाय तो सू.नं. १-४-६- मां जशाव्या मुजब देवाय नी जेम 'द्वितीयाय' आवो प्रयोग थाय छे. द्वितीया+डे आ अवस्थामां द्वितीया नाम, डित् कार्यमां, आ सूत्रथी सर्वादि मनातुं होवाथी डे ने 'सर्वादि ० १-४-१८' थी डस्यै (अस्यै) आदेश. 'डित्यन्य ० २-१-११४' थी आ नो लोप छत्यादि कार्य थवाथी 'द्वितीयस्यै' आवो प्रयोग थाय छे. विकल्पपक्षमां आ सूत्रथी द्वितीयानाम सर्वादि न मनाय तो डे ने 'आपो डितां ० १-४-१७' थी यै आदेश थवाथी 'द्वितीयायै' आवो प्रयोग थाय छे. अर्थक्रमशः- बीजा माटे. बीज माटे. डित्कार्यमिति किम्?- आ सूत्रथी उपर जशाव्या मुजब तीय प्रत्ययान्त नाम डित्

કાર્યમાં જ સર્વાદિ ગણનું વિકલ્પથી મનાય છે. તેથી ‘દ્વિતીયકાય’ અહીં ‘ત્યાદિસર્વદિઃ ૦ ૭-૩-૨૧’ થી અક્ પ્રત્યય કર્તવ્યમાં દ્વિતીય નામ, સર્વાદિ ગણનું મનાતું ન હોવાથી તેને અક્ પ્રત્યય થતો નથી. પરંતુ ‘પ્રાગ્ નિત્યાત્કમ્ ૭-૩-૨૮’ થી કપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય સૂ.નં. ૧-૪-૬ માં જણાવ્યા મુજબ દેવાય ની જેમ થાય છે. અર્થ – બીજા માટે. ॥૧૪॥

અવર્ણસ્યાઽઽમઃ સામ્ ૧૪૧૫॥

‘અવર્ણ’ (અ, આ) અન્તમાં છે જેના- એવા સર્વાદિ ગણપાઠમાંના શબ્દ સમ્બન્ધી ‘આમ્’ પ્રત્યયને ‘સામ્’ આદેશ થાય છે. સર્વ+આમ્ અને વિશ્વા+આમ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી આમ્ ને ‘સામ્’ આદેશ. સામ્ ની પૂર્વેના અ ને ‘एद्बहु० ૧-૪-૪’ થી ए આદેશ. ए ની પરમાં રહેલા સામ્ ના સ્ ને ‘नाम्यन्तस्था० ૨-૩-૧૫’ થી ष્ આદેશ થવાથી ‘સર્વેષામ્’ અને ‘વિશ્વાસામ્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ બધાઓનું. બધી-સ્ત્રીઓનું. ॥૧૫॥

નવમ્ઃ પૂર્વેભ્ય ઇ-સ્માત્-સ્મિન્ વા ૧૪૧૬॥

સર્વાદિ ગણપાઠમાંના પૂર્વ વગેરે (પૂર્વ, પર, અવર, દક્ષિણ, ઉત્તર, અપર, અધર, સ્વ અને અન્તર) નવ નામો સમ્બન્ધી જસ્, ઙસિ અને ઙિ નાં સ્થાને અનુક્રમે ‘જસ ઇઃ ૧-૪-૯’, ‘સર્વદિઃ ૦ ૧-૪-૭’ અને ‘ઙેઃ સ્મિન્ ૧-૪-૮’ થી વિહિત ઇ, સ્માત્ અને સ્મિન્ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. પૂર્વ+જસ, પૂર્વ+ઙસિ અને પૂર્વ+ઙિ, આ અવસ્થામાં આ સૂત્રની સહાયથી તે તે સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અનુક્રમે જસ ઙસિ અને ઙિ ને ઇ, સ્માત્, અને સ્મિન્ આદેશ થવાથી ‘પૂર્વે’, ‘પૂર્વસ્માત્’ અને ‘પૂર્વસ્મિન્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રની સહાયથી તે તે સૂત્રોથી ઇ વગેરે આદેશ ન થાય તો ‘પૂર્વાઃ’, ‘પૂર્વાત્’ અને ‘પૂર્વે’ આવો પ્રયોગ થાય છે. પ્રક્રિયા સુગમ છે.

અર્થક્રમશઃ-પૂર્વેના. પૂર્વથી. પૂર્વમાં. નવમ્ય ઇતિ કિમ્ ?-આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા-મુજબ સર્વાદિ શબ્દ સમ્બન્ધિ જસ વગેરેને તે તે સૂત્રથી વિહિત ઇ વગેરે, પૂર્વ વગેરે નવ જ શબ્દ સંબન્ધી જસ વગેરેને વિકલ્પથી થાય છે. તેથી ત્યદ્+જસ આ અવસ્થામાં ‘આદ્વેરઃ ૨-૧-૪૧’ થી દ્ ને અ આદેશ. તેની પૂર્વેના અ નો ‘લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩’ થી લોપ. ત્ય+જસ આ અવસ્થામાં ત્યદ્ સમ્બન્ધી જસ ને ‘જસ ઇઃ ૧-૪-૧’ થી નિત્ય ઇ આદેશ. ઇ ની સાથે તેની પૂર્વેના અ ને ‘અવર્ણં ૧-૨-૬’ થી એ આદેશ થવાથી ‘ત્વે’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અન્યથા અહીં ત્યાઃ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ પણ થાત. અર્થ - તેઓ. ॥૧૬॥

આપો ડિતાં ચૈ - યાસ્- યાસ્-યામ્ ૧૪૧૭૥

આપ્ (આ) પ્રત્યયાન્ત નામ સમ્બન્ધી ડિત્ - ડે, ડસિ, ડસ્ અને ડિ પ્રત્યયને અનુક્રમે ચૈ, યાસ્, યાસ્ અને યામ્ આદેશ થાય છે. ઘટ્વા નામને ડે, ડસિ, ડસ્ અને ડિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અનુક્રમે ડે વગેરે પ્રત્યયને ચૈ, યાસ્, યાસ્ અને યામ્ આદેશ..... ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી ‘ઘટ્વાચૈ’, ‘ઘટ્વાયાઃ’, ‘ઘટ્વાયાઃ’ અને ‘ઘટ્વાયામ્’, આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ખાટલા માટે. ખાટલાંમાથી. ખાટલાનું. ખાટલામાં. ॥૧૭॥

સવદિર્ડસૂર્વાઃ ૧૪૧૮૥

‘આપ્’ પ્રત્યયાન્ત સર્વાદિ ગણપાઠમાંના નામ સમ્બન્ધી ડે, ડસિ, ડસ્ અને ડિ પ્રત્યયને ડસ્ પૂર્વક ચૈ, યાસ્, યાસ્ અને યામ્ આદેશ. અર્થાદ્ ડસ્યૈ, ડસ્યાસ્, ડસ્યાસ્ અને ડસ્યામ્ આવો આદેશ અનુક્રમે થાય છે. સર્વા નામને ડે, ડસિ, ડસ્ અને ડિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ડેને ડસ્યૈ (અસ્યૈ), ડસિ ને ડસ્યાસ્ (અસ્યાસ્), ડસ્ ને ડસ્યાસ્(અસ્યાસ્) અને ડિ ને ડસ્યામ્ (અસ્યામ્) આદેશ. સર્વા ના ‘આ’ નો ‘ડિત્યન્ત્યં

૨-૧-૧૧૪' થી લોપ. 'સોરુ: ૨-૧-૭૨' થી પદાન્તસ્થ સ્ ને રૂ આદેશ. રૂ ને 'ર: પદાન્તે ૦ ૧-૩-૫૩' થી વિસર્ગ થવાથી 'સર્વસ્યૈ', 'સર્વસ્યા:', 'સર્વસ્યા:' અને 'સર્વસ્યામ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ:- બધી(સ્ત્રીઓ) માટે. બધીથી. બધીનું. બધીમાં. ॥૧૮॥

ઢૌત્વેત્ ૧૧૪૧૧૧॥

ઢા અને ઓસ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા આપ્ પ્રત્યયાન્ત નામના અન્ત્ય વર્ણને ં આદેશ થાય છે. બહવો રાજાનો યસ્યાં સા આ વિગ્રહમાં બહુવ્રીહિસમાસમાં નિષ્પન્ન બહુરાજન્ નામને, સ્ત્રીલિંગમાં 'તામ્યાં વા ૦ ૨-૪-૧૫' થી ડાપ્(આ) પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન બહુરાજા નામને, ઢા (આ) અને ઓસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તેની પૂર્વેના આ ને 'ં' આદેશ. 'ં' ને 'ંદૈતોડયાય્ ૧-૨-૨૩' થી અય્ આદેશ.....ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'બહુરાજયા' અને 'બહુરાજયો:' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ:- ઘણા રાજા છે જેમાં એવી નગરીથી. ઘણારાજાવાલી બેનગરી-ઓમાં ॥૧૧॥

ઔતા ૧૧૪૧૨૦॥

આપ્ પ્રત્યયાન્ત નામના અન્ત્ય વર્ણને, આપ્ પ્રત્યયાન્ત નામ સમ્બન્ધી 'ઔ' પ્રત્યયની સાથે 'ં' આદેશ થાય છે. માલા+આ (પ્ર.દ્વિતી.દ્વિવચન.) આ અવસ્થામાં માલા ના અન્ત્ય 'આ' ને ઔ પ્રત્યયની સાથે આ મૂત્રથી ં આદેશ થવાથી 'માલે સ્ત:', 'માલે પશ્ય' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ:- બે માલા છે. બે માલાને જો.. ॥૨૦॥

ઙ્દુતોડસ્વેરીદૂત્ ૧૧૪૧૨૧॥

સ્ત્રી શબ્દને છોડીને અન્ય ઙ્કારાન્ત અને ઙ્કારાન્ત નામના

અન્ય વર્ણને, (इ અને उ ने) તેની પરમાં રહેલા ઔ પ્રત્યયની સાથે અનુક્રમે 'ई' અને 'ऊ' આદેશ થાય છે. મુનિ+ઔ અને સાધુ+ઔ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઔ ની સાથે इ ने ई આદેશ તથા उ ने ऊ આદેશ થવાથી 'મુની' અને 'સાધૂ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- બે મુનિઓ. બે સાધુઓ. अस्त्रेरिति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્ત્રી શબ્દથી ભિન્ન જ ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામના અન્યવર્ણને, તેની પરમાં રહેલા ઔ પ્રત્યયની સાથે અનુક્રમે ई અને ऊ આદેશ થાય છે. તેથી અતિસ્ત્રિ+ઔ, આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી સ્ત્રિ ના इ ने ઔ ની સાથે ई આદેશ થતો નથી. તેથી 'સ્ત્રિયાઃ ૨-૧-૫૪' થી સ્ત્રિ ના इ ने इय્ આદેશ થવાથી 'અતિસ્ત્રિયૌ નરૌ' આવો પ્રયોગ થાય છે. યદપિ આ સૂત્રમાં અસ્ત્રિ નું ગ્રહણ ન કર્યું હોત તો પણ, 'સ્ત્રિયાઃ ૨-૧-૫૪' આ સૂત્ર, આ (૧-૪-૨૧) સૂત્રની અપેક્ષાએ પર હોવાથી इय્ આદેશ, ई આદેશનો બાધ કરત. તેથી અસ્ત્રિ ગ્રહણ વ્યર્થ છે. પરન્તુ આ સૂત્રમાં કરાએલું તાદૃશ 'અસ્ત્રિ ગ્રહણ' જ એ વસ્તુને જણાવે છે કે, પર સૂત્રથી વિહિત એવો પણ इय્ આદેશ, ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામને વિહિત એવા પૂર્વ કાર્યનો બાધ કરતો નથી. તેથી અતિસ્ત્રિ+જસ્ ઈત્યાદિ સ્થળે 'સ્ત્રિયાઃ ૨-૧-૫૪' થી इय્ આદેશ ન થતાં 'જસ્યેદોત્ ૧-૪-૨૨' ઈત્યાદિ સૂત્રથી ए ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી અતિસ્ત્રિયઃ ઈત્યાદિ પ્રયોગ થઈ શકે છે. અન્યથા એ શક્ય બનત નહિ.....એ અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું. અર્થ - સ્ત્રીને જીતનારા બે પુરુષો. ॥૨૧॥

जस्येदोत् १।४।२२॥

इकारान्त અને ઉકારાન્ત નામના અન્ય इ અને उ ने, તેની પરમાં જસ્ પ્રત્યય હોય તો અનુક્રમે ए અને ओ આદેશ થાય છે. મુનિ+જસ્ અને સાધુ+જસ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી इ ने ए આદેશ, અને उ ने 'ओ' આદેશ. 'एदैतोऽयाय् ૧-૨-૨૩' થી ए ने अय्

આદેશ. ‘ઓદૌતોડવાવ્ ૧-૨-૨૪’ થી ઓ ને અવ્ આદેશ.....ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી ‘મુનયઃ’ અને ‘સાધવઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- મુનિઓ. સાધુઓ. ॥૨૨॥

કિત્યવિતિ ૧૧૪૧૨૩॥

દ્ જેમાં ઈત્ નથી એવા - સ્યાદિ પ્રત્યય સમ્બન્ધી કિત્ અર્થાદ્ કે, કસિ, કસ્ અને કિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વે રહેલાં ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામના અન્ત્ય ઇ અને ઉ ને અનુક્રમે એ અને ઓ આદેશ થાય છે. (આશય એ છે કે જે ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામથી પરમાં રહેલા કે કસિ કસ્ અને કિ ને દૈ દાસ્ દાસ્ અને દામ્ આદેશ થાય છે, તે દિત્ કિત્ છે. તે દિત્ કિત્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેનાં ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામના અન્ત્ય ઇ અને ઉ ને આ સૂત્રથી અનુક્રમે એ અને ઓ આદેશ થતો નથી.) અતિસ્ત્રિ અને સાધુ નામને કે, કસિ અને કસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઇ ને એ આદેશ અને ઉ ને ઓ આદેશ. અતિસ્ત્રિ+કે આ અવસ્થામાં ‘એદૌતોડયાવ્ ૧-૨-૨૩’ થી સ્ત્રે ના એ ને અવ્ આદેશ. સાધો+કે આ અવસ્થામાં ઓ ને ‘ઓદૌતોડવાવ્ ૧-૨-૨૪’ થી અવ્ આદેશ થવાથી ‘અતિસ્ત્રિયે’ અને ‘સાધવે’ આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ ‘એદૌદ્મ્યાં ૧-૪-૩૫’ થી કસિ અને કસ્ ને ‘રૂ’ આદેશ. રૂ ને ‘રઃ પદાન્તે ૧-૩-૫૩’ થી વિસર્ગ થવાથી ‘અતિસ્ત્રેઃ’ ‘સાધો’ રાગતં સ્વં વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સ્ત્રીને જીતવાવાલામાટે. સાધુ માટે. સ્ત્રીને જીતવાવાલાથી આવેલું. સાધુ પાસેથી આવેલું. સ્ત્રીને જીતવાવાલાનું ધન. સાધુનું ધન. અવિતીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અદિત્ જ કિત્ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વે રહેલાં ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામના અન્ત્ય ઇ અને ઉ ને અનુક્રમે એ અને ઓ આદેશ થાય છે. તેથી બુદ્ધિ+કસિ અને ધેનુ+કસિ આ અવસ્થામાં ‘સ્ત્રિયા કિતાં ૧-૪-૨૮’ થી કસિ ને દાસ્ (આસ્) આદેશ.

‘इवणादि० १-२-२१’ થી इ ने यू અને उ ने व् आदेश.....ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી બુદ્ધ્યા: અને ધેન્વા: આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં કિત્ ઙસિ પ્રત્યય દિત્-દાસ્ આદેશનો વિષય હોવાથી તેની પૂર્વેના ઇ અને ઉ ને ઍ અને ઓ આદેશ થયો નથી. સ્યાદાવિત્યેવ - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અદિત્ કિત્ સ્યાદિ સમ્બન્ધી જ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેનાં ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામના અન્ત્ય ઇ અને ઉ ને અનુક્રમે ઍ અને ઓ આદેશ થાય છે. તેથી શુચિ નામને સ્ત્રીલિંગમાં ‘ઇતોડકૃત્યર્થાત્ ૨-૪-૩૨’ થી કી (ઈ) પ્રત્યય.....વગેરે કાર્ય થવાથી ‘શુચી સ્ત્રી’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં કિત્ કી પ્રત્યય પરમાં હોવા છતાં તે સ્યાદિ ન હોવાથી, આ સૂત્રથી શુચિ ના ઇ ને ઍ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ- બુદ્ધિધી. ગાયથી. પવિત્ર સ્ત્રી. ॥૨૩॥

· ટ: પુંસિ ના ૧૪૧૨૪॥

ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામથી પરમાં રહેલા પુલ્લિંગ સમ્બન્ધી ટા પ્રત્યયને ‘ના’ આદેશ થાય છે. અતિસ્ત્રિ+ટા (આ), આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ટા ને ‘ના’ આદેશ. ‘સ્ઠવર્ણાં ૨-૩-૬૩’ થી ન્ ને ણ્ આદેશ થવાથી ‘અતિસ્ત્રિણા’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અદસ્+ટા આ અવસ્થામાં ‘આદેર: ૨-૧-૪૧’ થી સ્ ને ઙ આદેશ. તેની પૂર્વેના અ નો ‘લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩’ થી લોપ. ‘મોડવર્ણસ્ય ૨-૧-૪૫’ થી ઢ ને મ્ આદેશ. ‘માદુવર્ણોડનુ ૨-૧-૪૭’ થી મ્ ની પરમાંના અ ને ઉ આદેશ. અમુ+ટા આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ટા ને ના આદેશ થવાથી ‘અમુના’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- સ્ત્રીને જીતવાવાલા પુરુષથી. એનાથી. પુંસીતિ કિમ્ ?- આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામથી પરમાં રહેલા પુલ્લિંગ સમ્બન્ધી જ ટા ને ‘ના’ આદેશ થાય છે. તેથી બુદ્ધિ+ટા અહીં સ્ત્રીલિંગ સમ્બન્ધી ટા ને આ સૂત્રથી ‘ના’ આદેશ થતો નથી. તેથી ‘इवणादि० १-२-२१’ થી इ ने यू આદેશ થવાથી ‘बुद्ध्या’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બુદ્ધિધી. ॥૨૪॥

ડિઝો ૧૧૪૧૨૫॥

इकारान्त अने उकारान्त नाम्नी परमां रહેલા डि ने, डौ (औ) आदेश थाय છે. मुनि+ङि अने धेनु+ङि आ अवस्थामां डि ने डौ आदेश. 'डित्यन्त्यस्वरादे: २-१-११४' थी इ अने उ नो लोप थवाथी 'मुनौ' अने 'धेनौ' आवो प्रयोग थाय છે. अर्थક્રमश:- मुनिमां. गायमां. अदिदित्येव = आ सूत्रथी પણ पूर्व जણाव्या मुजબ, જે इकारान्त अने उकारान्त नामना डित् प्रत्ययने दै दास् दास् दाम् आदेश थता नथी ते ज इकारान्त अने उकारान्त नाम्नी परमां रહેला डि ने डौ आदेश थाय છે. તેથી बुद्धि+ङि आ अवस्थामां डि ने आ सूत्रथी डौ आदेश न थवाथी 'स्त्रिया डितां० १-४-२८' थी डि ने दाम्(आम्) आदेश. इ ने 'इवणदि० १-२-२१' थी य् आदेश थवाथी 'बुद्ध्याम्' आवो प्रयोग थाय છે. अर्थ-बुद्धिमां. ॥२५॥

કેવલસખિપતૈરૌ: ૧૧૪૧૨૬॥

इकारान्त કેવલ (असमस्त) सखि अने पति नाम्नी परमां रહેला डि ने 'औ' आदेश थाय છે. सखि+ङि अने पति+ङि आ अवस्थामां डि ने आ सूत्रथी 'औ' आदेश. इ ने 'इवणदि० १-२-२१' थी य् आदेश थवाथी 'सख्यौ' अने 'पत्यौ' आवो प्रयोग थाय છે. अर्थક્રમश:- मित्रमां. पतिमां. इत इत्येव = आ सूत्रथी ઉપર જણાવ્યા મુજબ इकारान्त જ કેવલ सखि अने पति नाम्नी परमां रહેला डि ने 'औ' आदेश थाय છે. તેથી सखायमिच्छति अने पतिमिच्छति आ अर्थમાં 'अमाव्यया० ३-४-२३' थी सखि अने पति नामने क्यन्(य) प्रत्यय. 'दीर्घश्चि० ४-३-१०८' थी इ ने दीर्घ ई आदेश थी निष्पन्न सखीय अने पतीय धातुने 'क्विप् ५-१-१४८' थी. क्विप् (०) प्रत्यय. 'अत: ४-३-८२' थी अन्त्य अ नो लोप. 'य्यो:ष्य० ४-४-१२१' थी य् नो लोप थवाथी सखी अने पती नाम બને છે. તેને डि

પ્રત્યય. 'યોડનેકસ્વરસ્ય ૨-૧-૫૬' થી ઈ ને ય્ આદેશ થવાથી 'સચ્ચિ' અને 'પત્તિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં કિ પ્રત્યય પરમાં હોવા છતાં તેની પૂર્વે કેવલ સચ્ચિ અને પત્તિ નામ ઇકારાન્ત ન હોવાથી આ સૂત્રથી કિ ને ઔ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ- સખા(મિત્ર)ની ઈચ્છાવાલામાં. પતિની ઈચ્છાવાલામાં. કેવલમિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇકારાન્ત કેવલ જ સચ્ચિ અને પતિ નામથી પરમાં રહેલા કિ ને ઔ આદેશ થાય છે. તેથી પ્રિયસચ્ચિ અને નરપતિ નામને કિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સૂ.નં. ૧-૪-૨૫ જણાવ્યા મુજબ મુનૌ ની જેમ 'પ્રિયસચ્ચૌ' અને 'નરપતૌ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સચ્ચિ અને પતિ નામ ઇકારાન્ત હોવાં છતાં કેવલ (અસમસ્ત) ન હોવાથી તેનાથી પરમાં રહેલા કિ ને આ સૂત્રથી ઔ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ- પ્રિયમિત્રવાલામાં. નરપતિ(રાજા) માં. ॥૨૬॥

ન નાકિદેત્ ૧૪૧૨૭૥

'ટઃ પુંસિ ના ૧-૪-૨૪' થી ટા ને જે 'ના' આદેશ થાય છે, તેમજ કિલ્લિદિતિ ૧-૪-૨૩' થી ઙ ને જે ં આદેશ થાય છે, તે આદેશ કેવલ સચ્ચિ અને પતિ નામથી પરમાં રહેલા ટા ને તથા કેવલ સચ્ચિ અને પતિ ના અન્ત્ય ઙ ને થતા નથી. સચ્ચિ+ટા અને પતિ+ટા આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ટા ને ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'ના' આદેશનો નિષેધ થવાથી ઙ ને 'ઙવળદિં ૧-૨-૨૧' થી ય્ આદેશ થવાથી 'સચ્ચ્યા' અને 'પત્યા' આવો પ્રયોગ થાય છે. સચ્ચિ અને પતિ શબ્દને કે કસિ ઙ્ઙ અને કિ પ્રત્યય. 'ચિ-તિ-ચી-તી ય ં ૧-૪-૩૬' થી કસિ અને ઙ્ઙ ને ં આદેશ. કિ ને 'કેવલસચ્ચિં ૧-૪-૨૬' થી ઔ આદેશ. ઙ ને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ય્ આદેશ. 'રઃ પદાન્તે ૧-૩-૫૩' થી ં ના ર ને વિસર્ગ થવાથી 'સચ્ચ્યે', 'પત્યે', 'સચ્ચ્યુઃ', 'પત્યુ' રાગતં સ્વં વા, 'સચ્ચ્યૌ' અને 'પત્યૌ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- મિત્રથી. પતિથી. મિત્ર માટે. પતિ માટે. મિત્રથી આવેલું. પતિથી આવેલું. મિત્રનું ધન. પતિનું ધન. મિત્રમાં. પતિમાં. કિતીતિ કિમ્? - આ સૂત્રથી, ઉપર

જણાવ્યા મુજબ કેવલ સચિ અને પતિ નામના અન્ત્ય હ ને, સૂ.નં.૧-૪-૨૩ થી પ્રાપ્ત એ આદેશનો જ નિષેધ કર્યો છે. તેથી પતિ+જસ આ અવસ્થામાં ‘જસ્યેદોત્ ૧-૪-૨૨’ થી પતિ શબ્દના હ ને એ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ‘પતયઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-પતિઓ. ॥૨૭॥

સ્ત્રિયા ડિતાં વા દૈ-દાસ્-દાસ્-દામ્ ૧૧૪૧૨૮॥

સ્ત્રીલિંગ ઇકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામથી ૫૨માં રહેલા કે, કસિ, કસ્, અને કિં ને અનુક્રમે દૈ (ઐ), દાસ્ (આસ), દાસ્ (આસ) અને દામ્ (આમ) આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. બુદ્ધિ નામને કે કસિ કસ્ અને કિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અનુક્રમે કે વગેરે ને દૈ, દાસ્, દામ્ અને દામ્ આદેશ. ‘ઈવણદિં ૧-૨-૨૧’ થી બુદ્ધિ ના હ ને ય્ આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી ‘બુદ્ધ્યૈ’, ‘બુદ્ધ્યાઃ’, ‘બુદ્ધ્યાઃ’ અને ‘બુદ્ધ્યામ્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી કે વગેરે પ્રત્યયોને દૈ, દાસ્ વગેરે આદેશ ન થાય તો બુદ્ધયે, બુદ્ધેઃ, બુદ્ધેઃ અને બુદ્ધૈ આવો પ્રયોગ થાય છે. પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ. નં. ૧-૪-૨૩-૨૫. આવી જ રીતે ધેનુ નામને કે કસિ કસ્ અને કિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી તથા ધેનુ ના ઉ ને ‘ઈવણદિં ૧-૨-૨૧’ થી વ્ આદેશ થવાથી ‘ધેન્વૈ’ ‘ધેન્વાઃ’ ‘ધેન્વાઃ’ અને ‘ધેન્વામ્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં ધેનવે, ધેનોઃ, ધેનોઃ અને ધેનૈ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - બુદ્ધિ માટે. બુદ્ધિથી આવેલું. બુદ્ધિનું ધન. બુદ્ધિમાં. ગાય માટે. ગાયથી આવેલું. ગાયનું ધન. ગાયમાં. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે આ સૂત્રથી સ્ત્રીલિંગ ઇકારાન્ત કે ઉકારાન્ત નામથી ૫૨માં રહેલા કે વગેરે પ્રત્યયોને ઉપર જણાવ્યા મુજબ દૈ વગેરે આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. સ્ત્રીલિંગ ઇકારાન્ત કે ઉકારાન્ત નામ સમ્બન્ધી કે પ્રત્યય હોવા જોઈએ એવો નિયમ નથી - આ વસ્તુને સમજાવવા પ્રિયબુદ્ધ્યૈ, પ્રિયબુદ્ધયે પુંસે સ્ત્રિયૈ વા આ દૃષ્ટાન્તનો ઉલ્લેખ છે. પ્રિયબુદ્ધિ+કે આ અવસ્થામાં પ્રિયબુદ્ધિ નામ

પુલ્લિંગ હોય ત્યારે કે પ્રત્યય, તાદૃશ પુલ્લિંગ ઇકારાન્ત નામ (પ્રિયબુદ્ધિ) સંબન્ધી છે. સ્ત્રીલિંગ ઇકારાન્ત બુદ્ધિ નામ સમ્બન્ધી નથી. પરન્તુ તે (કે) સ્ત્રીલિંગ ઇકારાન્ત નામ (બુદ્ધિ) થી પરમાં હોવાથી તેને (કે ને) આ સૂત્રથી દૈ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. જેથી બુદ્ધ્યૈ અને બુદ્ધયે ની જેમ ઉપર જણાવેલો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બુદ્ધિ - જ્ઞાન પ્રિય છે જેને એવા છે પુરુષ અથવા સ્ત્રી માટે. ॥૨૮॥

સ્ત્રીદૂત: ૧૧૪૧૨૧॥

આ સૂત્રમાં પૂર્વ સૂત્રથી 'સ્ત્રિયા' ની અનુવૃત્તિ ચાલું હોવા છતાં સ્ત્રી નું ગ્રહણ; નિત્ય સ્ત્રીલિંગનાં ગ્રહણ માટે છે. આ જ આશયથી લઘુવૃત્તિમાં નિત્ય સ્ત્રીલિંગાદી આવો પાઠ છે. નિત્યસ્ત્રીલિંગ ઇકારાન્ત અને ઊકારાન્ત નામથી પરમાં રહેલા કે, કસિ, કસ્ અને કિ, આ સ્યાદિ સમ્બન્ધી કિત્ પ્રત્યયને અનુક્રમે દૈ, દાસ્, દાસ્ અને દામ્ આદેશ થાય છે. નદી શબ્દને તેમજ કુરુ (કુરોરપત્યં સ્ત્રી આ અર્થમાં નિષ્પન્ન) નામને કે કસિ કસ્ અને કિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી કે વગેરેને અનુક્રમે દૈ દાસ્ દાસ્ અને દામ્ પ્રત્યય. 'इवणदि० १-२-२१' થી ई ને ય્ આદેશ તથા ऊ ને વ્ આદેશ. પદાન્તસ્થ સ્ ને 'સોરુ: ૨-૧-૭૨' થી રુ આદેશ. 'र: पदान्ते० १-३-५३' થી रु ના ર ને વિસર્ગ થવાથી નઘૈ, નઘાઃ, નઘાઃ અને નઘામ્ તેમજ કુર્વૈ, કુર્વાઃ, કુર્વાઃ અને કુર્વામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી પણ પૂર્વ સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ ઇકારાન્ત અથવા ઊકારાન્ત નિત્યસ્ત્રીલિંગનામથી પરમાં રહેલા, નહિ કે તત્સમ્બન્ધી જ, કે કસિ કસ્ અને કિ પ્રત્યયને દૈ દાસ્, દાસ્, અને દામ્ આદેશ થાય છે. તેથી લક્ષ્મીમતિક્રાન્તાયાતિક્રાન્તાયૈ વા આ અર્થમાં અતિલક્ષ્મી+કે અહીં નિત્યસ્ત્રીલિંગ ઇકારાન્ત નામ સમ્બન્ધી કે પ્રત્યય પરમાં ન હોવા છતાં, આ સૂત્રથી કે ને દૈ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અતિલક્ષ્મ્યૈ પુંસે સ્ત્રિયૈ વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - નદી માટે. નદીથી.

નદીનું. નદીમાં. કુરુવંશીય સ્ત્રી માટે. કુરુવંશીય સ્ત્રીથી. કુરુવંશીય સ્ત્રીનું. કુરુવંશીય સ્ત્રીમાં. લક્ષ્મીને જીતવાવાલા પુરુષ અથવા સ્ત્રી માટે. સ્ત્રીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિત્યસ્ત્રીલિંગ જ ઈકારાન્ત કે ઝકારાન્ત નામથી પરમાં રહેલા સ્યાદિ સમ્બન્ધી ક્તિ પ્રત્યયને અનુક્રમે દૈ દાસ્ , દાસ્ , અને દામ્ આદેશ થાય છે. તેથી ગ્રામણી (ગ્રામં નયતિ આ અર્થમાં નિષ્પન્ન) +કે અને ચલપૂ (ચલં પુનાતિ આ અર્થમાં નિષ્પન્ન) +કે આ અવસ્થામાં 'ક્વિબ્વૃત્તે ૨-૧-૫૮' થી ઈ ને ય્ આદેશ અને ઝ ને વ્ આદેશ થવાથી 'ગ્રામણ્યે' અને 'ચલવે' પુંસે સ્ત્રિયૈ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઈકારાન્ત કે ઝકારાન્ત નામ નિત્યસ્ત્રીલિંગ નથી. પરન્તુ ત્રિલિંગ છે. તેથી તેની પરમાં રહેલા કે ને આ સૂત્રથી દૈ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ - ગામના નાયક પુરુષ અથવા સ્ત્રી માટે. ખળું સાફ કરનાર પુરુષ અથવા સ્ત્રી માટે. ॥૨૧॥

વેયુવોડસ્ત્રિયા: ૧૪૧૩૦॥

‘સ્ત્રી’ શબ્દને છોડીને જે ઈકારાન્ત અને ઝકારાન્ત નિત્યસ્ત્રીલિંગનામના અન્ત્ય ઈ ને ‘ઇય્’ અને ઝ ને ઉવ્ આદેશ થાય છે, તેવા નામથી પરમાં રહેલા સ્યાદિ સમ્બન્ધી કે, કસિ, કસ્ અને કિ પ્રત્યયને અનુક્રમે દૈ, દાસ્, દાસ્ અને દામ્ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. શ્રી અને ધ્રૂ નામને કે કસિ કસ્ અને કિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી કે વગેરેને અનુક્રમે દૈ દાસ્ દાસ્ અને દામ્ આદેશ. ‘સંયોગાત્ ૨-૧-૫૨’ થી શ્રી ના ઈ ને ઇય્ આદેશ. ‘ધ્રૂજ્નો: ૨-૧-૫૩’ થી ધ્રૂ ના ઝ ને ઉવ્ આદેશ ... ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી શ્રિયૈ શ્રિયા: શ્રિયા: અને શ્રિયામ્ તેમજ ધ્રુવૈ ધ્રુવા: ધ્રુવા: અને ધ્રુવામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી કે વગેરેને દૈ વગેરે આદેશ ન થાય ત્યારે શ્રિયે શ્રિય: શ્રિય: અને શ્રિયિ તેમજ ધ્રુવે ધ્રુવ: ધ્રુવ: અને ધ્રુવિ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવીજ રીતે અતિશ્રિયૈ અને અતિશ્રિયે તેમજ

અતિશ્રુવૈ અને અતિશ્રુવે પુંસે સ્ત્રિયૈ વા આ પ્રયોગોમાં ઉપર જણાવ્યા
 મુજબ કે ને વિકલ્પથી દૈ આદેશ આ સૂત્રથી જ થયો છે. કહેવાની
 આવશ્યકતા નથી કે આ પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી પણ ઇય્
 અને ઉવ્ ના સ્થાની (ઇય્ અને ઉવ્ આદેશ જેને થાય છે - તે) એવા
 - 'સ્ત્રી' ભિન્ન ઈકારાન્ત અથવા ઊકારાન્ત નિત્ય સ્ત્રીલિંગ નામથી
 પરમાં રહેલા (તત્સમ્બન્ધી જ નહિ) સ્પાદિ પ્રત્યય સમ્બન્ધી હિત્
 પ્રત્યયને વિકલ્પથી દૈ વગેરે આદેશ અનુક્રમે થાય છે. અર્થક્રમશઃ—
 શોભા માટે. શોભાથી. શોભાનું. શોભામાં. શોભાને જીતવાવાલી
 પુરુષ અથવા સ્ત્રી માટે. ભૂકુટી માટે. ભૂકુટીથી. ભૂકુટીનું. ભૂકુટીમાં.
 મોટી ભૂકુટીવાલા પુરુષ અથવા સ્ત્રી માટે. ઇયુવ્ इति किम्? = આ
 સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇય્ અને ઉવ્ ના સ્થાનીભૂત જ સ્ત્રી
 ભિન્ન ઈકારાન્ત અથવા ઊકારાન્ત નિત્ય સ્ત્રીલિંગ નામથી પરમાં
 રહેલા સ્પાદિ પ્રત્યય સંબન્ધી કે વગેરે ને વિકલ્પથી દૈ વગેરે
 આદેશ અનુક્રમે થાય છે. તેથી આધી+કે આ અવસ્થામાં 'કિવિવૃત્તે ૦
 ૨-૧-૫૮' થી ई ने य् આદેશ. 'સ્ત્રીદૂતઃ' ૧-૪-૨૧' થી કે ને દૈ
 આદેશ થવાથી આઘ્યૈ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સ્ત્રીભિન્ન
 નિત્યસ્ત્રીલિંગ આધી નો ई, ઇય્ નો સ્થાની ન હોવાથી તેનાથી પરમાં
 રહેલા કે ને આ સૂત્રથી વિકલ્પથી દૈ આદેશ થતો નથી. અન્યથા
 'આઘ્યે' આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ પણ થાત - એ સમજી શકાય છે.
 અસ્ત્રિયા इति किम्? - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇય્ અને ઉવ્
 ના સ્થાની સ્ત્રી ભિન્ન જ ઈકારાન્ત કે ઊકારાન્ત નામથી પરમાં રહેલા
 સ્પાદિ પ્રત્યય સમ્બન્ધી હિત્ પ્રત્યયને અનુક્રમે વિકલ્પથી દૈ दास्
 दास् અને दाम् આદેશ થાય છે. તેથી સ્ત્રી+કે આ અવસ્થામાં 'સ્ત્રીદૂતઃ
 ૧-૪-૨૧' થી કે ને દૈ આદેશ. 'સ્ત્રિયાઃ ૨-૧-૫૪' થી ई ने इय्
 આદેશ થવાથી સ્ત્રિયૈ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઇય્ નો સ્થાની
 હોવા છતાં આ સૂત્રથી કે ને વિકલ્પથી દૈ આદેશ થતો નથી, અન્યથા
 સ્ત્રિયે આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ પણ થાત. અર્થક્રમશઃ - સારું ધ્યાન
 કરનારી સ્ત્રી માટે. સ્ત્રી માટે ॥૩૦॥

આમો નામ્ વા ૧૧૪૩૧૧

સ્ત્રી શબ્દને છોડીને અન્ય જે ઈકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામના અન્ય ઈ અને ઋ ને અનુક્રમે ઇય્ અને ઉવ્ આદેશ થાય છે - તે નિત્યસ્ત્રીલિંગ ઇય્ અને ઉવ્ ના સ્થાની ઈકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામથી પરમાં રહેલા આમ્ ને નામ્ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. શ્રી ધ્રૂ અતિશ્રી અને અતિધ્રૂ નામને આમ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી આમ્ ને નામ્ આદેશ 'ઠ્ઠવર્ણાં ૨-૩-૬૩' થી ન્ ને ણ્ આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'શ્રીણામ્', 'ધ્રૂણામ્', 'અતિશ્રીણામ્' અને 'અતિધ્રૂણામ્' નૃણાં સ્ત્રીણાં વા, આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી આમ્ ને નામ્ આદેશ ન થાય ત્યારે 'સંયોગાત્ ૨-૧-૫૨' થી ઈ ને ઇય્ આદેશ અને 'ધ્રૂજ્ઞોઃ ૨-૧-૫૩' થી ઋ ને ઉવ્ આદેશ થવાથી 'શ્રિયામ્', 'ધ્રુવામ્', 'અતિશ્રિયામ્' અને 'અતિધ્રુવામ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - શોભાનું. ભૂકુટીનું. શોભાને જીતનારા પુરુષ અથવા સ્ત્રીઓનું. મોટી ભૂકુટીવાલા પુરુષ અથવા સ્ત્રીઓનું. ઇયુવ્ હત્યેવ - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્ત્રી ભિન્ન ઇય્ અને ઉવ્ ના સ્થાનીભૂત જ ઈકારાન્ત અથવા ઉકારાન્ત નિત્ય સ્ત્રીલિંગ નામથી પરમાં રહેલા આમ્ (ષ.બ.વ.) પ્રત્યયને વિકલ્પથી નામ્ આદેશ થાય છે. તેથી પ્રધી+આમ્ અહીં 'ઋસ્વાપશ્ચ ૧-૪-૩૨' થી આમ્ ને નિત્ય નામ્ આદેશ થવાથી 'પ્રધીનામ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. કારણ કે પ્રધી નો ઈ, 'કિચ્બં ૨-૧-૫૮' થી ય્ નો સ્થાની છે. ઇય્ નો સ્થાની નથી. તેથી આ સૂત્રથી આમ્ ને નામ્ આદેશ વિકલ્પથી થતો નથી. અર્થ - સારું ધ્યાન ધરનારીઓનું ॥૩૧॥

ઋસ્વાડપશ્ચ ૧૧૪૩૨૧

ઋસ્વ સ્વરાન્ત, આપ્ (આ) પ્રત્યયાન્ત તથા સ્ત્રીલિંગ ઈકારાન્ત અને ઉકારાન્ત નામથી પરમાં રહેલા આમ્ (ષ.બ.વ.) ને નામ્ આદેશ

થાય છે. દેવ+આમ્, માલા+આમ્, સ્ત્રી+આમ્ અને વધૂ+આમ્ આ અવસ્થામાં આમ્ ને નામ્ આદેશ. 'દીર્ઘો નામ્યં ૧-૪-૪૭' થી દેવ ના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ. 'રષ્ટવર્ણાં ૨-૩-૬૩' થી સ્ત્રી નામથી પરમાં રહેલા નામ્ ના ન્ ને ણ્ આદેશ થવાથી 'દેવાનામ્', 'માલાનામ્', 'સ્ત્રીનામ્' અને 'વધૂનામ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - દેવોનું. માળાઓનું. સ્ત્રીઓનું. વધૂઓનું ॥૩૨॥

સહસ્રાનાં ણામ્ ૧૧૪૧૩૩॥

ર, ષ અને ન્ અન્તમાં છે જેનાં - એવાં સહસ્રાવાચક નામથી પરમાં રહેલા આમ્ ને નામ્ આદેશ થાય છે. ચતુર+આમ્, ષષ્+આમ્, પજ્વન્+આમ્ અને અષ્ટન્+આમ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી આમ્ ને નામ્ આદેશ. 'રષ્ટવર્ણાં ૨-૩-૬૩' થી ર થી પરમાં રહેલા ન્ ને ણ્ આદેશ. તે ણ્ ને 'હર્દર્હં ૧-૩-૩૧' થી દ્વિત્વ થવાથી 'ચતુર્ણામ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. ષષ્+જ્ઞામ્ આ અવસ્થામાં ષ્ ને 'ઘુટસ્તૃતીયઃ' ૨-૧-૭૬' થી ઙ્ આદેશ. ઙ્ ના યોગમાં 'તવર્ગસ્યં ૧-૩-૬૦' થી ન્ ને ણ્ આદેશ. 'પ્રત્યયે ચ ૧-૩-૨' થી ઙ્ ને ણ્ આદેશ થવાથી 'ષણ્ણામ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. પજ્વન્+નામ્ અને અષ્ટન્+નામ્ આ અવસ્થામાં 'નાન્નો નોં ૨-૧-૯૧' થી ન્ નો લોપ. 'દીર્ઘો નામ્યં ૧-૪-૪૭' થી નામ્ ની પૂર્વેના અ ને દીર્ઘ 'આ' આદેશ થવાથી 'પજ્વાનામ્' અને 'અષ્ટાનામ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ચારનું. છનું. પાંચનું. આઠનું. ॥૩૩॥

ત્રેસ્રયઃ ૧૧૪૧૩૪॥

આમ્ પ્રત્યય સમ્બન્ધી ત્રિ ને ત્રય આદેશ ધ્વાય છે. ત્રિ+આમ્ અને પરમત્રિ+આમ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ત્રિ ને ત્રય આદેશ. 'સ્વાપશ્ચ ૧-૪-૩૨' થી આમ્ ને નામ્ આદેશ. 'દીર્ઘો નામ્યં ૧-

૪-૪૭' થી ત્રય ના અન્ત્ય 'અ' ને દીર્ઘ 'આ' આદેશ. 'રષ્ટવર્ણાં ૨-૩-૬૩' થી ન્ ને ણ્ આદેશ થવાથી ત્રયાણામ્ અને પરમત્રયાણામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ત્રણનું, શ્રેષ્ઠ ત્રણનું, અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે આમ્ પ્રત્યય સમ્બન્ધી જ ત્રિ ને આ સૂત્રથી ત્રય આદેશ થાય છે. તેથી ત્રીન્ અતિક્રાન્તાનામિતિ અતિત્રીણામ્ અહીં આમ્ પ્રત્યય અતિત્રિ સમ્બન્ધી હોવાથી ત્રિ ને ત્રય આદેશ થતો નથી. ॥૩૪॥

एदोद्भ्यां डसिडसो रः १।४।३५॥

ए અને ओ થી પરમાં રહેલા ડસિ અને ડસ્ ને ર્ આદેશ થાય છે. મુનિ ધેનુ ગો અને દ્યો ને ડસિ અને ડસ્ પ્રત્યય. 'કિત્વદિતિ ૧-૪-૨૩' થી અન્ત્ય ઇ ને ઇ આદેશ તથા અન્ત્ય ઊ ને ઊ આદેશ. આ સૂત્રથી ડસિ અને ડસ્ ને 'ર્' આદેશ. ર્ ને 'રઃ પદાન્તે ૧-૩-૫૩' થી વિસર્ગ થવાથી મુનેઃ મુનેઃ, ધેનોઃ ધેનોઃ, ગોઃ ગોઃ અને દ્યોઃ દ્યોઃ, આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- મુનિથી, મુનિનું, ગાયથી, ગાયનું, બળદથી, બળદનું, સ્વર્ગથી, સ્વર્ગનું. સૂત્રમાં ડસિડસઃ અને એદોદ્ભ્યાં આ પ્રમાણે એકવચન અને દ્વિવચનનો જે પાઠ છે, તે યથાસંખ્ય (અનુક્રમે) અર્થ ન કરવા માટે છે. તેથી 'ए थी परमां रहेला डसि ने ओ थी परमां रहेला डस् ने र् आदेश थाय છે' આવો સૂત્રાર્થ થતો નથી. અન્યથા વચનભેદ કર્યો ન હોત તો તાદૃશ સૂત્રાર્થ થાત. જે અનિષ્ટ છે - એ સમજી શકાય છે. ॥૩૫॥

खि-ति-खी-तीय उर् १।४।३६॥

खि ति खी અને ती સમ્બન્ધી ય્ થી પરમાં રહેલા ડસિ અને ડસ્ ને 'उर्' આદેશ થાય છે. સખિ પતિ સખી અને પતી નામને ડસિ અને ડસ્ પ્રત્યય. 'इवणदि० ૧-૨-૨૧' થી ઇ ને ય્ આદેશ, તેમજ ઈ ને 'योऽनेकस्वरस्य ૨-૧-૫૬' થી ય્ આદેશ. આ સૂત્રથી ડસિ અને

ડસ્ ને ઉર્ આદેશ. ર ને 'રઃ પદાન્તે૦ ૧-૩-૫૩' થી વિસર્ગ થવાથી સઘ્યુઃ સઘ્યુઃ, પત્યુઃ પત્યુઃ, સઘ્યુઃ સઘ્યુઃ અને પત્યુઃ પત્યુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. સઘાયમિચ્છતિ અને પતિમિચ્છતિ આ અર્થમાં નિષ્પન્ન સર્વી અને પતી નામની પ્રક્રિયા માટે સૂ.નં. ૧-૪-૨૬ જુઓ. અર્થક્રમશઃ- મિત્રથી. મિત્રનું. પતિથી. પતિનું. મિત્રને ઈચ્છનારથી. મિત્રને ઈચ્છનારનું. પતિને ઈચ્છનારથી. પતિને ઈચ્છનારનું. ય ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચિ તિ ચી અને તી સમ્બન્ધી ય થી જ પરમાં રહેલા (વર્ણમાત્રથી પરમાં રહેલા નહિ) ડસિ અને ડસ્ ને ઉર્ આદેશ થાય છે. તેથી અતિસચિ અને અધિપતિ નામને ડસિ પ્રત્યય. 'ડિત્યદિતિ ૧-૪-૨૩' થી ઇ ને 'એ' આદેશ. 'એદોદ૦ ૧-૪-૩૫' થી ડસિ ને ર્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી અતિસચેઃ અને અધિપતેઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ચિ તિ ચી અને તી સમ્બન્ધી ય થી પરમાં ડસિ ન હોવાથી (એ થી પરમાં હોવાથી) ડસિ ને આ સૂત્રથી ઉર્ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ- મિત્રને જીતવાવાલાથી. પતિને જીતવાવાલાથી. ॥૩૬॥

ઋતો ડુ ૧૪૧૩૭॥

ઋ થી પરમાં રહેલા ડસિ અને ડસ્ ને ડુર્ (ઉર્) આદેશ થાય છે. પિતૃ નામને ડસિ અને ડસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ડસિ અને ડસ્ ને ડુર્ (ઉર્) આદેશ. 'ડિત્યન્ત્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી ઋનો લોપ. ર્ ને 'રઃ પદાન્તે૦ ૧-૩-૫૩' થી વિસર્ગ થવાથી 'પિતુઃ' અને 'પિતુઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પિતાથી. પિતાનું. ॥૩૭॥

તૃ-સ્વસૃ-નપ્તૃ-નેષ્ટૃ-ત્વષ્ટૃ-ક્ષતૃ-હોતૃ-પોતૃ-પ્રશાસ્ત્રો

બુદ્યાર્ ૧૪૧૩૮॥

તૃષ્ અથવા તૃન્ પ્રત્યયાન્ત નામના, તેમજ સ્વસૃ નપ્તૃ નેષ્ટૃ

ત્વષ્ટ ક્ષત્ હોત્ પોત્ અને પ્રશાસ્ત્ નામના 'ઋ' ને તેની પરમાં ઘુટ્ પ્રત્યય હોય તો આર્ આદેશ થાય છે. 'કર્ત્' નામને અમ્ ઔ ઔ અને જસ્ પ્રત્યય. 'પુંસ્ત્રિયોઃ૦ ૧-૧-૨૧' થી અમ્ વગેરેને 'ઘુટ્' સંજ્ઞા. આ સૂત્રથી ઋ ને આર્ આદેશ..... ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી કર્તારમ્, કર્તારૌ, કર્તારૌ, અને કર્તારઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે સ્વસૃ નત્ નેષ્ટ ત્વષ્ટ ક્ષત્ હોત્ પોત્ અને પ્રશાસ્ત્ નામને અમ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કર્તારમ્ ની જેમ સ્વસારમ્, નપ્તારમ્, નેષ્ટારમ્, ત્વષ્ટારમ્, ક્ષતારમ્, હોતારમ્, પોતારમ્ અને પ્રશાસ્તારમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ કરનારને. બે કરનારા. બે કરનારાઓને. કરનારાઓ. બેનને. પુત્ર અથવા પુત્રીના પુત્રને. વ્યક્તિવિશેષને. મુથારને. દ્વારપાળને. ગોરને. પવિત્રકરનારને. શાસનકરનારને. ઘુટીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘુટ્ પ્રત્યય જ પરમાં હોય તો તૃચ્ અથવા તૃન્ પ્રત્યયાન્ત તથા સ્વસૃ વગેરે નામોના ઋ ને આર્ આદેશ થાય છે. તેથી કર્ત્ નામને નપુસંક લિંગમાં અમ્ પ્રત્યય. 'અનતો લુપ્' ૧-૪-૫૧' થી અમ્ નો લોપ થવાથી કર્ત્ કુલં પશ્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અમ્ પ્રત્યય ઘુટ્ ન હોવાથી તેની પૂર્વે રહેલા કર્ત્ ના ઋ ને આ સૂત્રથી આર્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - કરનાર કુલને જો. અહીં સૂત્રમાં તૃ પ્રત્યયાન્ત નામનાં ગ્રહણથી જ નત્ વગેરે નામોનું ગ્રહણ શક્ય હોવા છતાં સૂત્રોક્ત નામથી ભિન્ન ઉણાદિ ભાત્ વગેરે નામોનો વ્યવસ્થેદ કરવા નત્ વગેરેનું પૃથગ્ ગ્રહણ કર્યું છે - એ અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું ॥૩૮॥

અર્ઙ્ગ ચ ૧૪૧૩૧॥

ઙિ (ઙ) અને ઘુટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વેના ઋ ને અર્ આદેશ થાય છે. નૃ+ઙિ અને નૃ+અમ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઋ ને અર્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'નરિ' અને 'નરમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- માણસમાં. માણસને. ॥૩૯॥

માતૃમાત: પુત્રેઽર્હે સિનાઽમન્થે ૧૪૧૪૦૧

પ્રશંસા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો, પુત્રવાચક માતૃ શબ્દને સંબોધનમાં સિ પ્રત્યયની સાથે 'માતૃ' આવો આદેશ થાય છે. ગાર્ગીમાતૃ (ગાર્ગી માતા यस્ય તત્સન્બોધને)+સિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી 'માતૃ' શબ્દને સિ પ્રત્યયની સાથે માતૃ આદેશ થવાથી હે ગાર્ગીમાતૃ! આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હે ગાર્ગીના પુત્ર! અહીં માતાનાં નામે પુત્રની પ્રશંસા કરાઈ છે. પુત્ર ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રશંસા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો સંબોધનમાં સિ પ્રત્યયની સાથે પુત્ર વાચક જ માતૃ નામને માતૃ આદેશ થાય છે. તેથી માતૃ+સિ આ અવસ્થામાં 'હસ્વસ્ય ગુણ: ૧-૪-૪૧' થી સિ ની સાથે ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. 'ર: પદાન્તે ૦ ૧-૩-૫૩' થી ર ને વિસર્ગ થવાથી હે માતૃ! આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે ગાર્ગીમાતૃકા+સિ (ગાર્ગીમાતા યસ્યાસ્તત્સન્બોધને) અહીં 'દાપ: ૧-૪-૪૨' થી સિ સાથે આ ને એ આદેશ થવાથી હે ગાર્ગીમાતૃકે વત્સે! આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં બંન્ને સ્થળે માતૃ શબ્દ પુત્ર વાચક ન હોવાથી આ સૂત્રથી માતૃ શબ્દને તદ્દુત્તર સિ ની સાથે માતૃ આદેશ થતો નથી. ગાર્ગીમાતૃકા અહીં 'ઋનિત્યદિત: ૭-૩-૧૭૧' થી કચ્ પ્રત્યય થયો છે. અર્થક્રમશ: - હે માતા! હે ગાર્ગી માતાની પુત્રી! અર્હ ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રશંસા અર્થ ગમ્યમાન હોય તો જ પુત્ર વાચક માતૃ નામને સંબોધનના સિ પ્રત્યયની સાથે માતૃ આદેશ થાય છે. તેથી અરે ગાર્ગીમાતૃકા! અહીં નિન્દા ગમ્યમાન હોવાથી, ગાર્ગીમાતૃક+સિ આ અવસ્થામાં સિ નો 'અદેત: સ્યમો લુક્ ૧-૪-૪૪' થી લોપ થયો છે. પરન્તુ માતૃ શબ્દને સિ ની સાથે આ સૂત્રથી માતૃ આદેશ થતો નથી. અર્થ - અરે ગાર્ગીના પુત્ર! ॥૪૦૧

ह्रस्वस्य गुणः १।४।४१॥

-उस्व स्वरान्त नामना अन्त्य स्वरनो सम्बोधनमां सि प्रत्ययनी साथे गुण थाय છે. पितृ+सि અને मुनि+सि આ અવસ્થામાં સિ પ્રત્યયની સાથે ऋ અને मुनि ना इ ने गुण अर् અને ए આદેશાદિ કાર્ય થવાથી હે પિત્ત! અને હે મુને! આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - હે પિતા! હે મુનિ! ॥૪૧॥

एदापः १।४।४२॥

આપ્ પ્રત્યયાન્ત નામના અન્ત્ય આ ને સમ્બોધનમાં સિ પ્રત્યયની સાથે 'ए' આદેશ થાય છે. માલ અને બહુરાજા નામને સમ્બોધનમાં સિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સિ ની સાથે તેની પૂર્વેના આ ને ए આદેશ થવાથી હે માલે! હે બહુરાજે! આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - હે માલા! હે ઘણા રાજાવાલી! ॥૪૨॥

नित्यदिद्-द्विस्वराम्भार्थस्य ह्रस्वः १।४।४३॥

જે નામથી પરમાં રહેલા કે, ડસિ, ડસ્ અને ડિ ને અનુક્રમે દૈ, દાસ્, દાસ્, અને દામ્ આદેશ નિત્ય થાય છે - એવાં નામના તેમ જ બેસ્વરવાલા અમ્બા (માતૃ) થકી આપ્ પ્રત્યયાન્ત નામના અન્ત્ય સ્વરને; સમ્બોધનમાં સિ પ્રત્યયની સાથે -હ્રસ્વ આદેશ થાય છે. સ્ત્રી લક્ષ્મી શ્વશ્રૂ અને વધૂ નામને સમ્બોધનમાં સિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સિ ની સાથે તેની પૂર્વેના ई અને ऊ ને -હ્રસ્વ इ અને उ આદેશ થવાથી હે સ્ત્રિ! હે લક્ષ્મિ! હે શ્વશ્રુ! અને હે વધુ!; આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે અમ્બા અને અક્કા આ દ્વિસ્વરામ્બાર્થક નામને સમ્બોધનમાં સિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સિ ની સાથે આ ને अ આદેશ થવાથી હે અમ્બા! અને હે અક્કા! આવો પ્રયોગ થાય છે.

અર્થક્રમશઃ - હે સ્ત્રી!! હે લક્ષ્મી!! હે સાસુ!! હે વહુ!! હે માતા!! હે માતા!! નિત્યદિદિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બે સ્વરવાલા અમ્બાર્થક આપ્ પ્રત્યયાન્ત નામના અને નિત્યદિદ્ જ નામના અન્ત્ય સ્વરને, સમ્બોધનમાં સિ પ્રત્યયની સાથે -હસ્વ આદેશ થાય છે. તેથી હ્રૂ+સિ આ અવસ્થામાં; હ્રૂ નામ નિત્યદિદ્ ન હોવાથી સિ પ્રત્યયની સાથે અન્ત્ય ઋ ને હ્રસ્વ ઊ આદેશ આ સૂત્રથી ન થવાથી 'સોરુઃ ૨-૧-૭૨' થી સ્ ને રુ અને 'રઃ પદાન્તે ૦ ૧-૩-૫૩' થી ર ને વિસર્ગ થવાથી હે હ્રૂઃ! આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હે ગન્ધર્વ ગણની સ્ત્રી!! દ્વિસ્વરેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિત્યદિદ્ નામના તેમજ આપ્ પ્રત્યયાન્ત અમ્બાર્થક બે જ સ્વરવાલા નામના અન્ત્યસ્વરને સમ્બોધનમાં સિ પ્રત્યયની સાથે -હસ્વ આદેશ થાય છે. તેથી અમ્બાઙા+સિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી સિ ની સાથે ત્રણ સ્વરવાલા અમ્બાઙા ના અન્ત્ય આ ને, -હસ્વ આદેશ ન થવાથી 'દાપઃ' ૧-૪-૪૨' થી એ આદેશ થવાથી હે અમ્બાઙે! આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- હે માતા! આપ્ કિલ્પેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નિત્યદિદ્ નામના તેમજ દ્વિસ્વરામ્બાર્થક આપ્ પ્રત્યયાન્ત જ નામના અન્ત્ય સ્વરને, સમ્બોધનમાં સિ પ્રત્યયની સાથે -હસ્વ આદેશ થાય છે. તેથી માતૃ+સિ આ અવસ્થામાં દ્વિસ્વરામ્બાર્થક માતૃ શબ્દ આપ્ પ્રત્યયાન્ત ન હોવાથી આ સૂત્રથી સિ ની સાથે ઋને, હ્રસ્વ (ઋ) આદેશ ન થવાથી 'હસ્વસ્ય ગુણઃ ૧-૪-૪૧' થી ગુણ 'અર્' આદેશ થવાથી હે માતઃ! આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હે માતા!! ૪૩

અદેતઃ સ્યમ્નો લુક્ ૧૪૪૪૪૪

અકારાન્ત અને એકારાન્ત નામથી ૫૨માં ૨હેલા સંબોધનના સિ અને અમ્ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. દેવ+સિ, ઉપકુશ્મ+સિ અને અતિહે+સિ આ અવસ્થામાં ઉપકુશ્મ થી ૫૨માંના સિ પ્રત્યયને 'અમવ્યયીભાવ ૦ ૩-

૨-૨' થી 'અમ્' આદેશ. આ સૂત્રથી સિ અને અમ્ નો લોપ થવાથી
 હે દેવ! , હે ઉપકુમ્ભ! અને હે અતિહે! આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ
 હે દેવ! . હે કુંભનજીકની વ્યક્તિ! . હે અતિહે! (વ્યક્તિવિશેષ.) ॥૪૪॥

દીર્ઘદ્વાબ્યજ્ઞનાત્ સે: ૧૧૪૧૪૫॥

દીર્ઘ ડી અને આપ્ પ્રત્યયાન્ત અને વ્યજ્ઞનાન્ત નામથી પરમાં
 રહેલા સિ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. નદી+સિ, માલા+સિ અને રાજન્+સિ
 આ અવસ્થામાં 'નિ દીર્ઘ: ૧-૪-૮૫' થી રાજન્ નાં અ ને દીર્ઘ આ
 આદેશ. આ સૂત્રથી સિ નો લોપ. 'નામ્નો નોઽ ૨-૧-૧૧' થી રાજન્ ના
 ન્ નો લોપ થવાથી 'નદી', 'માલા' અને 'રાજા' આવો પ્રયોગ થાય
 છે. અર્થક્રમશઃ- નદી. માળા. રાજા. દીર્ઘેતિ કિમ્?= આ સૂત્રથી ઉપર
 જણાવ્યા મુજબ દીર્ઘ જ ડી અને આપ્ પ્રત્યયાન્ત નામથી પરમાં
 રહેલા સિ નો લોપ થાય છે. તેથી નિર્ગતઃ કૌશામ્બ્યાઃ આ વિગ્રહમાં
 અને ચ્વદ્વામતિક્રાન્તઃ આ વિગ્રહમાં નિષ્કૌશામ્બી અને અતિચ્વદ્વા ના
 ડી (ઈ) અને આપ્ (આ) ને 'ગોશ્ચાન્તેઽ ૨-૪-૧૬' થી -હસ્વ ઇ અને
 અ આદેશાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન નિષ્કૌશામ્બિ અને અતિચ્વદ્વા નામને
 સિ પ્રત્યય ... ઇત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'નિષ્કૌશામ્બિ:' અને અતિચ્વદ્વા:
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ડી અને આપ્ દીર્ઘ ન હોવાથી
 તદન્તનામથી પરમાં રહેલા સિ પ્રત્યયનો આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી.
 અર્થક્રમશઃ- કૌશામ્બીથી નીકળેલો ખાટલાવિના સૂવાવાળો. ॥૪૫॥

સમાનાદમોડતઃ ૧૧૪૧૪૬॥

સમાન સ્વરથી પરમાં રહેલા અમ્ ના અ નો લોપ થાય છે. દેવ
 માલ મુનિ નદી સાધુ અને વધૂ નામને અમ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અમ્
 ના અ નો લોપ થવાથી દેવમ્, માલામ્, મુનિમ્, નદીમ્, સાધુમ્ અને
 વધૂમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - દેવને. માળાને. મુનિને.

નદીને. સાધુને. વધૂને. ॥૪૬॥

દીર્ઘો નામ્યતિસુ-ચતસુ-ષ્ઠઃ ૧૪૧૪૭૥

ષ્ અને ર અન્તવાલા નામો તેમજ તિસુ અને ચતસુ નામને છોડીને અન્ય નામોના સમાન સ્વરને, તેની પરમાં નામ્ પ્રત્યય હોય તો દીર્ઘ થાય છે. વન મુનિ સાધુ અને પિતૃ નામને આમ્ પ્રત્યય. ‘હ્રસ્વાપશ્ચ ૧-૪-૩૨’ થી આમ્ ને નામ્ આદેશ. આ સૂત્રથી નામ્ ની પૂર્વેના અ ઇ ઉ અને ઋને દીર્ઘ આ ઈ ઊ અને ઋ આદેશ. પિતૃ થી પરમાં રહેલા નામ્ ના ન્ ને ‘રષ્ટવર્ણાં ૨-૩-૬૩’ થી ણ્ આદેશ થવાથી વનાનામ્ મુનીનામ્, સાધૂનામ્ અને પિતૃણામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ-વનોનું. મુનિઓનું. સાધુઓનું. પિતાઓનું. અતિસુ - ચતસુ - ષ્ઠ ઇતિ કિમ્? - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ નામ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેનો સમાન સ્વર દીર્ઘ થાય છે. પરન્તુ તિસુ ચતસુ તથા ષ્ અને ર અન્તવાલા નામોનો સમાન સ્વર દીર્ઘ થતો નથી. તેથી ત્રિ અને ચતુર નામને સ્ત્રીલિંગમાં ‘આમ્’ પ્રત્યય. ‘ત્રિચતુરં ૨-૧-૧’ થી ત્રિ ને તિસુ આદેશ. ચતુર ને ચતસુ આદેશ. ‘હ્રસ્વાપશ્ચ ૧-૪-૩૨’ થી આમ્ ને નામ્ આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ નામ્ ના ન્ ને ણ્ આદેશ થવાથી; તિસુણામ્ અને ચતસુણામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ-ત્રણ (સ્ત્રી) નું. ચાર (સ્ત્રી) નું. આવી જ રીતે ષષ્+આમ્ અને ચતુર+આમ્ આ અવસ્થામાં ‘સઙ્ઘ્યાનાં ૧-૪-૩૩’ થી એ સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ આમ્ ને નામ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ‘ષણ્ણામ્’ અને ‘ચતુર્ણામ્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - છનું. ચારનું. અહીં વિચારવું જોઈએ કે, ષણ્ણામ્ અને ચતુર્ણામ્ અહીં સમાન સ્વર અ તથા ઉ અને નામ્ પ્રત્યય એ બેની વચ્ચે ષ્ અને ર નું વ્યવધાન હોવાથી વસ્તુતઃ સમાન સ્વરને દીર્ઘ થવાનો પ્રસંગ જ નથી. તેથી તેવા પ્રસંગનાં નિવારણ માટે સૂત્રમાં ષાન્ત અને રાન્ત નામનું વર્જન આવશ્યક નથી. પરન્તુ આ સૂત્રમાં ષાન્ત અને રાન્ત નામનું અનાવશ્યક લાગતું જે

વર્જન કર્યું છે - તે “સમાન સ્વર અને નામની વચ્ચે ન્ નું વ્યવધાન હોય તો પણ સમાન સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે.” આ અર્થને જણાવે છે. જેથી પञ्चानામ્ અને સપ્તાનામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અન્યથા એ પ્રયોગો ન્ ના વ્યવધાનના કારણે થાત નહિ ... એ સમજી શકાય છે. ॥૪૭॥

નુર્વા ૧૧૪૧૮૮॥

નૃ નામના સમાન સ્વરને, તેની પરમાં નામ્ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી દીર્ઘ થાય છે. નૃ+આમ્ આ અવસ્થામાં ‘ઋસ્વાપચ્ચ ૧-૪-૩૨’ થી આમ્ ને નામ્ આદેશ. ‘ઋવર્ણાં ૨-૩-૬૩’ થી નામ્ ના ન્ ને ણ્ આદેશ.. આ સૂત્રથી ઋ ને દીર્ઘ ઋ આદેશ થવાથી ‘નૃણામ્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઋ ને દીર્ઘ ઋ આદેશ ન થાય તો ‘નૃણામ્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મનુષ્યોનું. ॥૪૮॥

શસોડતા સન્ધ નઃ પુંસિ ૧૧૪૧૮૯॥

શસ્ પ્રત્યયના ‘અ’ ની સાથે તેની પૂર્વેના સમાન સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેમ જ તે વખતે પુલ્લિંગમાં શસ્ પ્રત્યયના સ્ ને ન્ આદેશ થાય છે. દેવ મુનિ વાતપ્રમી સાધુ હ્રૂઃ અને પિતૃ નામને શસ્ પ્રત્યય. શસ્ પ્રત્યયના અ ની સાથે તેની પૂર્વેના સમાન સ્વર અ ઇ ઈ ઉ ઊ અને ઋ ને અનુક્રમે આ સૂત્રથી દીર્ઘ આ, ઈ, ઈ, ઊ, ઊ અને ઋ આદેશ. તેમજ શસ્ ના સ્ ને ન્ આદેશ થવાથી દેવાન્, મુનીન્, વાતપ્રમીન્, સાધૂન્, હ્રૂહૂન્ અને પિતૃન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - દેવોને. મુનિઓને. મૃગોને. સાધુઓને. ગન્ધર્વોને. પિતાઓને. પુંસીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શસ્ પ્રત્યયના અ ની સાથે તેની પૂર્વેના સમાન સ્વરને દીર્ઘ

આદેશ થાય છે. ત્યારે પુલ્લિંગમાં જ શસ્ ના સ્ ને ન્ આદેશ થાય છે. તેથી શાલ+શસ્ (અસ) અહીં સ્ત્રીલિંગમાં શસ્ ના અ ની સાથે તેની પૂર્વના સમાન સ્વર આ ને આ સૂત્રથી દીર્ઘ આ આદેશ થાય છે. પરન્તુ શસ્ ના સ્ ને ન્ આદેશ થતો નથી. તેથી 'સોઠુઃ ૨-૧-૭૨' થી સ્ ને રુ આદેશ તથા રુ ને 'રઃ પદાન્તે ૧-૩-૫૩' થી વિસર્ગ થવાથી શાલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શાળાઓને ॥૪૯॥

સઙ્ખ્યા-સાય-વેરહનસ્યાઽહન્ ડૌ વા ૧।૪।૫૦॥

સઙ્ખ્યા વાચક શબ્દ, સાય અને વિ શબ્દથી પરમાં રહેલા અહ્ન શબ્દને, તેની પરમાં ઙિ (સ.એ.વ.) પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી 'અહન્' આદેશ થાય છે. દ્વયોરહનોર્ભવઃ આ અર્થમાં 'સઙ્ખ્યાસમાહારે ૩-૧-૧૧' થી દ્વિગુ સમાસમાં દ્વયહન્ શબ્દ બને છે. તેને 'ભવે ૬-૩-૧૨૩' થી અણ્ પ્રત્યય. 'સર્વાશં ૭-૩-૧૧૮' થી અણ્ ની પૂર્વે સમાસાન્ત અટ્ (અ) પ્રત્યય; તેમજ અહન્ શબ્દને અહ્ન આદેશ. 'અવર્ણેવર્ણસ્ય ૭-૪-૬૮' થી અહ્ન ના અન્ત્ય અ નો લોપ. 'દ્વિગોરનપત્યે ૬-૧-૨૪' થી અણ્ નો લોપ કરીને 'દ્વયહ્ન' શબ્દ બને છે. આવીજ રીતે અહ્નઃ સાયમ્ આ વિગ્રહમાં 'અંશીતસુરુષ' સમાસ. વિગતમહઃ આ વિગ્રહમાં 'કર્મધારય' સમાસ. બંન્ને સ્થાને ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસાન્ત અટ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અને પ્રકૃત સૂત્રમાં સાય આ પ્રમાણે પાઠ હોવાથી સાયમ્ ના મ્ નો લોપ થવાથી સાયાહ્ન અને વ્યહ્ન શબ્દો બને છે. દ્વયહ્ન સાયાહ્ન અને વ્યહ્ન નામને ઙિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અહ્ન ને અહન્ આદેશ થવાથી દ્વયહ્નિ; સાયાહ્નિ અને વ્યહ્નિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહન્ ના ઉપાન્ત્ય અ નો 'ઈઙૌ વા ૨-૧-૧૦૯' થી લોપ કરીએ તો દ્વયહ્નિ; સાયાહ્નિ અને વ્યહ્નિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અહ્ન ને અહન્ આદેશ ન થાય તો અહ્ન ના અન્ત્ય અ ને ઙ ની સાથે 'અવર્ણસ્યે ૧-૨-૬' થી એ આદેશ થવાથી દ્વયહ્ને સાયાહ્ને અને વ્યહ્ને આવો પ્રયોગ થાય છે.

અર્થક્રમશઃ - બે દિવસ રહેનારમાં. દિવસના છેલ્લા ભાગમાં. ગયેલા દિવસમાં. ॥૫૦॥

નિય આમ્ ૧૧૪૧૫૧॥

ની નામથી પરમાં રહેલા કિ પ્રત્યયને આમ્ આદેશ થાય છે. ની+કિ અને ગ્રામણી+કિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી કિ ને આમ્ આદેશ. 'ઘાતોરિવર્ણો ૨-૧-૫૦' થી ની ના ઈ ને ઇય્ આદેશ. ગ્રામણી ના ઈ ને 'ક્વિબ્વૃત્તે ૨-૧-૫૮' થી ય્ આદેશ થવાથી નિયામ્ અને ગ્રામણ્યામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - લઈ જનારમાં. ગામના નાયકમાં. ॥૫૧॥

ઞાષ્ટન આઃ સ્યાદૌ ૧૧૪૧૫૨॥

સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો ઞષ્ટન્ શબ્દના અન્ત્ય ન્ ને વિકલ્પથી 'આ' આદેશ થાય છે. ઞષ્ટન્+મિસ્ આ અવસ્થામાં ઞષ્ટન ના ન્ ને આ આદેશ. 'આ' ની સાથે તેની પૂર્વેના અ ને 'સમાનાનાં ૧-૨-૧' થી 'આ' આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'અષ્ટાભિઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઞષ્ટન્ ના ન્ ને 'આ' આદેશ ન થાય ત્યારે 'નાન્નો નો ૨-૧-૧૧' થી ન્ નો લોપ થવાથી 'અષ્ટાભિઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - આઠથી. પ્રિયાષ્ટન્ નામને સિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ન્ ને આ આદેશ. 'આ' ની સાથે પૂર્વેના 'અ' ને દીર્ઘ આ આદેશ. 'સોરુઃ ૨-૧-૭૨' થી સ્ ને રુ આદેશ. 'રઃ પદાન્તે ૧-૩-૫૩' થી ર્ ને વિસર્ગ થવાથી પ્રિયાષ્ટાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી ન્ ને આ આદેશ ન થાય ત્યારે 'નિ દીર્ઘ ૧-૪-૮૫' થી ન્ ની પૂર્વેના અ ને દીર્ઘ 'આ' આદેશ. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. અને 'નાન્નો નો ૨-૧-૧૧' થી ન્ નો લોપ થવાથી 'પ્રિયાષ્ટા' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પ્રિ

अष्ट औ र्जसु-शसोः १।४।५३॥

અષ્ટન્ શબ્દના ન્ ને આ આદેશ થયો હોય ત્યારે તત્સમ્બન્ધી જસ્ અને શસ્ પ્રત્યયને ઔ આદેશ થાય છે. અષ્ટન્ નામને જસ્ અને શસ્ પ્રત્યય. 'વાષ્ટન આઃ સ્યાદૌ ૧-૪-૫૨' થી અષ્ટન્ ના ન્ ને 'આ' આદેશ. આ સૂત્રથી જસ્ અને શસ્ ને ઔ આદેશ. ઔ ની સાથે તેની પૂર્વેના આ ને 'એદૌત્ ૦ ૧-૨-૧૨' થી ઔ આદેશ થવાથી 'અષ્ટૌ' અને 'અષ્ટૌ', આવો પ્રયોગ થાય છે. (વિકલ્પ પદ્ધતિમાં આ આદેશ ન થાય તો ઉત્તર સૂત્રથી (૧-૪-૫૪) જસ્ અને શસ્ નો લોપ થવાથી અષ્ટ આવો પ્રયોગ થાય છે. જીઓ સૂ.નં. ૧-૪-૫૪ માં પઞ્ચ પઞ્ચ) અર્થક્રમશઃ - આઠ. આઠને. ॥૫૩॥

इतिष्णः सङ्ख्याया लुप् १।४।५४॥

इति प्रत्ययान्त नाम, तेमજ છ અને ન અન્તવાલા સહુખ્યાવાચક
 નામ સમ્બન્ધી જસ અને શસ પ્રત્યયનો લોપ થાય છે. કતિ ષ્ અને
 પ્જન્ નામને જસ અને શસ પ્રત્યય. આ મૂત્રથી જસ અને શસ નો
 લોપ. 'ઘુટસ્તુતીયઃ ૨-૧-૭૬' થી ષ્ ને ઙ્ આદેશ. 'વિરામે વા ૧-૩-
 ૫૧' થી ઙ્ ને ટ્ આદેશ. પ્જન્ ના ન નો 'નામ્નો નો ૦ ૨-૧-૯૧' થી
 લોપ થવાથી કતિ, કતિ, ષટ્, ષટ્; પ્જ્વ, પ્જ્વ, આવો પ્રયોગ થાય
 છે. અર્થક્રમશઃ - કેટલા. કેટલાને. છ. છને. પાંચ. પાંચને. ॥૫૪॥

नृपुंसकस्य शिः १।४।५५॥

નપુંસક સમ્બન્ધી જસ અને શસ પ્રત્યયને શિ (इ) આદેશ થાય
 છે. કુંડ અને પયસ નામને જસ અને શસ પ્રત્યય. જસ અને શસ

પ્રત્યયને આ સૂત્રથી શિ આદેશ. કુણ્ડ નામના અન્તમાં 'સ્વરાચ્છૌ ૧-૪-૬૫' થી ન્ નો આગમ. પયસ્ નામના સ્ ની પૂર્વે 'ધુટાં પ્રાક્ ૧-૪-૬૬' થી ન્ નો આગમ. 'નિ દીર્ઘઃ ૧-૪-૮૫' થી કુણ્ડ ના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ. 'ન્સમહતોઃ ૧-૪-૮૬' થી પયસ્ ના ય્ ની પરમાં રહેલા અ ને દીર્ઘ આ આદેશ. પયાન્સ+ઈ આ અવસ્થામાં 'શિઙ્ઠેઽનુસ્વારઃ ૧-૩-૪૦' થી ન્ ને અનુસ્વાર થવાથી 'કુણ્ડાનિ' અને પયાંસિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - કુણ્ડો. કુણ્ડોને. દૂધ. દૂધને. ॥૫૫॥

ઔરી: ૧૧૪૧૫૬॥

નપુંસક સમ્બન્ધી ઔ પ્રત્યયને ઈ આદેશ થાય છે. કુણ્ડ અને પયસ્ નામને પ્રથમા અને દ્વિતીયા વિભક્તિના દ્વિવચનનો ઔ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઔ ને 'ઈ' આદેશ. 'ઈ ની સાથે તેની પૂર્વના 'અ' ને 'અવર્ણસ્યે૦ ૧-૨-૬' થી 'ए' આદેશ થવાથી 'કુણ્ડે' અને 'પયસી' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - બે કુણ્ડો. બે કુણ્ડોને. બે દૂધ. બે દૂધને. ॥૫૬॥

અતઃ સ્યમોઽમ્ ૧૧૪૧૫૭॥

અકારાન્ત નપુંસક નામ સમ્બન્ધી સિ અને અમ્ પ્રત્યયને 'અમ્' આદેશ થાય છે. કુણ્ડ નામને સિ અને અમ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સિ અને અમ્ પ્રત્યયને 'અમ્' આદેશ. 'સમાનાદમોઽતઃ ૧-૪-૪૬' થી અમ્ ના અ નો લોપ થવાથી કુણ્ડમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. કુણ્ડ નામને સમ્બોધનમાં સિ પ્રત્યય. સિ ને આ સૂત્રથી 'અમ્' આદેશ. 'અદેતઃ સ્ય૦ ૧-૪-૪૪' થી અમ્ નો લોપ થવાથી હે કુણ્ડ! આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - કુણ્ડ. કુણ્ડને. હે કુણ્ડ! અહીં ઉપર જણાવ્યા મુજબ અમ્ ના અ નો અથવા તો અમ્ નો લોપ થવાનો જ હોવાથી

અમ્ ના સ્થાને મ્ આદેશનું વિધાન ન કરતાં 'અમ્' નું વિધાન યદ્યપિ નિરર્થક જણાય છે. પરન્તુ અમ્ નું વિધાન અતિજરસં કુલમ્ આ પ્રયોગની અનુપપત્તિ ન થાય એ માટે છે - એ અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું ॥૫૭॥

પચ્ચતોડન્યાદેરનેકતરસ્ય દઃ ૧૧૪૧૫૮॥

એકતર નામને છોડીને, અન્ય અન્યતર इतर इतरપ्रत्ययान्त અને इतमप्रत्ययान्त નામ આ અન્યાદિ પાંચ નપુંસક નામ સમ્બન્ધી સિ અને અમ્ પ્રત્યયને 'દ્' આદેશ થાય છે. અન્ય અન્યતર इतर कतर અને कतम નામને નપુંસક માં સિ અને અમ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સિ અને અમ્ ને દ્ આદેશ. દ્ ને 'વિરામે વા ૧-૩-૫૧' થી ત્ આદેશ થવાથી અન્યત્; અન્યતરત્; इतरत्; कतरत् અને कतमत્; આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - બીજું. બીજાને. બેમાંથી કોઈ. બેમાંથી કોઈને. બીજું. બીજાને. બેમાંથી કોણ. બેમાંથી કોને. આ બધામાં કોણ. આ બધામાં કોને. અનેકતરસ્યેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ એકતર નામથી ભિન્ન જ અન્ય વચ્ચે પાંચ નપુંસક નામો સમ્બન્ધી સિ અને અમ્ પ્રત્યયને દ્ આદેશ થાય છે. તેથી એકતર નામને સિ અને અમ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી કુણ્ડમ્ ની જેમ એકતરમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. (જુઓ સૂ. નં. ૧-૪-૫૭) અર્થ- બેમાંથી એક. બેમાંથી એકને. ॥૫૮॥

अनतो लुप् ११४१५९॥

અકારાન્ત નામને છોડીને અન્ય નપુંસક નામસમ્બન્ધી સિ અને અમ્ પ્રત્યયનો લુપ્ (લોપ) થાય છે. કર્તુ અને પયસ્ નામને સિ અને અમ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સિ અને અમ્ નો લોપ. 'સોરુઃ ૨-૧-૭૨' થી ર્ ને રુ આદેશ. રુ ના ર્ ને 'રઃ પદાન્તે ૧-૩-૫૩' થી વિસર્ગ થવાથી 'કર્તુ' અને 'પયઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- કર્તા.

કર્તાને. દૂધ. દૂધને. અહીં ભણાવનાર પાસેથી એ સમજી લેવું જોઈએ કે - આ સૂત્રમાં લુપ્ ના સ્થાને લુક્ આ પ્રમાણે પાઠ નથી કર્યો ને આ સૂત્રથી જસ્ અને શસ્ નો લુપ્ થયા પછી તે પ્રત્યયો છે એમ માનીને કોઈ કાર્ય ન કરવા માટે છે. અર્થાદ્ 'લુપ્યચ્વલ્લેનત્ ૭-૪-૧૧૨' થી સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ કરવા માટે છે. તેથી યદ્ વગેરે સ્થળે જસ્ અને શસ્ નો આ સૂત્રથી લોપ થયા પછી લુપ્ત જસ્ અથવા શસ્ ને માનીને 'આદ્વેર: ૨-૧-૪૧' થી 'દ્' ને આ આદેશ થતો નથી. અન્યથા લુપ્ ના સ્થાને લુક્ નો પાઠ કર્યો હોત તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્થાનિવદ્ભાવનો નિષેધ થાત નહિ અને તેથી યદ્ ઈત્યાદિ સ્થળે દ્ ને 'જા' આદેશ થાત. ॥૫૧॥

જરસો વા ૧૧૪૧૬૦૧

જરસ્ અન્તવાલા નપુંસક નામ સમ્બન્ધી સિ અને અમ્ નો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. અતિજર નામને સિ અને અમ્ પ્રત્યય. 'અત: સ્યમોડ: ૧-૪-૫૭' થી સિ અને અમ્ ને 'અમ્' આદેશ. જર ને 'જરાયા૦ ૨-૧-૩' થી જરસ્ આદેશ. આ સૂત્રથી સિ અને અમ્ (અમ્) નો લોપ જરસ્ ના સ્ ને 'સોરુ: ૨-૧-૭૨' થી રુ આદેશ. ર્ ને 'ર: પદાન્તે ૧-૩-૫૩' થી વિસર્ગ થવાથી અતિજર: આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં સિ અને અમ્ નો આ સૂત્રથી લોપ ન થાય ત્યારે 'અત સ્યમોમ્ ૧-૪-૫૭' થી સિ અને અમ્ ને અમ્ આદેશ કર્યા પછી જ ને જરસ્ આદેશ ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી અતિજરસમ્ આવં પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં જર ને જરસ્ આદેશ ન થાય ત્યાં અતિજરમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અમ્ ના અ નો લોપ 'સમાનાદમોડત: ૧-૪-૪૬' થી થાય છે. અર્થક્રમશ: - વૃદ્ધાવસ્થાં જીતનારું કુલ. વૃદ્ધાવસ્થાને જીતનાર (કુલ) ને. ॥૬૦॥

નામિનો લુપ્તા ૧૪૧૬૧૥

નામિસ્વરાન્ત નપુંસક નામ સમ્બન્ધી સિ અને અમ્ પ્રત્યયનો વિકલ્પથી લુક્ (લુપ્ નહિ) થાય છે. વારિ શબ્દને સમ્બોધનમાં સિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સિ નો લુક્ (લોપ). ‘પ્રત્યયલોપેડપિ પ્રત્યયલક્ષણં કાર્યં વિજ્ઞાયતે’ અર્થાદ્ પ્રત્યયનો લોપ (લુક્) થયો હોય તો પણ તેને આશ્રયીને કાર્ય થાય છે. આ પરિભાષાથી સિ પ્રત્યયને સ્થાનિવદ્ભાવ થવાથી ‘ઠ્ઠસ્વસ્ય ગુણઃ ૧-૪-૪૧’ થી ઈ ને સિ ની સાથે ગુણ એ આદેશ થવાથી હે વારે! આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી સિ નો લુક્ ન થાય ત્યારે ‘અનતો લુપ્ ૧-૪-૫૯’ થી સિ નો લુપ્ થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્થાનિવદ્ભાવાદિ કાર્ય થતું નથી. જેથી હે વારે! આવો પ્રયોગ થાય છે. પ્રિયત્રિ નામને સિ અને અમ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સિ અને અમ્ પ્રત્યયનો લુક્. ઉપર્યુક્ત પરિભાષાથી સિ અને અમ્ પ્રત્યયને સ્થાનિવદ્ભાવ. ‘ત્રિચતુરં ૨-૧-૧’ થી ત્રિ ને તિસુ આદેશ થવાથી પ્રિયતિસુ કુલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી સિ અને અમ્ નો લુક્ ન થાય ત્યારે ‘અનતો લુપ્ ૧-૪-૫૯’ થી ‘સિ’ અને ‘અમ્’ પ્રત્યયનો લુપ્ થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્થાનિવદ્ભાવાદિ કાર્ય થતું નથી. જેથી પ્રિયત્રિ કુલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ -હે પાણી!. પ્રિય ત્રણ સ્ત્રીવાલું કુલ. પ્રિય ત્રણ સ્ત્રીવાલા કુલને. ૧૬૧૥

વાડન્યતઃ પુમાંષ્ટાદૌ સ્વરે ૧૪૧૬૨૥

વિશેષ્યના કારણે નપુંસક એવા નામી સ્વરાન્ત નામને, ટા વગેરે વશદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો વિકલ્પથી પુંવદ્ ભાવ થાય છે. ગ્રામણી+ટા (આ) આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ગ્રામણી નામને પુંવદ્ભાવ. સ્વિવૃત્તે ૨-૧-૫૮’ થી ઈ ને ય આદેશ થવાથી ‘ગ્રામણ્યા કુલેન’ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ગ્રામણી નામને પુંવદ્

ભાવ ન થાય ત્યારે; 'ક્લીબે ૨-૪-૧૭' થી 'ઈ' ને -હસ્વ ઇ આદેશ.
'અનામ્ સ્વરે નોડન્તઃ ૧-૪-૬૪' થી ગ્રામણિ ના અન્તે ન્ નો આગમ
થવાથી 'ગ્રામણિના કુલેન' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગામના
નાયક કુલથી. કર્તૃ નામને ઓસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી કર્તૃ નામને
પુંવ્દ ભાવ. 'ઈવણદિં ૧-૨-૨૧' થી ઋ ને ર્ આદેશ. 'સોરુઃ ૨-
૧-૭૨' થી સ્ ને રુ આદેશ. 'રઃ પદાન્તે ૧-૩-૫૩' થી ર્ ને વિસર્ગ
થવાથી 'કર્ત્રોઃ કુલયોઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં કર્તૃ
નામને આ સૂત્રથી પુંવ્દ ભાવ ન થાય ત્યારે 'અનામ્સ્વરે નોડન્તઃ ૧-
૪-૬૪' થી કર્તૃ શબ્દની પરમાં ન્ નો આગમ. 'રષ્વર્ણાં ૨-૩-૬૩'
થી ન્ ને ણ્ આદેશાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી 'કર્તૃણોઃ
કુલયોઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કરવાવાલા બે કુલોનું અથવા
કુલોમાં. અન્યત્ત ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ
વિશેષ્યાધીન જ; નામ્યન્ત નપુંસક નામને ટા વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યય
પરમાં હોય તો વિકલ્પથી પુંવ્દ ભાવ થાય છે. તેથી 'પીલુને ફલાય'
અહીં વિશેષ્ય - ફલના કારણે નહિ પરન્તુ સ્વભાવથી જ નપુંસક
એવા પીલુ નામને આ સૂત્રથી પુંવ્દ ભાવ થતો નથી. તેથી પીલુને
આ અવસ્થામાં 'અનામ્ ૧-૪-૬૪' થી કે ની પૂર્વે ન્ નો આગમ
થવાથી પીલુને આવો પ્રયોગ થાય છે. અન્યથા પીલવે આવો પણ
પ્રયોગ થાત. અર્થ - પીલુના ફલ માટે. ટાદાવિત્તિ કિમ્? = આ
સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિશેષ્યાધીન નપુંસક નામ્યન્ત નામને,
ટા વગેરે જ સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો વિકલ્પથી પુંવ્દ ભાવ
થાય છે. તેથી 'શુચિની કુલે' અહીં વિશેષ્યાધીન નપુંસક નામ્યન્ત
શુચિ નામથી પરમાં 'ઈ' સ્વરાદિ પ્રત્યય હોવા છતાં; ટાદિ સ્વરાદિ
પ્રત્યય ન હોવાથી આ સૂત્રથી શુચિ નામને પુંવ્દ ભાવ થતો નથી.
જેથી 'અનામ્ ૧-૪-૬૪' થી ન્ નો આગમ થવાથી શુચિની આવો
પ્રયોગ થાય છે. અન્યથા શુચી આવો પણ પ્રયોગ થાત. અર્થ -
પવિત્ર બે કુલો અથવા કુલોને. નપુંસક इत्येव = આ સૂત્રથી ઉપર
જણાવ્યા મુજબ વિશેષ્યાધીન નપુંસક જ નામ્યન્ત નામને; તેની પરમાં

તાદિ સ્વરાદિ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી પુંવદ્ભાવ થાય છે. તેથી 'કલ્યાણ્યૈ સ્ત્રિબૈ' અહીં વિશેષ્યાધીન સ્ત્રીલિંગ નામ્યન્ત કલ્યાણી નામને આ સૂત્રથી પુંવદ્ ભાવ થતો નથી. તેથી કલ્યાણી+કે આ અવસ્થામાં સૂત્ર નં. ૧-૪-૨૯ માં જણાવ્યા મુજબ નહૈ ની જેમ કલ્યાણ્યૈ આવો પ્રયોગ થાય છે. અન્યથા કલ્યાણાય આવો પણ અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત. અર્થ - કલ્યાણી સ્ત્રી માટે. ॥૬૨॥

દધ્યસ્થિસવ્થક્ષ્ણોડન્તસ્યાડન્ ૧૧૪૧૬૩॥

દધિ અસ્થિ સવ્થિ અને અક્ષિ આ ચાર નામ્યન્ત નપુંસક નામના તેમજ તે દધ્યાદિ નામો અન્તમાં છે જેનાં, એવાં નામના અન્ત્ય ઇ ને; તેની પરમાં ટા વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યય હોય તો 'અન્' આદેશ થાય છે. દધિ અતિદધિ અસ્થિ અત્યસ્થિ સવ્થિ અતિસવ્થિ અક્ષિ અને અત્યક્ષિ નામને ટા (આ) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ટા ની પૂર્વેના ઇ ને 'અન્' આદેશ. અન્ ના અ નો 'અનોડસ્ય' ૨-૧-૧૦૮ થી લોપ. અક્ષિ ના ઇ ને થયેલા અન્ ના ન્ ને 'રષ્ટવર્ણાં ૨-૩-૬૩' થી ણ્ આદેશ થવાથી દધ્ના, અતિદધ્ના, અસ્થ્ના, અત્યસ્થ્ના, સવ્થ્ના, અતિસવ્થ્ના; અક્ષ્ના અને અત્યક્ષ્ના આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - દહીંથી, સારાદહીંથી. હાડકાથી. હાડકાકરતાં કઠણવસ્તુથી. સાથળથી. સારા સાથળથી. આંખથી. મોટી આંખથી. ॥૬૩॥

અનામૃત્વરે નોડન્તઃ ૧૧૪૧૬૪॥

આમ્ (ષ.બ.વ.) પ્રત્યયને છોડીને અન્ય સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના, નામિસ્વરાન્ત નપુંસકનામના અન્તમાં 'ન્' નો આગમ થાય છે. વારિ+ઔ, વારિ+અસ્ (હસિ કે હસ); કર્તૃ+ઔ, કર્તૃ+અસ્ આ અવસ્થામાં 'ઔરી: ૧-૪-૫૬' થી ઔ ને ઈ આદેશ. આ સૂત્રથી વારિ અને કર્તૃ નામના અન્તમાં ન્ નો આગમ. 'રષ્ટવર્ણાં

૨-૩-૬૩' થી ન્ ને ણ્ આદેશ. 'સોરુઃ ૨-૧-૭૨' થી સ્ ને ર આદેશ. 'રઃ પદાન્તે ૧-૩-૫૩' થી રુ નાં ર્ ને વિસર્ગ થવાથી વારિણી, વારિણઃ, કર્તૃણી; કર્તૃણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. પ્રિયાસ્તિન્નો યસ્ય આ વિગ્રહમાં નિષ્પન્ન પ્રિયત્રિ નામને અસ્ (હસિ કે હસ) પ્રત્યય. 'ત્રિચતુરં ૨-૧-૧' થી ત્રિ ને તિસ્ આદેશ. પ્રિયતિસૃ+અસ્ આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી ન્ આગમ વગેરે કાર્ય થવાથી પ્રિયતિસૃણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - બે પાણી. બે પાણીને. પાણીથી. પાણીનું. બે કર્તા. બે કર્તાને. કર્તાથી. કર્તાનું. પ્રિય છે ત્રણ સ્ત્રીઓ જેને-તે કુલથી કે કુલનું. અનામિતિ કિમ્?- આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આમ્ પ્રત્યયને છોડીને જ અન્ય સ્વરાદિ સ્પાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના નામ્યન્ત નપુંસક નામના અન્તમાં ન્ નો આગમ થાય છે. તેથી વારિ+આમ્ અહીં આમ્ પ્રત્યયની પૂર્વે આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ થતો નથી. જેથી સૂ.નં. ૧-૪-૩૨ માં જણાવ્યા મુજબ સ્ત્રીણામ્ ની જેમ વારીણામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આમ્ પ્રત્યયની પૂર્વે પણ આ સૂત્રથી ન્ આગમનું વિધાન કર્યું હોત તો અર્થાદ્ અનામ્ નું ગ્રહણ ન કર્યું હોત તો વારિણામ્ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત. યદપિ વારિ+આમ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ન્ આગમ થાત તો પણ વારિ+ન્+આમ્ આ અવસ્થામાં નામ્ પરમાં હોવાથી 'દીર્ઘો નામ્યં ૧-૪-૪૭' થી ઙ્ ને દીર્ઘ ઙ્ આદેશ થાય તો 'વારીણામ્' આવો ઈષ્ટ પ્રયોગ થઈ શકે છે. તેથી 'અનામ્' આ પ્રમાણે આમ્ પ્રત્યયનું વર્જન કરવાની આવશ્યકતા નથી. પરન્તુ 'અર્થવદ્ગ્રહણે ના નર્થકસ્ય' અર્થાદ્ પ્રકૃતિ (જેને પ્રત્યય લાગે છે તે) કે પ્રત્યય અર્થવદ્ ગ્રાહ્ય થઈ શકતા હોય તો અનર્થકનું ગ્રહણ થતું નથી. આ પરિભાષાથી આમ્ ના સ્થાને 'હસ્વાપચ્ચ ૧-૪-૩૨' થી જે નામ્ આદેશ થાય છે તેનું જ ગ્રહણ 'દીર્ઘો નામ્યં ૧-૪-૪૭' માં છે. પરન્તુ વારિ+ન્+આમ્ આવી અવસ્થા થાય તો ત્યાંના નામ્ નું ગ્રહણ શક્ય ન હોવાથી વારિણામ્ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ ન થાય એ માટે આ સૂત્રમાં અનામ્ આ પ્રમાણે આમ્ નું વર્જન કર્યું છે ઈત્યાદિ

ભણાવનાર પાસેથી બરાબર સમજી લેવું. અર્થ - પાણીનું, સ્વર इति
 किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આમ્ ભિન્ન સ્વરાદિ જ
 स्यादिति प्रत्यय परमां હોય તો તેની પૂર્વેના નામ્યન્ત નપુંસક નામના
 અન્તે ન્ નો આગમ થાય છે. તેથી હે વારિ! (પ્રક્રિયા માટે જાઓ સૂ.
 નં. ૧-૪-૬૧) અહીં સમ્બોધનમાં સિ ની પૂર્વે આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ
 થતો નથી. અર્થ - હે પાણી! સ્વાદાવિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા
 મુજબ આમ્ ભિન્ન સ્વરાદિ સ્વાદિ જ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની
 પૂર્વેના નામ્યન્ત નપુંસક નામના અન્તે ન્ નો આગમ થાય છે. તેથી
 तुम्बुरोरिदम् આ અર્થમાં 'तस्येदम् ६-३-१६०' થી तुम्बुरु નામને અण्
 (अ) प्रत्यय. 'वृद्धिः स्वरे० ७-४-१' થી तु ના उ ની वृद्धि औ;
 'अस्वयम्बुवोऽव् ७-४-७०' થી रु ના उ ने अच् આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય
 થવાથી સૂ.નં. ૧-૪-૫૭ માં જણાવ્યા મુજબ કુण्डम् ની જેમ तौम्बुरवं
 चूर्णम् આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં આમ્ ભિન્ન સ્વરાદિ અણ્ પ્રત્યય;
 स्यादिति ન હોવાથી આ સૂત્રથી તેની પૂર્વેના तुम्बुरु નામના અન્તમાં ન્
 નો આગમ થતો નથી. અર્થ - तुम्बुरु ફલવિશેષનું ચૂર્ણ ॥૬૪॥

स्वराच्छौ १।४।६५॥

जस् અને शस् प्रत्ययना स्थाने विहित शि (इ) आदेश परमां
 १५ तो तेनी पूर्वना स्वरान्त नपुंसक नामना अन्ते न् नो आगम
 १५ છે. कुण्ड नामने जस् અને शस् प्रत्ययादिति કાર્ય; સૂ.નં. ૧-૪-
 ૫ માં જણાવ્યા મુજબ થવાથી कुण्डानि આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ
 कुण्डो. अथवा कुण्डोने. स्वरादिति किम्? - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા
 मृज्ब स्वरान्त ज नपुंसक नामना अन्तमां; તેની પરમાં शि હોય તો
 १५ नो आगम થાય છે. તેથી चतुर् नामने जस् અને शस् प्रत्यय.
 सुसक्तस्य शिः १-४-५५' થી जस् અને शस् ने शि आदेश. 'वाः शेषे
 १-४-८२' થી उ ने वा आदेश થવાથી चत्वारि આવો પ્રયોગ થાય છે.
 भर्षी व्यञ्जान्त नाम હોવાથી આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ થતો

નથી. અર્થક્રમશઃ - ચાર. ચારને. ॥૬૫॥

ધ્રુવાં પ્રાક્ ૧૪૧૬૬॥

સ્વરથી પરમાં રહેલા ધ્રુવ વર્ણો છે અન્તમાં જેનાં એવાં નપુંસક નામની પરમાં જો શિ (જસ્ અને શસ્ ના સ્થાને થયેલો આદેશ) હોય તો તેની પૂર્વેના ધ્રુવ વર્ણોની પૂર્વમાં ન્ નો આગમ થાય છે. સૂત્રમાં ધ્રુવાં આ પ્રમાણે બહુવચનના નિર્દેશથી સ્વરથી પરમાં રહેલા અનેક ધ્રુવ વર્ણોનું પણ ગ્રહણ થાય છે. પયસ્ અતિજર અને કાષ્ઠક્ષ નામને નપુંસકમાં જસ્ અને શસ્ પ્રત્યય. 'નપુંસકસ્ય શિ: ૧-૪-૫૫' થી જસ્ અને શસ્ ને શિ (ઙ) આદેશ. અતિજર ના જર ને 'જરાયાં ૨-૧-૩' થી જરસ્ આદેશ. આ સૂત્રથી પયસ્ અને અતિજરસ્ ના સ્ ની પૂર્વે તેમજ કાષ્ઠક્ષના ક્ષ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. પયન્સ અને અતિજન્સ ના ન્સ ની પૂર્વેના જ ને 'ત્સમહતો: ૧-૪-૮૬' થી દીર્ઘ 'આ' આદેશ. 'શિઙ્ઢેઽનુસ્વાર: ૧-૩-૪૦' થી ન્ ને અનુસ્વાર થવાથી 'પયાંસિ' અને 'અતિજરાંસિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. ક્ષ ની પૂર્વેના ન્ ને 'ત્સાં ધ્રુઙ્ઢર્ગે ૧-૩-૩૯' થી ઙ્ આદેશ થવાથી 'કાષ્ઠતઙ્ઢિક્ષ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ:- દૂધ. દૂધને. વૃદ્ધાવસ્થાને જીતવાવાલા કુલો. વૃદ્ધાવસ્થાને જીતવાવાલા કુલોને. કાષ્ટ કાપનારા કુલો. કાષ્ટ કાપનારા કુલોને. સ્વરાદિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વરથી પરમાં રહેલા જ ધ્રુવ વર્ણો જેનાં અન્તમાં છે એવાં નપુંસક નામની પરમાં 'શિ' હોય તો તેની પૂર્વેના ધ્રુવ વર્ણોની પૂર્વે ન્ નો આગમ થાય છે. તેથી ગોમત્ નામને જસ્ અને શસ્ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ જસ્ અને શસ્ ને શિ આદેશ. 'ઋદુદિત: ૧-૪-૭૦' થી ત્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. 'ત્સાં ધ્રુઙ્ઢર્ગે ૧-૩-૩૯' થી ન્ ને ન્ આદેશ થવાથી 'ગોમન્તિ' આવો પ્રયોગ થાય છે; ત્યારબાદ ત્ ની પૂર્વે ફરીથી આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ થતો નથી. કારણ કે અહીં સ્વરની પરમાં ત્ નથી. પરન્તુ ન્ ની પરમાં છે. અર્થ - ગાયવાલા

કુલો. ગાયવાલા કુલોને. ॥૬૬॥

ર્લોં વા ૧૪૬૭૥

ર અને ર્ થી પરમાં રહેલા ધુટ્ વર્ણો જેનાં અન્તમાં છે એવા નપુંસક નામની પરમાં, શિ (ઙ) હોય તો તેની પૂર્વેના ધુટ્ વર્ણોની પૂર્વે જ ન્ નો આગમ વિકલ્પથી થાય છે. બહૂર્જ અને સુવલ્ નામને જસ અને શસ પ્રત્યય. 'નપુંસકસ્ય શિ: ૧-૪-૫૫' થી જસ અને શસ ને શિ આદેશ. આ સૂત્રથી જ્ અને ગ્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. 'આં ધુટ્વર્ગો ૧-૩-૩૯' થી ન્ ને અનુક્રમે જ્ અને ઙ્ આદેશ થવાથી 'બહૂર્જિ' અને 'સુવલ્ઙ્ગિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં ન્ નો આગમ આ સૂત્રથી ન થાય ત્યારે બહૂર્જિ અને સુવલ્ગિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ઘણી શક્તિવાલા કુલો. ઘણી શક્તિવાલા કુલોને. સુંદર ચાલવાલા કુલો. સુંદર ચાલવાલા કુલોને. ર્લં ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ર અને ર્ થી જ પરમાં રહેલા 'ધુટ્' વર્ણો જેનાં અન્તમાં છે એવાં નપુંસક નામની પરમાં 'શિ' પ્રત્યય હોય તો તેની પૂર્વેના ધુટ્ વર્ણોની પૂર્વે જ ન્ નો આગમ વિકલ્પથી થાય છે. તેથી કાષ્ટતઙ્ક્ષિ અહીં સ્વરથી પરમાં રહેલા ધુટ્ વર્ણો અન્તમાં હોવાથી સૂ.નં. ૧-૪-૬૬ માં જણાવ્યા મુજબ નિત્ય જ ન્ નો આગમ થાય છે. આ સૂત્રથી વિકલ્પથી ન્ નો આગમ થતો નથી. ઘુટામિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ર અને ર્ થી પરમાં રહેલા ધુટ્ વર્ણો જ જેનાં અન્તમાં છે એવાં નપુંસક નામની પરમાં 'શિ' પ્રત્યય હોય તો તેની પૂર્વેના ધુટ્ વર્ણોની પૂર્વે જ વિકલ્પથી ન્ નો આગમ થાય છે. તેથી 'સુફુલ્લિ' અહીં ર્ થી પરમાં ર્ (ધુટ્ ન હોવાથી) હોવાથી આ સૂત્રથી વિકલ્પે ન્ નો આગમ થતો નથી. અર્થ - સારી રીતે ખીલેલાં પુષ્પો વગેરે ॥૬૭॥

ઘુટિ ૧૪૬૮॥

અહીંથી માંડીને આ પાદ (૧-૪) ની સમાપ્તિ સુધી તે તે સૂત્રોથી જે જે કાર્યનું વિધાન છે; તે તે કાર્યોનું તે તે સૂત્રમાં કોઈ નિમિત્ત વિશેષનું ઉપાદાન ન હોય તો તે તે સૂત્રમાં ઘુટ્ પ્રત્યયને નિમિત્ત માનવું. અર્થાદ્ તે તે સૂત્રથી વિહિત કાર્ય ઘુટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય, તો થાય છે. - એમ સમજવું. ॥૬૮॥

અચ: ૧૪૬૯॥

ઘુટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો ; તેની પૂર્વેના - ઘુટ્ વર્ણ છે અન્તમાં જેનાં એવાં ન્ નો લોપ થયાવાલા અઙ્ ધાતુસમ્બન્ધી ઘુટ્ વર્ણની પહેલા ન્ નો આગમ થાય છે. પ્ર+અઙ્ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય . 'અઙ્ચોડનર્વાયામ્ ૪-૨-૪૬' થી ન્ નો લોપ કરીને પ્રાચ્ શબ્દ બને છે. તેની જેમ જ અતિપ્રાચ્ શબ્દ બને છે. તેને સિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ચ્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. 'પદસ્ય ૨-૧-૮૧' થી ચ્ નો લોપ. 'યુજઙ્ચ ૨-૧-૭૧' થી ન્ ને ઙ્ આદેશ થવાથી 'પ્રાઙ્' અને 'અતિપ્રાઙ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. પ્રાચ્+ઐ અને પ્રાચ્+જસ્ અથવા જસ (નપુંસકમાં) 'નપુંસકસ્ય શિ: ૧-૪-૫૫' થી જસ અથવા જસ ને શિ આદેશ. આ સૂત્રથી ચ્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. 'તવર્ગસ્ય ૧-૩-૬૦' થી ન્ ને જ્ આદેશ થવાથી 'પ્રાઙ્ચૌ' અને 'પ્રાઙ્ચિ કુલાનિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - ચાલવાવાલો. અતિશય ચાલવાવાલો. ચાલવાવાલા, બે (અથવા બેને). ચાલવાવાલા કુલો અથવા કુલોને. (અથવા પ્રાચ્ નો અર્થ પ્રાચીન સમજીને અર્થ જાણવો.) ॥૬૯॥

ઋ અને ઊ જેમાં ઈત્ છે એવા પ્રત્યયાન્ત ઘુટ્ વર્ણાન્ત નામની પરમાં જો ઘુટ્ પ્રત્યય હોય તો તેની પૂર્વેના ઘુટ્ વર્ણની પૂર્વે ન્ નો આગમ થાય છે. કૃ ધાતુને ‘શત્રાનશાં ૫-૨-૨૦’ થી શત્ (અત્) પ્રત્યય. ‘કૃગ્ તનાદેરુઃ ૩-૪-૮૩’ થી ઊ વિકરણ પ્રત્યય. ‘નામિનો ગુણો ૪-૩-૧’ થી ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. ‘અતઃ શિત્યુ ૪-૨-૮૯’ થી કર્ ના અ ને ઊ આદેશ. કુર+અ+અત્ આ અવસ્થામાં અ ની પૂર્વેના ઊ ને ‘ઐવણદિ ૧-૨-૨૧’ થી વ્ આદેશ થવાથી કુર્વત્ આ પ્રમાણે ઋ ઇત્ છે જેમાં એવા શત્ પ્રત્યયાન્ત ઘુટ્ વર્ણાન્ત નામ બને છે. વિદ્ ધાતુને ‘વા વેત્તેઃ ૫-૨-૨૨’ થી ક્વસુ (વસ) પ્રત્યય થવાથી ઊ ઇત્ છે જેમાં એવા ક્વસુ પ્રત્યયાન્ત - ઘુટ્ વર્ણાન્ત વિદ્વસ્ નામ બને છે. તેમ જ ગો શબ્દને ‘તદસ્યાસ્ત્ય ૭-૨-૧’ થી મતુ (મત્) પ્રત્યય થવાથી ઊદિત્ મતુ પ્રત્યયાન્ત - ઘુટ્ વર્ણાન્ત ગોમત્ નામ બને છે. કુર્વત્ વિદ્વસ્ અને ગોમત્ નામને સિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી નામના અન્ત્ય ઘુટ્ વર્ણની પૂર્વે ન્ નો આગમ. ‘સમહતોઃ ૧-૪-૮૬’ થી વિદ્વસ્ ના અ ને દીર્ઘ ‘આ’ આદેશ. ‘અમ્વાદે ૧-૪-૯૦’ થી ગોમત્ ના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ. ‘દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫’ થી સર્વત્ર સિ નો લોપ. ‘પદસ્ય ૨-૧-૮૯’ થી અનુક્રમે ત્ સ્ અને ત્ નો લોપ થવાથી ‘કુર્વન્’; ‘વિદ્વાન્’ અને ‘ગોમાન્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - કરતો. જાણકાર. ગાયવાણો. ઘુટીત્વેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘુટ્ પ્રત્યય જ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના - શ્રુદિભ્રત્યયાન્ત - ઘુટ્ વર્ણાન્ત નામના ઘુટ્ વર્ણની પૂર્વે ન્ નો આગમ થાય છે. તેથી ગોમત્+અ (આ) આ અવસ્થામાં ઘુટ્ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી ત્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ થતો નથી. જેથી ‘ગોમતા’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગાયવાણાથી || ૭૦ ||

સમાસ ન હોય તો, ધુટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે તેની પૂર્વેના; 'યુજૂંપી યોગે' (૧૪૭૬) આ ધુટ્વર્ણાન્ત યુજ્ ધાતુના ધુટ્ વર્ણની પૂર્વે ન્ નો આગમ થાય છે. યુજ્ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય. યુજ્ નામને સિ ઔ તેમજ નપુંસકમાં જસ્ અથવા શસ્ પ્રત્યય. 'નપુંસકસ્ય શિઃ ૧-૪-૫૫' થી જસ્ અને શસ્ ને શિ આદેશ. આ સૂત્રથી જ્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. યુનજ્+સિ આ અવસ્થામાં 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૦ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. 'પદસ્ય ૨-૧-૮૧' થી જ્ નો લોપ. 'યુજઞ્ ૨-૧-૭૧' થી ન્ ને ઙ્ આદેશ થવાથી 'યુઙ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. યુનજ્+ઔ અને યુનજ્+શિ (ઈ) આ અવસ્થામાં 'તવર્ગસ્ય ૦ ૧-૩-૬૦' થી ન્ ને જ્ આદેશ થવાથી 'યુજ્ઞૌ' અને 'યુજ્ઞિ' કુલાનિ આવો પ્રયોગ થાય છે. યુજ્ નામને 'નાન્નઃ પ્રાગ્ બહુર્વા ૭-૩-૧૨' થી આદિમાં બહુ પ્રત્યયથી નિષ્પન્ન બહુયુજ્ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી યુઙ્ ની જેમ 'બહુયુઙ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- જોડનાર. જોડનારા બે (અથવા બેને). જોડનારા કુલો અથવા કુલોને. લગભગ જોડનાર. અસમાસ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસ ન હોય તો જ ધુટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે તેની પૂર્વેના - 'યુજૂંપી યોગે' આ ધુટ્ વર્ણાન્ત યુજ્ ધાતુના ધુટ્ વર્ણની પૂર્વે ન્ નો આગમ થાય છે. તેથી અશ્વં યુનક્તિ આ અર્થમાં 'ઙ્સ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૧' થી નિત્યતત્પુરુષ સમાસમાં નિષ્પન્ન અશ્વયુજ્ નામને સિ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ સિ નો લોપ. 'વજઃ ક-ગમ્ ૨-૧-૮૬' થી જ્ ને ગ્ આદેશ. 'વિરામે વા' ૧-૩-૫૧ થી ગ્ ને ક્ આદેશ થવાથી અશ્વયુક્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સમાસ હોવાથી આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ થતો નથી. અર્થ - ઘોડાને જોડનાર. યુજ્ઞ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમાસ ન હોય તો; ધુટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે તેની પૂર્વેના 'યુજૂંપી યોગે' આ જ ધુટ્ વર્ણાન્ત યુજ્ ધાતુના ધુટ્

વર્ણની પૂર્વે ન્ નો આગમ થાય છે. તેથી યુજિન્ સમાધૌ (૧૨૫૪) આ યુજ્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન યુજ્ નામને અમ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'યુજમાપન્ના મુનયઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં રુઘાદિ ગણનો યુજ્ ધાતુ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ન્ નો આગમ થતો નથી. અર્થ - સમાધિમાં રહેલા મુનિઓ. ॥૭૭॥

અનડુહઃ સૌ ૧૪૧૭૨॥

સિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ધુટ્ વર્ણાન્ત અનડુહ શબ્દના ધુટ્ વર્ણની પૂર્વે ન્ નો આગમ થાય છે. અનડુહ અને પ્રિયાનડુહ નામને સિ પ્રત્યય. આ 'સૂત્રથી હ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. 'વાઃ શેષે ૧-૪-૮૨' થી અનડુહ ના ડ ને વા આદેશ. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. 'પદસ્ય ૨-૧-૮૯' થી હ નો લોપ થવાથી 'અનડ્વાન્' અને 'પ્રિયાનડ્વાન્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ગાડાનો બળદ. ગાડાનો બળદ પ્રિય છે જેને - તે. ॥૭૨॥

પુંસોઃ પુમન્સ ૧૪૧૭૩॥

ઘુટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના પુંસુ આ ઉદિત્ નામને અર્થાત્ પુમ્સ નામને 'પુમન્સ' આવો આદેશ થાય છે. પુમ્સ નામને સિ, ઐ અને જસ્ પ્રત્યય. (પુલ્લિંગમાં). તેમજ પ્રિયપુમ્સ નામને સિ પ્રત્યય તથા નપુંસકમાં જસ્ અથવા શસ્ પ્રત્યય. 'નપુંસકસ્ય શિઃ ૧-૪-૫૫' થી જસ્ શસ્ ને શિ આદેશ. આ સૂત્રથી પુમ્સ નામને પુમન્સ આદેશ. 'સમહતોઃ ૧-૪-૮૬' થી પુમન્સ ના ઞ ને દીર્ઘ આ આદેશ. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. 'પદસ્ય ૨-૧-૮૯' થી સિ ની પૂર્વેના સ્ નો લોપ. 'શિઙ્ઠેડનુસ્વારઃ ૧-૩-૪૦' થી ઐ વગેરે પ્રત્યયની પૂર્વેના પુમન્સ ના ન્ ને અનુસ્વાર થવાથી 'પુમાન્', 'પુમાંસૌ'; 'પુમાંસઃ' અને

‘પ્રિયપુમાન્’, ‘પ્રિયપુમાંસિ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પુરુષ. બે પુરુષો અથવા પુરુષોને. ઘણા પુરુષો. પ્રિય છે પુરુષ જેને તે. પ્રિયપુરુષવાલા કુલો અથવા કુલોને. ॥૭૩॥

ઓત ઔ: ૧૧૪૧૭૪॥

ઘુટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ઓકારાન્ત નામના ઓ ને જ ઔ આદેશ થાય છે. ગો અને ઘો નામને સિ અને ઔ પ્રત્યય. પ્રિયઘો નામને ઔ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઓ ને ઔ આદેશ. ‘સોરુ: ૨-૧-૭૨’ થી સ્ ને રુ આદેશ. ‘ર: પદાન્તે ૧-૩-૫૩’ થી ર્ ને વિસર્ગ. ઔ ની પૂર્વેના ઔ ને ‘ઓદૌતોડવાવ્ ૧-૨-૨૪’ થી આવ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ગૌ:, ગાવૌ, ઘૌ:, ઘાવૌ અને પ્રિયઘાવૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - ગાય. બે ગાય (અથવા ગાયોને). સ્વર્ગ. બે સ્વર્ગો (અથવા સ્વર્ગોને). પ્રિય છે સ્વર્ગ જેને તે બે (અથવા બેને). ઓત ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘુટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ઓકારાન્ત નામના અન્ત્ય ઓ ને જ ઔ આદેશ થાય છે. તેથી ચિત્રા ગૌ ર્યસ્ય આ વિગ્રહમાં બહુવ્રીહિ સમાસ. ‘ગોશ્વાન્તે રુસ્વો ૨-૪-૧૬’ થી ગો ના ઓ ને -હસ્વ ઉ આદેશ થવાથી ચિત્રગુ નામ બને છે. તેને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ‘ચિત્રગુ:’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઓ કારાન્ત નામના અન્ત્ય ઉ ને આ સૂત્રથી ઔ થતો નથી. અર્થ - ચિત્ર વર્ણવાલી ગાયવાલો. ॥૭૪॥

આ અમ્-શસોડતા ૧૧૪૧૭૫॥

અમ્ અને શસ્ આ સ્યાદિ પ્રત્યયના અ ની સાથે તેની પૂર્વેના ઓ કારાન્ત નામના ઓ ને ‘આ’ આદેશ થાય છે. ગો+અમ્; સુગો+અમ્; ગો+શસ્, ઘો+અમ્, અતિઘો+અમ્, ઘો+શસ્ અને સુઘો+શસ્ આ

અવસ્થામાં સર્વત્ર અમ્ અને શસ્ ના 'અ' ની સાથે ઓ ને 'આ' આદેશ. શંસ્ ના સ્ ને 'સોરુઃ ૨-૧-૭૨' થી રુ આદેશ. 'રઃ પદાન્તે ૦ ૧-૩-૫૩' થી ર્ ને વિસર્ગ થવાથી અનુક્રમે ગામ્, સુગામ્ ગાઃ, ઘામ્, અતિઘામ્, ઘાઃ અને સુઘાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - ગાયને. સારી ગાયને. ગાયોને. સ્વર્ગને. સ્વર્ગથી સારાને. સ્વર્ગોને. સારા સ્વર્ગોને. ॥૭૫॥

પથિન્-પથિન્રુષ્ઠઃ સૌ ૧૪૧૭૬॥

સિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વના નકારાન્ત પથિન્ પથિન્ અને ઋષુક્ષિન્ નામના અન્ત્ય ન્ ને 'આ' આદેશ થાય છે. પથિન્ પથિન્ અને ઋષુક્ષિન્ નામને સિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ન્ ને આ આદેશ. 'એઃ ૧-૪-૭૭' થી ઇ ને આ આદેશ. આ ને આ ની સાથે 'સમાનાનાં ૦ ૧-૨-૧' થી આ આદેશ. 'થોન્થ્ ૧-૪-૭૮' થી થ્ ને ચ્ આદેશ. સિં ના સ્ ને 'સોરુઃ ૨-૧-૭૨' થી રુ આદેશ. ર્ ને 'રઃ પદાન્તે ૦ ૧-૩-૫૩' થી વિસર્ગ થવાથી પન્થાઃ; હે પન્થાઃ!; મન્થાઃ; હે મન્થાઃ!; ઋષુક્ષાઃ; હે ઋષુક્ષાઃ!; આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - માર્ગ. હે માર્ગ! મન્થનકરનાર. હે મન્થનકરનાર! ઈન્દ્ર. હે ઈન્દ્ર. નાન્તનિર્દેશાદિહ ન સ્યાદ્... = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વના નકારાન્ત જ પથિન્ પથિન્ અને ઋષુક્ષિન્ નામના ન્ ને આ આદેશ થાય છે. તેથી પન્થાનમૈચ્છત્ આ અર્થમાં પથિન્ નામને ક્યન્ ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સૂ. નં. ૧-૪-૩૬ માં જણાવ્યા મુજબ સઘી ની જેમ નિષ્પન્ન પથી આ પ્રમાણે ધીર્ઘ ઈકારાન્ત પથી નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'પથીઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં નકારાન્ત નામ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઈ ને આ આદેશ થતો નથી. અર્થ - રસ્તાને ઈચ્છનારો. ॥૭૬॥

ઘુટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના નકારાન્ત પથિન્ મથિન્ અને ઋમ્ભુક્ષિન્ નામના ઇ ને 'આ' આદેશ થાય છે. પન્થાઃ, મન્થાઃ અને ઋમ્ભુક્ષાઃ સૂ. નં. ૧-૪-૭૬ માં જણાવ્યા મુજબ પ્રયોગો નિષ્પન્ન છે. પથિન્+ઔ, પથિન્+જસ્, પથિન્+અમ્ અને સુપથિન્+શિ (જસ્ શસ્ નો આદેશ.) આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી પથિન્ ના ઇ ને આ આદેશ. 'યોન્થ્ ૧-૪-૭૮' થી થ્ ને ચ્ આદેશ..... ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'પન્થાનૌ' પન્થાનઃ, પન્થાનમ્ અને સુપન્થાનિ કુલાનિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - માર્ગ. બે માર્ગો. ઘણા માર્ગો. માર્ગને. સારા માર્ગવાલા કુલો અથવા કુલોને. મન્થન કરનાર. ઈન્દ્ર. નાન્તનિર્દેશાદ્ ઇરભાવાચ્ચેહ ન સ્યાત્= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘુટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; નકારાન્ત જ પથિન્ મથિન્ અને ઋમ્ભુક્ષિન્ નામના ઇ ને જ આ આદેશ થાય છે. તેથી સૂ. નં. ૧-૪-૭૬ માં જણાવ્યા મુજબ ક્યન્ ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત પથી નામ નકારાન્ત નથી, તેમ જ ઇ નો પણ અહીં અભાવ હોવાથી, પથી+ઔ અને પથી+જસ્ આ અવસ્થામાં 'યોડનેકસ્વરસ્ય ૨-૧-૫૬' થી ઈ ને ય્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી પથ્યૌ અને પથ્યઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઈ ને, આ સૂત્રથી 'આ' આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ- માર્ગને ઈચ્છનારા બે. માર્ગને ઈચ્છનારા ઘણા. ॥૭૭॥

યોન્થ્ ૧૪૧૭૮॥

ઘુટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના નકારાન્ત પથિન્ અને મથિન્ નામના થ્ ને ચ્ આદેશ થાય છે. આ સૂત્રથી જે રીતે થ્ ને ચ્ આદેશ થાય છે. તે રીતે પૂર્વ સૂત્રમાં દૃષ્ટાન્તો આપેલા છે જ. ॥૭૮॥

इन् डी-स्वरे लुक् १।४।७९॥

नकारान्त पथिन् मथिन् અને ऋभुक्षिन् નામના ઇન્ નો; તેની પરમાં ડી અને અષ્ટ (ઘુટ્ઠિભિન્) સ્વરાદિ પ્રત્યય હોય તો લુક્ (લોપ) થાય છે. સુપથિન્ સુમથિન્ અને અનૃભુક્ષિન્ નામને 'સ્ત્રિયાં નૃતો ૨-૪-૧' થી ડી (ઈ) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઇન્ નો લોપ થવાથી સુપથી સુમથી અને અનૃભુક્ષી નામ બને છે. તેને સિ પ્રત્યય. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ થવાથી સુપથી સુમથી અને અનૃભુક્ષી આવો પ્રયોગ સ્ત્રીલિંગ પ્રથમા એકવચનમાં થાય છે. 'આવીજ રીતે નપુંસકલિંગ પ્રથમા દ્વિતીયા દ્વિવચનમાં પણ 'ઔરી: ૧-૪-૫૬' થી ઔ ને ઈ આદેશ થવાથી અને આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇન્ નો લોપ થવાથી સુપથી વગેરે જ પ્રયોગ બને છે. પથિન્ મથિન્ અને ઋભુક્ષિન્ નામને શસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઇન્ નો લોપ. 'સોરુ: ૨-૧-૭૨' થી સ્ ને ર આદેશ. 'ર: પદાન્તે ૧-૩-૫૩' થી ર્ ને વિસર્ગ થવાથી 'પથ:' 'મથ:' અને ઋભુક્ષ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - સારામાર્ગવાલી સ્ત્રી. સારામાર્ગવાલા બે કુલો અથવા કુલોને. માગોને. સારું મન્યન કરનારી સ્ત્રી. સારું મન્યન કરનારા બે કુલો અથવા બે કુલોને. મન્યન કરનારાઓને. ઈન્દ્રવિનાની સેના. ઈન્દ્રદેવતાની ઉપાસના કરનારા બે કુલો અથવા બે કુલોને. ઈન્દ્રોને. ॥૭૯॥

बोशनसो नश्चामन्ये सौ १।४।८०॥

સમ્બોધનમાં સિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વેના ઉશનસ્ નામના અન્ત્ય વર્ણને ન્ આદેશ તથા લુક્ વિકલ્પથી થાય છે. સમ્બોધનમાં ઉશનસ્ નામને સિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઉશનસ્ નામના સ્ ને ન્ આદેશ. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ થવાથી હે ઉશનન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રથી ઉશનસ્ ના સ્ નો લોપ

કરીએ તો ‘અદેતઃ સ્યમો લુક્ ૧-૪-૪૪’ થી સિ નો લોપ થવાથી હે
 ઉશન! આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપદમાં આ સૂત્રથી સ્ ને ન્
 અથવા લુક્ ન કરીએ ત્યારે ‘દીર્ઘડ્યાબ્ ૧-૪-૪૫’ થી સિ નો લોપ.
 ‘સોઠ્ઠઃ’ ૨-૧-૭૨ થી ઉશનસ્ ના સ્ ને ઠ આદેશ. ‘રઃ પદાન્તે ૧-
 ૩-૫૩’ થી ર્ ને વિસર્ગ થવાથી હે ઉશન! આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ- હે શુક! આમન્ય્ય ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા
 મુજબ સમ્બોધનમાં જ સિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વના ઉશનસ્
 નામના અન્ત્ય વર્ણને ન્ અને લુક્ વિકલ્પથી થાય છે. તેથી
 ઉશનસ્+સિ આ આમન્ય્યમિન્ન અવસ્થામાં સિ પ્રત્યયને ‘ઋદુશનસ્
 ૧-૪-૮૪’ થી ડા (આ) આદેશ. ‘કિત્યન્ત્ય ૨-૧-૧૧૪’ થી ઉશનસ્
 ના અન્ત્યસ્વરાદિ અસ્ નો લોપ થવાથી ‘ઉશના’ આવો પ્રયોગ થાય
 છે. અન્યથા અહીં પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્રણ પ્રયોગો થાત.
 અર્થ - શુકાર્ય. ॥૮૦॥

उतोऽनदुच्चतुरो वः १।४।८१॥

સમ્બોધનમાં સિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વના અનદુહ અને
 ચતુર્ નામના ઉ ને વ્ આદેશ થાય છે. અનદુહ પ્રિયચતુર્ અને અતિચતુર્
 નામને સમ્બોધનમાં સિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઉ ને વ્ આદેશ. ‘અનદુહઃ
 સૌ ૧-૪-૭૨’ થી અનદુહ ના હ ની પૂર્વ ન્ નો આગમ. ‘દીર્ઘડ્યાબ્
 ૧-૪-૪૫’ થી સિ નો લોપ. ‘પદસ્ય ૨-૧-૮૧’ થી હ નો લોપ. ચતુર્
 ના ર્ ને ‘રઃ પદાન્તે ૧-૩-૫૩’ થી વિસર્ગ થવાથી હે અનદ્વન્!; હે
 પ્રિયચત્વઃ!, અને હે અતિચત્વઃ! આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- હે
 ગાડાના બળદ! હે પ્રિયચારવાલા! હે ચારને જીતનાર! ॥૮૧॥

વા: શેષે ૧૧૪૮૨॥

સમ્બોધનમાંના સિ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય ઘટ્ પ્રત્યયોને ‘શેષઘટ્’ કહેવાય છે. શેષઘટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના અનડુહ્ અને ચતુર્ નામના ઉ ને વા આદેશ થાય છે. અનડુહ્+સિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઉ ને વા આદેશાદિ કાર્ય થવાથી સૂ. નં. ૧-૪-૭૨ માં જણાવ્યા મુજબ ‘અનડ્વાન્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અનડુહ્+ઔ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઉ ને વા આદેશ થવાથી અનડ્વાહૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. પ્રિયચતુર્+સિ અને પ્રિયચતુર્+ઔ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઉ ને વા આદેશ. ‘દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫’ થી સિ નો લોપ. ‘ર: પદાન્તે ૧-૩-૫૩’ થી પદાન્તસ્થ ર્ ને વિસર્ગ થવાથી પ્રિયચત્વા: અને પ્રિયચત્વારૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - ગાડાનો બળદ. ગાડાના બે બળદ (અથવા બળદને). પ્રિયચારવાલો. પ્રિયચારવાલા બે (અથવા બેને). શેષ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શેષ જ ઘટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના અનડુહ્ અને ચતુર્ નામના ઉ ને વા આદેશ થાય છે. તેથી સમ્બોધનમાં સિ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારે સૂ.નં. ૧-૪-૮૧ માં જણાવ્યા મુજબ અનડુહ્ અને ચતુર્ નામના ઉ ને વા આદેશાદિ કાર્ય થવાથી હે અનડ્વન્ ! અને હે પ્રિયચત્વ: ! આવો પ્રયોગ થાય છે. ॥૮૨॥

સચ્ચુરિતોડશાવૈત્ ૧૧૪૮૩॥

इकारान्त सखि शब्दना ‘इ’ ને તેની પરમાં શિ ને છોડીને અન્ય શેષ ઘટ્ પ્રત્યય હોય તો ‘ऐ’ આદેશ થાય છે. સખિ નામને ઔ (પ્ર.દ્વિ.દ્વિ.વ.) જસ્ અને અમ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી इ ને ‘ऐ’ આદેશ. ऐ ને ‘एदैतोडयाय् ૧-૨-૨૩’ થી આય્ આદેશ ... ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી ‘સખાયૌ’; ‘સખાય:’ અને ‘સખાયમ્’ આવો પ્રયોગ થાય છે.

અર્થ ક્રમશઃ - બે મિત્ર (અથવા મિત્રને). મિત્રો. મિત્રને. કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શિ ભિન્ન શેષઘટ્ટ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના સચિ નામના -હસ્વ ઇ ને જ એ આદેશ થાય છે. તેથી સ્ત્રીલિંગમાં નિષ્પન્ન સચી આ દીર્ઘ ઈકારાન્ત નામને ઔ પ્રત્યય. 'ઙ્વણદિઠ ૧-૨-૨૧' થી ઈ ને ય આદેશ થવાથી 'સચ્ચૌ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બે સખીઓ. યદપિ સચિ શબ્દના ઉપાદાનથી સચી શબ્દનું ગ્રહણ શક્ય ન હોવાથી તેના ઈ ને એ આદેશની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી ક્તઃ આ પ્રમાણેનો નિર્દેશ આવશ્યક નથી. પરન્તુ 'નામગ્રહણે લિઙ્ગવિશિષ્ટસ્યાપિ ગ્રહણમ્' અર્થાત્ "નામના ગ્રહણથી; સ્ત્રીલિંગાદિનામનું પણ ગ્રહણ થાય છે." આ પરિભાષાથી સચિ શબ્દના ઉપાદાનથી સ્ત્રીલિંગ પણ સચી શબ્દનું ગ્રહણ શક્ય છે. તેથી ઈ ને એ આદેશનો પ્રસંગ ન આવે એ માટે સૂત્રમાં 'ક્તઃ' આ પ્રમાણે નિર્દેશ આવશ્યક છે. અશાવિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સચિ નામના ઇ ને તેની પરમ શિ ભિન્ન જ શેષ ઘટ્ટ પ્રત્યય પરમાં હોય તો એ આદેશ થાય છે તેથી અતિસચિ+શિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી શિ પ્રત્યય પરમ હોવાથી ઇ ને એ આદેશ થતો નથી. તેથી 'સ્વરાચ્છૌ ૧-૪-૬૫' થી શિ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. 'નિ દીર્ઘઃ ૧-૪-૮૫' થી ઇ ને દીર્ઘ આદેશ થવાથી 'અતિસચીનિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - મિત્ર છોડવાવાલા કુલો. શેષ इत्येव - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શિ ભિન્ન શેષ જ ઘટ્ટ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે ઈકારાન્ત સચિ નામના ઇ ને એ આદેશ થાય છે. તેથી સમ્બોધનમાં સચિ+સિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઇ ને એ આદેશ ન થવાથી, સિ સાથે ઇ 'ह्रस्वस्य गुणः ૧-૪-૪૧' થી ગુણ એ આદેશ થવાથી હે સચે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હે મિત્ર!! ૮૩॥

ઋદુશનસ્-પુરુદંશોઽનેહસન્ધ સે ડાઃ ૧૧૪૧૮૪૥

ઋકારાન્ત નામ; ઉશનસ્; પુરુદંશસ્; અનેહસ્ અને સખિ નામથી પરમાં રહેલા શેષ સિ (સમ્બોધનના સિ થી ભિન્ન સિ) પ્રત્યયના સ્થાને ડા (આ) આદેશ થાય છે. પિતૃ, અતિપિતૃ, કર્તૃ, ઉશનસ્, પુરુદંશસ્, અનેહસ્ અને સખિ નામને સિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સિ ને ડા આદેશ. 'ડિત્યન્ત્યં ૨-૧-૧૧૪' થી અન્ત્યસ્વરાદિનો અર્થાદ્ અનુક્રમે ઋ,ઋ,ઋ, અસ્, અસ્ અને ઙ નો લોપ થવાથી, અનુક્રમે પિતા; અતિપિતા; કર્તા; ઉશના, પુરુદંશા, અનેહા અને સખા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- પિતા. પિતાને જીતનાર. કરનાર. શુક્રાચાર્ય. પુરુદંશસ્ નામની વ્યક્તિ વિશેષ. કાલ. મિત્ર. ૥૮૪૥

નિ દીર્ઘઃ ૧૧૪૧૮૫૥

શેષ ઘુટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ન્ ની પૂર્વેના સ્વરને દીર્ઘ થાય છે. સૂ.નં. ૧-૧-૨૯ માં જણાવ્યા મુજબ રાજા; રાજાનૌ; રાજાન; રાજાનમ્ અહીં રાજન્ ના અને દીર્ઘ 'આ' આદેશ; તેમજ સૂ. નં. ૧-૧-૨૮ માં જણાવ્યા મુજબ પદ્માનિ ની જેમ 'વનાનિ' અહીં વન નામના અન્ત્ય અને આ આદેશ આ સૂત્રથી થયો છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે. કર્તૃ નામને જસ્ અથવા શસ્ પ્રત્યય. 'નપુંસકસ્ય શિઃ ૧-૪-૫૫' થી જસ્ શસ્ ને શિ આદેશ. 'સ્વરાચ્છૌ ૧-૪-૬૫' થી શિ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. આ સૂત્રથી ઋ ને દીર્ઘ ઋ આદેશ. 'ષ્વર્ણાં ૨-૩-૬૩' થી ન્ ને ણ્ આદેશ થવાથી કર્તૃણિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઘણું કરવાવાલા કુલો અથવા કુલોને. શેષ લેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શેષ જ ઘુટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ન્ ની પૂર્વેના સ્વરને દીર્ઘ થાય છે. તેથી સમ્બોધનમાં રાજન્ નામને સિ પ્રત્યય. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૫૫' થી સિ નો લોપ થવાથી હે રાજન્! આવો પ્રયોગ થાય છે.

અહીં શેષ ઘુટ્ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી રાજન્ નાં અ ને આ સૂત્રથી દીર્ઘ થતો નથી. ॥૮૫॥

ન્સ મહતોઃ ૧૪૧૮૬॥

ન્સ અન્તવાલા નામ અને મહત્ નામના સ્વરને તેની પરમાં શેષ ઘુટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો દીર્ઘ થાય છે. શ્રેયસ્ નામને સિ અને ઐ પ્રત્યય; મહત્ નામને સિ અને ઐ પ્રત્યય. 'ઋદુદિતઃ ૧-૪-૭૦' થી સ અને ત્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. આ સૂત્રથી ઉપાન્ત્ય અ ને દીર્ઘ 'આ' આદેશ. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૦ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. 'પદસ્ય' ૨-૧-૮૧ થી પદાન્ત સ્ અને ત્ નો લોપ. શ્રેયાન્સ+ઐ આ અવસ્થામાં 'શિઙ્ઢેઽ નુસ્વારઃ ૧-૩-૪૦' થી ન્ ને અનુસ્વાર, તેમજ મહાન્ત્+ઐ આ અવસ્થામાં 'ન્નાં ઘુઙ્ઢર્ગે ૦ ૧-૩-૩૯' થી ન્ ને ન્ આદેશ થાય છે. તેથી શ્રેયાન્ શ્રેયાન્સૌ અને મહાન્ મહાન્તૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સારો. બે સારા. મોટો. બે મોટા. ॥૮૬॥

ઇન્-હન્ પૂષાડર્યમ્નાઃ શિસ્યોઃ ૧૪૧૮૭॥

ઇન્ અન્તવાલા નામ, હન્ પુષન્ અને અર્યમન્ નામના ન્ ન પૂર્વેના સ્વરને, તેની પરમાં શિ અને સિ પ્રત્યય હોય તો જ દીર્ઘ થાય છે. દણ્ડિન્ સ્રગ્વિન્, ભ્રૂણહન્ બહુપૂષન્ અને સ્વર્યમન્ નામનાં નપુંસકમાં જસ્ કે શસ્ પ્રત્યય. 'નપુંસકસ્ય શિઃ ૧-૪-૫૫' થી જા કે શસ્ ને શિ આદેશ. આ સૂત્રથી ન્ ની પૂર્વેનાં ઇ તથા અ ને દીર્ઘ 'ઈ' તથા 'આ' આદેશ. 'રષ્ટવર્ણાં ૨-૩-૬૩' થી સ્રગ્વિન્ બહુપૂષન્ અને સ્વર્યમન્ ના ન્ ને ણ્ આદેશ થવાથી દણ્ડીણિ સ્રગ્વીણિ, ભ્રૂણહાણિ બહુપૂષાણિ અને સ્વર્યમાણિ, આવો પ્રયોગ થાય છે. દણ્ડિન્ સ્રગ્વિન્ ભ્રૂણહન્ પૂષન્ અને અર્યમન્ નામને સિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ન્ ની પૂર્વેનાં ઇ અને અ ને દીર્ઘ 'ઈ' અને 'આ' આદેશ. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૦ ૧-૪-૪૫'

થી સિ નો લોપ. 'નામ્નો નો ૦ ૨-૧-૧૧' થી ન્ નો લોપ થવાથી દળ્ડી, સ્મવી, ભૂળહા, પૂષા અને અર્યમા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - દણ્ડધારી કુલો. માલાધારી કુલો. દણ્ડધારી. માલાધારી. બાલકને મારનારા કુલો. બાલકને મારનાર. ઘણા પૂષન્ નામના દેવ વાલા કુલો. પૂષન્ નામનો દેવ. સારા અર્યમન્ નામના દેવવાલા કુલો. અર્યમન્ નામનો દેવ. શિસ્યોરેવેતિ કિમ્? - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શિ અને સિ પ્રત્યય જ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ઇન્ અન્તવાલા નામ; હન્ પૂષન્ અને અર્યમન્ નામના ન્ ની પૂર્વેના સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી દળ્ડન્+ઔ, વૃત્રહન્+ઔ, પૂષન્+ઔ અને અર્યમન્+ઔ, આ અવસ્થામાં શિ અથવા સિ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી ન્ ની પૂર્વેના સ્વરને દીર્ઘ આદેશ ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ યથાપ્રાપ્ત ન્ ને ણ્ આદેશાદિ કાર્ય થયા બાદ દળ્ડિનૌ, વૃત્રહણૌ, પૂષણૌ અને અર્યમણૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - બે દંડધારી. બે ઈન્દ્ર. બે પૂષન્ નામના દેવ. બે અર્યમન્ નામના દેવ. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - આ સૂત્રના ઉદાહરણ દળ્ડીની વગેરે સ્થલે અને પ્રત્યુદાહરણ દળ્ડિનૌ વગેરે સ્થલે 'નિ દીર્ઘઃ ૧-૪-૮૫' થી ન્ ની પૂર્વેનો સ્વર દીર્ઘ થવાનો જ હતો. તેથી ઈષ્ટ પ્રયોગની સિદ્ધિ અને અનિષ્ટ પ્રયોગની પણ સિદ્ધિ આ સૂત્રના અભાવમાં થવાની હતી. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્ર, માત્ર શિ અને સિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો ઇન્ અન્તવાલા નામ, હન્ પૂષન્ અને અર્યમન્ નામના ન્ ની પૂર્વેના સ્વરને દીર્ઘ આદેશનું અને અન્ત્ય શેષ ઘુટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો દીર્ઘ આદેશ નહિ કરવાનું નિયમન કરે છે. અર્થાદ્ આ સૂત્ર ઇન્ અન્તવાલા નામ તેમજ હન્ પૂષન્ અને અર્યમન્ નામના ન્ ભિન્નત્વેન રૂપેણ સૂ.નં. ૧-૪-૮૫ ના અર્થમાં (ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદકાવચ્છિન્નમાં) સંકોચ કરે છે.... ઈત્યાદિ સૂ. નં. ૧-૪-૩ માં જણાવ્યા મુજબ સ્વયં સમજી લેવું - અથવા અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું. ॥ ૮૭ ॥

અપઃ ૧૧૪૮૮॥

શેષ ધુટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના અપ્ ના સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. અપ્+જસ્ અને સ્વપ્+ઝૌ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી જ ને દીર્ઘ 'આ' આદેશ. 'સોરુઃ ૨-૧-૭૨' થી સ્ ને રુ આદેશ. '૪ પદાન્તે ૧-૩-૫૩' થી રૂ ને વિસર્ગ થવાથી 'આપઃ' અને 'સ્વાપૌ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પાણી. સારા પાણીવાલા બે અથવા બેને ॥૮૮॥

નિ વા ૧૧૪૮૯॥

નૂ નો આગમ થયો હોય ત્યારે અપ્ ના સ્વરને; તેની પરમાં ધુટ્ પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી દીર્ઘ આદેશ થાય છે. સ્વપ્ અને બહવ્ નામને જસ્ અથવા શસ્ પ્રત્યય. 'નપુંસકસ્ય શિઃ ૧-૪-૫૫' થી જસ્ કે શસ્ ને શિ આદેશ. 'ધુટાં પ્રાક્ ૧-૪-૬૬' થી પ્ ની પૂર્વે નૂ નો આગમ. 'મ્નાં ધુટ્ ૧-૩-૩૯' થી નૂ ને પવર્ગીય અનુનાસિક મ્ આદેશ. આ સૂત્રથી જ ને દીર્ઘ 'આ' આદેશ થવાથી 'સ્વામ્પિ' અને 'બહ્વામ્પિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી જ ને દીર્ઘ 'આ' આદેશ ન થાય ત્યારે 'સ્વમ્પિ' અને 'બહ્વમ્પિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - સારા પાણીવાલા સરોવરો અથવા સરોવરોને. ઘણાપાણીવાલા સરોવરો અથવા સરોવરોને. ॥૮૯॥

અમ્બાદેરત્વસઃ સૌ ૧૧૪૯૦॥

મૂ આદિ ગણપાઠમાં ના શબ્દોથી ભિન્ન, અતુ (અત્) અને અસ્ અન્તવાલા નામના સ્વરને તેની પરમાં શેષ સિ પ્રત્યય હોય તો દીર્ઘ આદેશ થાય છે. ભવત્ (ભા+ઙાવત્) અને યવમત્ (યવ+ મત્) નામને સિ પ્રત્યય. 'ઋદુદિતઃ ૧-૪-૭૦' થી ત્ ની પૂર્વે નૂ નો આગમ. આ

સૂત્રથી ન્ ની પૂર્વેના અ ને દીર્ઘ 'આ' આદેશ. 'દીર્ઘઙ્યાબ્' ૧-૪-૪૫' થી સિં નો લોપ. 'પદસ્ય ૨-૧-૮૯' થી ત્ નો લોપ થવાથી 'ભવાન્' અને 'યવમાન્' આવો પ્રયોગ થાય છે. યવમાન્ અહીં મતુ ના મ્ ને 'માવર્ણ' ૨-૧-૯૪' થી પ્રાપ્ત વ્ આદેશનો 'નોર્મ્યાદિભ્યઃ ૨-૧-૯૯' થી નિષેધ થયો છે. અપ્સરસ્+સિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ર ના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ સિ નો લોપ. 'સોરુઃ ૨-૧-૭૨' થી પદાન્ત સ્ ને રુ આદેશ. 'રઃ પદાન્તે' ૧-૩-૫૩' થી ર્ ને વિસર્ગ થવાથી 'અપ્સરાઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે ગોમન્તં સ્થૂલશિરસં વેચ્છન્ આ અર્થમાં ગોમત્ અને સ્થૂલશિરસ્ નામને સૂ. નં. ૧-૪-૨૬ માં જણાવ્યા મુજબ ક્યન્ ક્વિપ્ પ્રત્યય અને તેનો લોપ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી ગોમત્ અને સ્થૂલશિરસ્ આવા નામ બને છે. તેને. સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'ગોમાન્' અને 'સ્થૂલશિરાઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - આપ. જવલાવાલો. વેશ્યા. ગાયવાલાને ઈચ્છનાર. સ્થૂલમસ્તકને ઈચ્છનાર. અહીં યાદ રાખવું કે - અહીં ભ્વાદિ નું વર્જન કર્યું છે ધાતુ માત્રનું નહિ. તેથી ગોમાન્ અને સ્થૂલશિરાઃ અહીં નામધાતુથી નિષ્પન્ન નામના સ્વરને આ સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ થયો છે. અન્યથા અભ્વાદેઃ ના સ્થાને અઘાતોઃ આવો પાઠ કર્યો હોત. અભ્વાદેરિતિ કિમ્? આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ભ્વાદિ ગણપાઠમાંના શબ્દથી ભિન્ન જ અતુ અને અસ્ અન્તવાલા નામ ના સ્વરને તેની પરમાં શેષ સિ પ્રત્યય હોય તો દીર્ઘ આદેશ થાય છે. પિણ્ડં ગ્રસતિ આ અર્થમાં પિણ્ડ+ગ્રસ્ ધાતુને ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય થવાથી નિષ્પન્ન પિણ્ડગ્રસ્ નામને સિ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ સિ નો લોપ. સ્ ને રુ અને ર્ ને વિસર્ગ થવાથી પિણ્ડગ્રઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ગ્રસ્ ધાતુ ભ્વાદિ હોવાથી તેના 'જ' ને આ સૂત્રથી દીર્ઘ આ આદેશ થતો નથી. અર્થ - પિણ્ડ ખાનાર. આથી સમજી શકાશે કે અસ્ અને અતુ અન્તવાલું નામ ગ્રસ્ ની જેમ ભ્વાદિ ધાતુ સ્વરૂપ હોય તો આ સૂત્રથી દીર્ઘ થતો નથી - એ તાત્પર્ય છે. ॥૧૦॥

ક્રુશસ્તુનસ્તૃષ્ પુંસિ ૧૪૧૧૧૧

શેષ ઘુટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો, તેની પૂર્વેના ક્રુશ ધાતુના તુન્ પ્રત્યયને પુલ્લિંગમાં તૃષ્ આદેશ થાય છે. અર્થાદ્ ક્રોષ્ટુ ને ક્રોષ્ટ આદેશ થાય છે. અહીં ક્રોષ્ટુ નામને ક્રોષ્ટ આદેશનું વિધાન ન કરતાં તુન્ ને ઉપર જણાવ્યા મુજબ તૃષ્ આદેશનું જે વિધાન કર્યું છે તે, તૃષ્ ના ઋ ને 'તૃ સ્વસૃં ૧-૪-૩૮' થી આર્ આદેશ થઈ શકે - એ માટે છે. અન્યથા 'ક્રોષ્ટ' ના વિધાનથી એ શક્ય બનત નહિ. ક્રોષ્ટુ (ક્રુશ ધાતુ ને તુન્ પ્રત્યય. તેમ જ ઉપાન્ત્ય ઉ નો ગુણ ઓ.... ઈત્યાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન) નામને સિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક્રોષ્ટુ ના તુન્ ને તૃષ્ (તૃ) આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી સૂ.નં. ૧-૪-૮૪ માં જણાવ્યા મુજબ પિતા ની જેમ 'ક્રોષ્ટા' આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ ક્રોષ્ટુ+ઐ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી તુન્ ને તૃષ્ આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'ક્રોષ્ટારૌ' આવો પ્રયોગ સૂ.નં. ૧-૪-૩૮ માં જણાવ્યા મુજબ કર્તારૌ ની જેમ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- એક શિયાળ. બે શિયાળ. પુંસીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પુલ્લિંગમાં જ શેષ ઘુટ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ક્રુશ ધાતુના તુન્ ને તૃષ્ આદેશ થાય છે. તેથી નપુંસકમાં ક્રુશક્રોષ્ટુ નામને જસ્ અથવા શસ્ પ્રત્યય. 'નપુંસકસ્ય શિઃ ૧-૪-૫૫' થી જસ્ અથવા શસ્ ને 'શિ' આદેશ. 'સ્વરાચ્છૌં ૧-૪-૬૫' થી શિ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. 'નિ દીર્ઘઃ ૧-૪-૮૫' થી ન્ ની પૂર્વે ના ઉ ને દીર્ઘ ઋ આદેશ થવાથી 'ક્રુશક્રોષ્ટૂનિ' વનાનિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં નપુંસકમાં ક્રોષ્ટુ ને ક્રોષ્ટ આદેશ આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થ - દુર્બલ શિયાળવાલા વનો. ॥૧૧॥

ટાટો સ્વરે વા ૧૪૧૨૥

ટા વગેરે સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં લોય તો તેની પૂર્વેના ક્રોષ્ટુ ને પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ ક્રોષ્ટ આદેશ પુલ્લિંગમાં વિકલ્પથી થાય છે. ક્રોષ્ટુ+ટા અને ક્રોષ્ટુ +ઓસ્ આ અવસ્થામાં ક્રોષ્ટુ ને આ સૂત્રથી ક્રોષ્ટ આદેશ. 'ઇવણદિં ૧-૨-૨૧' થી ઋ ને ર આદેશ. ઓસ્ ના સ્ ને 'સોરુ: ૨-૧-૭૨' થી રુ આદેશ. 'ર: પદાન્તેં ૧-૩-૫૩' થી ર ને વિસર્ગ થવાથી ક્રોષ્ટ્રા અને ક્રોષ્ટ્રો: આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ક્રોષ્ટુ ના તુન્ ને તૃચ્ આદેશ ન થાય ત્યારે 'ટ: પુંસિ ના ૧-૪-૨૪' થી ટા ને ના આદેશ થવાથી 'ક્રોષ્ટુના' આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ 'ઇવણદિં ૧-૨-૨૧' થી ક્રોષ્ટુ +ઓસ્ આ અવસ્થામાં ડ ને વ્ આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'ક્રોષ્ટ્વો:' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ: - શિયાળવડે. બે શિયાળનું અથવા બે શિયાળમાં ॥૧૨॥

સ્ત્રિયામ્ ૧૪૧૨૩

કોઈ પણ નિમિત્તની અપેક્ષા વિના, સ્ત્રીલિંગમાં ક્રોષ્ટુ નામને પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ ક્રોષ્ટ આદેશ થાય છે. આ સૂત્રથી સ્ત્રીલિંગમાં ક્રોષ્ટુ નામને ક્રોષ્ટ આદેશ. 'સ્ત્રિયાં નૃતોં ૨-૪-૧' થી ક્રોષ્ટ નામને ડી (ઈ) પ્રત્યય. 'ઇવણદિં ૧-૨-૨૧' થી ઋ ને ર આદેશ થવાથી ક્રોષ્ટ્રી નામ બને છે. તેને સિ ઔ અને ધ્યામ્ પ્રત્યય. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ં ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. 'ઇવણદિં ૧-૨-૨૧' થી ઔ ની પૂર્વેના ઈ ને ય્ આદેશ થવાથી 'ક્રોષ્ટ્રી' 'ક્રોષ્ટ્રયૌ' અને 'ક્રોષ્ટ્રીધ્યામ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશ:- શિયાળણી. બે શિયાળણી અથવા બે શિયાળણીને. બે શિયાળણી વડે અથવા માટે અથવા માંથી. પચ્ચભિ: ક્રોષ્ટ્રીભિ: ક્રીતૈ: આ વિગ્રહમાં દ્વિગુસમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પચ્ચક્રોષ્ટ્રી નામને 'મૂલ્યૈ: ક્રીતૈ ૬-૪-૧૫૦' થી ઇક્ષ્ પ્રત્યય.

‘અનામ્ય૦ ૬-૪-૧૪૧’ થી ઇકળ નો લોપ. ‘ઙ્યાદેર્ગૌણસ્યા૦ ૨-૪-૧૫’ થી કી (કી) ની નિવૃત્તિ. તેથી પચ્ચક્રોષ્ટ શબ્દ રહે છે. તેને મિસ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ‘પચ્ચક્રોષ્ટમી રથૈઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં મિસ્ ના સ્ ને ‘સોરુઃ ૨-૧-૭૨’ થી રુ આદેશ. અને ‘સે લુગ્ ૧-૩-૪૧’ થી રુ ના રૂ નો લોપ તથા મિસ્ ના ‘ઙ’ ને દીર્ઘ ઇ આદેશ થયો છે. આ સૂત્રથી માત્ર સ્ત્રીલિંગમાં જ કોઈ પણ જાતના નિમિત્તની અપેક્ષા વિના જ ક્રોષ્ટુ ને ક્રોષ્ટ આદેશ થતો હોવાથી પચ્ચક્રોષ્ટમી રથૈઃ અહીં ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્ત્રીલિંગમાં વિહિત કી ની નિવૃત્તિ પછી પણ ક્રોષ્ટ માં તુ આદેશની નિવૃત્તિ થતી નથી. અન્યથા સ્ત્રીલિંગમાં વિહિત કી પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વના ક્રોષ્ટુ ને ક્રોષ્ટ આદેશનું વિધાન કર્યું હોત તો ‘નિમિત્તાપાયે નૈમિત્તિકસ્યાપયપાયઃ’ અર્થાદ્ “નિમિત્તની નિવૃત્તિથી નૈમિત્તિકની પણ નિવૃત્તિ થાય છે” આ પરિભાષાથી કી ની નિવૃત્તિમાં કી નિમિત્તક ક્રોષ્ટ આદેશ પણ નિવૃત્ત થાત ઇત્યાદિ સારી રીતે સમજી લેવું. અર્થ – પાંચ શિયાળણીઓથી ખરીદાએલા રથોથી ॥૧૩॥

॥ इति श्रीसिद्धहेमचन्द्रशब्दानुशासनलघुवृत्तिविवरणे प्रथमेऽध्याये
चतुर्थः पादः॥

સોત્કળ્ઠમઙ્ગલગતૈઃ : આ શ્લોકના નીચે જણાવ્યા મુજબ બે વિભાગ કરીને અર્થ કરવો. સોત્કળ્ઠમઙ્ગલગતૈઃ કચકર્ષણૈર્વત્રાબ્જચુમ્બનનલક્ષતકર્મભિશ્ચ શ્રીમૂલરાજહતભૂપતિભિઃ સ્વે સુરસ્ત્રિયો વિલેસુઃ। ઉત્કણ્ઠાપૂર્વક આનન્દપ્રદ અર્થાદ્ વિલાસપ્રદ વસ્તુની પ્રાપ્તિથી સમ્ભોગ માટે વાળ ખેંચવાંથી મૈથુનમાં ઉલ્લાસ વધારવા મુખકમલનું ચુમ્બન અને નખથી વિદારણ સ્વરૂપ ક્રિયાઓથી શ્રી મૂલરાજ નામના રાજાથી હણાએલા રાજાઓ વડે (તેઓ સ્વર્ગમાં ગયા ત્યારે) સ્વર્ગમાં દેવાઙ્ગનાઓ વિલાસ કરતી હતી.

સોત્કળ્ઠમઙ્ગલગતૈઃ કચકર્ષણૈર્વક્રાઙ્ગચુમ્બનનલક્ષતકર્મભિશ્ચ
 શ્રીમૂલરાજહતભૂપંતિભિઃ સઙ્ખ્યે શિવા વિલેસુઃ। ઉત્સુકતા પૂર્વક મનગમતી
 ચીજ પ્રાપ્ત થવાથી, ખાવા માટે વાળ ખેંચવાંથી આસ્વાદન માટે
 મુખકમલ ચાટવું અને માંસ માટે નખથી ફાડવા સ્વરૂપ ક્રિયાઓ વડે,
 શ્રીમૂલરાજનામના રાજાથી હણાએલા રાજાઓ વડે (તેઓના
 મડદાઓ વડે) યુદ્ધભૂમિમાં શિયાળણીઓ વિલાસ કરતી હતી.

॥ઇતિ શ્રીસિદ્ધહેમવન્દ્રશબ્દાનુશાસનલઘુવૃત્તિવિવરણે પ્રથમોઽધ્યાયઃ॥

अथ प्रारभ्यते द्वितीयेऽध्याये प्रथमः पादः।

त्रि-चतुरस्तिस्-चतसृ स्यादौ २।१।१॥

‘स्त्रियाम् १-४-९३’ थी स्त्रियाम् नी अनुवृत्ति आ सूत्रमां छे. स्त्रीलिंगमां; स्यादि प्रत्यय परमां छोय तो; तेनी पूर्वना त्रि ने ‘तिसृ’ अने चतुर ने चतसृ आदेश थाय छे. त्रि अने चतुर नामने स्त्रीलिंगमां जस् अथवा शस् प्रत्यय. आ सूत्रथी त्रि ने तिसृ अने चतुर ने चतसृ आदेश. ‘ऋतो रः० २-१-२’ थी ऋ ने र आदेश. ‘सोरुः २-१-७२’ थी पदान्त स् ने रु आदेश. ‘रः पदान्ते० १-३-५३’ थी र ने विसर्ग थवाथी तिस्रः अने चतस्रः आवो प्रयोग थाय छे. त्रि अने चतुर नामने स्त्रीलिंगमां सु प्रत्यय. आ सूत्रथी त्रि अने चतुर नामने तिसृ अने चतसृ आदेश. ‘नाम्यन्तस्था० २-३-१५’ थी ‘सु ना सु ने ष आदेश थवाथी तिसृषु अने चतसृषु आवो प्रयोग थाय छे. प्रियत्रि अने प्रियचतुर नामने सि प्रत्यय. आ सूत्रथी त्रि ने तिसृ आदेश. तेमज चतुर ने चतसृ आदेश एत्यादि कार्य थवाथी सू. नं. १-४-८४ मां जशाव्या मुजअ ‘पिता’ नी जेम ‘प्रियतिसा’ अने ‘प्रियचतसा’ ना आवो प्रयोग थाय छे. प्रियत्रि नामने नपुंसकमां सि प्रत्यय. ‘नामिनो लुग्वा १-४-६१’ थी सि नो लुक् थया पछी ‘प्रत्ययलोपेऽपि प्रत्ययलक्षणं कार्यं विज्ञायते’ आ परिभाषाथी सि प्रत्यय परमां छे. ओम मानीने त्रि ने आ सूत्रथी तिसृ आदेश थवाथी प्रियतिसृ कुलम् आवो प्रयोग थाय छे. ‘नामिनो० १-४-६१’ ना विकल्प पक्षमां सि नो लुक् न थाय त्यारे ‘अनतो लुप् १-४-५९’ थी सि नो लुप् थवाथी ‘प्रियत्रि’ आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ कमशः-त्रश स्त्रीओ अथवा स्त्रीओने. यार स्त्रीओ अथवा स्त्रीओने. त्रशस्त्रीओमां. यारस्त्रीओमां. त्रशस्त्रीओवालो पुरुष. यार

સ્ત્રીઓવાલો પુરુષ. ચારસ્ત્રીઓ વાલું કુલ. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે ત્રિ અને ચતુર નામ સ્ત્રીલિંગમાં પ્રયુક્ત હોવું જોઈએ. વિભક્તિનો પ્રત્યય તત્સમ્બન્ધી જ હોવો જોઈએ એવો નિયમ નથી. સ્વાદાવિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્યાદિ પ્રત્યય જ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના સ્ત્રીલિંગ ત્રિ અને ચતુર નામને અનુક્રમે તિસ્ અને ચતસ્ આદેશ થાય છે. તેથી પ્રિયાસ્તિસ્મો યસ્ય અને પ્રિયાશ્વતસ્મો યસ્ય આ વિગ્રહમાં બહુવીહિ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પ્રિયત્રિ અને પ્રિયચતુર નામને ‘શેષાદ્ વા ૭-૩-૧૭૫’ થી સમાસાન્ત કચ્ (ક) પ્રત્યય. આ પ્રત્યય સ્યાદિ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ત્રિ અને ચતુર ને તિસ્ અને ચતસ્ આદેશ ન થવાથી ‘નિર્દુર્બહિરાં ૨-૩-૯’ થી ચતુર ના ર્ ને ષ્ આદેશથી નિષ્પન્ન પ્રિયત્રિક અને પ્રિયચતુષ્ક નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ‘પ્રિયત્રિકઃ’ અને ‘પ્રિયચતુષ્કઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ત્રણ સ્ત્રીઓ વાલો. ચાર સ્ત્રીઓવાલો. ॥૧૧॥

ઋતો રઃ સ્વરેડનિ ૨૧૧૨૧॥

સ્વાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના તિસ્ અને ચતસ્ નામના ઋ ને; ન્ નો વિષય ન હોય તો ર્ આદેશ થાય છે. ત્રિ અને ચતુર નામને સ્ત્રીલિંગમાં જસ્ અથવા શસ્ પ્રત્યય. ‘ત્રિ ચતુરં ૨-૧-૧’ થી ત્રિ અને ચતુર નામને અનુક્રમે તિસ્ અને ચતસ્ આદેશ. આ સૂત્રથી ઋ ને. ર્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી તિમ્નઃ અને ચતમ્નઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ પૂર્વ સૂત્રમાં જણાવ્યો છે. પ્રિયત્રિ અને પ્રિયચતુર નામને ઔ પ્રત્યય. ત્રિ અને ચતુર નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ તિસ્ અને ચતસ્ આદેશ. આ સૂત્રથી ઋ ને ર્ આદેશ થવાથી ‘પ્રિયતિમ્નૌ’ અને ‘પ્રિયચતમ્નૌ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ત્રણ સ્ત્રીઓવાલા બે પુરુષો. ચાર સ્ત્રીઓવાલા બે પુરુષો. સ્વર ઇતિ

કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વરાદિ જ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના તિસૃ અને ચતસૃ નામના ઋ ને; ન્ નો વિષય ન હોય તો ર્ આદેશ થાય છે. તેથી ત્રિ અને ચતુર નામને સ્ત્રીલિંગમાં મિસૃ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્રિ ને તિસૃ અને ચતુર ને ચતસૃ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી તિસૃમિઃ અને ચતસૃમિઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઋ ને ર્ આદેશ થતો નથી. અર્થ ક્રમશઃ - ત્રણસ્ત્રીઓથી. ચાર સ્ત્રીઓથી. અનીતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના તિસૃ અને ચતસૃ નામના ઋ ને ર્ આદેશ થાય છે. પરન્તુ ન્ ના વિષયમાં થતો નથી. તેથી સ્ત્રીલિંગમાં ત્રિ અને ચતુર નામને આમ્ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્રિ અને ચતુર નામને તિસૃ અને ચતસૃ આદેશ. ‘હસ્વાપશ્વ ૧-૪-૩૨’ થી આમ્ ને નામ્ આદેશ. તેના ન્ ને ‘રષ્ટવર્ણાં ૨-૩-૬૩’ થી ણ્ આદેશ. ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી તિસૃણામ્ અને ચતસૃણામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં આમ્ ને નામ્ આદેશનો અર્થાદ્ ન્ નો વિષય હોવાથી આ સૂત્રથી ઋ ને ર્ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ - ત્રણસ્ત્રીઓનું. ચાર સ્ત્રીઓનું. ॥૨૧॥

જરાયા જરસ્ વા ૨૧૧૩૧

સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના જરા નામને જરસ્ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. જરા નામને ઔ પ્રત્યય. તેમજ જસ્ પ્રત્યય. અતિજર નામને ઔ પ્રત્યય. તેમજ નપુંસકમાં સિ પ્રત્યય. ‘અતઃસ્યમોડમ્ ૧-૪-૫૭’ થી સિ ને અમ્ આદેશ. સર્વત્ર આ સૂત્રથી જરા અને જર ને જરસ્ આદેશ. જસ્ ના સ્ ને ‘સૌરુઃ ૨-૧-૭૨’ થી રુ આદેશ. ‘રઃ પદાન્તે ૧-૩-૫૩’ થી ર્ ને વિસર્ગ થવાથી જરસૌ; જરસઃ; અતિજરસૌ અને અતિજરસમ્ કુલમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે.

વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જરસ્ આદેશ ન થાય ત્યારે સૂ. નં. ૧-૪-૨૦ માં જણાવ્યા મુજબ માલે ની જેમ 'જરે' આવો પ્રયોગ થાય છે. જસ્ ના અ ની સાથે જરા ના આ ને 'સમાનાં ૧-૨-૧' થી આ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'જરા:' આવો પ્રયોગ થાય છે. 'ऐदौत् १-२-१२' થી 'अ' ને 'औ' આદેશ થવાથી 'अतिजरौ' આવો પ્રયોગ થાય છે. 'समानादमोऽतः १-४-४६' થી અમ્ ના અ નો લોપ થવાથી 'अतिजरम्' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- બે વૃદ્ધાવસ્થા. ઘણી વૃદ્ધાવસ્થા. વૃદ્ધાવસ્થાને જીતનારા બે પુરુષો. વૃદ્ધાવસ્થાને જીતનારું કુલ. જરામતિક્રાન્તૌ અતિક્રાન્તં વા આ અર્થમાં નિષ્પન્ન અતિજરા નામના અન્ત્ય આ ને 'गोश्चान्ते २-१-९६' થી અથવા 'क्लीबे २-४-९७' થી -હસ્વ અ આદેશ થવાથી અતિજર નામ બને છે. અહીં યદ્યપિ જરા નામ ન હોવાથી આ સૂત્રથી જરસ્ આદેશ થવો ન જોઈએ; પરંતુ 'एकदेशविकृतमनन्यवत्' અર્થાદ્ 'મૂલરૂપની અપેક્ષાએ એકાદ દેશમાં વિકૃત (ફેરફાર વાલું) રૂપ થયું હોય તો તેને મૂલરૂપની જેમ મનાય છે.' આ પરિભાષાથી જર ને જરા ની જેમ જ મનાય છે. તેથી આ સૂત્રથી જર ને પણ જરસ્ આદેશ ઉપર જણાવ્યા મુજબ થાય છે.॥૩॥

अपोऽद् भे २।१।४॥

'भ'. જેના આદિમાં છે - એવો સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વના અપ્ નામને 'अद्' આદેશ થાય છે. અપ્+ભિસ્ અને સ્વપ્ (સુ+અપ્)+મ્યામ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી અપ્ ને અદ્ આદેશ. સોઠુ: ૨-૧-૭૨' થી સ્ ન રુ આદેશ. 'रः पदान्ते १-३-५३' થી (ને વિસર્ગ થવાથી 'अद्भिः' અને 'स्वद्भ्याम्' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પાણીથી. સારાપાણીવાલા બેથી. भ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ માદિ જ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો

જ તેની પૂર્વેના અપ્ નામને 'અદ્' આદેશ થાય છે. તેથી અપ્+સુ આ અવસ્થામાં ભાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી અપ્ નામને અદ્ આદેશ થતો નથી. જેથી 'અપ્સુ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પાણીમાં ॥૪॥

આ રાયો વ્યજ્જને ૨૧૧૫૥

વ્યજ્જનાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના રૈ નામના અન્ત્ય વર્ણને આ આદેશ થાય છે. રૈ+સિ અને રૈ+સુ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી રૈ નામના અન્ત્ય એ ને આ આદેશ. સિ ના સ્ ને 'સોઃ' ૨-૧-૭૨' થી રુ આદેશ. 'રઃ પદાન્તે' ૧-૩-૫૩' થી રુ ના ર ને વિસર્ગ થવાથી 'રાઃ' અને 'રાસુ' આવો પ્રયોગ થાય છે. રાયમતિક્રાન્તાભ્યામ્ આ અર્થમાં નિષ્પન્ન અતિરૈ ના એ ને 'ક્લીબે' ૨-૪-૧૭' થી -હસ્વ ઇ આદેશથી નિષ્પન્ન અતિરિ નામને ધ્યામ્ પ્રત્યય આ સૂત્રથી અન્ત્ય ઇ ને 'આ' આદેશ થવાથી અતિરાભ્યામ્ કુલાભ્યામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - ધન. ધનોમાં. ધનને છોડવાવાલા બે કુલોથી. વ્યજ્જન ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વ્યજ્જનાદિ જ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના રૈ નામના અન્ત્ય વર્ણને આ આદેશ થાય છે. તેથી રૈ+જસ આ અવસ્થામાં સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી રૈ ના એ ને આ આદેશ ન થવાથી 'ઐતો' ૧-૨-૨૩' થી એ ને આય્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'રાયઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઘણું ધન ॥૫॥

યુષ્મદસ્મદોઃ ૨૧૧૬૥

વ્યજ્જનાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામના અન્ત્ય વર્ણને 'આ' આદેશ થાય છે. યુષ્મદ્+અમ્ અને

અસ્મદ્+અમ્ આ અવસ્થામાં 'અમૌ મઃ ૨-૧-૧૬' થી અમ્ ને મ્ આદેશ. 'ત્વમૌ પ્રત્યયોઽં ૨-૧-૧૧' થી યુષ્મ્ ને ત્વ આદેશ. અને અસ્મ્ ને મ આદેશ. ત્વ+અદ્+અમ્ અને મ+અદ્+અમ્ આ અવસ્થામાં 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી ત્વ અને મ ના અ નો લોપ. આ સૂત્રથી દ્ ને આ આદેશ. આ ની સાથે તેની પૂર્વેના અ ને 'સમાનાનાં ૧-૨-૧' થી દીર્ઘ આ આદેશ થવાથી 'ત્વામ્' અને 'મામ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. ત્વામતિક્રાન્તમ્ અતિક્રાન્તૌ વા અને મામતિક્રાન્તમ્ અતિક્રાન્તૌ વા આ અર્થમાં અતિયુષ્મદ્ અને અત્યસ્મદ્ નામને અમ્ અને ઔ પ્રત્યય. અમ્ અને ઔ ને 'અમૌ મઃ ૨-૧-૧૬' થી મ્ આદેશાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ જ થવાથી 'અતિત્વામ્' અને 'અતિમામ્' આવો પ્રયોગ; બંન્ને અવસ્થામાં થાય છે. યુષ્મદ્+સુ અને અસ્મદ્+સુ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી દ્ ને આ આદેશ; તથા આ ની સાથે તેની પૂર્વેના અ ને ઉપર જણાવ્યા મુજબ દીર્ઘ આ આદેશ થવાથી 'યુષ્માસુ' અને 'અસ્માસુ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તને. મને. તને જીતવાવાલાને અથવા તને જીતવાલા બેને. મને જીતવાવાલાને અથવા મને જીતવાવાલા બેને. તમારામાં. અમારામાં. ॥૬॥

ટાઢ્યોસિ યઃ ૨।૧।૭॥

ટા, ડિ અને ઓસ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામના અન્ત્ય વર્ણને ય્ આદેશ થાય છે. યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામને ટા (આ) અને ડિ (ઈ) પ્રત્યય. 'ત્વમૌ પ્રત્યયોઽં ૨-૧-૧૧' થી યુષ્મ્ અને અસ્મ્ ને ત્વ અને મ આદેશ. 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી ત્વ અને મ ના અ નો લોપ. આ સૂત્રથી દ્ ને ય્ આદેશ થવાથી 'ત્વયા' અને 'ત્વયિ', 'મયા' અને 'મયિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. યુવામતિક્રાન્તેન અને આવામતિક્રાન્તેન આ અર્થમાં અતિયુષ્મદ્ અને

અત્યસ્મદ્ નામને ટા પ્રત્યય. તેમજ યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામને ઓસ્ પ્રત્યય. 'મન્તસ્ય યુવાં ૨-૧-૧૦' થી યુષ્ ને યુવ અને અસ્ ને આવ આદેશ. 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી યુવ અને આવ ના અ નો લોપ. આ સૂત્રથી દ્ ને ય્ આદેશ. ઓસ્ ના સ્ ને 'સોરુઃ ૨-૧-૭૨' થી રુ આદેશ. રુ ના ર્ ને 'રઃ પદાન્તે ૧-૩-૫૩' થી વિસર્ગ થવાથી 'અતિયુવયા', 'અત્યાવયા', 'યુવયોઃ' અને 'આવયોઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તારાવડે. મારાવડે. તમને બેને જીતવાવાલાવડે. અમને બેને જીતવાવાલા વડે. તમારા બેનું અથવા બેમાં. અમારા બેનું અથવા અમારા બેમાં. ટાડ્યોસીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ટા કિ અને ઓસ્ પ્રત્યય જ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામના અન્ત્ય વર્ણને ય્ આદેશ થાય છે. તેથી યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામને ક્ષિ પ્રત્યય. અહીં 'ક્ષેષ્ચાદ્ ૨-૧-૧૧' થી ક્ષિ ને ક્ષ્ આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ યુષ્મ્ અને અસ્મ્ ને ત્વ અને મ આદેશ. ત્વ અને મ ના અ નો લોપ. 'શેષે લુક્ ૨-૧-૮' થી દ્ નો લોપ થવાથી 'ત્વદ્' અને 'મદ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ટા કિ અને ઓસ્ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી દ્ ને ય્ આદેશ આ સૂત્રથી થતો નથી. ત્વદ્ અને મદ્ ના દ્ ને 'વિરામે વા ૧-૩-૫૧' થી ત્ થવાથી 'ત્વત્' અને 'મત્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તારાથી. મારાથી. ॥૭॥

શેષે લુક્ ૨/૧/૮॥

જે સ્યાદિ પ્રત્યયની પૂર્વેના યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામના અન્ત્ય વર્ણને પૂર્વ સૂત્રથી આ અથવા ય્ આદેશનું વિધાન કર્યું છે. - તેનાથી ભિન્ન સ્યાદિ પ્રત્યયને શેષસ્યાદિ પ્રત્યય કહેવાય છે. શેષસ્યાદિ પ્રત્યય; અર્થાત્ ટા કિ ઓસ્ અને વ્યઞ્જનાદિ સ્યાદિ પ્રત્યયથી ભિન્ન સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્

નામના અન્ત્ય વર્ણનો લોપ થાય છે. યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામને ચતુર્થી બહુવચનનો ધ્યસ્ પ્રત્યય. 'અધ્યમ્ ધ્યસઃ ૨-૧-૧૮' થી ધ્યસ્ ને અધ્યમ્ આદેશ. આ સૂત્રથી દ્ નો લોપ. 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી યુષ્મ ના અ નો લોપ થવાથી 'યુષ્મધ્યમ્' અને 'અસ્મધ્યમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. ત્વામતિક્રાન્તાત્ અને મામતિક્રાન્તાત્ આ અર્થમાં અતિયુષ્મદ્ અને અત્યસ્મદ્ નામને ઙસિ (અસ) પ્રત્યય. અથવા ત્વામતિક્રાન્તેભ્યઃ અને મામતિક્રાન્તેભ્યઃ આ અર્થમાં અતિયુષ્મદ્ અને અત્યસ્મદ્ નામને પઞ્ચમીનો ધ્યસ્ પ્રત્યય. 'હસેશ્વાદ્ ૨-૧-૧૧' થી ઙસિ અને ધ્યસ્ ને અદ્ આદેશ. 'ત્વમૌ પ્રત્યયોં ૨-૧-૧૧' થી યુષ્ અને અસ્મ ને અનુક્રમે ત્વ અને મ આદેશ. ત્વ અને મ ના અ નો 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી લોપ. આ સૂત્રથી દ્ નો લોપ. 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી અદ્ ની પૂર્વેના અ નો લોપ. 'વિરામે વા ૧-૩-૫૧' થી અદ્ ના દ્ ને ત્ આદેશ થવાથી 'અતિત્વત્' અને 'અતિમત્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તમારા માટે. અમારા માટે. તને જીતવાવાલાથી અથવા તને જીતવાવાલાઓથી. મને જીતવાવાલાથી અથવા મને જીતવાવાલાઓથી. શેષ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ શેષ જ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના અન્ત્ય વર્ણનો લોપ થાય છે. તેથી યુષ્મદ્+કિ અને અસ્મદ્+કિ આ અવસ્થામાં શેષ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના અન્ત્ય વર્ણનો લોપ થતો નથી. જેથી સૂ.નં. ૨-૧-૭ માં જણાવ્યા મુજબ 'ત્વયિ' અને 'મયિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે. ॥ ૮ ॥

મોર્બા ૨૧૧૧૧

શેષ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના અન્ત્ય મ્ નો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. યુવામ્ યુષ્માન્ વાઽઽવક્ષણેભ્યઃ

અને આવમસ્માન્ વાડ્ડચક્ષાણેભ્યઃ આ અર્થમાં યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામને 'ણિજ્ બહુલં ૩-૪-૪૨' થી ણિચ્ (ઙ) પ્રત્યય. 'ત્ર્યન્ત્યસ્વરાદેઃ ૭-૪-૪૩' થી અન્ત્યસ્વરાદિ (અદ્) ના લોપથી નિષ્પન્ન યુષ્મિ અને અસ્મિ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્(૦) પ્રત્યય. 'જેરનિટિ ૪-૩-૮૩' થી ણિચ્ નો લોપ થવાથી યુષ્મ્ અને અસ્મ્ નામ બને છે તેને ચતુર્થીનો ભ્યસ્ પ્રત્યય. 'અભ્યમ્ ભ્યસઃ ૨-૧-૧૮' થી ભ્યસ્ ને અભ્યમ્ આદેશ. આ સૂત્રથી મ્ નો લોપ થવાથી યુષ્મ્યમ્ અને અસમ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી મ્ નો લોપ ન થાય ત્યારે 'યુષ્મ્યમ્' અને 'અસમ્યમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તમને બેને અથવા તમને કહેવાવાલાઓ માટે. અમને બેને અથવા અમને કહેવાવાલાઓ માટે. અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે યુવામ્ આચક્ષાણેભ્યઃ અને આવમ્ આચક્ષાણેભ્યઃ આ અર્થમાં જ્યારે ઉપર જણાવ્યા મુજબ યુષ્મ્ અને અસ્મ્ નામ બને છે. ત્યારે દ્વિત્વવિશિષ્ટ યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ હોવા છતાં સ્થાદિ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી 'મન્તસ્યં ૨-૧-૧૦' થી યુષ્મ્ અને અસ્મ્ ને યુવ અને આવ આદેશ થતો નથી ઈત્યાદિ ન સમજાય તો અધ્યાપક પાસેથી સમજી લેવું. ॥૧૧॥

મન્તસ્ય યુવાડ્ડવૌ દ્વયોઃ ૨૧૧૧૦॥

દ્વિત્વ વિશિષ્ટાર્થક યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામના મ્ સુધીના ભાગને; તેની પરમાં સ્થાદિ પ્રત્યય હોય તો યુવ અને આવ આદેશ થાય છે. યુષ્મદ્+ઔ અને અસ્મદ્+ઔ આ અવસ્થામાં 'અમૌ મઃ ૨-૧-૧૬' થી ઔ ને મ્ આદેશ. આ સૂત્રથી યુષ્મ્ અને અસ્મ્ ને અનુક્રમે યુવ અને આવ આદેશ. 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી યુવ અને આવ ના અન્ત્ય અ નો લોપ. 'યુષ્મદસ્મદોઃ ૨-૧-૬' થી દ્ ને આ આદેશ. 'સમાનાનાં ૧-૨-૧' થી આ ની સાથે પૂર્વ અ ને આ આદેશ થવાથી 'યુવામ્' અને

'આવામ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. યુવામ્ અતિક્રાન્તમ્ અતિક્રાન્તૌ
 અતિક્રાન્તેષુ અને આવામ્ અતિક્રાન્તમ્ અતિક્રાન્તૌ અતિક્રાન્તેષુ આ
 અર્થમાં અતિયુષ્મદ્ અને અત્યસ્મદ્ નામને અમ્ ઔ અને સુ પ્રત્યય.
 અમ્ અને ઔ ને 'અમૌ મઃ ૨-૧-૧૬' થી મ્ આદેશ. આ સૂત્રથી
 યુષ્મ્ અને અસ્મ્ ને યુવ અને આવ આદેશાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા
 મુજબ થવાથી 'અતિયુવામ્'; 'અત્યાવામ્'; 'અતિયુવાસુ' અને 'અત્યાવાસુ'
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તમને બેને. અમને બેને. તમને
 બેને જીતવાવાલાને. તમને બેને જીતવાવાલા બેને. અમને બેને
 જીતવાવાલાને. અમને બેને જીતવાવાલા બેને. તમને બેને
 જીતવાવાલાઓમાં. અમને બેને જીતવાવાલાઓમાં. મન્તસ્યેતિ કિમ્?
 = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો
 તેની પૂર્વના દ્વિત્વવિશિષ્ટાર્થક યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામના મ્ સુધીના
 ભાગને (સમ્પૂર્ણ યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને નહિ.) જ યુવ અને આવ
 આદેશ થાય છે. તેથી યુષ્મદ્ + ઓસ્ અને અસ્મદ્ + ઓસ્ આ
 અવસ્થામાં સૂ. નં. ૨-૧-૭ માં જણાવ્યા મુજબ દ્ ને ય્ આદેશ
 થવાથી 'યુવયોઃ' અને 'આવયોઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અન્યથા
 સમ્પૂર્ણ યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને ઉપર જણાવ્યા મુજબ યુવ અને આવ
 આદેશ કર્યો હોત તો યુવ્યોઃ અને આવ્યોઃ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ
 થાત- એ સમજી શકાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - તમારા બેનું. અમારા
 બેનું. સ્યાદાવિત્તેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્યાદિ પ્રત્યય
 પરમાં હોય તો જ તેની પૂર્વના દ્વિત્વવિશિષ્ટાર્થક યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્
 નામના મ્ સુધીના ભાગને યુવ અને આવ આદેશ થાય છે. તેથી
 યુવયોઃ પુત્રો યુષ્મત્પુત્રઃ અહીં સમાસમાં સ્યાદિ પ્રત્યય ઓસ્ નો
 ऐकार्ष्ये ૩-૨-૮ થી લોપ થવાથી સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં નથી. તેથી
 યુષ્મદ્ ના યુષ્મ્ ને યુવ આદેશ થતો નથી. અર્થ - તમારા બેનો પુત્ર.

॥૧૦॥

એકત્વવિશિષ્ટાર્થક યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામના મ્ સુધીના ભાગને, તેની પરમાં સ્યાદિ પ્રત્યય, પ્રત્યય અને ઉત્તરપદ હોય તો ત્વ અને મ આદેશ થાય છે. 'ત્વામ્'; 'મામ્'; 'અતિત્વામ્'; 'અતિમામ્'; અને 'અતિત્વાસુ'; 'અતિમાસુ' અહીં સર્વત્ર યુષ્ ને ત્વ અને અસ્મ ને મ આદેશ આ સૂત્રથી થયો છે. બાકીની પ્રક્રિયા સૂ.નં. ૨-૧-૬ માં બતાવી છે. અર્થ પણ ત્યાં જણાવ્યો છે. અતિત્વાસુ - તને જીતવાવાલાઓમાં. અતિમાસુ - મને જીતવાવાલાઓમાં. તવાયમ્ અને મમાયમ્ આ અર્થમાં યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામને 'દોરીયઃ ૬-૩-૩૨' થી ઈય પ્રત્યય. આ સૂત્રથી યુષ્ અને અસ્મ ને અનુક્રમે ત્વ અને મ આદેશ. 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી ત્વ અને મ ના અ નો લોપ ... વગેરે કાર્ય થવાથી 'ત્વદીયઃ' અને 'મદીયઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તારું. મારું. તવ પુત્રઃ અને મમ પુત્રઃ આ અર્થમાં ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ. આ સૂત્રથી યુષ્ અને અસ્મ ને 'ત્વ' અને મ આદેશ. તેના 'અ' નો ઉપર જણાવ્યા મુજબ લોપ. 'અઘોષે પ્રથમ ૧-૩-૫૦' થી દ્ ને ત્ આદેશ થવાથી 'ત્વત્પુત્રઃ' અને 'મત્પુત્રઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તારો પુત્ર. મારો પુત્ર. પ્રત્યયોત્તરપદે चेति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ એકત્વવિશિષ્ટાર્થક યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના મ્ સુધીના ભાગને તેની પરમાં સ્યાદિ પ્રત્યય, પ્રત્યય અથવા ઉત્તરપદ હોય તો જ ત્વ અને મ આદેશ થાય છે. તેથી ત્વયિ અને મયિ આ વિગ્રહમાં અધિ અવ્યયને યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામની સાથે વિમક્તિ- સમીપ ૩-૧-૩૯ થી અવ્યયીભાવ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી 'અધિયુષ્મદ્' અને 'અધ્યસ્મદ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં એકત્વવિશિષ્ટાર્થક યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામની પરમાં સ્યાદિ પ્રત્યય, પ્રત્યય અથવા ઉત્તરપદ ન હોવાથી આ સૂત્રથી યુષ્ અને અસ્મ ને ત્વ અને મ આદેશ થતો તથી. અર્થક્રમશઃ- તારામાં. મારામાં. एकस्मिन्निति किम्? = આ સૂત્રથી

ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્યાદિ પ્રત્યય, પ્રત્યય અથવા ઉત્તરપદ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના એકત્વવિશિષ્ટાર્થક જ યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના મ્ સુધીના ભાગને ત્વ અને મ આદેશ થાય છે. તેથી યુષ્મદ્ + આમ્ અને અસ્મદ્ + આમ્ આ અવસ્થામાં 'આમ આકમ્ ૨-૧-૨૦' થી આમ્ ને આકમ્ આદેશ. 'શેષે લુક્ ૨-૧-૮' થી દ્ નો લોપ ... વગેરે કાર્ય થવાથી યુષ્માકમ્ અને અસ્માકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોવા છતાં યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામ એકત્વવિશિષ્ટાર્થક ન હોવાથી આ સૂત્રથી યુષ્મ્ અને અસ્મ્ ને ત્વ અને મ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ - તમારું. અમારું. ॥૧૧॥

ત્વમહં સિના પ્રાક્ ચાડકઃ ૨૧૧૧૨૧

સિ પ્રત્યય સાથે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામને અનુક્રમે ત્વમ્ અને અહમ્ આદેશ થાય છે. અક્ પ્રત્યય કરવાના પ્રસંગે અક્ પ્રત્યય કરવાના પૂર્વેજ ત્વમ્ અને અહમ્ આદેશ થાય છે. યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામને સિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સિ પ્રત્યયની સાથે યુષ્મદ્ ને ત્વમ્ અને અસ્મદ્ ને અહમ્ આદેશ થવાથી 'ત્વમ્' અને 'અહમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ:- તું. હું. ત્વામ્ યુવામ્ યુષ્માન્ વાડતિક્રાન્તઃ અને મામ્ આવામ્ અસ્માન્ વાડતિક્રાન્તઃ આ અર્થમાં અતિયુષ્મદ્ અને અત્યસ્મદ્ નામને સિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સિ ની સાથે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામને અનુક્રમે ત્વમ્ અને અહમ્ આદેશ થવાથી 'અતિત્વમ્' અને 'અત્યહમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ:- તને; તમને બેને અથવા તમને જીતવાવાલો. મને; અમને બેને અથવા અમને જીતવાવાલો. પ્રાક્ચાક ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અક્ પ્રત્યય કરવાની પૂર્વેજ યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામને સિ પ્રત્યયની સાથે અનુક્રમે ત્વમ્ અને અહમ્ આદેશ થાય છે. તેથી યુષ્મદ્ + સિ અને અસ્મદ્ + સિ આ અવસ્થામાં ; ત્વમ્ અને અહમ્ આદેશ સ્વરૂપ કાર્યની અપેક્ષાએ

‘યુષ્મદસ્મૃ ૭-૩-૩૦’ થી થનાર અક્ પ્રત્યયાત્મક કાર્ય અન્તરઙ્ગ હોવા છતાં; આ સૂત્રમાં ‘પ્રાક્ ચાકઃ’ નું ગ્રહણ હોવાથી આ સૂત્રથી સિ પ્રત્યયની સાથે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને અનુક્રમે ત્વમ્ અને અહમ્ આદેશ થાય છે. ત્યારબાદ ત્વમ્ અને અહમ્ ના અન્ત્યસ્વર અની પૂર્વે અક્ પ્રત્યય થવાથી ‘ત્વકમ્’ અને ‘અહકમ્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અલ્પનિમિત્તની અપેક્ષાવાલા કાર્યને અન્તરઙ્ગ કાર્ય કહેવાય છે; અને અધિક નિમિત્તની અપેક્ષાવાલા કાર્યને બહિરઙ્ગ કાર્ય કહેવાય છે..... ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી બરાબર સમજી લેવું. આ સૂત્રમાં ‘પ્રાક્ ચાકઃ’ નું ગ્રહણ કર્યું ન હોત તો ત્વમ્ અને અહમ્ આદેશની પૂર્વેજ અક્ પ્રત્યય થવાથી યુષ્મકદ્+સિ અને અસ્મકદ્+સિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ત્વમ્ અને અહમ્ આદેશ થાત. જેથી ત્વકમ્ અને અહકમ્ આ પ્રમાણેના ઈષ્ટ પ્રયોગોના બદલે ત્વમ્ અને અહમ્ આવા અનિષ્ટ પ્રયોગો થાત. યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નું સૂત્રમાં ગ્રહણ હોવાથી યદ્યપિ યુષ્મકદ્+સિ અથવા અસ્મકદ્+સિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ત્વમ્ અથવા અહમ્ આદેશ થઈ શકશે નહીં, પરન્તુ “તન્મધ્યપતિતસ્તદ્ગ્રહણેન ગૃહ્યતે” અર્થાદ્ “જેનું ગ્રહણ હોય, તેની વચ્ચે કોઈ પ્રત્યયાદિ હોય તો તેનાં ગ્રહણથી તે પ્રત્યયાદિ સહિતનું પણ ગ્રહણ થાય છે.” આ પરિભાષાથી યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નાં ગ્રહણથી યુષ્મકદ્ અને અસ્મકદ્ નું પણ ગ્રહણ શક્ય હોવાથી યુષ્મકદ્+સિ અને અસ્મકદ્+સિ આ અવસ્થામાં પણ આ સૂત્રથી ત્વમ્ અને અહમ્ આદેશ થઈ શકે છે. તેથી પ્રાક્ ચાકઃ નું ગ્રહણ આવશ્યક છે. એ સમજી શકાય છે. અર્થક્રમશઃ - તું. હું. ॥૧૨॥

यूयं वयं जसा २।१।१३॥

જસ્ પ્રત્યયની સાથે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામને અનુક્રમે યૂયમ્ અને વયમ્ આદેશ થાય છે. એ આદેશ અક્ પ્રત્યયના પ્રસંગે અક્

પ્રત્યય કરતાં પહેલા જ થાય છે. યુમ્+જસ્ અને અસ્મ્+જસ્ આ અવસ્થામાં જસ્ પ્રત્યયની સાથે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને અનુક્રમે આ સૂત્રથી યૂયમ્ અને વયમ્ આદેશ થવાથી 'યૂયમ્' અને 'વયમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - તમે. અમે. પ્રિયસ્ત્વં, પ્રિયૌ યુવામ્, પ્રિયા યૂયમ્ વા યેષાં તે; અને પ્રિયોઽહં પ્રિયાવાવામ્ પ્રિયા વયં વા યેષાં તે; આ વિગ્રહમાં બહુવ્રીહિ સમાસમાં નિષ્પન્ન પ્રિયયુષ્મદ્ અને પ્રિયાસ્મદ્ નામને જસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી જસ્ પ્રત્યયની સાથે યુષ્મદ્ ને યૂયમ્ અને અસ્મદ્ ને વયમ્ આદેશ થવાથી 'પ્રિયયૂયમ્' અને 'પ્રિયવયમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તું, તમે બે અથવા તમે પ્રિય છો જેને તેઓ. હું, અમે બે અથવા અમે પ્રિય છીએ જેને તેઓ. પ્રાક્ ચાક્રિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અક્ પ્રત્યયના પ્રસંગે અક્ પ્રત્યય કરતાં પહેલા જ જસ્ પ્રત્યયની સાથે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને અનુક્રમે યૂયમ્ અને વયમ્ આદેશ થાય છે. તેથી યૂયકમ્ અને વયકમ્ આવો પ્રયોગ પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ થઈ શકે છે. અન્યથા અક્ પ્રત્યય સ્થળે પણ યૂયમ્ અને વયમ્ આવો જ પ્રયોગ થાત - એ સમજી શકાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- તમે. અમે. ॥૧૩॥

તુષ્યં મહ્યં ડયા ૨૧૧૧૪૥

કે પ્રત્યયની સાથે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને અનુક્રમે તુષ્યમ્ અને મહ્યમ્ આદેશ થાય છે. એ આદેશ અક્ પ્રત્યયના પ્રસંગે અક્ પ્રત્યય કરતા પૂર્વે થાય છે. યુષ્મદ્+કે અને અસ્મદ્+કે આ અવસ્થામાં કે પ્રત્યયની સાથે આ સૂત્રથી યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને અનુક્રમે તુષ્યમ્ અને મહ્યમ્ આદેશ થવાથી 'તુષ્યમ્' અને 'મહ્યમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - તારા માટે. મારા માટે. પ્રિયસ્ત્વં, પ્રિયૌ યુવામ્, પ્રિયા યૂયં વા યસ્ય તસ્મૈ; અને પ્રિયોઽહં, પ્રિયાવાવામ્, પ્રિયા વયં વા યસ્ય તસ્મૈ આ વિગ્રહમાં બહુવ્રીહિ સમાસમાં નિષ્પન્ન પ્રિયયુષ્મદ્ અને

પ્રિયાસ્મદ્ નામને ચતુર્થીનો કે પ્રત્યય. કે પ્રત્યયની સાથે આ સૂત્રથી યુષ્મદ્ ને તુમ્હ્યમ્ અને અસ્મદ્ ને મહ્યમ્ આદેશ થવાથી પ્રિયતુમ્હ્યમ્ અને પ્રિયમહ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- તું, તમે બે અથવા તમે પ્રિય છો જેને તેના માટે. હું, અમે બે અથવા અમે પ્રિય છીએ જેને તેના માટે. પ્રાક્ષાક ઇત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કે પ્રત્યયની સાથે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને અક્ પ્રત્યયના પ્રસંગે અક્ પ્રત્યય ('યુષ્મદ્સમ ૭-૩-૩૦' થી) કરતા પૂર્વે જ તુમ્હ્યમ્ અને મહ્યમ્ આદેશ થવાથી; તેમજ ત્યારબાદ અક્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'તુમ્હ્યકમ્' અને 'મહ્યકમ્' આવો પ્રયોગ થઈ શકે છે. અન્યથા અક્ પ્રત્યય સ્થળે પણ તુમ્હ્યમ્ અને મહ્યમ્ આવો પ્રયોગ થાત. જે અનિષ્ટ છે - એ સમજી શકાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - તારા માટે. મારા માટે ॥૧૪॥

તવ મમ ઇત્યા ૨૧૧૧૫॥

હસ્ પ્રત્યયની સાથે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને અનુક્રમે તવ અને મમ આદેશ થાય છે. અક્ પ્રત્યયના પ્રસંગે અક્ પ્રત્યય કરવાના પૂર્વે તે-તવ અને મમ આદેશ થાય છે. યુષ્મદ્ અસ્મદ્ તેમજ સૂ. નં. ૨-૧-૧૪ માં જણાવ્યા મુજબ નિષ્પન્ન પ્રિયયુષ્મદ્ અને પ્રિયાસ્મદ્ નામને હસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને હસ્ પ્રત્યયની સાથે અનુક્રમે તવ અને મમ આદેશ થવાથી 'તવ', 'મમ', 'પ્રિયતવ' અને 'પ્રિયમમ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - તારું. મારું. તું, તમે બે અથવા તમે પ્રિય છો જેને તેનું. હું, અમે બે અથવા અમે પ્રિય છીએ જેને તેનું. પ્રાક્ષાક ઇત્યેવ = ઉપર જણાવ્યા મુજબ અક્ પ્રત્યયના પ્રસંગે અક્ પ્રત્યય કરતા પૂર્વે જ હસ્ પ્રત્યયની સાથે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને આ સૂત્રથી તવ અને મમ આદેશ થાય છે. તેથી 'તવક' અને 'મમક' આવો અક્ પ્રત્યય સહિત પ્રયોગ થઈ શકે છે.

અન્યથા સૂત્રમાં પ્રાક્ષાકઃ નું ંહણ ન હોત તો અક્ પ્રત્યય સ્થળે તવ અને મમ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત- એ સ્પષ્ટ છે. અર્થક્રમશઃ - તારં. મારં. ॥૧૫॥

અહીં એ વસ્તુ સમજી લેવી જોઈએ કે ત્વકમ્; અહકમ્; યૂયકમ્; વયકમ્; તુમ્હ્યકમ્; મહ્યકમ્; તવક અને મમક આ સ્થળે સૂ.નં. ૨-૧-૧૨, ૧૩, ૧૪ અને ૧૫માં 'યુષ્મદસ્મદોઽસોભાદિસ્યાદેઃ' ૭-૩-૩૦ થી અક્ પ્રત્યય થાય છે - એમ જણાવ્યું છે. પરંતુ એ સૂત્રનો (૭-૩-૩૦નો) અર્થ વિચારવાથી સમજી શકાશે કે એ સૂત્રથી જે અક્ પ્રત્યય થાય છે તેને સકારાદિ અને ભકારાદિ પ્રત્યયથી ભિન્ન એવા સ્યાદિ પ્રત્યયાન્તત્વની; નિમિત્ત રૂપે અપેક્ષા છે. (અર્થાત્ તાદૃશ પ્રત્યયાન્ત યુષ્મદ્ અસ્મદ્ ને તેના છેલ્લા સ્વરની પૂર્વે અક્ પ્રત્યય થાય છે) જ્યારે ત્વમ્ અહમ્ યૂયમ્ વયમ્ તુમ્હ્યમ્ મહ્યમ્ અને તવ મમ આદેશ કેવલ યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને આશ્રયીને સિ જસ્ કે અને ડસ્ ની સાથે થાય છે. તેથી વસ્તુતઃ અક્ પ્રત્યયની અપેક્ષાએ તો ત્વમ્ અહમ્ ... ઈત્યાદિ આદેશો અન્તરંગ કાર્ય હોવાથી તે આદેશો જ પહેલા થવાના હોવાથી તે તે સૂત્રમાં પ્રાક્ષાકઃ નું ંહણ યદ્યપિ આવશ્યક નથી. તેમજ ત્વકમ્ અને અહકમ્ અહીં યુષ્મદ્+સિ અને અસ્મદ્ + સિ આ અવસ્થામાં સકારાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી સૂ. નં. ૭-૩-૩૦ થી અક્ પ્રત્યય થવાનો જ નથી એટલે પણ પ્રાક્ષાકઃ નું ંહણ અસંગત જણાય છે. પરંતુ સૂ. નં. ૨-૧-૧૨, ૧૩, ૧૪ અને ૧૫ માં 'યુષ્મદસ્મદો ઽ સોભાદિસ્યાદેઃ' ૭-૩-૩૦ થી અક્ પ્રત્યય થાય છે- એમ જણાવવાં પૂર્વેનો આશય એ છે કે યુષ્મદ્+સિ, જસ્, કે અથવા ડસ્ અને અસ્મદ્+સિ, જસ્, કે અથવા ડસ્ આ અવસ્થાઓમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રથમ ત્વમ્ અહમ્ ઈત્યાદિ આદેશોની પ્રાપ્તિ છે. 'યુષ્મદસ્મદો ૭-૩-૩૦' થી અક્ પ્રત્યયની નહિ; તો પણ 'ત્યાદિ સર્વાદિઃ સ્વરેષ્વન્યાત્ પૂર્વોઽક્' ૭-

૩-૨૧ થી વિહિત અક્ પ્રત્યય, ત્વમ્ અહમ્..... ઈત્યાદિ આદેશાત્મક કાર્યની અપેક્ષાએ; માત્ર યુષ્મદ્ અસ્મદ્ ને આશ્રયીને થતો હોવાથી અન્તરઙ્ગ કાર્ય છે. તેથી યુષ્મદ્ + સિ ઈત્યાદિ અવસ્થાઓમાં ત્વમ્ વગેરે આદેશો થવાના પૂર્વે 'ત્યાદિસવદિઃ૦ ૭-૩-૨૧' થી અક્ પ્રત્યય થઈ ન જાય - એ માટે સૂ. નં. ૨-૧-૧૨, ૧૩, ૧૪ અને ૧૫ માં ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્રાક્ ચાકઃ નું પ્રહણ આવશ્યક છે. જેથી અક્ પ્રત્યય કરતા પૂર્વે ત્વમ્ અહમ્ વગેરે આદેશો તે તે સૂત્રથી થઈ શકે છે. ત્યારબાદ ત્વમ્ અહમ્ વગેરે રૂપો સ્યાદિ પ્રત્યયાન્ત હોવાથી (સિ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી) ત્વમ્ અહમ્ વગેરેને 'યુષ્મદસ્મદો ૦ ૭-૩-૩૦' થી જ અક્ પ્રત્યય થાય છે. 'ત્યાદિસવદિઃ૦ ૭-૩-૨૧' થી નહિ. આ આશયથી જ તે તે સૂત્રમાં ૭-૩-૩૦ થી અક્ પ્રત્યય થાય છે - એમ જણાવ્યું છે. આથી સમજી શકાશે કે ત્વકમ્ અને અહકમ્ ઈત્યાદિની પ્રક્રિયા વસ્તુતઃ નીચે જણાવ્યા મુજબ જાણવી જોઈએ. યુષ્મદ્+સિ અને અસ્મદ્+સિ આ અવસ્થામાં 'ત્યાદિસવદિઃ૦ ૭-૩-૨૧' થી પ્રાપ્ત અક્ પ્રત્યયની પૂર્વે 'પ્રાક્ ચાકઃ' આ પ્રમાણેના નિર્દેશથી સિ પ્રત્યયની સાથે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને આ સૂત્રથી (૨-૧-૧૨ થી) ત્વમ્ અને અહમ્ આદેશ. ત્યારબાદ 'યુષ્મદસ્મદો ૦ ૭-૩-૩૦' થી છેલ્લા સ્વરની પૂર્વે ત્વમ્ અને અહમ્ ને અક્ પ્રત્યય થવાથી ત્વકમ્ અને અહકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે યૂયકમ્, વયકમ્; તુભ્યકમ્, મહ્યકમ્ અને તવક મમક ની પણ પ્રક્રિયા જાણવી જોઈએ..... ઈત્યાદિ ખૂબ જ ધીરજ પૂર્વક અધ્યાપક પાસેથી જાણી લેવું જોઈએ. અહીં આ લખાણમાં બીજી પણ શરૂકાઓ થવાનો સંભવ છે. જિજ્ઞાસુઓએ તેના સમાધાન અધ્યાપક પાસેથી મેળવી લેવાં જોઈએ. વિવરણની મર્યાદા વગેરેનાં કારણે તાદૃશ શરૂકા- સમાધાનનો મેં ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

અમૌ મ: ૨૧૧૧૬॥

યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામથી પરમાં રહેલા અમ્ અને ઔ ને મ્ આદેશ થાય છે. ત્વામ્ મામ્ અતિત્વામ્ અતિમામ્ યુવામ્ આવામ્ અતિયુવામ્ અને અત્યાવામ્ અહીં અમ્ અને ઔ ને જે રીતે આ સૂત્રથી મ્ વગેરે કાર્ય થાય છે - તે સૂ. નં. ૨-૧-૧૧ અને ૨-૧-૧૦ માં જણાવ્યું છે. ॥૧૬॥

શસૌ ન: ૨૧૧૧૭॥

યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામથી પરમાં રહેલા શસ્ ને ન્ આદેશ થાય છે. યુષ્મદ્+શસ્ અને અસ્મદ્+શસ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી શસ્ ને ન્ આદેશ. 'યુષ્મદસ્મદો: ૨-૧-૬' થી દ્ ને આ આદેશ. 'સમાનાનાં ૧-૨-૧' થી આ ની સાથે પૂર્વેના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ થવાથી 'યુષ્માન્' અને 'અસ્માન્' આવો પ્રયોગ થાય છે. પ્રિયસ્ત્વં યેષાં તાન્ અને પ્રિયોઽહં યેષાં તાન્ આ વિગ્રહમાં બહુવ્રીહિ સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પ્રિયયુષ્મદ્ અને પ્રિયાસ્મદ્ નામને શસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી શસ્ ને ન્ આદેશ. યુષ્મ્ અને અસ્મ્ ને 'ત્વમૌ પ્રત્યયો ૦ ૨-૧-૧૧' થી અનુક્રમે ત્વ અને મ આદેશ. 'લુગસ્યા ૦ ૨-૧-૧૧૩' થી ત્વ અને મ ના અ નો લોપ ઈત્યાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી 'પ્રિયત્વાન્' અને 'પ્રિયમાન્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તમને. અમને. તું પ્રિય છે જેઓને તેઓને. હું પ્રિય છું જેઓને તેઓને. ॥૧૭॥

અધ્યમ્ ખ્યસ: ૨૧૧૧૮॥

યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામથી પરમાં રહેલા ખ્યસ્

(ચ.વ.વ.) ને અભ્યમ્ આદેશ થાય છે. 'યુષ્મભ્યમ્' અને 'અસ્મભ્યમ્' અહીં સૂ. નં. ૨-૧-૮ માં જણાવ્યા મુજબ ભ્યસ્ ને આ સૂત્રથી અભ્યમ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થયું છે. યુવામતિક્રાન્તેભ્યઃ અને આવામતિક્રાન્તેભ્યઃ આ અર્થમાં અતિયુષ્મદ્ અને અત્યસ્મદ્ નામને ભ્યસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ભ્યસ્ ને અભ્યમ્ આદેશ. 'મન્તસ્ય ૨-૧-૧૦' થી યુષ્ ને યુવ અને અસ્ ને આવ આદેશ. 'લુગસ્યા ૨-૧-૧૧૩' થી યુવ અને આવ ના અન્ત્ય અ નો લોપ. 'શેષે લુક્ ૨-૧-૮' થી દ્ નો લોપ. 'લુગસ્યા ૨-૧-૧૧૩' થી અભ્યમ્ ની પૂર્વેના અ નો લોપ થવાથી 'અતિયુવભ્યમ્' અને 'અત્યાવભ્યમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ-તમારા માટે. અમારા માટે. તમને બેને જીતવાવાલા માટે. અમને બેને જીતવાવાલા માટે. ॥૧૮॥

इसेष्वाऽद् २।१।१९॥

યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામથી ૫૨માં રહેલાં ઇસિ અને ભ્યસ્ (પઞ્ચ.વ.વ.) ને અદ્ આદેશ થાય છે. ત્વદ્, મદ્, અતિત્વદ્ અને અતિમદ્ અહીં સૂ. નં. ૨-૧-૭ અને ૨-૧-૮ માં જણાવ્યા મુજબ ઇસિ અને ભ્યસ્ ને આ સૂત્રથી અદ્ આદેશાદિ કાર્ય થાય છે. યુષ્મદ્ + ભ્યસ્ અને અસ્મદ્+ભ્યસ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ભ્યસ્ ને અદ્ આદેશ. 'શેષે લુક્ ૨-૧-૮' થી દ્ નો લોપ. 'લુગસ્યા ૨-૧-૧૧૩' થી યુષ્મ અને અસ્ ના અ નો લોપ થવાથી યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. જેનો અર્થ અનુક્રમે તમારાથી. અમારાથી. આ પ્રમાણે છે. યુવામ્ અતિક્રાન્તાદ્ અતિક્રાન્તેભ્યો વા અને આવામ્ અતિક્રાન્તાદ્ અતિક્રાન્તેભ્યો વા આ અર્થમાં અતિયુષ્મદ્ અને અત્યસ્મદ્ નામને ઇસિ અને ભ્યસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઇસિ અને ભ્યસ્ ને અદ્ આદેશ. 'શેષે લુક્ ૨-૧-૮' થી દ્ નો લોપ. 'મન્તસ્ય યુવા ૨-૧-૧૦' થી યુષ્ અને અસ્ ને અનુક્રમે યુવ અને આવ આદેશ. 'લુગસ્યા ૨-૧-૧૧૩' થી યુવ અને આવ ના અન્ત્ય અ નો લોપ. 'શેષે લુક્ ૨-૧-૮' થી દ્ નો લોપ. 'લુગસ્યા ૨-૧-૧૧૩' થી અભ્યમ્ ની પૂર્વેના અ નો લોપ થવાથી 'અતિયુવભ્યમ્' અને 'અત્યાવભ્યમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ-તમારા માટે. અમારા માટે. તમને બેને જીતવાવાલા માટે. અમને બેને જીતવાવાલા માટે. ॥૧૮॥

૨-૧-૧૧૩' થી યુવ અને આવ ના અ નો લોપ. તેમજ તે જ સૂત્રથી (૨-૧-૧૧૩ થી) અદ્ ની પૂર્વેના અ નો લોપ થવાથી 'અતિયુવદ્' અને અત્યાવદ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. તેનો અર્થ ક્રમશઃ- તમને બેને જીતવાવાલાથી અથવા જીતવાવાલાઓથી. અમને બેને જીતવાવાલાથી અથવા જીતવાવાલાઓથી. આ પ્રમાણે છે. ॥૧૧॥

આમ આકમ્ ૨/૧/૨૦॥

યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામથી ૫૨માં રહેલા આમ્ ને આકમ્ આદેશ થાય છે. 'યુષ્માકમ્' અને 'અસ્માકમ્' અહીં સૂ. નં. ૨-૧-૧૧ માં જણાવ્યા મુજબ આમ્ ને આકમ્ આદેશ આ સૂત્રથી થાય છે. યુવામતિક્રાન્તાનામ્ અને આવમતિક્રાન્તાનામ્ આ અર્થ માં અતિયુષ્મદ્ અને અત્યસ્મદ્ નામને આમ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી આમ્ ને આકમ્ આદેશ. 'મન્તસ્યં ૨-૧-૧૦' થી યુષ્મ્ અને અસ્મ્ ને અનુક્રમે યુવ અને આવ આદેશ. 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી યુવ અને આવ ના અ નો લોપ. 'શેષે લુક્ ૨-૧-૮' થી દ્ નો લોપ. 'સમ્માનાનાં ૧-૨-૧' થી આ ની સાથે તેની પૂર્વેના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ થવાથી 'અતિયુવાકમ્' અને 'અત્યાવાકમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. યુષ્માનસ્માન્ વાડ્ડચક્ષાણાનામ્ આ અર્થમાં યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામને સૂ. નં. ૨-૧-૮ માં જણાવ્યા મુજબ ણિચ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી યુષ્મ્ અને અસ્મ્ નામ બને છે. તેને આમ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી આમ્ ને આકમ્ આદેશ થવાથી 'યુષ્માકમ્' અને 'અસ્માકમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ 'મોર્વા ૨-૧-૧' થી યુષ્મ્ અને અસ્મ્ નામ નો વિકલ્પે લોપ થવાથી વિકલ્પ પક્ષમાં યુષાકમ્ અને અસાકમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- તમારું. અમારું. તમને બેને જીતવાવાલાઓનું. અમને બેને જીતવાવાલાઓનું. તમને કહેવાવાલાઓનું. અમને કહેવાવાલાઓનું. ॥૨૦॥

બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક યુગ્મ વિભક્તિ-સમ (બેકી) વિભક્તિની સાથે અર્થાદ્ દ્વિતીયા ચતુર્થી અને ષષ્ઠી બહુવચનમાં નિષ્પન્ન યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના રૂપની પૂર્વે જો પદ હોય તો તે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ના રૂપના સ્થાને; તે રૂપ અને પદ; બંન્ને એક વાક્યમાં હોય તો વિકલ્પથી અનુક્રમે વસ્ અને નસ્ આદેશ થાય છે. 'નિત્યમન્વાદેશે ૨-૧-૩૧' થી અન્વાદેશના વિષયમાં વસ્ નસ્ વગેરેનું વિધાન નિત્ય હોવાથી આ સૂત્રમાં અને આગળના ત્રણે સૂત્રોમાં વા નું ગ્રહણ ન હોવા છતાં આ સૂત્રથી અને આગળના ત્રણે સૂત્રોથી થનારા વસ્ નસ્ વગેરે તે તે આદેશો વિકલ્પે થાય છે. ધર્મો યુષ્માન્ રક્ષતુ અને ધર્મોઽ સ્માન્ રક્ષતુ અહીં એક વાક્યમાં ધર્મસ્ આ પદથી પરમાં રહેલા દ્વિતીયા બહુવચનમાં નિષ્પન્ન યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામના યુષ્માન્ અને અસ્માન્ આ રૂપના સ્થાને આ સૂત્રથી અનુક્રમે વસ્ અને નસ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'ધર્મો વો રક્ષતુ' અને 'ધર્મો નો રક્ષતુ' આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે ધર્મો યુષ્મભ્યમ્ દીયતે, ધર્મોઽસ્મભ્યમ્ દીયતે અને ધર્મો યુષ્માકં સ્વમ્, ધર્મોઽસ્માકં સ્વમ્ અહીં ચતુર્થી અને ષષ્ઠી વિભક્તિના બહુવચનનાં યુષ્મભ્યમ્ અસ્મભ્યમ્ ના સ્થાને અને યુષ્માકં અસ્માકં ના સ્થાને આ સૂત્રથી વસ્ અને નસ્ આદેશાદિ કાર્ય કરીને ધર્મો વો દીયતે; ધર્મો નો દીયતે અને ધર્મો વઃ સ્વમ્; ધર્મો નઃ સ્વમ્ આવા પ્રયોગો પણ સ્વયં સમજી લેવાં. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વસ્ અને નસ્ આદેશ ન થાય ત્યારે ધર્મો યુષ્માન્ રક્ષતુ ઈત્યાદિ ઉપર જણાવ્યા મુજબના પ્રયોગો થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ધર્મ તમારું રક્ષણ કરે. ધર્મ અમારું રક્ષણ કરે. ધર્મ તમને અપાય છે. ધર્મ અમને અપાય છે. ધર્મ તમારું ધન છે. ધર્મ અમારું ધન છે. પદાદિતિ કિમ્? - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ એકવાક્યમાં યુગ્મ વિભક્તિની સાથે પદથી પરમાં રહેલા જ

બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામને વિકલ્પથી વસ્ અને નસ્ આદેશ થાય છે. તેથી યુષ્માન્ પાતુ અહીં યુષ્માન્ આ પદ, પદથી પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી યુષ્માન્ ને વસ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ— તમને રક્ષે. યુગ્વિભક્ત્યેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ એકવાક્યમાં પદથી પરમાં રહેલા બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક યુગ્ વિભક્તિની જ સાથે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને વિકલ્પથી વસ્ અને નસ્ આદેશ થાય છે. તેથી ‘તીર્થે યૂયં યાત’ અહીં એકવાક્યમાં પદથી પરમાં રહેલા બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક પ્રથમા (અયુગ્) વિભક્તિની સાથે યુષ્મદ્ ને અર્થાદ્ યૂયમ્ ને આ સૂત્રથી વસ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ— તીર્થમાં તમે જાવ. એકવાક્ય્યેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પદથી પરમાં રહેલા બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક યુગ્ વિભક્તિની સાથે એક જ વાક્યમાં જ (અર્થાદ્ બે વાક્યમાં નહિ અને એક પદમાં નહિ) વિકલ્પથી યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને વસ્ અને નસ્ આદેશનું વિધાન છે. તેથી ‘અતિયુષ્માન્પશ્ય’ અહીં અતિ પદથી પરમાં રહેલા, એકવાક્યમાં બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક યુગ્વિભક્તિની સાથે યુષ્મદ્ ને અર્થાદ્ યુષ્માન્ ને; તે એક પદમાં (અતિ અને યુષ્મદ્; અતિયુષ્મદ્ સ્વરૂપ એક પદમાં) હોવાથી આ સૂત્રથી વસ્ આદેશ થતો નથી. તેમજ ઓદનં પચત, યુષ્માકં ધવિષ્યતિ અહીં યુષ્માકમ્ આ પદ, પચત આ પદથી પરમાં હોવા છતાં તે ભિન્ન વાક્યમાં હોવાથી યુષ્માકં ને વસ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ— તમને જીવવાવાલાઓને જો. ભાત રાંધો, તમારો ધશે. ॥૨૧॥

દ્વિત્વે વામ્-નૌ ૨૧૧૨૨॥

એકવાક્યમાં પદથી પરમાં રહેલા યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને અનુક્રમે દ્વિત્વવિશિષ્ટાર્થક યુગ્વિભક્તિની સાથે (અર્થાદ્ દ્વિતીયા ચતુર્થી કે ૧૫ી દ્વિવચનના પ્રત્યયની સાથે) વિકલ્પથી વામ્ અને નૌ આદેશ

થાય છે. ધર્મો યુવાં પાતુ અને ધર્મ આવાં પાતુ અહીં આ સૂત્રથી યુવામ્ ને વામ્ અને આવાં ને નૌ આદેશ થવાથી ‘ધર્મો વાં પાતુ’ અને ‘ધર્મો નૌ પાતુ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વામ્ અને નૌ આદેશ ન થાય ત્યારે ધર્મો યુવાં પાતુ અને ધર્મ આવાં પાતુ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે ચતુર્થી અને ષષ્ઠીના દ્વિવચનમાં પણ વિકલ્પથી વામ્ અને નૌ આદેશ આ સૂત્રથી સમજી લેવાં. (દા. ત. ધર્મો વાં દદાતુ, ધર્મો યુવામ્યાં દદાતુ; ધર્મો નૌ દદાતુ, ધર્મ આવામ્યાં દદાતુ, ધર્મો યુવયોઃ સ્વમ્, ધર્મો વાં સ્વમ્, ધર્મ આવયોઃ સ્વમ્, ધર્મો નૌ સ્વમ્) અર્થક્રમશઃ—ધર્મ તમારા બેનું રક્ષણ કરે. ધર્મ અમારા બેનું રક્ષણ કરે. (ધર્મ તમને બેને આપે. ધર્મ અમને બેને આપે. ધર્મ તમારા બેનું ધન છે. ધર્મ અમારા બેનું ધન છે.) ॥૨૨॥

કેડસા તેન્મે ૨૧૧૨૩૥

એક વાક્યમાં પદથી પરમાં રહેલા યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને કે અને ડસ્ ની સાથે અનુક્રમે તે અને મે આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. સૂત્રમાં તેમે આ લુપ્ત દ્વિવચનાન્ત પદ છે. અને કેડસા આ એકવચનાન્ત પદ છે. આ રીતે કરાએલો વચનભેદ, કે ની સાથે તે અને ડસ્ ની સાથે મે આવો યથાસંજ્ઞ અન્વય કોઈ ન કરે એ માટે છે. અન્યથા વચનભેદ ન કર્યો હોત તો તાદૃશ અન્વય કરી શકાત— એ સમજી શકાય છે. ધર્મસ્તુષ્યં દીયતે, ધર્મો મહ્યં દીયતે; ધર્મસ્તવ સ્વમ્ અને ધર્મો મમ સ્વમ્; અહીં તુષ્યમ્ અને તવ ને આ સૂત્રથી તે આદેશ થવાથી તેમ જ મહ્યમ્ અને મમ ને આ સૂત્રથી મે આદેશ થવાથી ધર્મસ્તે દીયતે, ધર્મો મે દીયતે અને ધર્મસ્તે સ્વમ્, ધર્મો મે સ્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી તે અને મે આદેશ ન થાય ત્યારે ધર્મસ્તુષ્યં દીયતે.... ઈત્યાદિ ઉપર જણાવેલો પ્રયોગ થાય છે.

અર્થક્રમશઃ— ધર્મ તને અપાય છે. ધર્મ મને અપાય છે. ધર્મ તારું
ધન છે. ધર્મ મારું ધન છે.॥૨૩॥

અમા ત્વા-મા ૨૧૧૨૪॥

એક વાક્યમાં પદથી પરમાં રહેલા યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને અમ્
પ્રત્યયની સાથે અનુક્રમે ત્વા અને મા આદેશ વિકલ્પથી થાય છે.
ધર્મસ્ત્વાં પાતુ અને ધર્મો માં પાતુ અહીં આ સૂત્રથી ત્વાં ને ત્વા અને
માં ને મા આદેશ થવાથી ધર્મસ્ત્વા પાતુ અને ધર્મો મા પાતુ આવો
પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્વા
અને મા આદેશ ન થાય ત્યારે ધર્મસ્ત્વાં પાતુ અને ધર્મો માં પાતુ
આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ — ધર્મ તને રક્ષે. ધર્મ મને
રક્ષે.॥૨૪॥

અસદિવાઽઽમન્યં પૂર્વમ્ ૨૧૧૨૫॥

જેને બોલાવીએ તેને આમન્ત્ર્ય કહેવાય છે. યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્
ની પૂર્વે રહેલા આમન્ત્ર્યવાચક પદને અસદ્ જેવું મનાય છે. અર્થાદ્ એ
છે એમ માનીને કોઈ કાર્ય કરાતું નથી. અને નથી એમ માનીને કાર્ય
થાય છે. અસદિવ અહીં ઇવ પદોપાદાનથી તેનો પ્રયોગ થાય છે. આ
સૂત્રમાં પૂર્વત્વ; અવ્યવહિત કે વ્યવહિત પૂર્વત્વ સ્વરૂપ વિવક્ષિત છે.
સામાન્યતઃ વ્યાકરણની પરિભાષામાં પૂર્વત્વ કે પરત્વ, અવ્યવહિત
ઽગૃહીત હોય છે; જે બેની વચ્ચે ત્રીજા કોઈ પણ વર્ણદિનું વ્યવધાન
પ્રેય તો તે બે વર્ણદિને વ્યવહિત પૂર્વાપરીભાવ હોય છે; અને જે
બેની વચ્ચે ત્રીજા કોઈ પણ વર્ણદિનું વ્યવધાન ન હોય તો તે બે
વર્ણદિને અવ્યવહિત પૂર્વાપરીભાવ હોય છે. આવું વ્યવહિત કે
અવ્યવહિત પૂર્વત્વ અહીં પૂર્વ પદથી વિવક્ષિત છે. જના! યુષ્માન્ પાતુ

ધર્મઃ; સાધૂ ! યુવાં પાતુ ધર્મઃ; સાધો! ત્વાં પાતુ તપઃ; અહીં યુષ્મદ્ ની પૂર્વે રહેલા જના સાધૂ અને સાધો આ આમન્ત્ર્યવાચક પદને આ સૂત્રથી અસદ્ જેવું મનાય છે. તેથી યુષ્માન્, યુવાં અને ત્વાં ને; તે પદથી પરમાં ન હોવાના કારણે અનુક્રમે ‘પદાદ્યુગ્ ૨-૧-૨૧’; ‘દ્વિત્વે વામ્-નૌ ૨-૧-૨૨’ અને ‘અમા ત્વામા ૨-૧-૨૪’ થી વસ્, વામ્ અને ત્વા આદેશ થતો નથી. પૂર્વમિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ની પૂર્વેના જ આમન્ત્ર્યાર્થક પદને અસદ્ જેવું મનાય છે. તેથી મયૈતત્સર્વમાખ્યાતં યુષ્માકં મુનિપુઙ્ગવાઃ! અહીં યુષ્મદ્ થી પરમાં રહેલા મુનિપુઙ્ગવાઃ! આ આમન્ત્ર્યાર્થક પદને આ સૂત્રથી અસદ્ જેવું મનાતું નથી. અન્યથા મુનિપુઙ્ગવાઃ! આ પદને આ સૂત્રથી અસદ્ જેવું મનાય તો યુષ્માકં આ પદ શ્લોકના આદિમાં રહેલું નહિ મનાય. જેથી ‘પદાદ્યોઃ ૨-૧-૨૮’ થી યુષ્માકં ને વસ્ આદેશનો નિષેધ ન થવાથી ‘નિત્યમન્વાદેશે ૨-૧-૩૧’ થી નિત્ય વસ્ આદેશ કરવાનો પ્રસંગ આવશે. અર્થક્રમશઃ— હે લોકો! ધર્મ તમારું રક્ષણ કરે. હે બે સાધુઓ! ધર્મ તમારું રક્ષણ કરે. હે સાધુ! તપ તારું રક્ષણ કરે. હે મુનિપુઙ્ગવો! આ બધું તમને પહેલા મેં જણાવ્યું છે. ॥૨પા

જસુવિશેષ્યં વાડમન્ત્ર્યે ૨/૧/૨૬॥

યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ શબ્દની પૂર્વેના વિશેષ્યભૂત આમન્ત્ર્યવાચક જસુ પ્રત્યયાન્ત પદને; તેની પરમાં તેનું વિશેષણભૂત આમન્ત્ર્યવાચક પદ હોય તો, વિકલ્પથી અસદ્ જેવું મનાય છે. પૂર્વ સૂત્રથી, આ સૂત્રના વિષયમાં વિશેષ્ય અને વિશેષણભૂત બંને આમન્ત્ર્યાર્થક પદને નિત્ય અસદ્ જેવું મનાતું હોવાથી આ સૂત્રથી વિશેષ્યભૂત તે પદને; વૈકલ્પિક અસદ્ જેવા ભાવનું વિધાન કરવા માટે આ સૂત્ર છે. જિના! શરણ્યા યુષ્માન્ શરણં પ્રપદ્યે અને જિના! શરણ્યા અસ્માન્ રક્ષત અહીં યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામની પૂર્વે રહેલા, જસુ પ્રત્યયાન્ત વિશેષ્યભૂત

જિના: આ આમન્ત્યાર્થક પદને; તેની પરમાં તેનું વિશેષણભૂત શરણ્યા:
 આ આમન્ત્યાર્થક પદ હોવાથી આ સૂત્રથી વિકલ્પથી અસદ્ જેવું
 મનાય છે. તેથી જ્યારે અસદ્ જેવું મનાય છે; ત્યારે 'નિત્યમન્વાદેશે ૨-
 ૧-૩૧' થી યુષ્માન્ અને અસ્માન્ ને અનુક્રમે વસ્ અને નસ્ આદેશ
 થતો નથી. પરન્તુ વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી જ્યારે તે અસદ્ જેવું
 મનાતું નથી ત્યારે જિના: આ પદથી પરમાં રહેલા યુષ્માન્ અને અસ્માન્
 ને 'નિત્યમન્વાદેશે ૨-૧-૩૧' થી અનુક્રમે વસ્ અને નસ્ આદેશ થવાથી
 'જિના: શરણ્યા વ: શરણં પ્રપચે' અને 'જિના: શરણ્યા નો રક્ષત'
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં એ ભૂલવું નહિ જોઈએ કે શરણ્યા: આ
 વિશેષણભૂત આમન્ત્યવાચક પદ 'અસદિવાડ્ડમન્યમ્ ૨-૧-૨૫' થી
 અસદ્ જેવું મનાય છે. તેથી તેની અપેક્ષાએ વસ્ નસ્ વગેરે આદેશ
 આ સૂત્રના વિષયમાં નહિ થાય. અર્થક્રમશ:— હે શરણ્ય જિનેશ્વર
 દેવો! હું તમારું શરણું સ્વીકારું છું. હે શરણ્ય જિનેશ્વર દેવો! અમારું
 રક્ષણ કરો. જસિતિ કિમ્?— આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ યુષ્મદ્
 અને અસ્મદ્ નામની, પૂર્વેના વિશેષ્યભૂત આમન્ત્યવાચક જસ્
 પ્રત્યયાન્ત જ પદને, તેની પરમાં તેનું વિશેષણભૂત આમન્ત્યાર્થક પદ
 હોય તો વિકલ્પથી અસદ્ જેવું મનાય છે. તેથી સાધો! સુવિહિત! વોડયો
 શરણં પ્રપચે અને સાધો! સુવિહિત! નોડયો રક્ષ અહીં સાધો! આ
 વિશેષ્યભૂત આમન્ત્યવાચક પદ જસ્ પ્રત્યયાન્ત ન હોવાથી તેને આ
 સૂત્રથી વિકલ્પથી અસદ્ જેવું મનાતું નથી. તેમજ 'અસદિવા ૨-૧-
 ૨૫' થી પ્રાપ્ત અસદ્ જેવા ભાવનો 'નાન્યત્ ૨-૧-૨૭' થી નિષેધ
 થવાથી નિત્ય પણ અસદ્ જેવો ભાવ થતો નથી. તેથી 'નિત્યમન્વાદેશે
 ૨-૧-૩૧' થી યુષ્માન્ અને અસ્માન્ ને નિત્ય વસ્ અને નસ્ આદેશ
 થયો છે. અર્થક્રમશ:— હે સુવિહિત સાધુ! તમારું શરણું સ્વીકારું છું.
 હે સુવિહિત સાધુ! અમારું રક્ષણ કર. વિશેષ્યમિતિ કિમ્? = આ
 સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામની પૂર્વે રહેલા
 વિશેષ્યભૂત જ આમન્ત્યાર્થક જસ્ પ્રત્યયાન્ત પદને; તેની પરમાં

તેનું વિશેષણભૂત આમન્ત્યાર્થક પદ હોય તો વિકલ્પથી અસદ્ જેવું
 મનાય છે. તેથી શરણ્યા: સાધવો ! યુષ્માન્ શરણં પ્રપદો! અહીં યુષ્મ
 નામની પૂર્વે રહેલું શરણ્યા: આ પદ વિશેષ્યવાચક ન હોવાથી આ
 સૂત્રથી તેને વૈકલ્પિક અસદ્ જેવું મનાતું નથી. પરન્તુ 'અસદિવાડમ્બં
 પૂર્વમ્ ૨-૧-૨૫' થી તેને નિત્ય અસદ્ જેવું મનાય છે. તેથી પૂર્વે જણાવ્યા
 મુજબ યુષ્માન્ ને વસ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - હે શરણ્ય સાધુઓ!
 હું તમારું શરણું સ્વીકારું છું. આમન્ત્ય ઇતિ કિમ્? - આ સૂત્રથી
 ઉપર જણાવ્યા મુજબ યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ની પૂર્વેના જસ પ્રત્યયાન્ત
 વિશેષ્યભૂત આમન્ત્યાર્થક પદને તેની પરમાં જ આમન્ત્યાર્થક તેનું
 વિશેષણભૂત પદ હોય તો વિકલ્પથી અસદ્ જેવું મનાય છે. તેથી
 આચાર્યા! યુષ્માન્ શરણ્યા: શરણં પ્રપદો! અહીં યુષ્મદ્ નામની પૂર્વે
 રહેલા જસ પ્રત્યયાન્ત વિશેષ્યભૂત આમન્ત્યાર્થક આચાર્યા: આ પદને
 તેની પરમાં (અવ્યવહિત પરમાં) આમન્ત્યાર્થક તદ્વિશેષણભૂત
 પદ ન હોવાથી વિકલ્પથી આ સૂત્રથી અસદ્ જેવું મનાતું નથી. તેથી
 'અસદિ ૨-૧-૨૫' થી નિત્ય અસદ્ જેવું મનાયું હોવાથી યુષ્માન્ ને
 વસ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - હે શરણ્ય આચાર્યો! હું તમારું શરણું
 સ્વીકારું છું. અર્થાત્ તદ્વિશેષણભૂત ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર
 જણાવ્યા મુજબ યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામની પૂર્વેના જસ પ્રત્યયાન્ત
 વિશેષ્યભૂત આમન્ત્યાર્થક પદને, તેની પરમાં તેનું વિશેષણભૂત જ
 આમન્ત્યાર્થક પદ હોય તો વિકલ્પથી અસદ્ જેવું મનાય છે. તેથી
 આચાર્યા! ઉપાધ્યાયા! યુષ્માન્ શરણં પ્રપદો! અહીં યુષ્મદ્ નામની પૂર્વે
 રહેલા જસ પ્રત્યયાન્ત આમન્ત્યાર્થક વિશેષ્યભૂત આચાર્યા: આ પદને
 તેની પરમાં વિશેષણભૂત આમન્ત્યવાચક પદ ન હોવાથી આ સૂત્રથી
 વિકલ્પે અસદ્ જેવું મનાતું નથી, તેથી 'અસદિ ૨-૧-૨૫' થી નિત્ય
 અસદ્ જેવું મનાતું હોવાથી 'નિત્યમ ૨-૧-૩૧' થી યુષ્માન્ ને વસ્
 આદેશ થતો નથી. અર્થ- હે આચાર્યો! ઉપાધ્યાયો! હું તમારું શરણું
 સ્વીકારું છું.

અહીં એ વિચારવું જોઈએ કે - આચાર્યા! ઉપાધ્યાયા! યુષ્માન્ શરણં પ્રપદ્યે અહીં ઉપાધ્યાયા! આ પદ જેમ વિશેષણભૂત નથી. તેમ તત્સાપેક્ષ વિશેષ્યભૂત પદ પણ પ્રકૃત સ્થળે નથી. તેથી અર્થાત્ તદ્વિશેષણભૂત इति किम्? આ પ્રશ્નની જેમ વિશેષ્યમિતિ किम्? આ પ્રશ્ન સ્થળે પણ આ જ ઉદાહરણ આપવું જોઈએ. અર્થાદ્ ઉભય પ્રશ્નમાંથી અન્યતર પ્રશ્ન જ વસ્તુતઃ સઙ્ગત છે. અન્યતર પ્રશ્નમાં ઉભયનો સંગ્રહ હોવાથી ઉભય પ્રશ્નનો ઉલ્લેખ બરાબર જણાતો નથી. પરન્તુ અહીં વિશેષ્યત્વ તદતદ્વિષયત્વ સ્વરૂપ હોવાથી વિશેષણની અવિવક્ષામાં પણ વિશેષ્યત્વ સંભવિત હોવાથી ઉભય પ્રશ્નનો ઉલ્લેખ બરાબર જ છે. આશય એ છે કે નીલ અને અનીલ રૂપના વિષયભૂત કમલની જેમ શરણ્ય અને અશરણ્ય (તદતદ્) ના વિષયભૂત આચાર્ય અને ઉપાધ્યાય વિશેષ્યભૂત છે. તેના વ્યાવર્તક (શરણ્ય અને અશરણ્ય ના વ્યાવર્તક) અશરણ્ય અને શરણ્ય વિશેષણ છે. ઉપાધ્યાય એ અહીં વિશેષણ નથી. પરન્તુ એમાં તદતદ્વિષયત્વ સ્વરૂપ વિશેષ્યતા છે. ઈત્યાદિ અન્યત્ર અનુસન્ધેય છે. ॥૨૬॥

નાન્યત્ ૨૧૧૨૭૥

યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ની પૂર્વે રહેલા; જસ્ પ્રત્યયાન્ત આમન્ત્યાર્થક પદને છોડીને અન્ય આમન્ત્યવાચક વિશેષ્યભૂત પદને, તેની પરમાં તેનું વિશેષણભૂત આમન્ત્યાર્થક પદ હોય તો અસદ્ જેવું મનાતું નથી. સાધો ! સુવિહત! ત્વા શરણં પ્રપદ્યો અને સાધો! સુવિહત! મા રક્ષા અહીં યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નામની પૂર્વે રહેલા, જસ્ પ્રત્યયાન્ત પદથી ભિન્ન વિશેષ્યભૂત આમન્ત્યાર્થક સાધો! આ પદને 'અસદિં ૨-૧-૨૫' થી અસદ્ જેવા ભાવની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી 'નિત્યમન્વાદેશે ૨-૧-૩૧' થી ત્વામ્ ને ત્વા અને મામ્ ને મા

આદેશ થયો છે. અર્થક્રમશઃ- હે સુવિહિત સાધુ! હું તમારું શરણું સ્વીકારું છું. હે સુવિહિત સાધુ! મારું રક્ષણ કર ॥૨૭॥

પાદાઘો: ૨૧૧૨૮॥

નિયત પરિમાણ છે જેનું એવા માત્રા અથવા અક્ષરોના સમુદાયને પાદ કહેવાય છે. આપાદિ છન્દોના શ્લોકનો પાદ માત્રાપિણ્ડ સ્વરૂપ હોય છે. અને અનુષ્ટુબ્ આદિ છન્દોના શ્લોકનો 'પાદ વર્ણ' - અક્ષરના પિણ્ડ સ્વરૂપ હોય છે. ચાર પાદવાલો શ્લોક અને પ્રથમ બે પાદ તથા ચરમ બે પાદવાલો શ્લોકનો પૂર્વાર્ધ અને ઉત્તરાર્ધ હોય છે. પદથી પરમાં રહેલા - પાદની શરુઆતમાં રહેલા યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને વસ્ અને નસ્ વગેરે આદેશ થતા નથી. 'વીરો વિશ્વેશ્વરો દેવો યુષ્માકં કુલદેવતા સ એવ નાથો ભગવાન્ અસ્માકં પાપનાશનઃ॥ અહીં પદથી પરમાં રહેલા અને દ્વિતીય અને ચતુર્થ પાદના આદિમાં રહેલા યુષ્માકમ્ અને અસ્માકમ્ ને 'પદાદ્યુગ્ ૨-૨-૨૧' થી વસ્ અને નસ્ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી, તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી વસ્ અને નસ્ આદેશ થયો નથી. અર્થ - વિશ્વના સ્વામી એવા વીર ભગવાન્ તમારા કુલદેવતા છે; તેજ તારણહાર ભગવાન અમારા પાપના નાશક છે. પાદાઘોરિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પદથી પરમાં રહેલા એવા પાદની શરુઆતમાં જ (પાદના મધ્યમાં કે અન્તમાં નહિ) રહેલા યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને વસ્ અને નસ્ વગેરે આદેશ થતો નથી. તેથી 'પાન્તુ વો દેશનાકાલે જૈનેન્દ્રા દશનાંશવઃ। ભવકૂપપતજ્જન્તુજાતોદ્ધરણરજ્જવઃ॥ અહીં પદની પરમાંના પાદની મધ્યમાં રહેલા યુષ્માન્ ને વસ્ આદેશ ઉપર જણાવ્યા મુજબ થાય છે. અર્થ - ભવસ્વરૂપ કૂવામાં પડતા એવા પ્રાણીઓના ઉદ્ધાર માટે દોરી સમાન; શ્રી જિનેશ્વર દેવો સમ્બન્ધી દેશના સમયના દાંતના કિરણો તમારું રક્ષણ કરે. ॥૨૮॥

ચાડહ-હ - વૈવયોગે ૨૧૧૨૧૥

ચ અહ હ વા અને એવ આટલા શબ્દોની સાથે યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ નો યોગ હોય તો પદથી પરમાં રહેલા યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને વસ્ અને નસ્ વગેરે આદેશ થતો નથી. જ્ઞાન યુષ્માંશ્વ રક્ષતુ અસ્માંશ્વ રક્ષતુ અહીં 'પદાદ્યુઃ ... ૨-૧-૨૧' થી યુષ્માન્ અને અસ્માન્ ને વસ્ અને નસ્ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે. આવીજ રીતે અહ આદિના યોગમાં પણ દૃષ્ટાન્તો સમજી લેવા. અર્થ - જ્ઞાન તમારું અને અમારું રક્ષણ કરે. યોગ इति किम्? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચ અહ વગેરેનો યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ની સાથે યોગ હોય તો જ (માત્ર ચ વગેરેનો પ્રયોગ હોય તો નહિ) પદથી પરમાં રહેલા યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને વસ્ અને નસ્ વગેરે આદેશ થતો નથી. તેથી જ્ઞાનજ્વ શીલજ્વ તે સ્વમ્ અહીં ચ નો યોગ જ્ઞાન અને શીલની સાથે છે પરન્તુ યુષ્મદ્ ની સાથે નથી. તેથી યુષ્મદ્ ને 'કે - કસા તે - મે ૨-૧-૨૩' થી 'તે' આદેશ થયો છે. અર્થ - જ્ઞાન અને શીલ તારું ધન છે. ॥૨૧॥

દૃશ્યર્થોચિન્તાયામ્ ૨૧૧૩૦॥

'દૃશ્' ધાતુનો જે અર્થ છે, તે અર્થવાલા ધાતુઓનો અર્થ 'ચિન્તા કરવી' એવો હોય ત્યારે તે ધાતુઓના યોગમાં પદથી પરમાં રહેલા યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને વસ્ અને નસ્ વગેરે આદેશ થતો નથી. જનો યુષ્માન્ સન્દૃશ્યાગતઃ। જનોઽસ્માન્ સન્દૃશ્યાગતઃ। જનો યુવાં સમીક્ષ્યાગતઃ। જન આવાં સમીક્ષ્યાગતઃ। જનસ્ત્વામપેક્ષતે । જનો મામપેક્ષતે । અહીં સમ્+દૃશ્; સમ્+ઈક્ષ્ અને અપ+ઈક્ષ્ આ દૃશ્યર્થક ત્રણે ધાતુઓનો અર્થ મનથી ચિન્તા કરવી - એવો હોવાથી તેના યોગમાં યુષ્માન્ અને અસ્માન્ ને 'પદાદ્યુઃ ૨-૧-૨૧' થી પ્રાપ્ત વસ્ અને નસ્ આદેશનો,

યુવામ્ અને આવામ્ ને 'દ્વિત્વે વામ્ - નૌ ૨-૧-૨૨' થી પ્રાપ્ત વામ્
 અને નૌ આદેશનો, તેમજ ત્વામ્ અને મામ્ ને 'અમા ત્વા-મા ૨-૧-૨૪'
 થી પ્રાપ્ત ત્વા અને મા આદેશનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી યુષ્મદ્
 અને અસ્મદ્ ને ઉપર જણાવ્યા મુજબ વસ્ અને નસ્ વગેરે આદેશ
 થયો નથી. અર્થક્રમશઃ - માણસ તમારી ચિન્તા કરીને આવ્યો. માણસ
 અમારી ચિન્તા કરીને આવ્યો. માણસ તમારા બેની ચિન્તા કરીને
 આવ્યો. માણસ અમારા બેની ચિન્તા કરીને આવ્યો. માણસ તારી
 ચિન્તા કરે છે. માણસ મારી ચિન્તા કરે છે. દૃશ્યર્થૈરિતિ કિમ્? = આ
 સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચિન્તાર્થક દૃશ્યર્થક જ ધાતુના યોગમાં
 પદ્ધતી પરમાં રહેલા યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને વસ્ અને નસ્ વગેરે આદેશ
 થતો નથી. તેથી જનો વો મન્યતે અહીં ચિન્તાર્થક મન્ ધાતુ દૃશ્યર્થક
 ન હોવાથી તેના યોગમાં યુષ્માન્ ને વસ્ આદેશનો આ સૂત્રથી
 નિષેધ ન થવાથી 'પદાદ્યુ ૨-૧-૨૧' થી યુષ્માન્ ને વસ્ આદેશ થયો
 છે. અર્થ - માણસ તમારી ચિન્તા કરે છે. ચિન્તાયામિતિ કિમ્? = આ
 સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચિન્તાર્થક જ દૃશ્યર્થક ધાતુના યોગમાં
 પદ્ધતી પરમાં રહેલા યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને વસ્ અને નસ્ વગેરે
 આદેશ થતો નથી. તેથી જનો વઃ પશ્યતિ અહીં દૃશ્યર્થક દૃશ્ ધાતુ
 ચિન્તાર્થક ન હોવાથી તેના યોગમાં આ સૂત્રથી યુષ્માન્ ને વસ્
 આદેશનો નિષેધ ન થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ યુષ્માન્ ને વસ્
 આદેશ થયો છે. અર્થ - માણસ તમને જુવે છે. ॥૩૦॥

નિત્યમન્વાદેશે ૨૧૧૩૧॥

કોઈ પણ વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવા માટે જેનું કથન કર્યું છે; તેનું
 ફરીથી બીજી વસ્તુનું પ્રતિપાદન કરવા માટે કથન કરવું - તેને
 અન્વાદેશ કહેવાય છે. સામાન્યથી બે વિધેય સ્થળે જ્યાં ઉદ્દેશ્ય
 એક હોય છે, ત્યાં અન્વાદેશનો વિષય હોય છે- એ સમજી શકાય

છે. અન્વાદેશના વિષયમાં પદથી પરમાં રહેલા યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને વસ્ અને નસ્ વગેરે આદેશ નિત્ય થાય છે. 'યૂયં વિનીતાસ્તદ્વો ગુરવો માનયન્તિ। વયં વિનીતાસ્તન્નો ગુરવો માનયન્તિ। ધનવાંસ્ત્વમથો ત્વા લોકો માનયતિ, ધનવાનહમથો મા લોકો માનયતિ । અહીં' યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ પદાર્થ ઉદ્દેશ્ય છે. ક્રમશઃ વિનીતત્વ અને માનવાની ક્રિયા; ધનવત્ત્વ અને માનવાની ક્રિયા વિધેય છે. અહીં અન્વાદેશના વિષયમાં યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને (યુષ્માન્ અને અસ્માન્ ને, ત્વામ્ અને મામ્ ને) આ સૂત્રની સહાયથી પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ વસ્ અને નસ્; ત્વા અને મા આદેશ નિત્ય થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તમે વિનીત છો; માટે તમને ગુરુઓ માને છે- સત્કારે છે. અમે વિનીત છીએ; માટે અમને ગુરુઓ માને છે. તું ધનવાન્ છે; માટે તને લોક માને છે. હું ધનવાન્ છું; માટે મને લોક માને છે. અનુ -પશ્ચાત્ કથનમ્ અન્વાદેશઃ આ વ્યુત્પત્ત્યર્થ હોવાથી અન્વાદેશ બીજા વાક્યમાં હોય છે. પહેલા વાક્યમાં નહીં॥૩૧॥

સપૂર્વાત્ પ્રથમાન્તાદ્ વા ૨૧૧૩૨॥

પદથી પરમાં રહેલા પ્રથમાન્ત પદથી પરમાં રહેલા યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને અન્વાદેશના વિષયમાં વિકલ્પથી વસ્ અને નસ્ વગેરે આદેશ થાય છે. યૂયં વિનીતાસ્તદ્ ગુરવો વો માનયન્તિ તદ્ ગુરવો યુષ્માન્ માનયન્તિ। વયં વિનીતાસ્તદ્ ગુરવો નો માનયન્તિ, તદ્ ગુરવોઽસ્માન્ માનયન્તિ। યુવાં સુશીલૌ તજ્ઞાનં વાં દીયતે; તજ્ઞાનં યુવાભ્યાં દીયતે। આવાં સુશીલૌ તજ્ઞાનં નૌ દીયતે; તજ્ઞાનમાવાભ્યાં દીયતે। અહીં તદ્ પદથી પરમાં રહેલા પ્રથમાન્ત ગુરવઃ અને જ્ઞાનમ્ આ પદથી પરમાં રહેલા યુષ્મદ્ અને અસ્મદ્ ને અન્વાદેશના વિષયમાં આ સૂત્રની સહાયથી પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ વસ્ અને નસ્; વામ્ અને નૌ આદેશ વિકલ્પથી થયા છે. પૂર્વ સૂત્રથી અન્વાદેશના વિષયમાં વસ્ અને નસ્

વગેરે આદેશ નિત્ય થતા હતા; વિકલ્પમાટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. અર્થ ક્રમશઃ - તમે વિનીત છો; માટે ગુરુઓ તમને માને છે. અમે વિનીત છીએ; માટે ગુરુઓ અમને માને છે. તમે બે સુશીલ છો; માટે જ્ઞાન તમને બેને અપાય છે. અમે બે સુશીલ છીએ; માટે જ્ઞાન અમને બેને અપાય છે. ॥૩૨॥

ત્યદામેનદેતદો દ્વિતીયા - ટૌત્યવૃત્ત્યન્તે ૨૧૧૩૩॥

ત્યદાદિ ગણપાઠમાંના એતદ્ શબ્દને અન્વાદેશના વિષયમાં, દ્વિતીયા વિભક્તિનો પ્રત્યય પરમાં હોય તેમ જ ટા (આ) અને ઓષ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો એનદ્ આદેશ થાય છે. પરન્તુ એતદ્ શબ્દ વૃત્તિ (સમાસાદિ) ના અન્તે હોય તો એનદ્ આદેશ થતો નથી. ત્યદાદિ ગણપાઠ સર્વાદિ ગણપાઠમાં છે. ત્યદ્ થી માંડીને કિમ્ સુધીના ૧૨ શબ્દો ત્યદાદિ ગણપાઠના છે. જુઓ સૂ.નં. ૧-૪-૭ । ઉદ્દિષ્ટમેતદધ્યયનમથો એનદનુજાનીતા એતકં સાધુમાવશ્યકમધ્યાપય અથો એનમેવ સૂત્રાણિ । એતેન રાત્રિરધીતા અથો એનેનાહરણ્યધીતમ્ । એતયોઃ શોભનં શીલમથો એનયો મંહતી કીર્તિઃ। અહીં એતદ્ અને એતકદ્ નામને; અન્વાદેશના વિષયમાં દ્વિતીયા વિભક્તિનો પ્રત્યય, ટા અને ઓષ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી એનદ્ આદેશ થયો છે. ‘તન્મધ્યપતિતસ્તદ્ગ્રહણેન ગૃહ્યતે’ આ પરિભાષાથી સૂત્રમાં એતદ્ ના ગ્રહણથી એતકદ્ નું પણ ગ્રહણ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - આ અધ્યયન ઉદ્દિષ્ટ (સૂત્રરૂપે ભણવાની ઈચ્છાનો વિષય) હતું; માટે આ અધ્યયનની અનુજ્ઞા આપો. આ સાધુને આવશ્યક ભણાવ; પછી આ જ સાધુને સૂત્રો પણ ભણાવ. આના વડે રાત્રે ભણાયું; તેથી આને દિવસે પણ અધ્યયન કર્યું છે. આ બેનું શીલ સારું છે; માટે આ બેની મોટી કીર્તિ છે. ત્યદામિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્યદાદિ ગણપાઠમાંના જ વૃત્તિના અન્તે નહિ રહેલા એતદ્ નામને

તેની પરમાં દ્વિતીયા વિભક્તિનો પ્રત્યય, ટા અને ઓસ્ પ્રત્યય હોય તો અન્વાદેશના વિષયમાં એનદ્ આદેશ થાય છે. તેથી સૂ.નં. ૧-૪-૭ માં જણાવ્યા મુજબ સર્વાદિ ગણના બધા જ નામો; તે કોઈનું વિશેષ નામ હોય તો સર્વાદિ ગણના ન હોવાથી; એતદ્ નામ પણ જ્યારે સંજ્ઞામાં પ્રયુક્ત હોય છે ત્યારે તે ત્વદાદિ ગણપાઠમાંનું મનાતું ન હોવાથી એતદં સંગ્રહાણ અથો એતદમધ્યાપય અહીં આ સૂત્રથી એતદ્ ને એનદ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - એતદ્ નામની વ્યક્તિ વિશેષને શ્રેણી કર અને તેને ભણાવ. અવૃત્ત્યન્ત ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્વદાદિ ગણપાઠમાંના અવૃત્ત્યન્ત જ એતદ્ નામને; તેની પરમાં; દ્વિતીયા વિભક્તિનો પ્રત્યય, ટા અને ઓસ્ પ્રત્યય હોય તો અન્વાદેશના વિષયમાં એનદ્ આદેશ થાય છે. તેથી અથો પરમૈતં પશ્ય અહીં કર્મધારયસમાસના અન્તે વર્તમાન એતદ્ નામને આ સૂત્રથી એનદ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - મહાન્ આને જો. આ સૂત્રના દૃષ્ટાન્તોમાં જે જે રૂપો બતાવાયા છે. તેની સાધનિકા ભણનારાઓએ સ્વયમ્ કરવી. 'આદ્વેર: ૨-૧-૪૧' ... વગેરે સૂત્રનું અનુસંધાન કરવાથી એ શક્ય છે. ॥૩૩॥

इदमः २।१।३४॥

ત્વદાદિ ગણપાઠમાંના, વૃત્તિના અન્તે નહિ રહેલા इदम् નામને તેની પરમાં દ્વિતીયા વિભક્તિ નો પ્રત્યય; ટા અને ઓસ્ પ્રત્યય હોય તો અન્વાદેશના વિષયમાં એનદ્ આદેશ થાય છે. ઉદ્દિષ્ટમિદમ-ધ્યનમથો એનદનુજાનીત । અનેન રાત્રિરધીના અથો એનેનાહરપ્યધીતમ્ । જનયોઃ શોષનં શીલમ્ અથો એનયો મ્હતી કીર્તિઃ । અહીં આ સૂત્રથી અન્વાદેશમાં इदम् ને એનદ્ આદેશ થયો છે. અર્થ સ્પષ્ટ છે. પૂર્વ સૂત્રમાં (૨-૧-૩૩માં) જણાવ્યો છે. આગળના સૂત્રમાં इदम् ની અનુવૃત્તિ લઈ જવા માટે પૃથક્ સૂત્ર બનાવ્યું છે. ॥૩૪॥

અદ્ વ્યજને ૨૧૧૩પા||

વૃત્તિના અન્તે નહિ રહેલા ત્યદાદિ ગણપાઠમાંનાં ઇદમ્ નામને અન્વાદેશમાં વ્યઞ્જનાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો અ આદેશ થાય છે. ઉત્તર સૂત્રથી (૨-૧-૩૬ થી) અક્ પ્રત્યય રહિત ઇદમ્ ને અ આદેશનું વિધાન હોવાથી આ સૂત્રથી અક્ પ્રત્યય સહિત જ ઇદમ્ ને ઉપર જણાવ્યા મુજબ અ આદેશ થાય છે. ઇમકાભ્યાં શૈક્ષકાભ્યાં રાત્રિરધીતા અથો આભ્યામહરપ્યધીતમ્ । ઇમકેષુ અથો એષુ । અહીં ઇદકમ્ નામને, વ્યઞ્જનાદિ ભ્યામ્ અને સુ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી, અન્વાદેશના વિષયમાં આ સૂત્રથી ‘અ’ આદેશ..... ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી આભ્યામ્ અને એષુ આવો પ્રયોગ થયો છે. સાધનિકા માટે જુઓ સૂ. નં. ૧-૪-૧. અને ૧-૪-૪. અર્થક્રમશઃ— આ બે વિદ્યાર્થિઓ સમગ્ર રાત ભણ્યા; તેથી આખો દિવસ પણ ભણ્યા. આ લોકોમાં..... તેથી.... આ લોકોમાં..... ||૩પા||

અનક્ ૨૧૧૩૬||

અક્ પ્રત્યયથી રહિત ત્યદાદિ ગણપાઠમાંનાં ઇદમ્ નામને તેની પરમાં તત્સમ્બન્ધી વ્યઞ્જનાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય હોય તો અ આદેશ થાય છે. આ સૂત્ર પૂર્વસૂત્રથી ભિન્ન હોવાથી અન્વાદેશની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં નથી. અન્યથા આ સૂત્રનો પૃથગ્યોગ ન કર્યો હોત. ઇદમ્+ભ્યામ્ અને ઇદમ્+સુ આ અવસ્થામાં ઇદમ્ ને આ સૂત્રથી અ આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય, સૂ. નં. ૧-૪-૧ અને ૧-૪-૪ માં જણાવ્યા મુજબ થવાથી આભ્યામ્ અને એષુ આવો પ્રયોગ થાય છે. ઇદમ્ નામને સ્ત્રીલિંગમાં ભિસ અને સુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઇદમ્ ને અ આદેશ. ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી અ ની પરમાં આપ્ (આ) પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી આભિઃ અને આસુ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ— આ બેથી. આ

સ્ત્રીઓથી. આ બધામાં. આ સ્ત્રીઓમાં. અનગિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્યદાદિ સમ્બન્ધી વ્યઞ્જનાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો અક્ પ્રત્યયથી રહિત જ હદમ્ ને અ આદેશ થાય છે. તેથી હદમ્ નામને 'ત્યાદિસવદિઃ ૦ ૭-૩-૨૯' થી અન્ય સ્વરની પૂર્વે અક્ પ્રત્યય. હદકમ્+ભ્યામ્ આ અવસ્થામાં અક્ સહિત હદમ્ ને આ સૂત્રથી અ આદેશ ન થવાથી 'આદ્વેરઃ ૨-૧-૪૧' થી હદકમ્ ના મ્ ને અ આદેશ. 'લુગસ્યા ૦ ૨-૧-૧૧૩' થી ક ના અ નો લોપ. 'દો મઃ સ્યાદૌ ૨-૧-૩૯' થી દ્ ને મ્ આદેશ. 'અત આઃ ૦ ૧-૪-૧' થી ભ્યામ્ ની પૂર્વેના અ ને આ આદેશ થવાથી હમકાભ્યામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- આ બેથી. ત્યદામિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્યદાદિ સમ્બન્ધી જ વ્યઞ્જનાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના અક્ પ્રત્યયથી રહિત હદમ્ ને અ આદેશ થાય છે; તેથી હમમતિક્રાન્તાભ્યામ્ આ અર્થમાં અતીદમ્ નામને ભ્યામ્ પ્રત્યય થવાથી 'અતીદમ્ભ્યામ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં હદમ્ પદાર્થ ગૌણ હોવાથી વ્યઞ્જનાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય- ભ્યામ્; ત્યદાદિ સમ્બન્ધી ન હોવાથી આ સૂત્રથી હદમ્ ને અ આદેશ થતો નથી. જ્યાં કર્મધારયાદિ સમાસ સ્થળે હદમ્ પદાર્થ પ્રધાન હોય છે. ત્યાં આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ હદમ્ ને અ આદેશ થાય છે. અર્થ- આને જીતવાવાલા બેથી. ॥૩૬॥

દૈત્યનઃ ૨૧૧૩૭૥

ત્યદાદિ સમ્બન્ધી ટા અને ઓસ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અક્ પ્રત્યયથી રહિત હદમ્ નામને અન આદેશ થાય છે. હદમ્ નામને પુલ્લિંગ અને સ્ત્રીલિંગમાં ટા (આ) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી હદમ્ ને અન આદેશ. સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી અન ની પરમાં આપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન અન + આ અને અના + આ આ અવસ્થામાં સૂ. નં ૧-૪-૫ માં જણાવ્યા મુજબ તેન ની જેમ અને આવો પ્રયોગ થાય છે; અને સૂ. નં ૧-૪-૧૯ માં જણાવ્યા

મુજબ બહુરાજયા ની જેમ અનયા આવો પ્રયોગ થાય છે. ઇદમ્+ઓસ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઇદમ્ ને અન આદેશ વગેરે કાર્ય સૂ. નં. ૧-૪-૪ માં જણાવ્યા મુજબ થવાથી દેવયોઃ ની જેમ અનયોઃ; અનયોઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - આનાથી. આ સ્ત્રીથી. આ બેનું. આ બેમાં. સ્ત્રીલિંગમાં અનયોઃ ની પ્રક્રિયા સૂ. નં. ૧-૪-૧૧ માં જણાવ્યા મુજબ બહુરાજયોઃ ની જેમ સમજવી. ત્યદામિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્યદાદિ સમ્બન્ધી જ ટા અને ઓસ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના અક્ પ્રત્યયથી રહિત ઇદમ્ નામને અન આદેશ થાય છે. તેથી પ્રિયોડયમ્ यस્ય તેન આ વિગ્રહમાં બહુવ્રીહિ સમાસમાં નિષ્પન્ન પ્રિયેદમ્ નામને ટા (આ) પ્રત્યય થવાથી પ્રિયેદમા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અન્યપદાર્થ પ્રધાન હોવાથી ટા પ્રત્યય તત્સમ્બન્ધી છે. ઇદમ્ (ત્યદાદિ) સમ્બન્ધી નથી; તેથી આ સૂત્રથી ઇદમ્ ને અન આદેશ થતો નથી. અર્થ= આ પ્રિય છે જેને તેના વડે. અનક ઇત્યેવ= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અક્ પ્રત્યયથી રહિત જ ત્યદાદિ સમ્બન્ધી ઇદમ્ નામને, તેની પરમાં તત્સમ્બન્ધી ટા અને ઓસ્ પ્રત્યય હોય તો અન આદેશ થાય છે; તેથી ઇદકમ્ નામને ટા પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઇમકેન આવો પ્રયોગ થાય છે. (પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ. નં. ૨-૧-૩૬ વગેરે.) અર્થ - આનાથી. ॥૩૭॥

અયમિયમ્ પુંસ્ત્રિયોઃ સૌ ૨૧૧૩૮॥

ત્યદાદિ સમ્બન્ધી સિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ઇદમ્ નામને પુલ્લિંગમાં અયમ્ આદેશ અને સ્ત્રીલિંગમાં ઇયમ્ આદેશ થાય છે. ઇદમ્ નામને પુલ્લિંગમાં અને સ્ત્રીલિંગમાં સિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઇદમ્ ને પુલ્લિંગમાં અયમ્ આદેશ અને સ્ત્રીલિંગમાં ઇયમ્ આદેશ. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ થવાથી અયમ્ અને ઇયમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - આ પુરુષ. આ સ્ત્રી. ત્યદામિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્યદાદિ સમ્બન્ધી

જ સિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેનાં ઇદમ્ નામને પુલ્લિંગમાં અને સ્ત્રીલિંગમાં અનુક્રમે અયમ્ અને ઇયમ્ આદેશ થાય છે. તેથી અતીદમ્+સિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઇદમ્ નામને અયમ્ અને ઇયમ્ આદેશ થતો નથી; જેથી 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૦ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ થવાથી અતીદં ના સ્ત્રી વા આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ — આને જીતવાવાલો પુરુષ અથવા સ્ત્રી. ॥૩૮॥

દો યઃ સ્યાદૌ ૨૧૧૩૧॥

ત્યદાદિ સમ્બન્ધી સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેનાં ઇદમ્ નામનાં દ્ ને મ્ આદેશ થાય છે. ઇદમ્ + જૌ અને પરમેદમ્ +જૌ આ અવસ્થામાં મ્ ને 'આદ્વેઃ ૨-૧-૪૧' થી જ આદેશ- 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી દ નાં જ નો લોપ. આ સૂત્રથી દ્ ને મ્ આદેશ. જૌ ની સાથે પૂર્વ જ ને 'એદૌત્ ૦ ૧-૨-૧૨' થી જૌ આદેશ થવાથી ઇમૌ અને પરમેમૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ ઇદકમ્+મ્યામ્ આ અવસ્થામાં સૂ. નં. ૨-૧-૩૬ માં જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી દ્ ને મ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ઇમકામ્યામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - આ બે. મહાન્ આ બે. આં બે વડે....! ત્યદામિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્યદાદિ સમ્બન્ધી જ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેનાં ઇદમ્ નામનાં દ્ ને મ્ આદેશ થાય છે. તેથી પ્રિયેદમ્ + જૌ અહીં ઇદમ્ સમ્બન્ધી સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી દ્ ને મ્ આદેશ થતો નથી. જેથી પ્રિયેદમૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— પ્રિય છે આ જેને એવા બે. ॥૩૯॥

કિમઃ કસ્તસાદૌ ચ ૨૧૧૪૦॥

ત્યદાદિ સમ્બન્ધી સ્યાદિ પ્રત્યય અને તસ્ વગેરે પ્રત્યય પરમાં હોય તો કિમ્ નામને ક આદેશ થાય છે. કિમ્+સિ અને કિમ્ ને

‘ત્યાદિસવદિઃ૦ ૭-૩-૨૧’ થી અક્ પ્રત્યયથી નિષ્પન્ન કકિમ્ નામને સિ પ્રત્યય કરીએ ત્યારે થએલી કકિમ્+સિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી કિમ્ અને કકિમ્ ને ક આદેશ ઇત્યાદિ કાર્ય થવાથી ‘ક’ અને ‘કઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. કિમ્ નામને ‘કિમ્-યત્- ત્ત૦ ૭-૨-૧૫’ થી વા પ્રત્યય અને ‘અનઘતને હિઃ ૭-૨-૧૦૧’ થી હિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી કિમ્ ને ક આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી કદા અને કહિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ— કોણ. કોણ. ક્યારે. ક્યારે. તસાદૌ ચેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કિમ્ નામને તેની પરમાં તત્સમ્બન્ધી (ત્યદાદિ સમ્બન્ધી) સ્યાદિ અને તસાદિ જ (પ્રત્યય માત્ર નહિ) પ્રત્યય હોય તો ક આદેશ થાય છે. તેથી કિમ્ નામને ‘દ્વયો વિષ્મજ્યે૦ ૭-૩-૬’ થી તરપ્ (તર) પ્રત્યય. તર ના અન્ત્ય અ ને ‘કિં ત્યાદ્યે૦ ૭-૩-૮’ થી આમ્ આદેશ.... વગેરે કાર્ય થવાથી કિન્તરામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં તસાદિ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી કિમ્ ને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક આદેશ થતો નથી. તસ્ થી થમ્ સુધીના પ્રત્યયો તસાદિ પ્રત્યયો કહેવાય છે. તરપ્ વગેરે પ્રત્યય થમ્ પછીના હોવાથી તેને તસાદિ પ્રત્યય મનાતા નથી. અર્થ— શું? ત્યદામિત્યેવ= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્યદાદિ સમ્બન્ધી જ સ્યાદિ કે તસાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના કિમ્ ને ક આદેશ થાય છે; તેથી પ્રિયકિમ્+ઐ આ અવસ્થામાં પ્રિયકિમ્ (ત્યદાદિભિન્ન) સમ્બન્ધી સ્યાદિ ઐ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી કિમ્ ને ક આદેશ થતો નથી. જેથી પ્રિયકિમૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— પ્રિય છે કોણ જેને એવા બે.॥૪૦॥

આદેર: ૨૧૧૪૧॥

ત્યદાદિ સમ્બન્ધી સ્યાદિ અને તસાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ત્યદ્ થી માંડીને દ્વિ શબ્દ સુધીના નામોના અન્ત્ય વર્ણને

‘અ’ આદેશ થાય છે. ત્વદ્+સિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી દ્ ને અ આદેશ. ‘લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩’ થી ત્ ના અ નો લોપ. ‘તઃ સૌ સઃ ૨-૧-૪૨’ થી ત્ ને સ્ આદેશ.... ઇત્યાદિ કાર્ય થવાથી સ્ઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. ત્વદ્+ઔ અને દ્વિ+ઔ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી દ્ અને ઙ્ ને અ આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ તેની પૂર્વેના અ નો લોપ. ‘ઐદૌત્સન્ધ્યક્ષરૈઃ ૧-૨-૧૨’ થી ઔ ની સાથે તેની પૂર્વેના અ ને ઔ આદેશ થવાથી ત્ઔ અને દ્ઔ આવો પ્રયોગ થાય છે. ‘કિમદ્વયાં ૭-૨-૮૧’ થી તદ્ નામને તસ્ પ્રત્યય અને ‘કિમ્ યત્ ૭-૨-૯૫’ થી તદ્ નામને દા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી તદ્ ના દ્ ને અ આદેશાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી ‘તતઃ’ અને ‘તદા’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ— તે. તે બે. બે. તેથી. ત્યારે. ત્વદામિત્યેવ= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્વદ્ થી માંડીને દ્વિ શબ્દ સુધીના નામના અન્ત્ય વર્ણને તેની પરમાં તત્સમ્બન્ધી (ત્વદાદિ સમ્બન્ધી) જ સ્યાદિ અને તસાદિ પ્રત્યય હોય તો અ આદેશ થાય છે. તેથી અતિતદ્+ઔ આ અવસ્થામાં ત્વદાદિ (તદ્) સમ્બન્ધી સ્યાદિ ઔ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી દ્ ને આ સૂત્રથી અ આદેશ થતો નથી; જેથી અતિતદૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ — તેને જીતવાવાલા બે. ॥૪૧॥

તઃ સૌ સઃ ૨૧૧૪૨॥

ત્વદાદિ સમ્બન્ધી સિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ત્વદ્ થી માંડીને દ્વિ શબ્દ સુધીના નામના ત્ ને સ્ આદેશ થાય છે. ત્વદ્+સિ અને તદ્+સિ આ અવસ્થામાં સૂ. નં. ૨-૧-૪૧ માં જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી ત્ ને સ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ‘સ્ઃ’ અને ‘સઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. ત્વદ્ તદ્ અને ઇતદ્ નામને સ્ત્રીલિંગમાં સિ પ્રત્યય. ‘આદ્વેરઃ ૨-૧-૪૧’ થી દ્ ને અ આદેશ. ‘લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩’ થી અ ની પૂર્વેના અ નો લોપ. ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી સિ ની પૂર્વે આપ્ (આ) પ્રત્યય. ‘સમાનાનાં ૧-૨-૧’ થી આ ની સાથે તેની પૂર્વેના ‘અ’ ને દીર્ઘ

‘આ’ આદેશ. આ સૂત્રથી ત્ ને સ્ આદેશ. ‘નામ્યન્તસ્થાં ૨-૩-૧૫’ થી એ ની પરમાંના સ્ ને ષ્ આદેશ. ‘દીર્ઘઙ્યાં ૧-૪-૪૫’ થી સિ નો લોપ થવાથી ‘સ્યા’, ‘સા’ અને ‘ણા’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તે. તેણી. તે. તેણી. આ (સ્ત્રી). ત્યદામિત્યેવ= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્યદાદિ સમ્બન્ધી સિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ત્યદ્ થી માંડીને દ્વિ શબ્દ સુધીના નામના ત્ ને સ્ આદેશ થાય છે. તેથી પ્રિયત્વદ્+સિ અહીં ત્યદાદિ સમ્બન્ધી સિ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી ત્ ને સ્ આદેશ થતો નથી. જેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સિ નો લોપ થવાથી પ્રિયત્વત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પ્રિય છે તે જેને એવો ॥૪૨॥

અદસો દઃ સેસ્તુ ડૌ ૨૧૧૪૩॥

ત્યદાદિ સમ્બન્ધી સિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના અદસ્ નામના દ્ ને સ્ આદેશ થાય છે; અને ત્યારે સિ પ્રત્યયને ડૌ (ઐ) આદેશ થાય છે. અદસ્ અને અદકસ્ નામને પ્રથમા અને સમ્બોધનના એકવચનમાં સિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દ્ ને સ્ આદેશ તથા સિ ને ડૌ (ઐ) આદેશ. ‘ડિત્યન્ત્યં ૨-૧-૧૧૪’ થી અદસ્ અને અદકસ્ ના અન્ત્ય સ્વરાદિ અસ્ નો લોપ થવાથી અસૌ, અસકૌ, હે અસૌ! અને હે અસકૌ! આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - તે. તે. હે તે!. હે તે! ત્યદામિત્યેવ= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્યદાદિ સમ્બન્ધી જ સિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના અદસ્ નામના દ્ ને સ્ આદેશ અને સિ ને ડૌ આદેશ થાય છે. તેથી અત્યદસ્ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય સૂ.નં. ૧-૪-૮૦ માં જણાવ્યા મુજબ થવાથી અપ્સાઃ ની જેમ ‘અત્યદાઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સિ પ્રત્યય ત્યદાદિ અદસ્ સમ્બન્ધી ન હોવાથી આ સૂત્રથી દ્ ને સ્ આદેશાદિ કાર્ય થતું નથી. અર્થ- તેને જીતવાવાલો (અદકસ્ અહીં ‘ત્યાદિ સર્વાદિઃ ૦ ૭-૩-૨૯’ થી અક્ પ્રત્યય થયો છે.) ॥૪૩॥

અસુકો ચાડકિ ૨૧૧૪૪૥

ત્યદાદિ સમ્બન્ધી સિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના અક્ષરો સહિતં અદસ્ ને વિકલ્પથી અસુક આદેશ થાય છે. અદકસ્ નામને પ્રથમા અને સમ્બોધન એકવચનમાં સિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અદકસ્ ને અસુક આદેશ. 'અદત્તઃ ૦ ૧-૪-૪૪' થી સમ્બોધનમાં સિ પ્રત્યયનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અસુકઃ અને હે અસુકા! આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અદકસ્ ને અસુક આદેશ ન થાય ત્યારે સૂ.નં. ૨-૧-૪૩ માં જણાવ્યા મુજબ અસકૌ અને હે અસકૌ! આવો પ્રયોગ થાય છે; જેનો અર્થ ત્યાં જણાવ્યો છે. ॥૪૪॥

મોડવર્ણસ્ય ૨૧૧૪૫૥

ત્યદાદિ સમ્બન્ધી અ વર્ણ (અ.આ.) અન્તમાં જેના છે એવા અદસ્ નામના દ્ ને મ્ આદેશ થાય છે. અદસ્ નામને પુલ્લિંગ સ્ત્રીલિંગ અથવા નપુંસકલિંગમાં ઔ પ્રત્યય. 'આદ્દરઃ ૨-૧-૪૧' થી સ્ ને અ આદેશ. 'લુગસ્યા ૦ ૨-૧-૧૧૩' થી દ ના અ નો લોપ. સ્ત્રીલિંગમાં 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી 'અદ ને આપ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દ અને દા ના દ્ ને મ્ આદેશ. અમ+ઔ અમા+ઔ અને અમ+ઔ આ અવસ્થામાં પુલ્લિંગમાં અમ ના અન્ત્ય અ ને ઔ ની સાથે 'ઐદૌત્ ૦ ૧-૨-૧૨' થી ઔ આદેશ. સ્ત્રીલિંગમાં અમા ના આ ને ઔ ની સાથે 'ઔતા ૧-૪-૨૦' થી ઐ આદેશ. નપુંસકલિંગમાં ઔ ને 'ઔરીઃ ૧-૪-૫૬' થી ઈ આદેશ. ઈ ની સાથે તેની પૂર્વેના અ ને 'અવર્ણસ્યે ૦ ૧-૨-૬' થી ઐ આદેશ થવાથી અનુક્રમે અમૌ અમે અને અમે આવી અવસ્થા થાય છે. ત્યાં 'માદુવર્ણોડનુ ૨-૧-૪૭' થી ઔ તથા ઐ ને ઋ આદેશ થવાથી ત્રણે લિંગમાં 'અમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પેલા બે પુરુષો. પેલી બે સ્ત્રીઓ. પેલા બે કુલો. અદસ્+જસ્ આ

અવસ્થામાં જસ ને 'જસ ઇ: ૧-૪-૯' થી ઇ આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્ ને અ આદેશાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અમે ના એ ને 'બહુષ્વેરી: ૨-૧-૪૯' થી ઈ આદેશ થવાથી અમી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પેલા પુરુષો. અદસ્+દૃશ ધાતુને 'ત્યદાદ્યન્ય૦ ૫-૧-૧૫૨' થી ટ્ક (અ) પ્રત્યય. અદસ્ ના સ્ ને 'અન્યત્યદાદેરા: ૩-૨-૧૫૨' થી આ આદેશ. આ ની સાથે 'સમાનાં ૧-૨-૧' થી દ ના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ. આ સૂત્રથી દ્ ને મ્ આદેશ. 'માદુવર્ણોડનુ ૨-૧-૪૭' થી આ ને ઋ આદેશથી નિષ્પન્ન અમૂદૃશ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અમૂદૃશ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પેલા જેવો દેખાતો. અવર્ણસેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્યદાદિ સમ્બન્ધી અવર્ણસિ જ અદસ્ નામના દ્ ને મ્ આદેશ થાય છે. તેથી અદ: કુલમ્ અહીં અદસ્+સિ (નપુંસકલિંગ) આ અવસ્થામાં 'અનતો લુપ્ ૧-૪-૫૯' થી સિ પ્રત્યય નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી અદ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અદસ્ નામ અવર્ણસિ નથી પરન્તુ સાન્ત છે. તેથી આ સૂત્રથી દ્ ને મ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - પેલું કુલ. ॥૪૫॥

વાડદ્રો ૨૧૧૪૬॥

અદ્રિ અન્તમાં હોય તો અદસ્ નામના દ્ ને મ્ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. (અદ્રિ અન્તવાલા અદસ્ નામમાં બે દ્ હોવાથી અને તેને વૈકલ્પિક મ્ આદેશનું આ સૂત્રથી વિધાન હોવાથી કુલ ચાર રૂપો થાય છે.) અદોડ્ઞવતિ આ અર્થમાં અદસ્+અઞ્ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય. 'સર્વાદિ - વિષ્વગ્ ૩-૨-૧૨૨' થી અદસ્ શબ્દની પરમાં ડદ્રિ (અદ્રિ) આગમ. 'હિત્યન્ય૦ ૨-૧-૧૧૪' થી અદસ્ ના અસ્ નો લોપ. 'અઞ્ઞોડનર્વાયામ્ ૪-૨-૪૬' થી અઞ્ ના ન્ નો લોપ. 'ઇવર્ણાં ૧-૨-૨૧' થી અદ્રિ ના ઇ ને ય્ આદેશ થવાથી અદદ્ર્યચ્ નામ બને છે. તેને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સૂ. નં. ૧-૪-૬૯ માં જણાવ્યા મુજબ પ્રાઙ્ ની જેમ 'અદદ્ર્યચ્' આવો પ્રયોગ

થાય છે. આ સૂત્રથી જ્યારે ઉપર જણાવ્યા મુજબ અદ્રિ અન્તમાં છે જેના એવા અદસ્ ના બંન્ને દ્ ને મ્ આદેશ થાય ત્યારે અમમ્મયડ્ આ અવસ્થામાં 'માદુવર્ણોડ્નુ ૨-૧-૪૭' થી મ્ થી પરમાં રહેલા અ તથા ર્ ને ઉ આદેશ થવાથી 'અમમ્મયડ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં પ્રથમ દ્ ને જ આ સૂત્રથી મ્ આદેશ થાય ત્યારે તેના પરમાંના અ ને ઉ આદેશ, ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી 'અમદ્રયડ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અને આ સૂત્રથી જ્યારે દ્વિતીય દ્ ને જ મ્ આદેશ થાય ત્યારે તેની પરમાંના ર્ ને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉ આદેશ થવાથી 'અદમ્મયડ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પેલી જગ્યાએ જનાર. ॥૪૬॥

માદુવર્ણોડ્નુ ૨/૧/૪૭॥

અદસ્ નામના મ્ ની પરમાં રહેલા વર્ણને; બધા કાર્ય કર્યા પછી ઉ વર્ણ (ઉ, ઊ) થાય છે. અદસ્+અમ્ આ અવસ્થામાં 'આદ્વેર: ૨-૧-૪૧' થી સ્ ને અ આદેશ. તેની પૂર્વેના અ નો 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી લોપ. 'સમાનાં ૧-૪-૪૬' થી અમ્ ના અ નો લોપ. 'મોડવર્ણસ્ય ૨-૧-૪૫' થી દ્ ને મ્ આદેશ. આ સૂત્રથી મ્ ની પરમાંના અ ને ઉ આદેશ થવાથી 'અમમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પેલાને. અમ્ અને અમમ્મયડ્ અહીં અનુક્રમે સ્ નં. ૨-૧-૪૫ અને ૨-૧-૪૬ માં જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી મ્ પછીના વર્ણને ઉ વર્ણ આદેશ થયો છે. (મ્ ની પરમાંના વ્યગ્જન તેમજ -હસ્વ વર્ણને હસ્વ ઉ, દીર્ઘ વર્ણને દીર્ઘ ઊ તથા પ્લુત વર્ણને પ્લુત ઉ ઉ આદેશ આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સમજવો) અન્વિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અદસ્ નામના મ્ પછીના વર્ણને બધા કાર્ય કર્યા પછી જ ઉ વર્ણ આદેશ થાય છે. તેથી અદસ્ + કે અને અદસ્ +કિ આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ અદસ્ ના સ્ ને અ; તેની પૂર્વેના અ નો લોપ અને દ્ ને મ્ આદેશથી નિષ્પન્ન અમ+કે અને અમ+કિ

આ અવસ્થામાં 'સવદિઃ૦ ૧-૪-૭' થી કે ને સ્મૈ આદેશ અને ઢિ ને 'કેઃ સ્મિન્ ૧-૪-૮' થી સ્મિન્ આદેશ. ત્યાર પછી આ સૂત્રથી મ્ ની પરમાં રહેલા અ ને ઉ આદેશ. 'નામ્યન્તસ્થા૦ ૨-૩-૧૫' થી સ્ ને ષ આદેશ થવાથી અમુષ્મૈ અને અમુષ્મિન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રમાં અનુ નું ગ્રહણ કર્યું ન હોત તો, મ્ ની પરમાં રહેલા અ ને ઉ આદેશ પહેલા કર્યા પછી અમુ+કે આવી અવસ્થામાં અકારાન્ત સર્વાદિ નામના અભાવમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ કે ને સ્મૈ અને ઢિ ને સ્મિન્ આદેશ થાત નહિ - એ સમજી શકાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - પેલા માટે. પેલામાં ॥૪૭॥

પ્રાગિનાત્ ૨૧૧૪૮॥

અદસ્ નામના મ્ પછીના વર્ણને, ટા ના સ્થાને ઇન આદેશ કરતા પૂર્વે ઉ વર્ણ આદેશ થાય છે. અદસ્+ટા આ અવસ્થામાં પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ (જુઓ સૂ.નં. ૨-૧-૪૫) અમ+ટા આવી અવસ્થા થયા બાદ આ સૂત્રથી મ્ ની પરમાં રહેલા અ ને 'ટાઙ્સોરિનસ્યૌ ૧-૪-૫' થી ટા ને પ્રાપ્ત ઇન આદેશ કરતાં પૂર્વે ઉ આદેશ. ત્યાર બાદ ટા ને ઇન આદેશની પ્રાપ્તિ ન હોવાથી 'ટઃ પુંસિ ના ૧-૪-૨૪' થી ટા ને ના આદેશ થવાથી 'અમુના' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પેલાથી. ઇનાદિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઇનાદેશ કરતા પૂર્વે જ (અન્ય કોઈ પણ કાર્ય કરતાં પૂર્વે નહિ) અદસ્ નામના મ્ ની પરમાં રહેલા વર્ણને ઉ વર્ણ આદેશ થાય છે. તેથી અદસ્+ટા (સ્ત્રીલિંગમાં) આ અવસ્થામાં પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ અમા+ટા (જુઓ સૂ.નં. ૨-૧-૪૫) આવી અવસ્થા થયા પછી 'તૈસ્યેત્ ૧-૪-૧૯' થી આ ને એ આદેશ. 'એદૈતોડયાય્ ૧-૨-૨૩' થી એ ને અય્ આદેશ થયા પછી મ્ ની પરમાં રહેલા અ ને 'માદુવર્ણોડનુ ૨-૧-૪૭' થી ઉ આદેશ થાય છે. જેથી 'અમુના' આવો પ્રયોગ થાય છે. અન્યથા આ ને એ આદેશ કરતા પૂર્વે ઉ આદેશ થાત તો અમ્વા આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ

થાત - એ સ્પષ્ટ છે. અર્થ- પેલી સ્ત્રીથી ॥૪૮॥

બહુચેતી: ૨૧૧૪૯॥

બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક (બહુવચનમાં) અદસ્ નામના મ્ ની પરમાં રહેલા એ ને ફે આદેશ થાય છે. અદસ્+સુ આ અવસ્થામાં સૂ.નં. ૨-૧-૪૫ માં જણાવ્યા મુજબ અમ+સુ આવી અવસ્થા થયા બાદ ‘એદ્ બહુસૂત્રોસિ ૧-૪-૪’ થી અમ ના અન્ત્ય અ ને એ આદેશ. આ સૂત્રથી એ ને ફે આદેશ. ‘નામ્યન્તસ્યાં ૨-૩-૧૫’ થી સુ ના સ્ ને ષ્ આદેશ થવાથી ‘અમીષુ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પેલાઓમાં. અદસ્+જસ આ અવસ્થામાં સૂ.નં. ૨-૧-૪૫ માં જણાવ્યા મુજબ સ્ ને અ આદેશાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન અમે ના એ ને આ સૂત્રથી ફે આદેશ થવાથી અમી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પેલા. ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક અદસ્ નામના મ્ ની પરમાં રહેલા એ ને જ ફે આદેશ થાય છે. તેથી સ્ત્રીલિંગમાં અદસ્+જસ આ અવસ્થામાં પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ અમા+જસ (અસ) આવી અવસ્થા થયા પછી ‘સમાનાનાં ૧-૨-૧’ થી આ ને અ ની સાથે દીર્ઘ આ આદેશ. ‘માદુર્વર્ણોઽનુ ૨-૧-૪૭’ થી મ્ ની પરમાં રહેલા આ ને ઋ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અમૂઃ સ્ત્રિયઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં બહુવચનમાં અદસ્ નામના મ્ ની પરમાં એ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ફે આદેશ થતો નથી. એ ને આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ફે આદેશનું વિધાન ન કરતાં મ્ ની પરમાં રહેલા વર્ણમાત્રને એ આદેશનું વિધાન કર્યું હોત તો અમૂઃ સ્ત્રિયઃ અહીં આ ને ફે આદેશ થાત - એ સ્પષ્ટ છે. અર્થ - પેલી સ્ત્રીઓ. માદિત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ બહુત્વવિશિષ્ટાર્થક અદસ્ નામના મ્ ની જ પરમાં રહેલા એ ને ફે આદેશ થાય છે. તેથી અમુકે અહીં ક્ ની પરમાં રહેલા એ ને આ સૂત્રથી ફે આદેશ થતો નથી. અદસ્+જસ આ અવસ્થામાં અમ ની જેમ અમક બન્યા પછી ‘જસ

इ: १-४-९' थी जस् ने इ आदेशादि कार्य उपर जज्ञाव्या मुजब
थवाथी अमुके आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ - पेला. ॥४९॥

धातोर्विर्णोवर्णस्येयुव् स्वरे प्रत्यये २।१।५०॥

स्वरादि प्रत्यय परमां छोय तो तेनी पूर्वना धातु सम्भन्धी इ
वर्ण अने उ वर्णने अनुक्रमे इय् अने उव् आदेश थाय छे. नी अने
लू धातुने 'क्विप् ५-१-१४८' थी क्विप् (०) प्रत्यादि कार्यथी निष्पन्
नी अने लू नामने औ प्रत्यय. आ सूत्रथी ई ने इय् अने ऊ ने उव्
आदेश थवाथी 'नियौ' अने 'लुवौ' आवो प्रयोग थाय छे.
अर्थक्रमशः— लई जनारा भे. कापनारा भे. अधि+इ धातुने
वर्तमानानो अन्ते प्रत्यय. 'अनतो ४-२-११४' थी अन्त् ने अत्
आदेश. आ सूत्रथी धातुना इ ने इय् आदेश. इ नी साथे तेनी
पूर्वना अधि ना इ ने 'समाना १-२-१' थी ई आदेश थवाथी
'अधीयते' आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ— लझे छे. लू धातुने परोक्षा
नो उस् प्रत्यय. 'द्विधातुः ० ४-१-१' थी लू धातुने द्विरुक्ति. 'ह्रस्वः
४-१-३९' थी अव्यासना (प्रथम) लू ना ऊ ने उ आदेश. उस्
प्रत्ययनी पूर्वना ऊ ने आ सूत्रथी उव् आदेश... वगेरे कार्य थवाथी
लुलुवुः आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ— बधाअे काय्. प्रत्यय इति
किम्? = आ सूत्रथी उपर जज्ञाव्या मुजब स्वरादि प्रत्यय ज परमां
छोय तो (स्वर परमां छोय तो नछि.) तेनी पूर्वना धातु सम्भन्धी इ
अने उ वर्णने अनुक्रमे इय् अने उव् आदेश थाय छे. तेथी नियोऽर्थः
अने लुवोऽर्थः — आ विग्रहमां षष्ठी तत्पुरुष समासादि कार्य थवाथी
न्यर्थः अने त्वर्थः आवो प्रयोग थाय छे. अछी स्वरादि प्रत्यय परमां
न छोवाथी नी अने लू धातुना ई अने ऊ ने आ सूत्रथी इय् अने
उव् आदेश थतो नथी. अर्थक्रमशः — लई जनारनुं धन. कापनारनुं
धन. नी धातुने 'अनट् ५-३-१२४' थी अनट् (अन) प्रत्यय. तेमज
'णकतृचौ ५-१-४८' थी णक (अक) प्रत्यय. नी+अन अने नी +

અક આ અવસ્થામાં યદપિ આ સૂત્રથી ની ધાતુના ઈ ને ઇય્ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી, પરન્તુ આ સૂત્રની અપેક્ષાએ ‘નામિનોં ૪-૩-૧’ અને ‘નામિનોં ૪-૩-૫૧’ આ સૂત્રો પર હોવાથી તે તે સૂત્રથી અનુક્રમે ની ના ઈ ને ગુણ એ અને વૃદ્ધિ એ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી નયનમ્ અને નાયકઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - લઈ જવું. લઈ જનાર. ॥૫૦॥

ઇળઃ ૨૧૧૫૧॥

ઇળ (ઇ ર જો ગણ) ધાતુને, તેની પરમાં સ્વરાદિ પ્રત્યય હોય તો ઇય્ આદેશ થાય છે. આ સૂત્રના વિષયમાં યદપિ ‘ધાતોરિવર્ણોં ૨-૧-૫૦’ થી ઇય્ આદેશ સિદ્ધ હતો. પરન્તુ તેનો ‘યોડનેકસ્વરસ્ય ૨-૧-૫૬’ થી બાધ થવાથી, તે સૂત્રથી વિહિત ય્ આદેશનો; આ સૂત્રથી વિહિત ઇય્ આદેશ અપવાદ છે. અર્થાદ્ ઇય્ આદેશના બાધક ય્ આદેશનો બાધ કરવા આ સૂત્રની રચના છે. ઇ ધાતુને પરોક્ષાનો અતુસ્ અને ઉસ્ પ્રત્યય. ‘દ્વિર્ધાતુઃ પરોક્ષા કેં ૪-૧-૧’ થી ઇ ને દ્વિત્વ. આ સૂત્રથી દ્વિતીયં ઇ ને ઇય્ આદેશ ઇ ને; તેની પરમાંના ઇ ની સાથે ‘સમાનાનાં ૧-૨-૧’ થી દીર્ઘ ઈ ‘આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ઈયતુઃ અને ઈયુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- તેઓ બે ગયા. તેઓ ગયા. ॥૫૧॥

સંયોગાત્ ૨૧૧૫૨॥

ધાતુ સમ્બન્ધી સંયોગ (બે વ્યન્જનનો સંયોગ - સંયુક્ત વ્યન્જન) થી પરમાં રહેલા ઇ વર્ણ અને ઉ વર્ણને અનુક્રમે ઇય્ અને ઉવ્ આદેશ થાય છે. સૂ. નં. ૨-૧-૫૧ માં જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી વિહિત ઇય્ ઉવ્ આદેશ પણ ‘યોડનેકં ૨-૧-૫૬’ થી વિહિત ય્ આદેશનો તેમ જ ‘કિવ્બૃવૃત્તેં ૨-૧-૫૮’ થી વિહિત ય્ વ્ આદેશનો અપવાદ છે. યવન્ક્રી ધાતુને ‘કિવ્ ૫-૧-૧૪૮’ થી કિવ્ (૦) પ્રત્યય. તેમજ

કટ + પ્રૂ ધાતુને 'દિઘ્-દ્વદ્- ૫-૨-૮૩' થી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય. યવક્રી અને કટપ્રૂ નામને ઔ પ્રત્યય. 'ક્વિબ્વૃત્તે ૨-૧-૫૮' થી પ્રાપ્ત ય્ અને વ્ નો બાધ થવાથી આ સૂત્રથી અનુક્રમે ઈ અને ઋ ને ઇય્ અને ઉવ્ આદેશ થાય છે. જેથી યવક્રિયૌ અને કટપ્રુવૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- જવ ખરીદનારા બે. સાદડી બનાવનારા બે. શ્રિ ધાતુને પરીક્ષાનો ઉસ્ પ્રત્યય. 'દ્વિર્ધાતુઃપરીક્ષા ૪-૧-૧' થી શ્રિ ધાતુને દ્વિત્વ. 'વ્યજ્જનસ્યા ૪-૧-૪૪' થી પ્રથમ શ્રિ ના આદ્ય વ્યજ્જન શ્ થી ભિન્ન વ્યજ્જન ર્ નો લોપ. શિશ્રિ + ઉસ્ આ અવસ્થામાં શ્રિ ના ઇ ને 'યોડનેકસ્વરસ્ય ૨-૧-૫૬' થી પ્રાપ્ત ય્ નો બાધ થવાથી આ સૂત્રથી ઇય્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'શિશ્રિયુઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તેઓએ આશ્રય કર્યો. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે સંયુક્તવ્યજ્જન ધાતુસમ્બન્ધી જ હોવો જોઈએ. ધાતુ સમ્બન્ધી સંયુક્તવ્યજ્જન ભિન્ન -સંયુક્તવ્યજ્જનથી પરમાં રહેલાં ધાતુસમ્બન્ધી ૬ વર્ણ કે ૭ વર્ણ ને આ સૂત્રથી ઇય્ કે ઉવ્ આદેશ થતો નથી. તેથી ઉન્યૌ (ઉદ્ +ની+ઔ) — ઈત્યાદિ રૂપો બને છે. અહીં સંયુક્ત વ્યજ્જન ઉપસર્ગ અને ધાતુ સમ્બન્ધી છે. ॥૫૨॥

શ્રુ-શ્નોઃ ૨૧૧/૫૩॥

સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના શ્રુ શબ્દ સમ્બન્ધી તેમજ શ્નુ (નુ) પ્રત્યય સમ્બન્ધી, સંયોગથી પરમાં રહેલા ૭ વર્ણને ઉવ્ આદેશ થાય છે. શ્રુ + ઔ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઋ ને ઉવ્ આદેશ થવાથી 'શ્રુવૌ' આવો પ્રયોગ થાય છે. આપ્ ધાતુને વર્તમાનાનો અન્તિ પ્રત્યય. અન્તિ પ્રત્યયની પૂર્વે 'સ્વાદેઃ શ્નુઃ ૩-૪-૭૫' થી શ્નુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પ્ અને ન્ સ્વરૂપ સંયોગથી પરમાં રહેલા શ્નુ ના ઉ ને ઉવ્ આદેશ થવાથી 'આપ્નુવન્તિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - બે ભ્રુકુટીઓ. તેઓ મેળવે છે. સંયોગાદિત્વેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો

તેની પૂર્વેના શ્વ શબ્દસમ્બન્ધી તથા શ્વ પ્રત્યય સમ્બન્ધી ; સંયોગથી જ પરમાં રહેલા ઉ વર્ણને ઉવ્ આદેશ થાય છે. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચિ + શ્વ (નુ) + અન્તિ આ અવસ્થામાં શ્વ નો ઉ સંયોગથી પરમાં ન હોવાથી તેને આ સૂત્રથી ઉવ્ આદેશ ન થવાથી 'इवणदि० १-२-२१' થી વ્ આદેશ થવાથી 'चिन्वन्ति' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ભેગું કરે છે. ॥ ૫૩॥

स्त्रियाः २।१।५४॥

સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા સ્ત્રી શબ્દ સમ્બન્ધી ઇ વર્ણને ઇય્ આદેશ થાય છે. સ્ત્રી+ઐ અને અતિસ્ત્રિ + ઐ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી સ્ત્રી શબ્દ સમ્બન્ધી ઈ અને ઇ ને ઇય્ આદેશ થવાથી 'स्त्रियौ' અને 'अतिस्त्रियौ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ— બે સ્ત્રીઓ. સ્ત્રીઓને જીતનારા બે પુરુષો. ॥૫૪॥

बाम् शसि २।१।५५॥

અમ્ અને શસ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના સ્ત્રી શબ્દ સમ્બન્ધી ઇ વર્ણને વિકલ્પથી ઇય્ આદેશ થાય છે. સ્ત્રી નામને અમ્ અને શસ્ (અસ્) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સ્ત્રી ના ઈ ને ઇય્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'स्त्रियम्' અને 'स्त्रियः' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ઇય્ આદેશ ન થાય ત્યારે 'समानादमोऽतः १-४-४६' થી અમ્ ના અ નો લોપ થવાથી સ્ત્રીમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અને 'शसोता० १-४-४९' થી શસ્ ના અ ની સાથે સ્ત્રી ના ઈ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ થવાથી સ્ત્રીઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ— સ્ત્રીને. સ્ત્રીઓને. ॥૫૫॥

સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અનેકસ્વરવાલા ધાતુના ઇ- વર્ણને ય્ આદેશ થાય છે. ‘ધાતોરિવર્ણોઃ ૨-૧-૫૦’ થી પ્રાપ્ત ઇય્ આદેશનો આ સૂત્રથી બાધ થાય છે. ચિ અને ની ધાતુને પરીક્ષાનો ઉસ્ પ્રત્યય. ‘દ્વિર્ધાતુઃ ૦ ૪-૧-૧’ થી ચિ અને ની ધાતુને દ્વિત્વ. ‘હ્રસ્વઃ ૪-૧-૩૯’ થી પ્રથમ ની ના ઈ ને -હ્રસ્વ ઇ આદેશ. આ સૂત્રથી દ્વિતીય ચિ અને ની ના ઇ અને ઈ ને ય્ આદેશ.... વગેરે કાર્ય થવાથી ‘ચિચ્યુઃ’ અને ‘નિન્યુઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ સૂ. નં. ૧-૪-૨૬ માં જણાવ્યા મુજબ પતિમિચ્છતિ આ અર્થમાં પતિ નામને ક્યન્ ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી પતી નામ બને છે. તેને ઙિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પતી ના ઈ ને ય્ આદેશ થવાથી ‘પત્તિ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ— ભેગું કર્યું. તેઓ લઈ ગયા. પતિને ઈચ્છવા વાલામાં. અહીં એ યાદ રાખવું જોઈએ કે - આ સૂત્રથી અનેકસ્વરી ધાતુના જ ઇ વર્ણને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ય્ આદેશ થાય છે. તેથી ચિચ્યુઃ નિન્યુઃ ઈત્યાદિ સ્થળે આ સૂત્રથી ઇ ઈ ને ય્ આદેશ થાય-એ બરાબર છે. પરન્તુ પતી+ઙિ આ અવસ્થામાં અનેકસ્વરી પતી આ નામ હોવાથી તત્સમ્બન્ધી ઈ ને આ સૂત્રથી ય્ આદેશ યદ્યપિ થઈ શકે નહીં, પરન્તુ ‘કિવબન્તા ધાતુત્વં નોજ્ઞન્તિ નામત્વજ્વ પ્રતિપદ્યન્તે’ અર્થાત્ ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત શબ્દો પૂર્વાવસ્થાના ધાતુત્વનો ત્યાગ કરતા નથી; અને નામત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. આ પરિભાષાથી ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત પતી આ નામને પૂર્વાવસ્થાની અપેક્ષાએ ધાતુ પણ મનાય છે; તેથી પતી+ઙિ આ અવસ્થામાં ઈ ને ય્ આદેશ આ સૂત્રથી થયો છે. ॥૫૬॥

સ્યાદૌ વઃ ૨૧૧/૫૭॥

સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના અનેકસ્વરી

ધાતુસમ્બન્ધી ઉ વર્ણને 'વ્' આદેશ થાય છે. સૂ. નં. ૧-૪-૨૬ માં જણાવ્યા મુજબ 'વસુમિચ્છન્તૌ' આ અર્થમાં વસુ નામને ક્યન્ ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી પત્તી ની જેમ વસૂ નામ બને છે. તેને ઔ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઋ ને વ્ આદેશ થવાથી 'વસ્વૌ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ— ધનની ઈચ્છા કરનારા બે. સ્યાદાવિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્વરાદિ સ્યાદિ જ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના અનેકસ્વરી ધાતુ સમ્બન્ધી ઉ વર્ણને વ્ આદેશ થાય છે. તેથી સૂત્ર નં. ૨-૧-૫૦ માં જણાવ્યા મુજબ લૂ ધાતુને પરોક્ષામાં ઉસ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન લુલુવુઃ અહીં સ્વરાદિ ઉસ્ પ્રત્યય ત્યાદિ હોવાથી; આ સૂત્રથી તેની પૂર્વેના લૂ ધાતુના ઋ ને વ્ આદેશ થતો નથી. અન્યથા લુલુવુઃ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત- એ સમજી શકાય છે. ॥૫૭॥

કિવ્વૃત્તેરસુધિયસ્તૌ ૨૧૧૫૮॥

માત્ર કિવ્ (૦) પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદની સાથે સમાસ થયો હોય ત્યારે તાદૃશ સમાસ સ્વરૂપ- સુધી શબ્દને છોડીને અન્ય વૃત્તિ' સમ્બન્ધી ધાતુના ઇ અને ઉ વર્ણને; તેની પરમાં સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય હોય તો અનુક્રમે ય્ અને વ્ આદેશ થાય છે. 'ઉદ્- ઋદ્ધ્વ ણતઃ' આ અર્થમાં ઉદ્ ઉપસર્ગને માત્ર કિવ્ પ્રત્યયાન્ત ની નામની સાથે; તેમજ 'સુષ્ટુ લુનાતિ' આ અર્થમાં સુ ઉપસર્ગને માત્ર કિવ્ પ્રત્યયાન્ત લૂ નામની સાથે 'ગતિક્વ૦ ૩-૧-૪૨' થી તત્પુરુષ માસાદિ કાર્ય કરવાથી ઉન્ની અને સુલૂ નામ બને છે. તેમજ ગ્રામં સતિ અને ખલં પુનાતિ આ અર્થમાં ગ્રામ અને ખલ નામને માત્ર કિવ્ પ્રત્યયાન્ત ની અને પૂ નામની સાથે 'કસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૧' થી તત્પુરુષ માસાદિ કાર્ય થવાથી ગ્રામણી અને ખલપૂ નામ બને છે. ઉન્ની + ઔ, સુલૂ+જસ્ અને ખલપૂ+જસ્ આ ભવસ્થામાં આ સૂત્રથી ઈ ને ય્ અને ઋ ને વ્ આદેશ થવાથી

‘उन्च्यौ’, ‘ग्रामण्यौ’; ‘सुत्वः’ અને ‘खल्वः’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- ઉપર લઈ જવાવાલા બે. ગામમાં લઈ જવાવાલા બે. સારું કાપવાવાલા. ખળું સાફ કરવાવાલા. (उन्च्यौ અહીં ‘તૃતીયો ૧-૩-૧’ થી ઉદ્ ના દ્ ને ન્ આદેશ થયો છે. ગ્રામણ્યૌ અહીં ‘ગ્રામાઽગ્રાન્નિયઃ ૨-૩-૭૧’ થી ની ના ન્ ને ન્ આદેશ થયો છે.)

क्विप् इति किम् = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ માત્ર ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત ઉત્તર પદની સાથે સમાસ થયો હોય ત્યારે તાદૃશસમાસ સ્વરૂપ, સુધી શબ્દને છોડીને અન્ય વૃત્તિ સમ્બન્ધી ધાતુના ૬ વર્ણ અને ૭ વર્ણને તેની પરમાં સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય હોય તો અનુક્રમે ય્ અને વ્ આદેશ થાય છે. તેથી પરમૌ નિચૌ આ વિગ્રહમાં ‘વિશેષણં ૩-૧-૯૬’ થી પરમ નામને ની નામની સાથે કર્મધારય સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પરમની નામને ઔ પ્રત્યય. ‘ધાતોરિવર્ણો ૨-૧-૫૦’ થી ની ના ઈ ને ઇય્ આદેશ થવાથી ‘પરમનિચૌ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ની નામની સાથે પરમ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ કર્મધારય સમાસ થયો છે. ની નામ જેમ ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત છે. તેમ સ્યાદિ ઔ પ્રત્યયાન્ત પણ હોવાથી અહીં માત્ર ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે સમાસ થયો નથી. પરન્તુ ક્વિપ્ અને સ્યાદિ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે સમાસ થયો છે. તેથી આ સૂત્રથી ની ધાતુના ઈ ને ય્ આદેશ થતો નથી. અર્થ-શ્રેષ્ઠ બે મુખ્ય. અહીં સમજી લેવું જોઈએ કે - “ગતિ-કારક- ડસ્યુક્તાનાં વિભક્ત્યન્તાનામેવ કૃદન્તૈર્ વિભક્ત્યુત્પત્તેઃ પ્રાગેવ સમાસઃ”। આ પરિભાષાથી ગતિ સંજ્ઞાવાલા કારકવાચક અને કૃત્પ્રત્યય વિધાયક સૂત્રમાં જેનો પઞ્ચમી વિભક્તિથી નિર્દેશ છે તે ડસ્યુક્ત નામોને વિભક્તિ પ્રત્યયની ઉત્પત્તિ પહેલા જ કૃત્ પ્રત્યયાન્ત નામની સાથે સમાસ થાય છે. સામાન્યતઃ વિભક્ત્યન્ત નામને વિભક્ત્યન્ત નામની સાથે જ સમાસ થાય છે. પરન્તુ આ પરિભાષાથી ગતિ - સંજ્ઞકાદિ નામોને કૃદન્તોની સાથે વિભક્તિની ઉત્પત્તિ પૂર્વેજ સમાસ થાય છે. તેથી ગતિ - સંજ્ઞક ઉદ્ અને સુ નામને તેમજ કારક - કર્મ વાચક ગ્રામ અને ખલ નામને ઉપર જણાવ્યા મુજબ કૃત્ પ્રત્યય. ‘ક્વિપ્’ પ્રત્યયાન્ત ની, લૂ અને

પૂ નામની સાથે વિભક્તિની ઉત્પત્તિ પૂર્વે જ સમાસ થાય છે. જ્યારે
 પરમનિયૌ અહીં પરમૌ ચ તૌ નિયૌ આ વિગ્રહમાં પરમ નામને ક્વિપ્
 પ્રત્યયાન્ત ની નામની સાથે જે કર્મધારય સમાસ થયો છે તે, પરમ
 નામ ગતિસંજક-કારકવાચક- અથવાં ડસ્યુક્ત ન હોવાથી ની નામને
 'ઝૌ' આ વિભક્તિની ઉત્પત્તિ પછી થયો છે. આથી સમજી શકાય છે
 કે ઉન્યૌ ગ્રામણ્યૌ ઈત્યાદિ સ્થળે જેવી રીતે માત્ર ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત
 ઉત્તરપદની સાથે ઉદ્ વગેરે નામને સમાસ થયો છે. તેવી રીતે પરમનિયૌ
 અહીં પરમ નામને માત્ર ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદની સાથે સમાસ
 થયો નથી. કારણ કે અહીં સ્યાદિ પ્રત્યયાન્ત પણ ઉત્તરપદની સાથે
 સમાસ થયો છે. તાત્પર્ય સ્પષ્ટ છે કે 'ગતિકારક - ડસ્યુક્તાં' આ
 પ્રમાણેની ઉપર જણાવેલી પરિભાષા જ્યાં લાગુ પડે છે, ત્યાં આ સૂત્ર
 લાગે છે. જ્યાં ઉક્ત પરિભાષાનો વિષય નથી; ત્યાં આ સૂત્રનો વિષય
 નથી..... વગેરે અધ્યાપક દ્વારા સમજી લેવું. વૃત્તેરિતિ કિમ્? = આ
 સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ માત્ર ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદની
 સાથે સમાસ થયો હોય ત્યારે; સુધી શબ્દથી ભિન્ન તાદૃશ સમાસ
 સ્વરૂપ વૃત્તિ સમ્બન્ધી જ ધાતુનાં ૩ વર્ણ અને ૩ વર્ણને તેની પરમાં
 સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય હોય તો અનુક્રમે ય્ અને વ્ આદેશ થાય છે.
 તેથી નિયૌ કુલસ્ય અહીં વૃત્તિ સમ્બન્ધી ની ધાતુ ન હોવાથી તેનાં ૩
 ને આ સૂત્રથી ય્ આદેશ થતો ન હોવાથી 'ધાતોરિવર્ણોં ૨-૧-૫૦' થી
 ઇય્ આદેશ થયો છે. અર્થ- કુલના બે મુખ્ય. અસુધિય ઇતિ કિમ્? =
 આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ માત્ર ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત ઉત્તરપદની
 સાથે સમાસ થયો હોય ત્યારે, સુધી શબ્દથી ભિન્ન જ તાદૃશ સમાસ
 સ્વરૂપ વૃત્તિ સમ્બન્ધી ધાતુનાં ૩ વર્ણ અને ૩ વર્ણને તેની પરમાં
 સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય હોય તો અનુક્રમે ય્ અને વ્ આદેશ થાય છે.
 તેથી સુષ્ટુ ધ્યાયતિ આ અર્થમાં 'દિચુદ્ - દદૃદ્ ૫-૨-૮૩' થી ધ્યૈ
 ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિના નિપાતનથી નિષ્પન્ન ધી નામની સાથે
 'ગતિક્વં ૩-૧-૪૨' થી સુ ને સમાસ. સુધી + જસ્ આ અવસ્થામાં
 'ધાતોરિવર્ણોં ૨-૧-૫૦' થી ઈ ને ઇય્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી સુધિય:

આવો પ્રયોગ થાય છે. અન્યથા આ સૂત્રમાં સુધી શબ્દનું વર્જન ક્યું ન હોત તો આ સૂત્રથી ઈ ને વ્ આદેશ થાત તો સુધ્યઃ આવો અનિષ્ઠ પ્રયોગ થાત. અર્થ - સુંદર ધ્યાન ધરનારા. ॥૫૮॥

દૃન્ -પુન - વર્ષા - કારૈ ભુવઃ ૨૧૧૫૧૧॥

દૃન્ પુનર્ વર્ષા અને કાર શબ્દને જ માત્ર ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત ભૂ નામની સાથે સમાસ થયો હોય ત્યારે ભૂ ધાતુના ઉ વર્ણને તેની પરમાં સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય હોય તો વ્ આદેશ થાય છે. દૃઘૌ ભવતઃ અને પુનર્ભવતઃ આ વિગ્રહમાં ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત ભૂ નામની સાથે દૃઘ અને પુનર્ નામને 'હસ્યુક્તં કૃતા ૩-૧-૪૯' થી તત્પુરુષ સમાસ. 'પદસ્ય ૨-૧-૮૯' થી હ નો લોપ. દૃઘ્મૂ અને પુનર્ભૂ નામને ઔ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ભૂ ના ઋ ને વ્ આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'દૃન્ધ્વૌ' અને પુનર્ધ્વૌ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી, વર્ષાસુ ભવન્તિ અને કારૈ ભવન્તિ આ વિગ્રહમાં નિષ્પન્ન વર્ષાભૂ અને કારભૂ નામને જસ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી 'વર્ષાભ્વઃ' અને 'કારભ્વઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- જન્મથી જ હિંસા કરનારા બે. ફરી પરણનારી બે સ્ત્રીઓ, દેડકા. હાથમાં હોનારા કમલાદિ ચિહ્નો. દૃનાદિભિરિતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ માત્ર ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત ભૂ નામની સાથે દૃન્, પુનર્, વર્ષા અને કાર નામને જ સમાસ થયો હોય ત્યારે ભૂ ધાતુના ઉ વર્ણને; તેની પરમાં સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય હોય તો વ્ આદેશ થાય છે. તેથી પ્રતિભૂ + ઔ આ અવસ્થામાં ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત ભૂ નામની સાથે પ્રતિ નામને 'ગતિક્વઃ ૩-૧-૪૨' થી સમાસ થયો હોવાથી અર્થાદ્ દૃન્, પુનર્ વગેરે નામને સમાસ થયો ન હોવાથી ભૂ ધાતુના ઋ ને આ સૂત્રથી વ્ આદેશ થતો નથી. પરન્તુ 'ધાતોરિવર્ણો ૨-૧-૫૦' થી ઉવ્ આદેશ થયો છે. અર્થ- બે સાક્ષીદારો. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે દૃઘ્મૌ, પુનર્ધ્મૌ... ઈત્યાદિ સ્થળે તેમ જ પ્રતિભુવૌ... ઈત્યાદિ સ્થળે

વસ્તુતઃ સૂ. નં. ૨-૧-૫૮ (ક્વિબ્વૃત્તે૦) થી વ્ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી. તેથી ઉપર્યુક્તરીતે ઈષ્ટ પ્રયોગની સિદ્ધિ આ સૂત્રની રચના વિના પણ થઈ શકે છે. અને આ સૂત્રની રચના પછી પણ પ્રતિષ્ઠૌ ઈત્યાદિ અનિષ્ટ પ્રયોગોનું નિવારણ શક્ય નથી. આથી સમજી શકાય છે કે ઈષ્ટ પ્રયોગની સિદ્ધિ માટે અથવા તો અનિષ્ટ પ્રયોગની નિવૃત્તિ માટે - ઉભયથા પણ આ સૂત્રની રચના અનાવશ્યક છે. પરંતુ સૂ. નં. ૧-૪-૩ માં જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્ર, વિવક્ષિત નિયમ માટે હોવાથી તેની રચના અનાવશ્યક નથી. નિયમ એ છે કે; માત્ર ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત મૂ નામના ઉ વર્ણને તેની પરમાં સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય હોય તો વ્ આદેશ ત્યારે જ થાય છે કે જ્યારે માત્ર ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત મૂ નામની સાથે દૃન્ પુનર્ વર્ષા અને કાર નામને સમાસ થયો હોય. આવા નિયમના કારણે સૂ. નં. ૨-૧-૫૮ માં માત્ર ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત મૂ નામની સાથે થયેલા સમાસ સમ્બન્ધી મૂ ધાતુના ઉ વર્ણાંતિરિક્તત્વરૂપે અર્થસંકોચ થવાથી દૃન્મ્વૌ કે પ્રતિભુવૌ ઈત્યાદિ સ્થળે મૂ ધાતુના ઉ વર્ણને સૂ. નં. ૨-૧-૫૮ થી વ્ આદેશ થતો નથી. જેથી દૃન્મ્વૌ.... ઈત્યાદિ સ્થળે આ સૂત્રથી મૂ ધાતુના ઉ વર્ણને વ્ આદેશ થવાથી ઈષ્ટ પ્રયોગની સિદ્ધિ થાય છે. તેમજ પ્રતિભુવૌ ઈત્યાદિ સ્થળે આ સૂત્રથી પણ વ્ આદેશ ન થવાથી પ્રતિષ્ઠૌ... ઈત્યાદિ અનિષ્ટ પ્રયોગો થતા નથી - એ સ્વયં વિચારવું. ॥૫૧॥

ળ-ષમસત્પરે સ્યાદિવિધૌ ચ ૨।૧।૬૦॥

પર કાર્યમાં અર્થાદ્ આ સૂત્રથી માંડીને ‘સમર્થઃ પદવિધિઃ ૭-૪-૧૨૨’ સુધીનાં સૂત્રોથી વિહિત કાર્ય કરવાના પ્રસંગે તેમજ ; આ સૂત્રની પૂર્વેના અર્થાદ્ ‘અત આઃ૦ ૧-૪-૧’ થી આરંભીને આ સૂત્ર સુધીના સ્યાદિ વિધિના સૂત્રોથી વિહિત કાર્ય કરતી વખતે જ્ અને ષ ‘અસત્’ મનાય છે. ‘ષ્’ આદેશ કરતી વખતે જ્ ‘અસત્’ મનાય છે. પૂષ્ અને તક્ષન્ નામને શસ્ (અસ) પ્રત્યય. ‘રષ્વર્ણાં ૨-૩-૬૩’ થી

ન્ ને જ્ આદેશ. પર કાર્ય કરવાના પ્રસંગે આ સૂત્રથી 'જ્' અસદ્
 મનાતો હોવાથી 'અનોડસ્ય ૨-૧-૧૦૮' થી અન્ ના 'અ' નો લોપ
 વગેરે કાર્ય થવાથી 'પૂષ્ણઃ' અને તક્ષ્ણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ
 ક્રમશઃ - પૂષા નામના દેવોને. કર્મકારોને. પઠિતુમિચ્છતિ આ અર્થમાં
 પઠ્ ધાતુને 'તુમર્હાદિ ૩-૪-૨૧' થી સન્ (સ) પ્રત્યય. 'સન્યકશ્વ ૪-
 ૧-૩' થી પઠ્ ને દ્વિત્વ. પ્રથમ પઠ્ ના ટ્ નો 'વ્યઙ્ગન ૪-૧-૪૪' થી
 લોપ. 'સન્યસ્ય ૪-૧-૫૧' થી પ્રથમ પઠ્ ના અ ને ઇ આદેશ. 'સ્તાવશિ ૦
 ૪-૪-૩૨' થી સન્ ની પૂર્વે ઇટ્ (ઈ) નો આગમ. 'નામ્યન્તસ્થા ૦ ૨-૩-
 ૧૫' થી સન્ ના સ્ ને ષ્ આદેશથી નિષ્પન્ન પિપઠિષ્ ધાતુને 'ક્વિપ્
 ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય. 'અતઃ ૪-૩-૮૨' થી સન્ ના અ
 નો લોપ. પિપઠિષ્ નામને સિ પ્રત્યય. 'દીર્ઘઙ્યા ૦ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો
 લોપ. આ સૂત્રથી પરકાર્ય પ્રસંગે ષ્ અસદ્ મનાતો હોવાથી 'સોઃ
 ૨-૧-૭૨' થી ષ્ ને ઋ આદેશ. 'પદાન્તે ૨-૧-૬૪' થી ઇ ને દીર્ઘ ઈ
 આદેશ... ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી પિપઠીઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ
 - ભણવાની ઈચ્છાવાલો. અર્વન્ + ઔ આ અવસ્થામાં 'રષ્ટર્ણા ૦ ૨-
 ૩-૬૩' થી ન્ ને જ્ આદેશ. આ સૂત્રથી પૂર્વ સ્યાદિ વિધિ પ્રસંગે
 જ્ અસદ્ મનાતો હોવાથી 'નિ દીર્ઘઃ ૧-૪-૮૫' થી વ ના 'અ' ને
 દીર્ઘ 'આ' આદેશ થવાથી 'અર્વાજૌ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બે
 ઘોડા. સર્પિસ્ + જસ્ (નપું.). આ અવસ્થામાં જસ્ ને 'નપુંસકસ્ય શિઃ
 ૧-૪-૫૫' થી શિ (ઈ) આદેશ. 'ધ્રુતાં પ્રાક્ ૧-૪-૬૬' થી સ્ ની પૂર્વે
 ન્ નો આગમ. 'નામ્યન્તસ્થા ૦ ૨-૩-૧૫' થી સ્ ને ષ્ આદેશ. આ
 સૂત્રથી પૂર્વ સ્યાદિવિધિના પ્રસંગે 'ષ્' અસદ્ મનાતો હોવાથી
 'ન્સમહતોઃ ૧-૪-૮૬' થી સર્પિષ્ ના ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ. 'શિઙ્ઢેડનુસ્વારઃ
 ૧-૩-૪૦' થી ન્ ને અનુસ્વાર થવાથી સર્પિષિ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ - ઘી. આ સૂત્રથી માંડીને સૂ. નં. ૭-૪-૧૨૨ સુધીના સૂત્રોથી
 વિહિત કાર્ય કરવાના પ્રસંગે આ સૂત્રથી માંડીને 'રાત્તઃ ૨-૧-૮૦'
 સુધીના સૂત્રોથી વિહિત તે તે કાર્યો 'અસદ્' મનાય છે. તેમજ ઉપર
 જણાવ્યા મુજબ સૂ. નં ૧-૪-૧ થી માંડીને આ સૂત્ર સુધીના સૂત્રથી

વિહિત સ્યાદિ વિધિના પ્રસંગે; આ સૂત્રથી માંડીને ‘નોમ્યાદિભ્યઃ ૨-૧-૧૧’ સુધીનાં સૂત્રોથી વિહિત તે તે કાર્યો ‘અસદ્’ મનાય છે. (ષ્ કરવાના પ્રસંગે જ્ઞ અસદ્ મનાતો હોવાથી અર્થાદ્ જ્ઞ કરવાના પ્રસંગે ષ્ અસદ્ મનાતો નથી. તેથી અભિષુનોતિ આ ઈષ્ટ પ્રયોગના બદલે અભિષુનોતિ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થતો નથી. અન્યથા શ્નુ (નુ) ના ન્ ને જ્ઞ કરવાના પ્રસંગે ષુ ના ષ્ ને અસદ્ માન્યો હોત તો ન્ ને જ્ઞ આદેશ થાત નહિ - તે સમજી શકાય છે.)॥૬૦॥

ક્તાદેશોઽષિ ૨૧૧૬૧॥

ક્ અનુબન્ધવાલા ત (ક્ત) ના સ્થાને થયેલો આદેશ; આ સૂત્રથી માંડીને સૂ.નં. ૭-૪-૧૨૨ સુધીના તે તે સૂત્રથી વિહિત; ષ્ ભિન્ન કાર્ય કરવાના પ્રસંગે, તેમ જ આ સૂત્રની પૂર્વેના તે તે સૂત્રથી વિહિત સ્યાદિવિધિ સમ્બન્ધી કાર્ય કરવાના પ્રસંગે ‘અસદ્’ મનાય છે. ‘ક્ષૈ’ ધાતુને ‘ક્ત-ક્તવત્ ૫-૧-૧૭૪’ થી ક્ત (ત) પ્રત્યય. ‘આત્ સમ્યઃ ૪-૨-૧’ થી એ ને ‘આ’ આદેશ. ‘ક્ષૈ શુષિં ૪-૨-૭૮’ થી ત્ ને મ્ આદેશ થવાથી ક્ષામ નામ બને છે. ક્ષામસ્યાપત્યમ્ આ અર્થમાં ક્ષામ નામને ‘અત્ ઇજ્ ૬-૧-૩૧’ થી ઇજ્ (ઇ) પ્રત્યય. ‘અવર્ણે ૭-૪-૬૮’ થી ક્ષામ ના અ નો લોપ ઇત્યાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ‘ક્ષામિ’ નામને ‘તદસ્યાં ૭-૨-૧’ થી મતુ (મત્) પ્રત્યય. ક્ષામિમત્ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સૂ. નં. ૧-૪-૭૦ માં જજ્ઞાવ્યા મુજબ ગોમાન્ ની જેમ ક્ષામિમાન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ક્ષામિ નો મ્ ઉપર જજ્ઞાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યયના ત્ ના સ્થાને થયેલો આદેશ છે. તેને આ સૂત્રથી; ‘માવર્ણાન્તો ૦૨-૧-૧૪’ થી મ્ ને વ્ કરવા સ્વરૂપ પરકાર્ય કરવાના પ્રસંગે અસદ્ મનાતો હોવાથી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - કૃશ વ્યક્તિના સન્તાનવાલો. લૂ ધાતુને ‘ક્ત-ક્તવત્ ૫-૧-૧૭૪’ થી ક્ત પ્રત્યય. ‘ઋત્વાદે ૪-૨-૬૮’ થી ત્ ને ન્ આદેશથી નિષ્પન્ન લૂન નામને લૂનમિચ્છતિ આ અર્થમાં

'અમાવ્યયાત્ ૩-૪-૨૩' થી ક્યન્ (ય) પ્રત્યય. 'ક્યનિ ૪-૩-૧૧૨' થી લૂન ના અ ને ઈ આદેશથી નિષ્પન્ન લૂનીય ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય. 'અતઃ ૪-૩-૮૨' થી લૂનીય ધાતુના અન્ત્ય અ નો લોપ. 'ઘ્નોઃ ઘ્વય્ ૪-૪-૧૨૧' થી ય્ નો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી લૂની નામ બને છે. તેને ડસ્ પ્રત્યય. 'યોડનેકસ્વરસ્ય ૨-૧-૫૬' થી ઈ ને ય્ આદેશ. 'ચિત્તિચીતીય ઝ ૧-૪-૩૬' થી ડસ્ ને ઝ્ આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી લૂયુઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં લૂનીનો ન્ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત ના ત ના સ્થાને થયેલો આદેશ છે. આ સૂત્રથી તે 'નૃ'; ડસ્ ને ઝ્ કરવા સ્વરૂપ પૂર્વ સ્પાદિવિધિના પ્રસંગે અસદ્ મનાતો હોવાથી ડસ્ ને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઝ્ આદેશ થાય છે. અન્યથા એ શક્ય થાત નહીં. અર્થ - કાપેલી વસ્તુની ઈચ્છા કરનારનું. અષીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યયના સ્થાને થયેલો આદેશ; પર કાર્ય કરવાના પ્રસંગે અને પૂર્વ સ્પાદિવિધિના પ્રસંગે અસદ્ મનાય છે. પરન્તુ ષ્ આદેશ કરવાના પ્રસંગે તે અસદ્ મનાતો નથી. તેથી વ્રશ્ચ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય. 'સૂયત્યા ૪-૨-૭૦' થી ત્ ને ન્ આદેશ. 'ગ્રહવ્રશ્ચ ૪-૧-૮૪' થી વ્રશ્ચ ધાતુના ર ને ઋ (સમ્પ્રસારણ) આદેશ. 'સંયોગસ્યા ૨-૧-૮૮' થી વૃશ્ચ ના સ્ નો લોપ. વૃચ્ન આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ક્ત પ્રત્યયના ત ના સ્થાને થયેલો ન્ આદેશ; 'ચજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬' થી ચ્ ને ક્ આદેશ કરવાના પ્રસંગે અસદ્ મનાતો હોવાથી ચ્ ને ક્ આદેશ. 'રષ્વર્ણાં ૨-૩-૬૩' થી ન્ ને ણ્ આદેશ થવાથી વૃક્ણ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વૃક્ણઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. વૃચ્ન આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી, ક્ત પ્રત્યયના ત ના સ્થાને થયેલ ન્ આદેશને; 'યજસૃજમૃજ ૨-૧-૮૭' થી ષ્ કરવાના પ્રસંગે પણ અસદ્ મનાયો હોત તો ચ્ ને ષ્ આદેશ થાત તો 'વૃક્ણઃ' ના સ્થાને વૃણઃ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યયના ત ના સ્થાને થયેલા આદેશને; ષ્ આદેશ સ્વરૂપ પર કાર્ય કરવાના

પ્રસંગે અસદ્ મનાતો નથી. અર્થ- કાપેલું. અહીં એ ભૂલવું નહિ જોઈએ કે ષ્ મિન્ન પરકાર્ય કરવાના પ્રસંગે તો ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્રિતાદેશને ‘અસદ્’ મનાય છે જ. તેથી ચ્ ને ક્ આદેશ ઉપર જણાવ્યા મુજબ થયો છે. ॥૬૧॥

ષ-ઢોઃ કસ્તિ ૨૧૧૬૨॥

સ થીં પૂર્વે રહેલા ષ્ અને ઢ્ ને ક્ આદેશ થાય છે. પિષ્ અને લિહ્ ધાતુને સ્યતિ પ્રત્યય. ‘હો ધુટ્ પદાન્તે ૨-૧-૮૨’ થી હ ને ઢ્ આદેશ. ‘લઘોરુપાં ૪-૩-૪’ થી ઉપાન્ત્ય ઇ ને ગુણ એ આદેશ થવાથી પેક્ષ્યતિ અને લેક્ષ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - પિસશે. ચાટશે. ॥૬૨॥

ખાદેનામિનો દીર્ઘો ઘોં વ્યજ્જને ૨૧૧૬૩॥

મૂ વગેરે ધાતુસમ્બન્ધી ર્ અને વ્ ની પરમાં વ્યજ્જન હોય તો ર્ અને વ્ ની પૂર્વે રહેલા મૂ વગેરે ધાતુ સમ્બન્ધી જ નામી સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. હુર્ચ્ ધાતુને ‘કેતો ગુરોં ૫-૩-૧૦૬’ થી અ પ્રત્યય. ‘આત્ ૨-૪-૧૮’ થી આપ્ (આ) પ્રત્યય. ‘સમાનાં ૧-૨-૧’ થી અ ને આ ની સાથે દીર્ઘ આ આદેશ. આ સૂત્રથી ણ ને દીર્ઘ ઋ આદેશથી નિષ્પન્ન હૂર્ચ્ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી હૂર્ચ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વાંકુ ચાલવું તે. આન્સ્ટ્ ધાતુને ‘ક્ત-ક્તવત્ ૫-૧-૧૭૪’ થી ક્ત (તિ) પ્રત્યય. ઋ ને ‘ઋતાં વિંક્તીર્ ૪-૪-૧૧૬’ થી ઇર્ આદેશ. ‘ઋત્વાદેરેષાં ૪-૨-૬૮’ થી ક્ત ના ત્ ને ન્ આદેશ. આ સૂત્રથી ઇર્ ના ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ. ‘રષ્ટવર્ણાં ૨-૩-૬૩’ થી ન્ ને ણ્ આદેશથી નિષ્પન્ન આસ્તીર્ણ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી આસ્તીર્ણ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- ફેલાએલું. દિવ્ ધાતુને વર્તમાનાનો તિવ્ પ્રત્યય. ‘દિવાદે:

श्य: ૩-૪-૭૨' થી તિવ્ ની પૂર્વે શ્ય (ય) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી દિવ્ ના ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ થવાથી 'દીવ્યતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- કીડા કરે છે. भ्वादेरिति किम् ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ મૂ વગેરે જ ધાતુસમ્બન્ધી રૂ અને વ્ ની પરમાં વ્યઞ્જન હોય તો રૂ અને વ્ ની પૂર્વે રહેલા મૂ વગેરે ધાતુસમ્બન્ધી નામી સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી કુર્કુરમિચ્છતિ અને દિવમિચ્છતિ આ અર્થમાં કુર્કુર અને દિવ્ નામને સૂ. નં. ૧-૧-૨૨ માં જણાવ્યા મુજબ ક્યન્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી રાજીયતિ ની જેમ કુર્કુરીયતિ અને દિવ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં કુર્કુરીય અને દિવ્ય આં નામધાતુ છે. પરન્તુ મૂ વગેરે ધાતુ નથી. તેથી રૂ અને વ્ ની પૂર્વેના નામી સ્વર ઊ અને ઇ ને આ સૂત્રથી દીર્ઘ ઋ અને ૠ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ- ગલુડીયાની ઈચ્છા કરે છે. સ્વર્ગની ઈચ્છા કરે છે. ॥૬૩॥

પદાન્તે ૨૧૧૬૪॥

પદના અન્તે રહેલા મૂ વગેરે ધાતુ સમ્બન્ધી રૂ અને વ્ ની પૂર્વે રહેલા મૂ વગેરે ધાતુ સમ્બન્ધી નામી સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. ગૃ ધાતુને 'ક્રુઘ્ સમ્પ ૫-૩-૧૧૪' થી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય. 'ઋતાં વિહતીર્ ૪-૪-૧૧૬' થી ઋ ને ઈર્ આદેશથી નિષ્પન્ન ગિર્ નામને સિ પ્રત્યય. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી ગિર્ ના ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'ગીઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વાણી. ગિરોઽર્થઃ આ વિગ્રહમાં ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ. 'એકાર્થ્યે ૩-૨-૮' થી વિગ્રહ વાક્યના પદોની ઉત્તરમાં રહેલી સ્યાદિ વિભક્તિનો લોપ. આ સૂત્રથી ગિર્ ના ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશથી નિષ્પન્ન ગીર્થ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'ગીર્થઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વાણીનો અર્થ. પદાન્તે इति किम्?- આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પદના અન્તમાં જ રહેલા મૂ વગેરે ધાતુ સમ્બન્ધી રૂ અને

વ્ ની પૂર્વે રહેલા મૂ વગેરે ધાતુસમ્બન્ધી નામી સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગિર્ નામને તેમજ લૂ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય થવાથી નિષ્પન્ન લૂ નામને જસ્ (અસ) પ્રત્યય. 'ધાતોરિવર્ણો ૨-૧-૫૦' થી ઋ ને ઉવ્ આદેશ... વગેરે કાર્ય થવાથી 'ગિરઃ' અને 'લુવઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં મૂ વગેરે ધાતુ સમ્બન્ધી ર્ અને વ્ પદના અન્તે ન હોવાથી તેની પૂર્વેના ઙ અને ણ ને આ સૂત્રથી દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. અર્થ-વાણીઓ. કાપવાંવાલા. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - ગિરઃ અને લુવઃ અહીં ક્વિપ્ પ્રત્યય વ્યઞ્જનાદિ હોવાથી સામાન્યતઃ તેને આશ્રયીને ગિર્ અને લૂ નામને 'નામસિદં ૧-૧-૨૧' થી પદ સંજ્ઞા થઈ શકે છે અને ગિરઃ અને લુવઃ અહીં પદાન્તસ્થ ર્ અને વ્ ની પૂર્વેના તાદૃશનામી સ્વરને દીર્ઘ આદેશ કરવાનો પ્રસંગ છે જ; પરન્તુ 'ક્વિપિ વ્યઞ્જનકાર્યમનિત્યમ્' અર્થાદ્ ક્વિપ્ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેને વ્યઞ્જનાદિ પ્રત્યય માનીને જે કાર્ય કરવાનું હોય તે કાર્ય અનિત્ય છે - આ પરિભાષાથી ઉપર જણાવેલા સ્થળે ક્વિપ્ પ્રત્યયને આશ્રયીને પદ સંજ્ઞા થતી નથી. જેથી અપદાન્તસ્થ ર્ અને વ્ ની પૂર્વેના તાદૃશ નામી સ્વરને ઉપર જણાવ્યા મુજબ દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. ॥૬૪॥

ન યિ તદ્વિધતે ૨૧૧૬૫૧

જેની આદિમાં ય્ છે તેવો તદ્વિધિત પ્રત્યય પરમાં હોય તો ર્ અને વ્ ની પૂર્વે રહેલા નામી સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. 'ધુરમ્ વહતિ' આ અર્થમાં 'ધુરો યૈયન્ ૭-૧-૩' થી ધુર્ નામને ય પ્રત્યય. ધુર્ય નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'ધુર્યઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં 'ધ્વાદેર્નામિનો ૨-૧-૬૩' થી ણ ને દીર્ઘ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે. અર્થ - ભારવહન કરનાર. યીતિ કિમ્? આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ય્ થી શરૂ થતો જ તદ્વિધિત

પ્રત્યય પરમાં હોય તો રૂ અને વ્ ની પૂર્વે રહેલા નામી સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. તેથી ગિર ઇવ આ અર્થમાં 'સ્યાદેરિવે ૭-૧-૫૨' થી ગિર્ નામને વત્ પ્રત્યય. 'ભ્વાદેર્નામિનો ૨-૧-૬૩' થી ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'ગીર્વત્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વત્ પ્રત્યય યાદિ ન હોવાથી આ સૂત્રથી રૂ ની પૂર્વેના નામી સ્વરને દીર્ઘ આદેશનો નિષેધ થતો નથી. અર્થ - વાણીની જેમ. તદ્ધિત ઇતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચ્ આદિમાં છે જેના એવો તદ્ધિત પ્રત્યય જ પરમાં હોય તો રૂ અને વ્ ની પૂર્વે રહેલા નામી સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. તેથી ગિરમિચ્છતિ આ અર્થમાં 'ક્યઙ્' ૩-૪-૨૬ થી ગિર્ નામને ક્યઙ્ (ચ) પ્રત્યય. 'ભ્વાદેર્નામિનો ૨-૧-૬૩' થી ગિર્ ના ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ ... વગેરે કાર્ય થવાથી 'ગીર્યતિ' અને 'ગીર્યતે' આવો પ્રયોગ થાય છે. (જૂઓ સૂ.નં. ૧-૧-૨૨) અહીં ચ પ્રત્યય તદ્ધિતનો નથી. પરન્તુ નામધાતુસમ્બન્ધી છે. તેથી આ સૂત્રથી રૂ ની પૂર્વેના ઇ ને દીર્ઘ આદેશનો નિષેધ થતો નથી. અર્થ ક્રમશઃ - વાણીને ઈચ્છે છે. વાણીની જેમ આચરણ કરે છે. ॥૬૫॥

કુરુચ્ચુર: ૨૧૧૬૬॥

ઉ વિકરણવાળા કૃ ધાતુના અને છુર ધાતુનાં નામી સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. કૃ ધાતુને સપ્તમીનો (વિધ્યર્થનો) યાત્ પ્રત્યય. 'કૃગ્ તનાદેરુ: ૩-૪-૮૩' થી ઉ વિકરણ પ્રત્યય. 'નામિનો ૦૪-૩-૧' થી કૃ ના ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. 'અતઃશિત્યુત્ ૪-૨-૮૯' થી કર્ ના 'અ' ને ઉ આદેશ. કુર્+ઉ+યાત્ આ અવસ્થામાં 'કૃગો યિ ચ ૪-૨-૮૮' થી ઉ નો લોપ - થવાથી 'કુર્યાત્' આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે છુર ધાતુને આશિષ્ વિભક્તિનો ક્યાત્ (યાત્) પ્રત્યય થવાથી 'છુર્યાત્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં 'ભ્વાદેર્ના ૦ ૨-૧-૬૩' થી ઉ ને દીર્ઘ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે. અર્થ

ક્રમશઃ- કરવું જોઈએ. તે છેદે. કુર્વિત્યુકારઃ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઉ વિકરણવાલા જ કૃ ધાતુના અને છુર ધાતુના નામી સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. તેથી કુરત્ શબ્દે (૧૩૧૧) આ તુદાદિ ગણના કુર્ ધાતુને આશિષ્ નો વ્યાત્ (યાત્) પ્રત્યય. 'ભ્વાદેર્નામિનો૦૨-૧-૬૩' થી કુર્ ના ઉ ને દીર્ઘ ઋ આદેશ થવાથી કૂયાત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઉ વિકરણવાલો કૃ ધાતુ ન હોવાથી આ સૂત્રથી નામી સ્વરને દીર્ઘ આદેશનો નિષેધ થતો નથી, અર્થ - તે બોલે. ॥૬૬॥

મો નો ય્યોચ્ચ ૨૧૧૬૭૥

જેના અન્તમાં મ્ છે તેવા મૂ વગેરે ધાતુના મ્ ને, તે, પદના અન્તે વર્તમાન હોય તો તેમજ તેની (મ્ ની) પરમાં, જો મ્ અને વ્ થી શરૂ થતો પ્રત્યય હોય તો; ન્ આદેશ થાય છે. (આ ન્ આદેશ, પર કાર્ય પ્રસંગે અસદ્ હોવાથી ન્ નો લોપ થતો નથી - એ યાદ રાખવું.) પ્ર+શમ્ ધાતુને 'કિવપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી કિવપ્ (૦) પ્રત્યય. 'અહન્ પચ્ચમ૦ ૪-૧-૧૦૭' થી શમ્ ના 'અ' ને દીર્ઘ 'આ' આદેશ. પ્રશામ્ નામને સિ અને ધ્યામ્ પ્રત્યય. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી પ્રશામ્ ના મ્ ને ન્ આદેશ થવાથી 'પ્રશાન્' અને પ્રશાન્ધ્યામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - શાન્ત. બે શાન્તથી. ગમ્ ધાતુને 'વ્યઙ્જનાદેરેક૦ ૩-૪-૯' થી યઙ્ પ્રત્યય. 'સન્ચઙ્ચ ૪-૧-૩' થી ગમ્ ધાતુને દ્વિત્વ. 'વ્યઙ્જનસ્યાનાદે૦ ૪-૧-૪૪' થી પ્રથમ (અભ્યાસના) ગમ્ ના મ્ નો લોપ. 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦' થી પ્રથમ ગ્ ને જ્ આદેશ. 'મુરતો૦ ૪-૧-૫૧' થી દ્વિતીય ગમ્ ની પૂર્વે મુ (મ) નો આગમ. 'બહુલં લુપ્ ૩-૪-૧૪' થી યઙ્ નો લોપ. 'મ્નાં ધુઙ્ ૦ ૧-૩-૩૯' થી મુ ના મ્ ને ઙ્ આદેશથી નિષ્પન્ન જઙ્ગમ્ ધાતુને વર્તમાના નો મિ અને વસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી જઙ્ગમ્ ધાતુના મ્ ને ન્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી 'જઙ્ગન્મિ' અને 'જઙ્ગન્વઃ' આવો

પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - હું વારંવાર જઈ છું. અમે બે વારંવાર જઈએ છીએ. ॥૬૭॥

સંસ - ધ્વંસ - ક્વસ્સનહુહો દઃ ૨૧૧૬૮॥

સંસ ધ્વંસ અનહુહ અને સ્ છે અન્તમાં જેના એવા ક્વસ્ પ્રત્યયાન્ત નામોના પદના અન્તે રહેલા વર્ણને દ્ આદેશ થાય છે. ઉચ્ચાસંસ અને પર્ણ+ધ્વંસ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ પ્રત્યય. 'નો વ્યજ્જન૦ ૪-૨-૪૫' થી સંસ અને ધ્વંસ ના ન્ નો લોપ થવાથી નિષ્પન્ન ઉચ્ચાસંસ અને પર્ણધ્વંસ નામને સિ પ્રત્યય. 'દીર્ઘડ્યાબ્ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી પદાન્તે રહેલા સ્ ને દ્ આદેશ થવાથી ઉચ્ચાસંદ્ અને પર્ણધ્વંદ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિદ્ ધાતુને 'વા વેત્તેઃ ક્વસુઃ ૫-૨-૨૨' થી ક્વસુ (વસ) પ્રત્યયથી નિષ્પન્ન વિદ્વસ નામને નપુંસકલિંગમાં સિ પ્રત્યય. 'અનતો લુપ્ ૧-૪-૫૧' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી પદાન્તે રહેલા સ્ ને દ્ આદેશ થવાથી વિદ્વત્ કુલ્મ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે સ્વનહુહ નામને નપુંસક લિંગમા સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અને આ સૂત્રથી હ્ ને દ્ થવાથી સ્વનહુદ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. આ સૂત્રમાં ક્વસ્સ આ પ્રમાણે બે સકાર નો પાઠ હોવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્વસ્ પ્રત્યયાન્ત નામના પદના અન્તે રહેલા વર્ણમાત્રને નહિ પરન્તુ સ્ ને જ દ્ આદેશ થાય છે. તેથી સૂ. નં. ૧-૪-૭૦ માં જણાવ્યા મુજબ વિદ્વાન્ આ -પુલ્લિંગમાં પ્રથમા એકવચનના પ્રયોગ સ્થળે ન્ ને દ્ આદેશ આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થક્રમશઃ - થાળીની સાથે ઢીલો થનાર અથવા ફુટનાર. પાંદડાઓને તોડનાર. વિદ્વાનકુલ. સુંદર બળદવાલું. વિદ્વાન. ॥૬૮॥

ઋત્વિજ્-દિશ્-દૃશ્-સ્પૃશ્-સ્રજ્-દધૃષ્ણિહો ગઃ ૨।૧।૬૧॥

ઋત્વિજ્ દિશ્ દૃશ્ સ્પૃશ્ સ્રજ્ દધૃષ્ અને ઉષ્ણિહ નામના પદાન્તરસ્થ વર્ણને ગ્ આદેશ થાય છે. ઋતુ+યજ્; દિશ્; દૃશ્; અન્ય+દૃશ્; ઘૃત+સ્પૃશ્; ધૃષ્ અને ઉદ્+સ્નિહ્ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય. 'યજાદિ૦ ૪-૧-૭૯' થી યજ્ ના ય ને ઇ આદેશ. ઋતુ ના ઉ ને 'ઇવણદિ૦ ૧-૨-૨૧' થી વ્ આદેશ. અન્ય ના અ ને 'અન્યતદાદેરાઃ ૩-૨-૧૫૨' થી આ આદેશ. આ સૂત્રમાં સ્રજ્ આવો પાઠ હોવાથી સૃજ્ ના ઋ ને ર્ આદેશ. દધૃષ્ આવો પાઠ હોવાથી ધૃષ્ ધાતુને દ્વિત્વાદિ કાર્ય થવાથી દધૃષ્ નિપાતનથી સિદ્ધ થાય છે. તેમ જ ઉષ્ણિહ આ પ્રમાણે પાઠ હોવાથી ઉદ્+સ્નિહ્ આ અવસ્થામાં દ્ નો લોપ નિપાતનથી સિદ્ધ છે. 'નામ્યન્તર્યામ્ ૦૨-૩-૧૫' થી સ્નિહ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ. ષ્ ના યોગમાં ન્ ને 'તવર્ગસ્ય૦ ૧-૩-૬૦' થી ણ્ આદેશ થવાથી ક્રમશઃ ઋતું યજતે આ અર્થમાં ઋત્વિજ્; દિશ્યતે इति આ અર્થમાં દિશ્; પશ્યતિ આ અર્થમાં દૃશ્; અન્ય ઇવ દૃશ્યતે આ અર્થમાં 'ત્યદાઘન્ય૦ ૫-૧-૧૫૨' થી ક્વિપ્ (૦) વગેરે કાર્યથી અન્યાદૃશ્; ઘૃતં સ્પૃશ્તિ આ અર્થમાં ઘૃતસ્પૃશ્; સુજ્યતે આ અર્થમાં 'કૃત્ સમ્પ૦ ૫-૩-૧૧૪' થી ક્વિપ્ (૦) વગેરે કાર્ય થવાથી સ્રજ્; ઘૃષ્ણોતીતિ આ અર્થમાં દધૃષ્ અને ઋધ્વં સ્નિહ્યતિ આ અર્થમાં ઉષ્ણિહ આ પ્રમાણે નામ બને છે. તેને સિ પ્રત્યય. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૦ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી ઋત્વિજ્ વગેરે નામના અન્ય જ્ શ્ ષ્ અને હ્ ને ગ્ આદેશ થવાથી ઋત્વિગ્; દિગ્; દૃગ્; અન્યાદૃગ્; ઘૃતસ્પૃગ્; સ્રગ્; દધૃગ્ અને ઉષ્ણિગ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- ઋતુને પૂજનાર. દિશા. આંખ. બીજા જેવો. ધી નો સ્પર્શકરનાર. માળા. ફટકારવાવાળો. પાઘડી. ॥૬૧॥

નશો વા ૨૧૧૭૦૥

નશ્ ધાતુસમ્બન્ધી પદાન્તસ્થ વર્ણને વિકલ્પથી ગ્ આદેશ થાય છે. જીવસ્ય નશનમ્ આ અર્થમાં જીવ્ + નશ્ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય. જીવનશ્ નામને સિ પ્રત્યય. 'દીર્ઘ્યાબ્ ૦ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી શ્ ને ગ્ આદેશ થવાથી જીવનગ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી શ્ ને ગ્ આદેશ ન થાય ત્યારે 'યજસૃજ ૦ ૨-૧-૮૭' થી શ્ ને ષ્ આદેશ. ષ્ ને 'ધુટસ્તૃતીયઃ ૨-૧-૭૬' થી ઙ્ આદેશ થવાથી જીવનઙ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જીવથી નાશપામનાર ॥૭૦॥

યુજઞ્-ક્રુઞ્ચો નો ઙ્ ૨૧૧૭૧॥

યુજ્ અઞ્ચ અને ક્રુઞ્ચ ધાતુસમ્બન્ધી ન્ ને; તે પદના અન્તે હોય તો 'ઙ્' આદેશ થાય છે. યુજ્ પ્ર+અઞ્ચ અને ક્રુઞ્ચ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય. 'અઞ્ચોડનર્વાયામ્ ૪-૨-૪૬' થી અઞ્ચના ન્ નો લોપ ... વગેરે કાર્ય થવાથી નિષ્પન્ન યુજ્ અઞ્ અને ક્રુઞ્ચ નામને સિ પ્રત્યય. યુજ્+સિ આ અવસ્થામાં 'યુજોડસમાસે' ૧-૪-૭૧ થી જ્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. પ્રાચ્+સિ આ અવસ્થામાં 'અઞ્ ૧-૪-૬૯' થી ઞ્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. તેમજ ક્રુઞ્ચ + સિ આ અવસ્થામાં યદ્યપિ 'નો વ્યજ્જન ૦ ૪-૨-૪૫' થી ક્રુઞ્ચ ના ન્ ના લોપની પ્રાપ્તિ હતી. પરન્તુ આ સૂત્રમાં ક્રુઞ્ચ (ન્ નો આગમ કરવા માટે કોઈ સૂત્ર ન હોવા છતાં) આવો પાઠ હોવાથી ન્ નો લોપ થતો નથી. યુજ્+સિ, પ્રાચ્+સિ અને ક્રુઞ્ચ+સિ આ અવસ્થામાં 'દીર્ઘ્યાબ્ ૦ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. 'પદસ્ય ૨-૧-૮૯' થી જ્ અને ઞ્ નો લોપ. આ સૂત્રથી ન્ ને ઙ્ આદેશ થવાથી 'યુઙ્' 'પ્રાઙ્' અને ક્રુઙ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- જોડવા વાળો. સુંદર ચાલવાળો. ચાલનારો. ॥૭૧॥

સો રુ: ૨૧૧૭૨૧॥

પદના અન્તે રહેલા સ્ ને રુ (ર) આદેશ થાય છે. આશિષ્+સિ આ અવસ્થામાં 'દીર્ઘડ્યાબ્ ૦ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. 'ળષમસં ૨-૧-૬૦' થી ષ્ ને, આ સૂત્રથી વિહિત કાર્ય સ્વરૂપ પરકાર્ય પ્રસંગે અસદ્ મનાય છે. તેથી તેના સ્થાને આ સૂત્રથી રુ (ર) આદેશ. 'પદાન્તે ૨-૧-૬૪' થી ઙ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ. ર ને 'ર:પદાન્તે ૦ ૧-૩-૫૩' થી વિસર્ગ થવાથી 'આશી:' આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે વાયુ +સિ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી સ્ ને રુ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી વાયુ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - શુભેચ્છા. વાયુ. ॥૭૨॥

સજુષ: ૨૧૧૭૩॥

સજુષ્ સમ્બન્ધી પદાન્તસ્થ વર્ણને રુ (ર) આદેશ થાય છે. સજુષ્+સિ આ અવસ્થામાં 'દીર્ઘડ્યાબ્ ૦ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી ષ્ ને રુ આદેશ. 'પદાન્તે ૨-૧-૬૪' થી ણ ને દીર્ઘ ઊ આદેશ. 'ર:પદાન્તે ૦ ૧-૩-૫૩' થી ર ને વિસર્ગ થવાથી 'સજૂ:' આવો પ્રયોગ થાય છે. સજુષ ઇવ આ અર્થમાં સજુષ્ નામને 'સ્યાદેરિવે ૭-૧-૫૨' થી વત્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ષ્ ને રુ આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ણ ને દીર્ઘ ઊ આદેશ. ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી સજૂર્વત્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશ: - સાથે પ્રીતિ કરવાવાળો. સાથે પ્રીતી કરવાવાળાની જેમ. સહ+જુષ્ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રના સજુષ્ આ પ્રમાણેના પાઠ નિર્દેશથી સહ ને સ આદેશ થવાથી સજુષ્ આવું નામ બને છે. ॥૭૩॥

અહન: ૨૧૧૭૪॥

પદના અન્તે રહેલા અહન્ શબ્દ સમ્બન્ધી અન્ત્ય વર્ણને રુ (ર)

આદેશ થાય છે. દીર્ઘાણ્યહાન્યસ્મિન્ આ વિગ્રહમાં સમાસાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન દીર્ઘાહન્ નામને સમ્બોધનમાં સિ પ્રત્યય. ‘દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫’ થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી ન્ ને રુ આદેશ. ‘ઘોષવતિ ૧-૩-૨૧’ થી રુ ને ઉ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી હે દીર્ઘાહો નિદાઘ ! આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ દીર્ઘાહન્+સિ (પ્રથમા) આ અવસ્થામાં પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ સિ નો લોપ. ન્ ને રુ આદેશ. આ સૂત્રમાં સૂ. નં. ૨-૧-૬૦ થી અસદ્ નો અધિકાર ચાલુ હોવાથી, આ સૂત્રથી વિહિત રુ આદેશ પૂર્વ સ્યાદિ વિધિના પ્રસંગે અને પરકાર્યના પ્રસંગે અસદ્ મનાતો હોવાથી તેના સ્થાને ન્ માનીને પૂર્વ સ્યાદિવિધિના પ્રસંગે ‘નિ દીર્ઘઃ ૧-૪-૮૫’ થી હ ના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ. ‘અવર્ણં ૧-૩-૨૨’ થી રુ નો લોપ થવાથી ‘દીર્ઘાહા નિદાઘઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - હે લાંબા દિવસવાળી ગ્રીષ્મઋતુ, લાંબા દિવસવાળી ગ્રીષ્મઋતુ. ॥૭૪॥

રો લુપ્તિરિ ૨૧૧૭૫॥

વિભક્તિનો લુપ્ (લોપ) થયે છેતે, પદના અન્તે રહેલા અહ નામના અન્ત્ય વર્ણને, તેની પરમાં રુ ને છોડીને બીજો કોઈ પણ વર્ણ હોય તો ‘રુ’ આદેશ થાય છે. અહન્+અમ્ આ અવસ્થામાં અમ્ ન ‘અન્તો લુપ્ ૧-૪-૫૯’ થી લુપ્ (લોપ). આ સૂત્રથી ન્ ને રુ આદેશ થવાથી ‘અહરધીતે’ અને ‘અહર્દત્તે’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ દિવસભર ભણે છે. દિવસભર આપે છે. લુપીતિ કિમ્? = આ સૂત્ર ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિભક્તિનો લુપ્ થયો હોય ત્યારે જ પદના અન્તે રહેલ અહન્ ના અન્ત્ય વર્ણને; તેની પરમાં રુ ભિન્ન વર્ણ હો તો રુ આદેશ થાય છે. તેથી હે દીર્ઘાહોઽત્ર અહીં સમ્બોધનમાં પ્રત્યયનો ‘દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫’ થી લુક્ થયો છે; લુપ્ નહીં. તે આ સૂત્રથી અહન્ ના ન્ ને રુ આદેશ થતો નથી. પરન્તુ ‘અહનઃ ૧-૭૪’ થી રુ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી હે દીર્ઘાહોઽત્ર! આવો પ્રયો

થાય છે. અર્થ - હે લાંબા દિવસવાળા અહીં. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - તીર્થાહન આ સામાસિક પદ સ્થળે વિગ્રહ વાક્યસ્થ પદોથી પરમાં રહેલી વિભક્તિનો 'ऐकार्ये ३-२-८' થી લુપ્ થયો છે. પરન્તુ એ લુપ્તમાન વિભક્તિને આશ્રયી ને અહન નામને 'तदन्तं पदम् १-१-२०' થી પ્રાપ્ત પદસંજ્ઞાનો, 'वृत्त्यन्तोऽस्य १-१-२५' થી નિષેધ થતો હોવાથી અહન નો ન ત્યારે પદાન્તસ્થ નથી. સમાસોત્તર સિ પ્રત્યયનો ઉપર જણાવ્યા મુજબ લુક્ થયો છે. ત્યારે અહન નો ન પદાન્તસ્થ હોવા છતાં વિભક્તિનો લુપ્ થયો ન હોવાથી ન ને આ સૂત્રથી ર આદેશ થતો નથી. આથી સમજી શકાશે કે જે વિભક્તિનો લુપ્ થયો હોય એ વિભક્તિને આશ્રયીને જ અહન શબ્દ સમ્બન્ધી અન્ત્યવર્ણ પદાન્તસ્થ નથી. સમાસોત્તર સિ પ્રત્યયનો ઉપર જણાવ્યા મુજબ લુક્ થયો છે; ત્યારે અહન નો ન પદાન્તસ્થ હોવાં છતાં વિભક્તિનો લુપ્ થયો ન હોવાથી ન ને આ સૂત્રથી ર આદેશ થતો નથી, આથી સમજી શકાશે કે જે વિભક્તિનો લુપ્ થયો હોય એ વિભક્તિને આશ્રયીને જ અહન શબ્દ સમ્બન્ધી અન્ત્યવર્ણ પદાન્તસ્થ થતો હોય તો જ ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી ર આદેશ થાય છે. અન્યથા નહીં. અરીતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વિભક્તિનો લુપ્ થયે છતે પદના અન્તે રહેલા અહન નામના અન્ત્ય વર્ણને તેની પરમાં ર ભિન્ન જ વર્ણ હોય તો ર આદેશ થાય છે. તેથી અહનો રૂપમ્ આ વિગ્રહમાં ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ. અહન પદોત્તર ષષ્ઠી નો 'ऐकार्ये ३-२-८' થી લુપ્. આ સૂત્રથી અહન ના ન ને તેની પરમાં ર હોવાથી ર આદેશ ન થવાથી 'अहनः २-१-७४' થી રુ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'अहोरूपम्' આવો પ્રયોગ થાય છે. અન્યથા આ સૂત્રમાં ઋ આ પ્રમાણેનો નિર્દેશ ન હોત તો આ સૂત્રથી અહોરૂપમ્ અહીં પણ અહન ના ન ને ર આદેશાદિ કાર્યથી 'अहारूपम्' આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત. અર્થ - દિવસનું સ્વરૂપ ॥૭૫॥

શુદ્ધતૃતીયઃ ૨૧૧૭૬॥

પદના અન્તે રહેલા ધુદ્ વર્ણને વર્ગીય ત્રીજા વ્યંજન સ્વરૂપ આદેશ થાય છે. વાચ્ + સિ અને વાચ્+મિસ્ આ અવસ્થામાં 'દીર્ઘઙ્યાબં ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. 'વજઃ કમ્ ૨-૧-૮૬' થી ચ્ ને ક્ આદેશ. આ સૂત્રથી ક્ ને ગ્ આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'વાગ્' અને 'વાગ્મિઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અચ્ +મિસ્ આ અવસ્થામાં ચ્ ને આ સૂત્રથી જ્ આદેશ થવાથી 'અજ્મિઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. યદપિ અચ્+મિસ્ આ અવસ્થામાં પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચ્ ને ક્ આદેશ થવાનો પ્રસંગ હોવાથી આ સૂત્રથી ત્યારબાદ ક્ ને ગ્ આદેશ થાય તો અગ્નિઃ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થશે. પરન્તુ પાણિનીય વ્યાકરણ પ્રસિદ્ધ સ્વરોની અચ્ આ સંજ્ઞા હોવાથી તેના ચ્ ને ક્ આદેશ થતો નથી. કારણ કે અહીં ચ્ ને ક્ આદેશ થાય તો અચ્ ના બદલે 'અક્' આ પ્રમાણે સંજ્ઞાભેદ થવાનો પ્રસંગ આવશે. તેથી સંજ્ઞાભેદના ભયે અહીં ચ્ ને ક્ આદેશ થતો નથી - એ યાદ રાખવું. અર્થક્રમશઃ - વાણી. વાણીથી. સ્વરોથી. ॥૭૬॥

ગડદવાદેચ્ચતુર્થાન્તસ્યેકસ્વરસ્યાડ્ડેચ્ચતુર્થઃ સ્થોચ્ચ પ્રત્યયે

૨૧૧૭૭॥

પદના અન્તે તેમજ સ્ અને ધ્વ છે આદિમાં જેના એવો પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા; ગ્ ઙ્ દ્ બ્ છે આદિમાં જેના અને વર્ગીય ચતુર્થ વ્યંજન (ઘ્ ઙ્ દ્ ધ્ મ્) છે અન્તમાં જેના એવા એકસ્વર વાળા ધાતુના અથવા ધાતુસ્વરૂપ શબ્દનો જે અવયવ (એકભાગ) તેના આઘ (પ્રથમ) તૃતીય વ્યંજનને તેને મળતો (સ્વજાતીય) ચતુર્થ (ઘ્ દ્ ધ્ મ્) આદેશ થાય છે. પર્ણ+ગુહ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન પર્ણનામને સિ પ્રત્યય. 'દીર્ઘઙ્યાબં ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. 'હો કુ

પદાન્તે ૦ ૨-૧-૮૨' થી હ ને દ્ આદેશ. પર્ણગુહ શબ્દના એકસ્વરવાળા,
 તૃતીય વ્યંજન ગ્ છે આદિમાં જેના અને ચતુર્થ વ્યંજન દ્ છે
 અન્તમાં જેનાં, એવા ધાતુ 'ગુહ' ના આઘ તૃતીય વ્યંજન ગ્ ને આ
 સૂત્રથી પદાન્તના વિષયમાં ઘ્ આદેશ. 'ધુટસ્તૃતીય: ૨-૧-૭૬' થી
 દ્ ને ઙ્ આદેશ. 'વિરામે વા ૧-૩-૫૧' થી ઙ્ ને ટ્ આદેશ થવાથી
 પર્ણઘુટ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - પાંદડાને ઢાંકનાર.
 તુણ્ડિભમાચક્ષાણ: આ અર્થમાં તુણ્ડિભ શબ્દને 'ગિજ્ બહુલં ૦ ૩-
 ૪-૪૨' થી ગિજ્ (ઙ) પ્રત્યય. (અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે આ પૂર્વે
 તેમજ આગળ દરેક ઉદાહરણમાં કે પ્રત્યુદાહરણમાં સર્વત્ર બધી જ
 પ્રક્રિયા વર્ણવેલી નથી. તેથી તે તે સૂત્રથી વર્ણવેલું તે તે કાર્ય તે તે
 સૂત્રના યથાસ્થિત અર્થનું અનુસન્ધાન કરીને અનુલ્લિખિત કાર્ય
 તદ્વિધાયક સૂત્રથી સ્વયં સમજી લેવું જોઈએ. સામાન્યથી નામથી
 વિહિત પ્રત્યયો દ્વિતીયાન્તાદિ નામોથી વિહિત હોય છે. એવા વખતે
 નામથી વિહિત પ્રત્યયોનું પ્રદર્શન, વસ્તુતઃ દ્વિતીયાન્તાદિ યથાસંભવ
 નામથી સમજવું જોઈએ. અને ત્યારે અનુલ્લિખિત વિભક્તિના લોપ
 સ્વરૂપ કાર્ય તદ્વિધાયક 'એકાર્થ્યે' ૩-૨-૮ થી સમજવું ઈત્યાદિ
 સર્વત્ર વિચારવું. 'ત્ર્યન્ત્યસ્વરાદે: ૭-૪-૪૩' થી તુણ્ડિભ ના અન્ત્યસ્વરાદિ
 અ નો લોપ થવાથી તુણ્ડિભિ ધાતુ બંને છે. તેને ઉપર જણાવ્યા મુજબ
 ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય. 'જેરનિટિ ૪-૩-૮૩' થી ગિજ્ (ઙ) નો લોપ
 થવાથી નિષ્પન્ન તુણ્ડિભ નામને સિ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ સિ
 નો લોપ. આ સૂત્રથી તુણ્ડિભ શબ્દના એકસ્વરી ગડદબાદિ અને
 ચતુર્થાન્ત 'ડિભ્' સ્વરૂપ તુણ્ડિભ ધાતુના અવયવના આઘ ઙ્ ને
 પદાન્તના વિષયમાં દ્ આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઘ્ ને તૃતીય બ્
 આદેશ. અને બ્ ને પ્ આદેશ થવાથી 'તુણ્ડિપ્' આવો પ્રયોગ થાય
 છે. અર્થ - મોટી નાભિવાળાને કહેનાર. આવીજ રીતે ગર્દભમાચક્ષાણ:
 આ અર્થમાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગર્દભ શબ્દને ગિજ્ પ્રત્યયાદિ
 કાર્ય થવાથી આ સૂત્રથી દ્ ને ઘ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'ગર્દ્ધપ્'
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ગધેડાને કહેનાર. ઉપર જણાવ્યા મુજબ

ધર્મ+બુધ્ ધાતુને ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી તેમજ આ સૂત્રથી બુધ્
 ધાતુના બ્ ને મ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'ધર્મમ્' આવો પ્રયોગ
 થાય છે. અર્થ - ધર્મને જાણનાર. આ ચારે ઉદાહરણો પદાન્તના છે.
 હવે સકારાદિ અને ધ્વાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય ત્યારના ઉદાહરણ
 જણાવે છે - નિષોક્ષ્યતે ઈત્યાદિ - નિ+ગુહ્ ધાતુને ભવિષ્યન્તીનો
 સ્યતે પ્રત્યય. 'લઘોરુપાન્ત્યસ્ય ૪-૩-૪' થી ગુહ્ ના ઉ ને ગુણ ઓ
 આદેશ. 'હો ધ્રુટ્ ૨-૧-૮૨' થી હ ને દ્ આદેશ. આ સૂત્રથી ગુહ્
 ના ગ્ ને ષ્ આદેશ. 'ષ-ઢોઃ કસ્મિ ૨-૧-૬૨' થી દ્ ને ક્ આદેશ.
 'નામ્યન્તસ્થાં ૨-૩-૧૫' થી સ્યતે ના સ્ ને ષ્ આદેશ થવાથી
 'નિષોક્ષ્યતે' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સંતાડશે (છુપાવશે).
 નિ+ગુહ્ ધાતુને અઘતનીનો ધ્વમ્ પ્રત્યય. 'અઙ્ઘાતોરાદિં ૪-૪-૨૧'
 થી ગુહ્ ધાતુની પૂર્વે અઙ્ નો આગમ. 'હશિટો નામ્યું ૩-૪-૫૫' થી
 ધ્વમ્ ની પૂર્વે સક્ (સ) પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ હ ને દ્
 આદેશ. 'દુહ-લિહ-લિહ-ગુહોં ૪-૩-૭૪' થી સક્ નો લોપ. આ સૂત્રથી
 ગુહ્ ના ગ્ ને ષ્ આદેશ. 'તર્વાસ્યં ૧-૩-૬૦' થી દ્ ના યોગમાં
 ધ્વમ્ ના ધ્ ને દ્ આદેશ. નિ+અ+ઘુદ્+દ્વમ્ આ અવસ્થામાં 'ઢસ્તઙ્ઘે
 ૧-૩-૪૨' થી ઘુદ્ ના દ્ નો લોપ. અને ઉ ને દીર્ઘ ઙ્ઘ આદેશ
 ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'ન્યઘૂદ્વમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તમે
 બધાએ છુપાવ્યું. દુહ + સ્યતે આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ
 ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ. 'ભ્વાદેર્દાં ૨-૧-૮૩' થી હ ને ષ્ આદેશ.
 આ સૂત્રથી દ્ ને ધ્ આદેશ. 'અઘોષેં ૧-૩-૫૦' થી ધ્ ને ક્ આદેશ.
 ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્યતે ના સ્ ને ષ્ આદેશ થવાથી 'ધોક્ષ્યતે'
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દુધ કાઢશે (દોહશે). દુહ્ ધાતુને
 અઘતનીમાં ધ્વમ્ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ધાતુની આદિમાં અઙ્
 (અ) નો આગમ. ધ્વમ્ ની પૂર્વે સક્ (સ) પ્રત્યય. હ ને ષ્ આદેશ.
 સક્ નો લોપ. આ સૂત્રથી દ્ ને ધ્ આદેશ. 'તૃતીયસ્તું ૧-૩-૪૧'
 થી ષ્ ને ગ્ આદેશ થવાથી અદુઘ્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ
 - તમે બધાએ દોહ્યું. બુધ્+સ્યતે આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા

મુજબ ઉ ને ગુણ ઓ આદેશ. આ સૂત્રથી બ ને ખ આદેશ. 'અષોષેઽ
 ૧-૩-૫૦' થી ઘ ને ત્ આદેશ થવાથી મોત્સ્યતે આવો પ્રયોગ થાય
 છે. અર્થ- જાણશે. બુઘ ધાતુને અઘતનીમાં ધ્વમ્ પ્રત્યય. ઉપર
 જણાવ્યા મુજબ ધાતુને આદિમાં અટ્ નો આગમ. ધ્વમ્ ની પૂર્વે
 'સિજઘતન્યામ્ ૩-૪-૫૩' થી સિચ્ (સ) પ્રત્યય. 'સો ધિ વા ૪-
 ૩-૭૨' થી સિચ્ નો લોપ. આ સૂત્રથી બુઘ ના બ ને ખ આદેશ.
 'તૃતીયસ્તુ ૧-૩-૪૯' થી ઘ ને દ્ આદેશ થવાથી 'અમુદ્ધ્વમ્' આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તમે બધાએ જાણ્યું. ગડદવાદેરિતિ કિમ્? =
 આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પદાન્તમાં તેમ જ સકારાદિ અને
 ધ્વાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ગ્ ઇ દ્ અને બ્ જ
 આદિમાં અને વર્ગીય ચતુર્થ વ્યંજન અન્તમાં છે જેના એવા એકસ્વરી
 ધાતુના તેમજ ધાતુસ્વરૂપ શબ્દાવયવના આઘ ગ્ ઇ દ્ અને બ્ ને;
 તત્સજાતીય ચતુર્થ વ્યંજન થાય છે. તેથી જમ્ ધાતુને 'ગૃહ્ણ ૦ ૩-
 ૪-૧૨' થી યઙ્ પ્રત્યય. 'સન્યકચ્ચ ૪-૧-૩' થી જમ્ ને દ્વિત્વ.
 'વ્યંજન ૦ ૪-૧-૪૪' થી પ્રથમ જમ્ ના ખ નો લોપ. 'જપ-જમ્ ૦ ૪-
 ૧-૫૨' થી દ્વિતીય જમ્ ની પૂર્વે મુ (મ) નો આગમ. 'બહુલં લુપ્ ૩-
 ૪-૧૪' થી યઙ્ નો લોપ. 'ન્નાં ધુઙ્વર્ગે ૧-૩-૩૯' થી મુ ના સ્થાને
 અનુનાસિક જ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી જઙ્જમ્ ધાતુ બને છે. તેને
 હ્યસ્તની નો દિવ્ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ધાતુની પૂર્વે અટ્ નો
 આગમ. 'વ્યંજનાદ્ દેઃ ૦ ૪-૩-૭૮' થી દિવ્ નો લોપ. 'ધુટસ્તૃતીયઃ
 ૨-૧-૭૫' થી ખ ને બ્ આદેશ. અને 'વિરામે વા ૧-૩-૫૧' થી બ્
 ને પ્ આદેશ થવાથી 'અજઙ્જપ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં જઙ્જમ્
 ધાતુનો એકસ્વરી ચતુર્થાન્ત અવયવ જમ્ ના આદિમાં ગ્ ઇ દ્ કે
 બ્ ન હોવાથી આ સૂત્રથી તેના આઘ જ્ ને જ્ આદેશ થતો નથી.
 અન્યથા આ સૂત્રમાં ગડદવાદિ નું ગ્રહણ ન હોત તો આ સૂત્રથી જ્
 ને જ્ આદેશ થાત, જેથી અજઙ્જપ્ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થવાનો
 પ્રસંગ આવત - એ સમજી શકાય છે. અર્થ - વારંવાર મૈથુન સેવ્યું.
 એકસ્વરસ્યેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પદાન્તમાં

અને સકારાદિ કે ધ્વાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના ગડદબાદિ - ચતુર્થાન્ત એકસ્વરી જ ધાતુના અથવા ધાતુ સ્વરૂપ શબ્દના અવયવના આદ્ય ગ્ ઙ્ દ્ અને બ્ ને સ્વસજાતીય ચતુર્થવ્યંજન આદેશ થાય છે. તેથી 'દામલિહમિચ્છતિ' આ અર્થમાં દામલિહ્ નામને 'અમાવ્યયા૦ ૩-૪-૨૩' થી ક્યન્ (ય) પ્રત્યય કરીને દામલિહ્ય ધાતુ બને છે. તેને 'કિવપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી કિવપ્ (૦) પ્રત્યય. 'અતઃ ૪-૩-૮૨' થી ય ના અ નો લોપ. 'ચ્વોઃ પ્વય્ ૪-૪-૧૨૧' થી ય્ નો લોપ થવાથી નિષ્પન્ન દામલિહ્ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી પર્ણષ્ટુ ની જેમ દામલિટ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં દામલિટ્ આ અવસ્થામાં ધાતુ ગડદબાદિ (દાદિ) અને ચતુર્થાન્ત હોવા છતાં તે એકસ્વરી નથી. તેથી તેના દ્ ને આ સૂત્રથી ધ્ આદેશ થતો નથી. અન્યથા આ સૂત્રમાં 'એકસ્વરસ્ય' આ પાઠ ન હોત તો અહીં દ્ ને ધ્ આદેશ થવાનો પ્રસંગ આવત. જેથી દામલિટ્ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત. અર્થ - ભ્રમરની ઈચ્છાકરનાર. ॥૭૭॥

ધાગસ્તથોઽશ્ચ ૨૧૧૭૮॥

દ્ છે આદિમાં જેના તેમજ ચતુર્થ વ્યંજન છે અન્તમાં જેના એવા ધા ધાતુના આદ્ય દ્ ને; તેની પરમાં ત્ ધ્ સ્ અને ધ્વ થી શરૂ થતો પ્રત્યય હોય તો ચતુર્થ વ્યંજન ધ્ આદેશ થાય છે. ધાન્તસ; ધા+યસ; ધા+સે અને ધા+ધ્વે આ અવસ્થામાં સર્વત્ર 'હવઃ શિતિ ૪-૧-૧૨' થી ધા ને દ્વિત્વ. 'હસ્વઃ ૪-૧-૩૯' થી પ્રથમ ધા ના આ ને -હસ્વ 'અ' આદેશ. 'દ્વિતીયતુર્યયોઃ પૂર્વો ૪-૧-૪૨' થી પ્રથમ ધ્ ને દ્ આદેશ. 'શ્નજ્ઞાતઃ ૪-૨-૮૬' થી દ્વિતીય ધા ના આ નો લોપ. આ સૂત્રથી દ્ ને ધ્ આદેશ. 'અઘોષે પ્રથમો ૧-૩-૫૦' થી તસ્ થસ અને સે ની પૂર્વેના ધ્ ને ત્ આદેશ. 'તૃતીયસ્તૃતી ૧-૩-૪૨' થી ઘ્વે ની પૂર્વેના ધ્ ને દ્ આદેશ વગેરે કાર્ય થવાથી 'ધત્તઃ'; 'ધૃત્થઃ'; 'ધત્સે' અને 'ધદ્ધ્વે' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- તેઓ બે ધારણ

કરે છે. તમે બે ધારણ કરો છો. તું ધારણ કરે છે. તમો ધારણ કરો છો. તથોષ્વેતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્ થ્ સ્ કે ધ્ થી જ શરૂ થતો પ્રત્યય પરમાં હોય તો દાદિ-ચતુર્થાન્ત ધા ધાતુના આઘ દ્ ને ઘ્ આદેશ થાય છે. તેથી ધા+વસ્ આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ધા ધાતુને દ્વિત્વાદિ કાર્ય થવાથી ‘દધ્વઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ત્ થ્ સ્ કે ધ્ થી શરૂ થતો પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી દ્ ને ઘ્ આદેશ આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થ- અમે બે ધારણ કરીએ છીએ. ચતુર્થાન્તસ્યેત્યેવ= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ત્ થ્ સ્ કે ધ્ થી શરૂ થતો પ્રત્યય પરમાં હોય તો દ્ છે આદિમાં જેના એવા ચતુર્થાન્ત જ ધા ધાતુના આઘ દ્ ને ઘ્ આદેશ થાય છે. તેથી ધા+તિવ્ (તિ) આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ધા ધાતુને દ્વિત્વાદિ કાર્ય (આ નો લોપ થયા વિનાનું) થવાથી દઘાતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સમજી શકાય છે કે ધા ધાતુ દાદિ હોવા છતાં આકારાન્ત હોવાથી આ સૂત્રથી ધા ધાતુના આઘ દ્ ને ઘ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ- તે ધારણ કરે છે. ॥૭૮॥

અઘન્યતુર્થાત્ તથો ધ્ઃ ૨૧૧૭૯૧॥

વર્ગીય ચતુર્થવ્યઞ્જનથી પરમાં રહેલા ધા ધાતુને છોડીને અન્ય ધાતુઓથી વિહિત પ્રત્યયના આઘ ત્ અને થ્ ને ‘ધ્’ આદેશ થાય છે. દુહ્ ધાતુને ધ્રુવસ્તનીમાં ત્ અને થાસ્ પ્રત્યય. ‘અઙ્ ધાતોઃ ૪-૪-૨૯’ થી ધાતુની આદિમાં અઙ્ (અ) નો આગમ. “ભ્વાદેદદિર્ઘઃ ૨-૧-૮૩’ થી હ્ ને ઘ્ આદેશ. આ સૂત્રથી ત્ અને થ્ ને ઘ્ આદેશ. ‘તૃતીયસ્ત્વં ૧-૩-૪૯’ થી ઘ્ ને ગ્ આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી ‘અદુઘ્’ અને ‘અદુઘાઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - તેણે દોહ્યું. તે દોહ્યું. લભ્ ધાતુને અઘતનીમાં ત્ અને થાસ્ પ્રત્યય. ધાતુની આદિમાં અઙ્ નો આગમ. ‘સિજઘતન્યામ્ ૩-૪-૫૩’ થી ત્ અને થાસ્ પ્રત્યયની પૂર્વે સિઙ્ પ્રત્યય. ‘ધુઙ્હસ્વાઃ ૪-૩-૭૦’ થી

સિચ્ નો લોપ. આ સૂત્રથી ત્ અને ધ્ ને ધ્ આદેશ. 'તૃતીયસ્તૃતીયં
 ૧-૩-૪૯' થી મ્ ને બ્ આદેશ... ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી અલ્લબ્ધ અને
 અલ્લબ્ધાઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - તેણે મેળવ્યું. તેં મેળવ્યું.
 અથ ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વર્ગીય
 ચતુર્થવ્યંજનથી પરમાં રહેલા ઘા ધાતુને છોડીને જ અન્ય ધાતુઓથી
 વિહિત પ્રત્યયના આઘ ત્ અને ધ્ ને ધ્ આદેશ થાય છે. તેથી ઘા
 ધાતુને તસ્ અને થસ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ઘત્તઃ અને ઘલ્લઃ આ
 પ્રમાણે રૂપો થાય છે. (જુઓ સૂ. નં ૨-૧-૭૮) અહીં ઘા ધાતુથી
 વિહિત તસ્ અને થસ્ પ્રત્યયના ત્ અને ધ્ ને આ સૂત્રથી ધ્ આદેશ
 થતો નથી. અન્યથા ઘદ્ધઃ આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત. વિહિત -
 વિશેષણં કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વર્ગીય
 ચતુર્થવ્યંજનથી પરમાં રહેલા; ઘા ધાતુને છોડીને અન્ય ધાતુઓથી
 વિહિત જ પ્રત્યયના (કેવલ પરમાં રહેલા નહિ) આઘ ત્ અને ધ્ ને
 ધ્ આદેશ થાય છે. તેથી જ્ઞાનબુધ્ નામને 'ભાવે ત્વ-તલ્ ૭-૧-૫૫' થી
 ત્વ પ્રત્યય. 'ગડદબાદે ૨-૧-૭૭' થી. બ્ ને મ્ આદેશ. 'અઘોષે ૦
 ૧-૩-૫૦' થી ધ્ ને ત્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'જ્ઞાનમુત્ત્વમ્'
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં બુધ્ ધાતુની પરમાં તકારાદિ 'ત્વ' પ્રત્યય
 હોવા છતાં તે બુધ્ ધાતુથી વિહિત ન હોવાથી (નામથી વિહિત
 હોવાથી) આ સૂત્રથી ત્ ના ત્ ને ધ્ આદેશ થતો નથી, અન્યથા
 'જ્ઞાનમુદ્ધ્વમ્' આવો અનિષ્ટ પ્રયોગ થાત - એ સમજી શકાય છે.
 અર્થ - જ્ઞાનને સમજનારાનો ધર્મ. આશય એ છે કે - સૂત્ર માં અઘઃ
 આ પઞ્ચમ્યન્ત પાઠ છે. ત્યાં 'પ્રમુત્યન્યાર્થ ૦ ૨-૨-૭૫' થી વિહિત
 દિગ્યોગલક્ષણા પઞ્ચમીનો સ્વીકાર કરીએ તો કેવલ પરમાં રહેલા
 પ્રત્યયના ગ્રહણથી 'જ્ઞાનમુત્ત્વમ્' અહીં પણ ત્વ પ્રત્યયના ત્ ને ધ્
 આદેશ થવાનો પ્રસંગ આવત. તેથી 'અઘઃ' અહીં તાદૃશ પઞ્ચમીનો
 સ્વીકાર કરવાના બદલે હેત્વર્થે ૦ ૨-૨-૧૧૮' થી વિહિત હેતુપઞ્ચમીનો
 સ્વીકાર કર્યો છે. જેથી ધાતુથી વિહિત જ તાદિ અને થાદિ પ્રત્યયના
 આઘ ત્ અને ધ્ ને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ધ્ આદેશ થાય છે. ...

ઈત્યાદિ સ્વયં વિચારવું.॥૭૧॥

નામ્યન્તાત્ પરોક્ષાયતન્યાશિષો ધો ઠઃ ૨૧૧૮૦॥

૨ છે અન્તમાં જેના અને નામીસ્વર છે અન્તમાં જેના એવા ધાતુથી પરમાં રહેલા પરોક્ષા અઘતની અને આશિષ્ સમ્બન્ધી પ્રત્યયના ધ્ ને દ્ આદેશ થાય છે. સ્તુ ધાતુને પરોક્ષાનો ધ્વે પ્રત્યય. 'દ્વિર્ધાતુઃ ૦ ૪-૧-૧' થી સ્તુ ધાતુને દ્વિત્વ. 'અષોષે શિટઃ ૪-૧-૪૫' થી પ્રથમ સ્તુ ના સ્ નો લોપ. 'નામ્યન્તસ્થા ૦ ૨-૩-૧૫' થી દ્વિતીય સ્તુ ના સ્ ને ષ્ આદેશ. 'તવર્ગસ્ય ૦ ૧-૩-૬૦' થી ષ્ ના યોગમાં ત્ ને દ્ આદેશ. આ સૂત્રથી ધ્વે ના ધ્ ને દ્ આદેશ થવાથી તુષ્ટુદ્વે આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-તમે બધાએ સ્તુતિ કરી. ત્ ધાતુને અઘતનીમાં ધ્વમ્ પ્રત્યય. 'અઙ્ ધાતો ૦ ૪-૪-૨૯' થી ધાતુની આદિમાં અદ્ નો આગમ. 'સિજઘતન્યામ્ ૩-૪-૫૩' થી ધ્વમ્ ની પૂર્વે સિચ્ (સ) પ્રત્યય. 'ઋવર્ણાત્ ૪-૩-૩૬' થી સિચ્ ને કિદ્વદ્ ભાવ. 'ઋતાં વિઙ્તીર્ ૪-૪-૧૧૬' થી ત્ ના ઋ ને ઈર્. 'સો ધિ વા ૪-૩-૭૨' થી સિચ્ નો લોપ. 'ભ્વાદેર્નામિનો ૦ ૨-૧-૬૩' થી ઈર્ ના ઈ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ. આ સૂત્રથી ધ્વમ્ ના ધ્ ને દ્ આદેશ થવાથી 'અતીદ્વર્વમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - તમે બધા તર્યા. ત્ ધાતુને આશિષ્ માં સીધ્વમ્ પ્રત્યય. 'ઋવર્ણાત્ ૪-૩-૩૬' થી સીધ્વમ્ ને કિદ્વદ્ ભાવ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ઋ ને ઈર્ આદેશ. ઈ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ. તથા સીધ્વમ્ ના સ્ ને ષ્ આદેશ. આ સૂત્રથી સીધ્વમ્ ના ધ્ ને દ્ આદેશ થવાથી 'તીર્ષીદ્વમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-તમે બધા તરો. દા ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ અઘતનીનો ધ્વમ્ પ્રત્યય. ધાતુની પૂર્વે અદ્ નો આગમ. ધ્વમ્ ની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય. 'ઈશ્વ સ્થાદઃ ૪-૩-૪૧' થી સિચ્ ને કિદ્વદ્ ભાવ તથા દા ના આ ને ઈ આદેશ. 'સો ધિ વા ૪-૩-૭૨' થી સિચ્ નો લોપ. આ સૂત્રથી ધ્વમ્ ના ધ્ ને દ્ આદેશ થવાથી 'અદિદ્વમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-તમે બધાએ આપ્યું.

ચિ ધાતુને આશિષ્માં સીધ્વમ્ પ્રત્યય. 'નામિનોં ૪-૩-૧' થી ઇ ને ગુણ 'ए' આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ સ્ ને ષ્ આદેશ. આ સૂત્રથી સીધ્વમ્ ના ધ્ ને દ્ આદેશ થવાથી 'વેષીદ્વમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તમે બધા ભેગું કરો. નામ્યન્તાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ રાન્ત અને નામ્યન્ત જ ધાતુથી પરમાં રહેલા પરોક્ષા અઘતની અને આશિષ્ વિભક્તિના પ્રત્યય સમ્બન્ધી ધ્ ને દ્ આદેશ થાય છે. તેથી અઘતનીમાં પચ્ ધાતુને ધ્વમ્ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ધાતુની આદિમાં અડ્ નો આગમ ધ્વમ્ ની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય. 'સોધિ વા ૪-૩-૭૨' થી સિચ્ નો લોપ. 'વજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬' થી ચ્ ને ક્ આદેશ. 'તૃતીયસ્તૃતીં ૧-૩-૪૯' થી ક્ ને ગ્ આદેશ થવાથી 'અપ્પધ્વમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તમે બધાએ રાંધ્યું. અહીં પચ્ ધાતુ રાન્ત કે નામ્યન્ત ન હોવાથી આ સૂત્રથી ધ્વમ્ ના ધ્ ને દ્ આદેશ થતો નથી. આવીજ રીતે આસ્ ધાતુને અઘતનીનો ધ્વમ્ પ્રત્યય. ધ્વમ્ ની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય. 'સ્તાઘશિતોં ૪-૪-૩૨' થી સિચ્ ની પૂર્વે ઇડ્ નો આગમ. 'સો ધિ વા ૪-૩-૭૨' થી સિચ્ નો લોપ. 'સ્વરાદેસ્તાસુ' ૪-૪-૩૧ થી આસ્ ના આ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ થવાથી 'આસિધ્વમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. આસ્ ધાતુ પણ રાન્ત કે નામ્યન્ત ન હોવાથી આ સૂત્રથી ધ્વમ્ ના ધ્ ને દ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ- તમે બધા બેઠા હતા. ॥૮૦॥

હાન્તસ્થાઞ્ ઝીઙ્ઘ્યાં વા ૨૧૧૮૧॥

હ અને અન્તસ્થાથી પરમાં રહેલા ઞિ અને ઇડ્ ની પરમાં જો પરોક્ષા અઘતની અને આશિષ્ સમ્બન્ધી પ્રત્યયનો ધ્ હોય તો તે ધ્ ને વિકલ્પથી દ્ આદેશ થાય છે. ગ્રહ ધાતુને કર્મમાં (કર્મણિ પ્રયોગમાં) અઘતનીનો ધ્વમ્ પ્રત્યય. 'અઙ્ ધાતોં ૪-૪-૨૯' થી ધાતુની આદિમાં અડ્ નો આગમ. 'સિજઘતન્યામ્ ૩-૪-૫૩' થી ધ્વમ્ ની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય. 'સ્વર - ગ્રહ - દૃશં ૩-૪-૬૯' થી સિચ્ ની

પૂર્વે જિટ્ (ઙ) નો આગમ. 'ઙિતિ ૪-૩-૫૦' થી ગ્રહ ધાતુના ઉપાન્ત્ય
 અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'સો ધિ વા ૪-૩-૭૨' થી સિચ્ નો લોપ.
 આ સૂત્રથી ધ્વમ્ ના ધ્ ને દ્ આદેશ થવાથી 'અગ્રાહિદ્વમ્' આવો
 પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં ધ્ ને દ્ આદેશ આ સૂત્રથી ન થાય
 ત્યારે 'અગ્રાહિધ્વમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. ગ્રહ ધાતુને કર્મમાં આશિષ્
 નો સીધ્વમ્ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ સીધ્વમ્ ની પૂર્વે જિટ્ નો
 આગમ. ગ્રહ ના ઉપાન્ત્ય અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. 'નામ્યન્તસ્યાં ૨-
 ૩-૧૫' થી સ્ ને ષ્ આદેશ. આ સૂત્રથી ધ્વમ્ ના ધ્ ને દ્ આદેશ
 થવાથી 'ગ્રાહિષીદ્વમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. ની ધાતુને કર્મમાં
 અઘતનીનો ધ્વમ્ અને આશિષ્નો સીધ્વમ્ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા
 મુજબ ધાતુની આદિમાં અટ્ નો આગમ ... ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી
 'અનાયિદ્વમ્' 'અનાયિધ્વમ્' અને 'નાયિષીદ્વમ્' 'નાયિષીધ્વમ્' આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અહીં ની ધાતુના ઈ ને 'નામિનોડકલિહલે: ૪-૩-૫૧'
 થી વૃદ્ધિ ઇ આદેશ. તેમજ 'એદૈતોડયાવ્ ૧-૨-૨૩' થી ઇ ને આવ્
 આદેશ થયો છે. કૃ ધાતુને કર્મમાં અઘતનીનો ધ્વમ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય
 થવાથી અગ્રાહિદ્વમ્ ની જેમ 'અકારિદ્વમ્' અને 'અકારિધ્વમ્' આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અહીં 'નામિનીં ૪-૩-૫૧' થી કૃ ના ઋ ને વૃદ્ધિ
 આર્ આદેશ થયો છે. આવીજ રીતે લૂ ધાતુને કર્મમાં અઘતનીનો
 ધ્વમ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી અલાવિદ્વમ્ અને અલાવિધ્વમ્ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અહીં 'નામિનોં ૪-૩-૫૧' થી લૂ ધાતુના ઋ ને
 વૃદ્ધિ ઔ આદેશ. અને ઔ ને 'ઓદૈતોડવાવ્ ૧-૨-૨૪' થી આવ્
 આદેશ થયો છે. ગ્રહ ધાતુને કર્મમાં અથવા કર્તામાં પરોક્ષાનો ધ્વે
 પ્રત્યય. 'દ્વિર્ધાતુઃ ૪-૧-૧' થી ગ્રહ ને દ્વિત્વ. 'વ્યજ્જનસ્યાં ૪-૧-૪૪'
 થી પ્રથમ ગ્રહ ના ર અને હ નો લોપ. તેમ જ 'ગહોર્જઃ ૪-૧-૪૦'
 થી ગ્ ને જ્ આદેશ. 'સ્કસૃ-વૃં ૪-૪-૮૧' થી ધ્વે ની પૂર્વે ઇટ્ (ઙ)
 નો આગમ. ધ્વે ને 'ઇન્ધ્યસંયોં ૪-૩-૨૧' થી કિદ્વદ્ ભાવ. 'ગ્રહવ્રશ્વં
 ૪-૧-૮૪' થી દ્વિતીય ગ્રહ ના ર ને ઋ (સમ્પ્રસારણ) આદેશ. આ
 સૂત્રથી ધ્વે ના ધ્ ને દ્ આદેશ થવાથી 'જગૃહિદ્વે' આવો પ્રયોગ

થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ધ્ ને દ્ આદેશ ન થાય ત્યારે
 'જગૃહિધ્વે' આવો પ્રયોગ થાય છે. અય્ ધાતુને કર્તામાં અઘતનીનો
 ધ્વમ્ પ્રત્યય. 'સિજઘતન્યામ્ ૩-૪-૫૩' થી ધ્વમ્ ની પૂર્વે સિચ્ પ્રત્યય.
 'સ્તાઘશિતો ૪-૪-૩૨' થી સિચ્ ની પૂર્વે ઇટ્ નો આગમ. 'સ્વરાદેસ્તાસુ
 ૪-૪-૩૧' થી 'અય્' ના અ ને વૃદ્ધિ 'આ' આદેશ. 'સો ધિ વા ૪-
 ૩-૭૨' થી સિચ્ નો લોપ. આ સૂત્રથી ધ્વમ્ ના ધ્ ને દ્ આદેશ
 થવાથી 'આયિદ્વમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી
 ધ્વમ્ ના ધ્ ને દ્ આદેશ ન થાય ત્યારે 'આયિધ્વમ્' આવો પ્રયોગ
 થાય છે. અર્થક્રમશઃ- તમે બધા પકડાયા. તમે બધા પકડાઓ. તમે
 બધા લવાયા. તમે બધા લવાઓ. તમે બધા કરાયા. તમે બધા
 કપાયા. તમે બધા પકડાયા હતા. તમે બધા જાવ છો. હાન્તસ્થાદિતિ
 કિમ્ ? - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ હ્ અને અન્તસ્થાથી
 જ પરમાં રહેલા જિ અને ઇટ્ ની પરમાં રહેલા પરોક્ષા અઘતની
 અને આશિષ્ સમ્બન્ધી ધ્ ને વિકલ્પથી દ્ આદેશ થાય છે. તેથી હન્
 ધાતુને કર્મમાં આશિષ્નો સીધ્વમ્ પ્રત્યય. 'સ્વરગ્રહ ૩-૪-૬૯' થી
 સીધ્વમ્ ની આદિમાં જિટ્ નો આગમ. 'જિણવિ ઘન્ ૪-૩-૧૦૧'
 થી હન્ ને ઘન્ આદેશ... ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ
 ગ્રાહિણીધ્વમ્ ની જેમ ઘાનિષીધ્વમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં જિ ની
 પૂર્વે હ્ કે અન્તસ્થા ન હોવાથી આ સૂત્રથી સીધ્વમ્ ના ધ્ ને દ્ આદેશ
 થતો નથી. આવી જ રીતે આસ ધાતુને કર્તામાં આશિષ્ નો સીધ્વમ્
 પ્રત્યય. 'સ્તાઘશિ ૪-૪-૩૨' થી સીધ્વમ્ ની પૂર્વે ઇટ્ નો આગમ ...
 ઈત્યાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી આસિષીધ્વમ્ આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઇટ્ ની પૂર્વે હ્ કે અન્તસ્થા ન હોવાથી આ
 સૂત્રથી સીધ્વમ્ ના ધ્ ને દ્ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ - તમે
 બધા માર્યા જાવ. તમે બધા બેસો .||૮૧||

હો બુદ્ - પદાન્તે ૨૧/૮૨॥

પદના અન્તે રહેલા, ; અથવા ધુદ્ વર્ણ છે આદિમાં જેના એવા પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા હ ને દ્ આદેશ થાય છે. લિહ્ ધાતુને શ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી હ ને દ્ આદેશ. 'અધશ્વતુ ૦ ૨-૧-૭૯' થી તા ના ત્ ને ધ્ આદેશ. 'તવર્ગસ્ય ૦ ૧-૩-૬૦' થી દ્ ના યોગમાં ધ્ ને દ્ આદેશ. 'લઘોરુપાન્ત્યસ્ય ૪-૩-૪' થી લિહ્ ના ઇ ને ગુણ એ આદેશ. 'ઢસ્તઙ્ઢે ૧-૩-૪૨' થી પૂર્વ દ્ નો લોપ થવાથી 'લેઢા' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ચાટશે. મધુ+લિહ્ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય. મધુલિહ્ નામને સિ પ્રત્યય. 'દીર્ઘઙ્યા ૦ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી પદાન્તે રહેલા હ ને દ્ આદેશ. 'ધુટસ્તૃતીયઃ ૨-૧-૭૬' થી દ્ ને ઙ્ આદેશ. 'વિરામે વા ૧-૩-૫૧' થી ઙ્ ને ટ્ આદેશ થવાથી 'મધુલિટ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-ભ્રમર. મધુલિહ્ ની જેમ ગુડલિહ્ નામ બને છે. તેને 'તદસ્યા ૦ ૭-૨-૧' થી મતુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પદાન્તે રહેલા હ ને દ્ આદેશ. 'ધુટસ્તૃતીયઃ ૨-૧-૭૬' થી દ્ ને ઙ્ આદેશ. 'પ્રત્યયે ચ ૧-૩-૨' થી ઙ્ ને ણ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાંથી 'ગુડલિન્માન્' આવો પ્રયોગ થયો છે. અર્થ - મધમાખીવાલો. અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે - સૂ. નં. ૨-૧-૬૦ થી આ સૂત્રમાં અસદ્ નો અધિકાર ચાલુ હોવાથી, આ સૂત્રથી વિહિત દ્ આદેશ; પૂર્વ સ્યાદિવિધિ અને પરકાર્ય કરવાના પ્રસંગે અસદ્ મનાતો હોવાથી ગુડલિન્માન્ અહીં હ ને દ્ થયા પછી 'માવર્ણાં ૨-૧-૯૪' થી પ્રાપ્ત મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ સ્વરૂપ પર કાર્ય કરવાના પ્રસંગે દ્ અસદ્ હોવાથી તેના સ્થાને હ મનાયાથી મતુ ના મ્ ને વ્ ની પ્રાપ્તિ નથી. અન્યથા ગુડલિઙ્વાન્ આવો પ્રયોગ થયો હોત. જે ઈષ્ટ નથી. ધુટ્પદાન્ત ઇતિ કિમ્ ? - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પદના અન્તે રહેલા જ અથવા ધુડાદિ પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા જ હ ને દ્ આદેશ થાય છે. તેથી મધુલિહ્+ઐ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી હ ને દ્ આદેશ ન થવાથી 'મધુલિહૈ' આવો પ્રયોગ થાય

છે. અહીં હ પદાન્તમાં નથી તેમજ તેની પરમાં ઘુઢાદિ પ્રત્યય પણ નથી. અર્થ - બે ભમરા. ॥૮૨॥

ધ્વાદેદદિ ષઃ ૨૧૧૮૩॥

દ આદિમાં જેના છે એવા મૂ વગેરે ધાતુસમ્બન્ધી અવયવના હ ને; તે પદાન્તમાં હોય અથવા તેની પરમાં ઘુટ્ વર્ણ છે આદિમાં જેના એવો પ્રત્યય હોય તો ઘ આદેશ થાય છે. દુહ્ ધાતુને શ્વસ્તની નો તા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી હ ને ઘ આદેશ. 'અધશ્ચતુર્થાં ૨-૧-૭૯' થી તા ના ત્ ને ઘ આદેશ. 'તૃતીયસ્તૃં ૧-૩-૪૯' થી ઘ ને ગ્ આદેશ. 'લઘોરુપાં ૪-૩-૪' થી ડ ને ગુણ ઓ આદેશ થવાથી 'દોઘા' આવો પ્રયોગ થાય છે. દુહ્ ધાતુને મવિષ્યન્તી નો સ્યતિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સ્યાદિ પ્રત્યયની પૂર્વેના દુહ્ ના હ ને ઘ આદેશ. 'ગડદવાદે ૨-૧-૭૭' થી દુહ્ ના દ્ ને ઘ આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ડ ને ગુણ ઓ આદેશ. 'અઘોષે ૧-૩-૫૦' થી ઘ ને ક્ આદેશ. 'નામ્યન્તસ્થાં ૨-૩-૧૫' થી સ્યતિ ના સ્ ને ષ્ આદેશ થવાથી 'ધોક્ષતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. દુહ્ ધાતુને હ્યસ્તની માં દિવ્ (ત્) પ્રત્યય. 'વ્યઞ્જનાં ૪-૩-૭૮' થી ત્ નો લોપ. 'અઙ્ ધાતો ૪-૪-૨૯' થી ધાતુની આદિમાં અટ્ નો આગમ. 'લઘોરુપાન્ત્યસ્ય ૪-૩-૪' થી દુહ્ ધાતુના ઉપાન્ત્ય ડ ને ગુણ ઓ આદેશ. આ સૂત્રથી હ ને ઘ આદેશ. 'ગડદવાદે ૨-૧-૭૭' થી દુહ્ ના દ્ ને ઘ આદેશ. 'ઘુટસ્તૃતીયઃ ૨-૧-૭૬' થી ઘ ને ગ્ આદેશ. 'વિરામે વા ૧-૩-૫૧' થી ગ્ ને ક્ આદેશ થવાથી 'અધોક્' આવો પ્રયોગ થાય છે. ગો+દુહ્ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન ગોદુહ્ નામને સિ પ્રત્યય. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. પદાન્તમાં રહેલા દુહ્ ના હ ને આ સૂત્રથી ઘ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અધોક્ ની જેમ 'ગોધુક્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- દોહશે.. દોહશે. તેણે દોહ્યું. ગાયને દોહનાર. ધ્વાદેરિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી

ઉપર જણાવ્યા મુજબ ખ્વાદિ જ ધાતુના દાદિ અવયવના હ ને, તે જો પદાન્તમાં હોય અથવા તો તેની પરમાં ઘુઙાદિ પ્રત્યય હોય તો ષ્ આદેશ થાય છે. તેથી દામ+લિહ્ ધાતુને સૂ. નં. ૨-૧-૭૭ માં જણાવ્યા મુજબ ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દામલિટ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં દામલિટ્ ધાતુ ખ્વાદિ નથી પરન્તુ નામધાતુ છે. તેના હ ને આ સૂત્રથી ષ્ આદેશ થતો નથી. ॥૮૩॥

મુહ - દ્રુહ - સ્તુહ - સ્નિહો વા ૨૧૧/૮૪॥

પદના અન્તમાં રહેલા અથવા ધ્રુવ વર્ણ છે આદિમાં જેના એવા પ્રત્યયથી પૂર્વે રહેલા મુહ દ્રુહ સ્તુહ અને સ્નિહ ધાતુના હ ને વિકલ્પથી ષ્ આદેશ થાય છે. 'મુહ+તા; દ્રુહ+તા; સ્તુહ+તા અને સ્નિહ+તા (શ્વસ્તનીમાં) આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી હ ને ષ્ આદેશ. 'અધશ્વતુ ૦ ૨-૧-૭૯' થી તા ના ત્ ને ષ્ આદેશ. 'તૃતીયસ્તૃતી ૦ ૧-૩-૪૯' થી ષ્ ને ગ્ આદેશ થવાથી અનુક્રમે 'મોગ્ધા'; 'દ્રોગ્ધા'; 'સ્તોગ્ધા' અને 'સ્નેગ્ધા' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી હ ને ષ્ આદેશ ન થાય ત્યારે સૂ. નં. ૨-૧-૮૨ માં જણાવ્યા મુજબ લેઢા ની જેમ 'મોઢા', 'દ્રોઢા', 'સ્તોઢા' અને 'સ્નેઢા' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- મુગ્ધ થશે. દ્રોહ કરશે. ઉલટી કરશે. સ્નેહ કરશે. ઉદ્+મુહ, મિત્ર+દ્રુહ, ઉદ્ +સ્તુહ અને ચેલ+સ્નિહ ધાતુને ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ પ્રત્યય. 'તૃતીયસ્ય ૦ ૧-૩-૧' થી મુહ ની પૂર્વેના ઉદ્ ના દ્ ને ન્ આદેશ. સ્તુહ ની પૂર્વેના ઉદ્ ના દ્ ને 'અઘોષે ૦ ૧-૩-૫૦' થી ત્ આદેશથી નિષ્પન્ન ઉન્મુહ મિત્રદ્રુહ ઉત્ત્નુહ અને ચેલસ્નિહ નામને સિ પ્રત્યય. 'ધીર્ઘઙ્યાબ્ ૦ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી પદાન્તસ્થ હ ને ષ્ આદેશ. 'ધ્રુટસ્તૃતીયઃ ૨-૧-૭૬' થી ષ્ ને ગ્ આદેશ. 'વિરામે વા ૧-૩-૫૧' થી ગ્ ને ક્ આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી ક્રમશઃ 'ઉન્મુક્', 'મિત્રધ્રુક્', 'ઉત્ત્નુક્' અને 'ચેલસ્નિક્' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં હ ને ષ્ આદેશ આ સૂત્રથી ન થાય

ત્યારે 'હો ધુદ્ પદાન્તે ૨-૧-૮૨' થી હ ને દ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી અનુક્રમે ઉન્મુદ્, મિત્રધુદ્, ઉત્ત્નુદ્ અને ચેલ્સિદ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. ક્રુહ ના દ્ ને 'ગડદબાદે ૨-૧-૭૭' થી ધ્ આદેશ થયો છે. અર્થ ક્રમશઃ- અતિશય મુગ્ધ થનાર. મિત્રદ્રોહ કરનાર. ઉપર ઉલટી કરનાર. કપડા ભીંજવનાર. ॥૮૪॥

નહાહો ધ્-તૌ ૨૧૧/૮૫॥

પદના અન્તે રહેલા ધુદ્ વર્ણ છે આદિમાં જેના એવા પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા નહ ધાતુના હ ને ધ્ આદેશ થાય છે. તેમજ બ્રૂ ધાતુના સ્થાને જે આહ આદેશ થાય છે. તેના હ ને ત્ આદેશ થાય છે. નહ ધાતુને શ્વસ્તનીમાં તા પ્રત્યય. આ સૂત્રથી હ ને ધ્ આદેશ. તા ના ત્ ને 'અધશ્ચં ૨-૧-૭૯' થી ધ્ આદેશ. 'તૃતીયસ્તૃતીયં ૧-૩-૪૯' થી પ્રથમ ધ્ ને દ્ આદેશ થવાથી 'નદ્ધા' આવો પ્રયોગ થાય છે. ઉપનહ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય. ઉપ ના અ ને 'ગતિકારકં ૩-૨-૮૫' થી દીર્ઘ આ આદેશથી નિષ્પન્ન ઉપાનહ નામને ધ્યામ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી પદાન્તસ્થ નહ ના હ ને ધ્ આદેશ. 'ધુદસ્તૃતીયઃ ૨-૧-૭૬' થી ધ્ ને દ્ આદેશ થવાથી ઉપાનદ્ધ્યામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. બ્રૂ ધાતુને વર્તમાનાનો સિવ્ (સિ) પ્રત્યય. 'બ્રૂગઃ પઞ્ચાનાં ૪-૨-૧૧૮' થી સિવ્ ને યવ્ (ય) આદેશ અને તેના યોગમાં બ્રૂ ધાતુને. આહ આદેશ. આહ+ય આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ધુડાદિ પ્રત્યય યવ્ ની પૂર્વે રહેલા આહ ના હ ને ત્ આદેશ થવાથી 'આત્ય' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- બાંધશે. બે જોડાથી. તું બોલે છે. ॥૮૫॥

ઘજઃ કગમ્ ૨૧૧/૮૬॥

પદના અન્તે રહેલા અથવા ધુદ્ વર્ણ છે આદિમાં જેના એવા

પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા ચ્ ને ક્ અને જ્ ને ગ્ આદેશ થાય છે. વચ્+તા અને ત્વજ્+તા આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ચ્ ને ક્ અને જ્ ને ગ્ આદેશ. 'અઘોષે પ્રથમો ૧-૩-૫૦' થી ગ્ ને ક્ આદેશ થવાથી 'વક્તા' અને 'ત્વક્તા' આ પ્રમાણે પ્રયોગ થાય છે. વાચ્+સિ અને અર્ધ્ધભાજ્+સિ આ અવસ્થામાં 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. પદાન્તસ્થ ચ્ અને જ્ ને અનુક્રમે આ સૂત્રથી ક્ અને ગ્ આદેશ. 'વિરામે વા ૧-૩-૫૧' થી ગ્ ને ક્ આદેશ થવાથી 'વાક્' અને 'અર્ધ્ધભાક્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- બોલશે. વાણી. છોડશે. અદ્ધર્ધો હિસ્સો છે જેનો તે. ॥૮૬॥

યજ-સૃજ-મૃજ-રાજ-ભ્રાજ-ભ્રસ્જ-વ્રશ્ચ-પરિવ્રાજઃ શઃ ષઃ ૨૧૧૮૭૧

પદના અન્તે રહેલા અથવા ધુટ્ વર્ણ જેના આદિમાં છે એવા પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા યજ્, સૃજ્, મૃજ્, રાજ્, ભ્રાજ્, ભ્રસ્જ્, વ્રશ્ચ્, ક્વિપ્ પ્રત્યયાન્ત પરિ+વ્રજ્, યજ્+તા, સૃજ્+તા, મૃજ્+તા, રાજ્+તા, ભ્રાજ્+તા, ભ્રસ્જ્+તા, વ્રશ્ચ્+તા આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી જ્ અને ચ્ ને તેમ જ કોઈપણ ધાતુ સમ્બન્ધી ઙ્ આદેશ થાય છે. યજ્+તા (શ્વસ્ત.) આ અવસ્થામાં યજ્ ધાતુના જ્ ને આ સૂત્રથી ષ્ આદેશ. ષ્ ના યોગમાં તા ના ત્ ને 'તવર્ગસ્ય ૧-૩-૬૦' થી ટ્ આદેશ થવાથી 'યષ્ટા' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - યજ્ કરશે. દેવ+યજ્ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય. 'યજાદિવચ્ ૦ ૪-૧-૭૯' થી યજ્ ધાતુના ય ને ઙ્ (ચ્ચુત) આદેશ. દેવ ના 'અ' ને ઙ્ ની સાથે 'અવર્ગસ્ય ૧-૨-૬' થી ણ્ આદેશ થવાથી નિષ્પન્ન દેવેજ્ નામને સિ પ્રત્યય. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી પદાન્તસ્થ યજ્ ના જ્ ને ષ્ આદેશ. 'ધુટસ્તૃતીયઃ ૨-૧-૭૬' થી ષ્ ને ઙ્ આદેશ. 'વિરામે વા ૧-૩-૫૧' થી ઙ્ ને ટ્ આદેશ થવાથી 'દેવેટ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - દેવની પૂજા કરનાર. સૃજ્+તા આ અવસ્થામાં 'અઃ સૃજિ ૦ ૪-૪-૧૧૧' થી ઋ ની પરમાં અ નો આગમ. 'હ્વણદિ ૦ ૧-૨-૨૧' થી ઋ ને ર્ આદેશ થવાથી નિષ્પન્ન સ્મજ્+તા આ અવસ્થામાં

ઉપર જણાવ્યા મુજબ યષ્ટા ની જેમ 'સ્રષ્ટા' આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ - રચશે. તીર્થ+સૃજ્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્વિપ્
 પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દેવેટ્ ની જેમ તીર્થસૃટ્ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ- તીર્થ બનાવનાર. મૃજ્+તા આ અવસ્થામાં 'લઘોરુપાન્ત્યસ્ય ૪-૩-
 ૪' થી ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. 'મૃજોઽસ્ય ૦ ૪-૩-૪૨' થી અર્ ના
 અ ને વૃદ્ધિ આ આદેશ. માર્જ્+તા આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા
 મુજબ યષ્ટા ની જેમ આ સૂત્રથી જ્ ને ષ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી
 'માર્ષ્ટ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સાફ કરશે. કંસ+પરિ+મૃજ્ આ
 અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દેવેટ્
 ની જેમ 'કંસપરિમૃટ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કંસને મારવાવાલો.
 રાજ્ ધાતુને 'સ્ત્રિયાં ક્તિઃ ૫-૩-૯૧' થી ક્તિ (તિ) પ્રત્યય. આ
 સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ યષ્ટા ની જેમ જ્ ને ષ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય
 થવાથી રાષ્ટિ નામ બને છે. તેને સિ પ્રત્યય વગેરે કાર્ય થવાથી
 'રાષ્ટિઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- શોભવું તે. સમ્+રાજ્ ધાતુને
 ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દેવેટ્ ની જેમ
 'સમ્રાટ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સમ્ ના મ્ ને 'સમ્રાટ્ ૧-૩-૧૬'
 થી અનુસ્વારનો નિષેધ થયો છે. અર્થ - રાજા. ભ્રાજ્ ધાતુને ઉપર
 જણાવ્યા મુજબ ક્તિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી રાષ્ટિઃ ની જેમ ભ્રાષ્ટિઃ
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શોભવું તે. વિ+ભ્રાજ્ ધાતુને 'દિષુદ્-
 દદ્રુદ્ ૫-૨-૮૩' થી ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ
 થવાથી દેવેટ્ ની જેમ 'વિભ્રાટ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- વિશેષ
 શોભનાર. ભ્રજ્+તા આ અવસ્થામાં 'સંયોગસ્યા ૦ ૨-૧-૮૮' થી સ્ નો
 લોપ થવાથી નિષ્પન્ન ભ્રજ્+તા આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ
 આ સૂત્રથી જ્ ને ષ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી યષ્ટા ના જેમ ષ્રષ્ટા
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- શેકશે. ધાના+ભ્રજ્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા
 મુજબ ક્વિપ્ પ્રત્યય. 'ગ્રહવ્રશ્ચ ૦ ૪-૧-૮૪' થી ર્ ને ઋ (સિમ્પ્રસારણ)
 આદેશ થવાથી નિષ્પન્ન ધાનામૃજ્ નામને સિ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા
 મુજબ સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી જ્ ને ષ્ આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય

થવાથી 'ધાનામૃદ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ધાણા શેકનાર.
 વ્રશ્ચ+તા આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ આ સૂત્રથી ચ્ ને ષ્
 આદેશાદિ કાર્ય થવાથી યષ્ટા ની જેમ 'વ્રષ્ટા' આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અર્થ - કાંપશે. મૂલ+વ્રશ્ચ્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિ
 કાર્ય તેમજ આ સૂત્રથી ચ્ ને ષ્ આદેશ થવાથી ધાનામૃદ્ ની જેમ
 'મૂલવૃદ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વ્રશ્ચ ના સ્ નો 'સંયોગ૦ ૨-
 ૧-૮૮' થી લોપ થાય છે. અર્થ - મૂલ કાપનાર. પરિ+વ્રજ્ ધાતુને
 'દિઘદ્દદુદ્' ૫-૨-૮૩' થી ક્વિપ્ પ્રત્યય; વ્રજ્ ના અને 'આ' આદેશનું
 નિપાતન... પરિવ્રાજ્ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ
 થવાથી વિભ્રાટ્ ની જેમ પરિવ્રાટ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ =
 સંન્યાસી. લિશ્+તા આ અવસ્થામાં શ્ ને આ સૂત્રથી ષ્ આદેશ.
 'તવર્ગસ્ય૦ ૧-૩-૬૦' થી ષ્ ના યોગમાં ત્ ને ટ્ આદેશ. 'લયોરૂપા૦
 ૪-૩-૪' થી ઉપાન્ત્ય ઇ ને ગુણ એ આદેશ થવાથી 'લેષ્ટા' આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - જશે. પ્રચ્ +તા આ અવસ્થામાં 'અનુનાસિ૦
 ૪-૧-૧૦૮' થી ચ્ ને શ્ આદેશ. આ સૂત્રથી શ્ ને ષ્ આદેશ.
 ઉપર જણાવ્યા મુજબ ષ્ ના યોગમાં ત્ ને ટ્ આદેશ થવાથી 'પ્રષ્ટા'
 આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- પુછશે. શબ્દ+પ્રચ્ ધાતુને 'દિઘદ્' ૫-
 ૨-૮૩' થી ક્વિપ્ પ્રત્યય તથા પ્રચ્ ના અને દીર્ઘ આદેશનું નિપાતન.
 ઉપર જણાવ્યા મુજબ ચ્ ને શ્ આદેશથી નિષ્પન્ન શબ્દપ્રાશ્ નામને
 ઉપર જણાવ્યા મુજબ સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વિભ્રાટ્ ની જેમ
 શબ્દપ્રાટ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- શબ્દ પુછનાર. આ સૂત્રથી
 ઉપર જણાવ્યા મુજબ શ્ ને ષ્ નું વિધાન કર્યું છે. તે શ્, યજાદિ
 ધાતુઓની સાથે પઠિત છે. તેથી 'સાહચર્યાત્ સદૃશસ્યૈવ ગ્રહણમ્' આ
 પરિભાષાથી શ્ ધાતુસમ્બન્ધી જ ગૃહીત છે. તેથી નિશ્+ખ્યામ્ આ
 અવસ્થામાં નિશ્ નો શ્ ધાતુસમ્બન્ધી ન હોવાથી આ સૂત્રથી તેને ષ્
 આદેશ થતો નથી. તેથી 'ઘુટસ્તૃતીયઃ ૨-૧-૭૬' થી શ્ ને જ્ થવાથી
 નિજ્યામ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બે રાત્રિથી. વજ્ ઇત્યેવ= આ
 સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પદના અન્તે રહેલા અથવા ઘુઙાદિ

પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા યજ્ સૂજ્ મૃજ્ વગેરે ધાતુના ચ્ અને જ્ ને જ (વર્ણ માત્રને નહિ) ષ્ આદેશ થાય છે - તેથી વૃક્ષવૃશ્વમાવષ્ટે આ અર્થમાં વૃક્ષવૃશ્ચ્ નામને 'ણિજ્ બહુલં ૩-૪-૪૨' થી ણિચ્ (ઇ) પ્રત્યય. 'ત્ર્યન્ત્યસ્વરાદે: ૭-૪-૪૩' થી અન્ત્યસ્વરાદિ (ઋશ્ચ) નો લોપ થવાથી નિષ્પન્ન વૃક્ષવિ ધાતુને 'મન્-વન્ ૫-૧-૧૪૭' થી વિચ્ (૦) પ્રત્યય. 'ઘેરનિટિ ૪-૩-૮૩' થી ણિજ્ નો લોપ થવાથી નિષ્પન્ન વૃક્ષવિ ધાતુને 'મન્-વન્ ૫-૧-૧૪૭' થી વિચ્ (૦) પ્રત્યય. 'ઘેરનિટિ ૪-૩-૮૩' થી ણિજ્ નો લોપ થવાથી નિષ્પન્ન વૃક્ષવ્ નામને સિ પ્રત્યય. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ થવાથી વૃક્ષવ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વ્રશ્ચ ધાતુના પદાન્તસ્થ વ્ ને આ સૂત્રથી ષ્ આદેશ થતો નથી. અન્યથા સૂત્રમાંં વજ: નું ઉપાદાન ન હોત તો પદાન્તસ્થ વ્ ને પણ આ સૂત્રથી ષ્ આદેશ થાત - એ સ્પષ્ટ છે. ॥૮૭॥

સંયોગસ્યાદૌ સ્કો લુક્ ૨।૧।૮૮॥

પદના અન્તે રહેલા; તેમજ ઘુટ્ વર્ણ આદિમાં જેના છે એવા પ્રત્યયની પૂર્વે રહેલા; સંયોગ (સંયુક્ત વ્યઞ્જન) ના આઘ સ્ અને ક્ નો લોપ થાય છે. લસ્જ્ ધાતુને 'ક્તવત્ ૫-૧-૧૭૪' થી ક્ત (ત) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી સ્જ્ આ સંયોગના આઘ સ્ નો લોપ. 'વજ: કગમ્ ૨-૧-૮૬' થી જ્ ને ગ્ આદેશ. 'સૂયત્યાઘોદિત: ૪-૨-૭૦' થી ક્ત ના ત્ ને ન્ આદેશથી નિષ્પન્ન લગ્ન નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી લગ્ન: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - શરમાયો. સાધુ+લસ્જ્ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ પ્રત્યયાદિ કાર્યથી નિષ્પન્ન સાધુલસ્જ્ શબ્દને સિ પ્રત્યય. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી પદાન્તસ્થ સંયોગના આઘ સ્ નો લોપ. 'વજ: કગમ્ ૨-૧-૮૬' થી જ્ ને ગ્ આદેશ. 'વિરામે વા ૧-૩-૫૧' થી ગ્ ને ક્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'સાધુલક્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સારી લાજવાળો. વ્રશ્ચ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી

સ નો લોપ. 'ગ્રહવ્રશ્ચં ૪-૧-૮૪' થી વ્રશ્ચ ના ર ને ઋ (સમ્પ્રસારણ) આદેશ. 'વજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬' થી ચ્ ને ક્ આદેશ. 'સૂયત્વાઘોદિતઃ ૪-૨-૭૦' થી ક્ત ના ત્ ને ન્ આદેશ. 'ઋષ્ટવર્ણાન્તો ૨-૩-૬૩' થી ન્ ને ણ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી વૃક્ષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કપાએલો. મૂલ+વ્રશ્ચ્ આ અવસ્થામાં ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્વિપ્ પ્રત્યય. મૂલવ્રશ્ચ ના ર ને ઋ આદેશ. મૂલવૃશ્ચ નામને સિ પ્રત્યય. સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી સ્ નો (શ્ નો) લોપ ... વગેરે કાર્ય થવાથી સૂ.નં. ૨-૧-૮૭ માં જણાવ્યા મુજબ 'મૂલવૃટ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- મૂલને કાપનાર. તક્ષ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્ત પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક્ નો લોપ. ષ્ ના યોગમાં ક્ત ના ત્ ને 'તર્વાસ્યં ૧-૩-૬૦' થી ટ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'તષ્ટઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- શસ્ત્રથી છોલાઈને પાતળું થયેલ. કાષ્ઠ+તક્ષ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ ક્વિપ્ પ્રત્યય. કાષ્ઠતક્ષ નામને સિ પ્રત્યય. તેનો લોપ. આ સૂત્રથી ક્ નો લોપ. 'ધુટસ્તૂતીયઃ ૨-૧-૭૬' થી ષ્ ને ઙ્ આદેશ. 'વિરામે વા ૧-૩-૫૧' થી ઙ્ ને ટ્ આદેશ થવાથી 'કાષ્ઠતટ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - લાકડાને છોલનાર. ॥૮૮॥

પદસ્ય ૨૧૧/૮૧॥

પદના અન્તે રહેલા સંયોગના (સંયુક્તવ્યઞ્જનના) અન્ત્ય વ્યઞ્જનનો લોપ થાય છે. પુમ્સ્ નામને સિ પ્રત્યય. 'પુંસો પુમન્સ ૧-૪-૭૩' થી પુમ્સ્ ને પુમન્સ આદેશ. 'ન્સમહતોઃ ૧-૪-૮૬' થી પુમન્સ ના જ ને દીર્ઘ આ આદેશ. 'દીર્ઘઙ્યાં ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી સ્ નો લોપ. ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી 'પુંભિઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. મહત્+સિ આ અવસ્થામાં ઋદુદિતઃ ૧-૪-૭૦' થી ત્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. 'ન્સમહતોઃ ૧-૪-૮૬' થી હ ના 'જ' ને દીર્ઘ આ આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી ત્ નો લોપ થવાથી

‘મહાન્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પુરુષ. પુરુષોથી. મોટા - મહાન્. પદસ્યેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પદાન્તસ્થ જ સંયોગના અન્ત્ય વ્યઞ્જનનો લોપ થાય છે. તેથી સ્કન્દ ધાતુને ‘પ્રાક્કાલે ૫-૪-૪૭’ થી ક્ત્વા (ત્વા) પ્રત્યય. ‘અઘોષે ૦ ૧-૩-૫૦’ થી દ્ ને ત્ આદેશ થવાથી ‘સ્કન્ત્વા’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં સંયોગ પદમધ્યસ્થ છે, પદાન્તસ્થ નથી. તેથી તેના અન્ત્ય વ્યઞ્જનનો (દ્ નો) આ સૂત્રથી લોપ થતો નથી. અર્થ - ચાલીને અથવા શોષીને. ॥૮૧॥

રાત્ર સઃ ૨૧૧૧૦૦॥

પદના અન્તે રહેલા સંયોગ (સંયુક્ત વ્યઞ્જન) સંબંધી રૂ થી પરમાં રહેલા સ્ નો જ લોપ થાય છે. ચિકીર્ષ (કૃ+ સન્+ક્વિપ્) અને કટચિકીર્ષ નામને સિ પ્રત્યય. ‘દીર્ઘઙ્યા ૦ ૧-૪-૪૫’ થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી ષ્ (સ) નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી ‘ચિકીઃ’ અને ‘કટચિકીઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- કરવાની ઈચ્છાવાળો. સાદડી - ચટઈ કરવાની ઈચ્છાવાળો. સ એવેતિ કિમ્? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પદાન્તસ્થ સંયોગ સમ્બન્ધી રૂ થી પરમાં રહેલા સ્ નો જ (વ્યઞ્જન માત્રનો નહિ) લોપ થાય છે. તેથી ઝર્જ ધાતુને ‘દિઘુદ્ - દદ્રુદ્ ૦ ૫-૨-૮૩’ થી. (બ્રાજાદિ ગણપાઠ પઠિત હોવાથી) ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યયથી નિષ્પન્ન ઝર્જ નામને સિ પ્રત્યય. ઉપર જણાવ્યા મુજબ સિ નો લોપ. ‘ચજઃ કગમ્ ૨-૧-૮૬’ થી જ્ ને ગ્ આદેશ. ‘વિરામે વા ૧-૩-૫૧’ થી ગ્ ને ક્ આદેશ થવાથી ઝર્જ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- શક્તિમાન્. નિ+મૃજ્ ધાતુને હ્યસ્તની માં દિવ્ (ત્) પ્રત્યય. ‘અઙ્ ધાતો ૦ ૪-૪-૨૧’ થી મૃજ્ ની પૂર્વે અટ્ નો આગમ. ‘ઙ્વણદિ ૦ ૧-૨-૨૧’ થી ઙ્ ને ય્ આદેશ. ‘લઘોરુપાન્ત્યસ્ય ૪-૩-૪’ થી ઋ ને ગુણ અર્ આદેશ. ‘મૃજોડસ્ય ૦ ૪-૩-૪૨’ થી અર્ ના અ ને વૃદ્ધિ આર્ આદેશથી નિષ્પન્ન ન્યમાર્જ+ત્ આ અવસ્થામાં

‘વ્યઙ્જના૦ ૪-૩-૭૮’ થી ત્ નો લોપ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી સૂ. નં. ૨-૧-૮૭ માં જણાવ્યા મુજબ કંસપરિમૃદ્ ની જેમ ‘ન્યમાર્દ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ર્ થી પરમાં સ્ ન હોવાથી આ સૂત્રનો વિષય નથી. આશય એ છે કે - ચિકી: કટચિકી: અહીં સ્ નો લોપ જેમ આ સૂત્રથી થાય છે, તેમ પૂર્વસૂત્ર ‘પદસ્વ’ થી પણ થઈ શકે છે. તેથી આ સૂત્રનું વ્યર્થ પ્રણયન; નિયમ માટે છે. નિયમનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ છે કે - પદાન્તસ્થ સંયોગના ર્ થી પરમાં રહેલા સ્ નો જ લોપ થાય. સ્ ભિન્ન વ્યઙ્જનનો નહિ. જેથી ઝર્ક્ અને ન્યમાર્દ અહીં અનુક્રમે ક્ અને દ્ નો આ સૂત્રથી કે પૂર્વસૂત્રથી (૨-૧-૮૯ થી) લોપ થતો નથી. આ સૂત્રના અભાવમાં ચિકી: અને કટચિકી: અહીંની જેમ ઝર્ક્ અને ન્યમાર્દ અહીં પણ પૂર્વ સૂત્રથી ક્ નો તથા દ્ નો લોપ થવાનો પ્રસંગ આવશે એ સમજી શકાય છે. આથી એ પણ સમજી શકાય છે કે આ નિયમ સૂત્ર સ્વીયોદ્દેશ્યતાવચ્છેદકવ્યાપક રૂપે પૂર્વ સૂત્રાર્થમાં સંકોચ કરતું હોવાથી સૂ. નં. ૨-૧-૮૯ નો અર્થ - “પદાન્તસ્થ સંયોગના ર્ થી પરમાં રહેલા વ્યઙ્જનથી ભિન્ન અન્ત્યવ્યઙ્જનનો લોપ થાય છે” આ પ્રમાણે છે. તેથી ચિકી: કટચિકી: ઝર્ક્ અને ન્યમાર્દ ... ઈત્યાદિ સ્થળો પૂર્વ સૂત્રના ઉદ્દેશ્યતાવચ્છેદકાક્રાન્ત નથી. આવી સ્થિતિમાં ચિકી: ‘કટચિકી: આવા સ્થળે સ્ નો લોપ આ સૂત્રથી થાય છે. આ સૂત્રમાં સ: આ પ્રમાણે નિર્દેશ ન હોત તો ઝર્ક્ અને ન્યમાર્દ ઈત્યાદિ સ્થળે પણ અન્ત્યવ્યઙ્જનનો લોપ થાત. જે અનિષ્ટ છે ... ઈત્યાદિ સૂ. નં. ૧-૪-૩ માં જણાવેલી રીતે વિચારવું. ન્યમાર્દ - સમાધાન કર્યું. ॥૯૦॥

નામ્નો નોડનહન: ૨/૧/૧૧૧

પદના અન્તે રહેલા નામના ન્ નો લોપ થાય છે. પરન્તુ અહન નામના ન્ નો લોપ થતો નથી. રાજન્ નામને સિ પ્રત્યય. ‘નિ દીર્ઘ: ૧-૪-૮૫’ થી રાજન્ ના અ ને દીર્ઘ આ આદેશ. આ સૂત્રથી રાજન્

નામના પદાન્તસ્થ ન્ નો લોપ થવાથી 'રાજા' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રાજા. 'રાજ્ઞઃ પુરુષઃ' આ વિગ્રહમાં ષષ્ઠીતત્પુરુષ સમાસ. 'ऐकार्थ्ये ३-२-८' થી રાજન્ અને પુરુષ નામથી વિહિત ષષ્ઠી અને પ્રથમાનો લોપ. આ સૂત્રથી રાજન્ નામના પદાન્તસ્થ ન્ નો લોપ થવાથી નિષ્પન્ન રાજપુરુષ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી રાજપુરુષઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રાજાનો પુરુષ. अनहन इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અહન્ નામના ન્ થી તિન્ન જ પદાન્તસ્થ નામના ન્ નો લોપ થાય છે. તેથી અહરેતિ અહીં અહન્ નામથી વિહિત સિ નો 'અનતો લુપ્ ૧-૪-૫૯' થી લુપ્ (લોપ.) 'रौ लुप्यरि २-१-७५' થી ન્ ને ર્ આદેશ થયો છે. અન્યથા આ સૂત્રમાં અનહનઃ નું ગ્રહણ ન કર્યું હોત તો અહીં અહન્ ના ન્ નો પણ લોપ થાત - એ સમજી શકાય છે. અર્થ - દિવસ જાય છે. ॥૮૧॥

નાડમન્ત્રે ૨૧૧૧૨॥

સમ્બોધ્યાર્થક (આમન્ત્ર્યાર્થક) નામ સમ્બન્ધી પદાન્તમાં રહેલા ન્ નો લોપ થતો નથી. રાજન્ +સિ (સમ્બોધનમાં) આ અવસ્થામાં 'दीर्घङ्याब० १-४-४५' થી સિ નો લોપ. 'नाम्नो नो० २-१-९१' થી ન્ નો લોપ વિહિત હતો, તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી હે રાજન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હે રાજા. ॥૯૨॥

ક્લીબે વા ૨૧૧૧૩॥

સમ્બોધ્યાર્થક નપુંસકનામ સમ્બન્ધી પદાન્તમાં રહેલા ન્ નો લોપ વિકલ્પથી થાય છે. દામન્ નામને સમ્બોધનમાં સિ પ્રત્યય. 'अनतो लुप् १-४-५९' થી સિ નો લોપ. આ સૂત્રથી ન્ નો લોપ થવાથી હે દામ! આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી ન્ નો લોપ ન થાય ત્યારે હે દામન્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - હે માળા! ॥૯૩॥

માવર્ણાન્તોપાન્તાપઞ્ચમવર્ગાન્ મતો મો વઃ ૨૧૧૧૪૥

મ્ અથવા અ વર્ણ (અ, આ) જેના અન્તમાં કે ઉપાન્તમાં છે; તેમજ પઞ્ચમવર્ણને છોડીને અન્ય વર્ગીય વ્યંજન અન્તમાં છે જેના એવા નામથી પરમાં રહેલા મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ થાય છે. કિમ્ શમી વૃક્ષ માલા અહન્ ભાસ્ અને મરુત્ આ ક્રમશઃ મ્ અન્તવાળા, મ્ ઉપાન્તવાળા, અ અન્તવાળા; આ અન્તવાળા, અ ઉપાન્તવાળા અને પઞ્ચમવ્યંજન ભિન્ન વર્ગીય વ્યંજન અન્તવાળા નામોને કે યસ્ય સન્તિ યસ્મિન્; શમી યત્રાઽસ્તિ... ઈત્યાદિ અર્થમાં 'તદસ્યાં ૭-૨-૧' થી મતુ (મત્) પ્રત્યય. કિમ્ વગેરે નામોથી વિહિત પ્રથમા વિભક્તિનો 'એકાર્થે ૩-૨-૮' થી લોપ. આ સૂત્રથી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ. કિમ્ ના મ્ ને 'તૌ મુમૌં ૧-૩-૧૪' થી અનુસ્વાર. 'રા' લુપ્યરિ ૨-૧-૭૫' થી અહન્ ના ન્ ને ર્ આદેશ થવાથી નિષ્પન્ન કિવત્ શમીવત્ વૃક્ષવત્ માલાવત્ અહર્વત્ ભાસ્વત્ મરુત્વત્ નામને સિ પ્રત્યય. 'ઋદુદિતઃ ૧-૪-૭૦' થી વ ના અ ની પરમાં ન્ નો આગમ. 'અશ્વાદેં ૧-૪-૯૦' થી વ ના અ ને દીર્ઘ 'આ' આદેશ. 'દીર્ઘઙ્યાબ્ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ. 'પદસ્યં ૨-૧-૮૯' થી દ્ નો લોપ થવાથી ક્રમશઃ 'કિવાન્' ; 'શમીવાન્' ; 'વૃક્ષવાન્' ; 'માલાવાન્' ; 'અહર્વાન્' ; 'ભાસ્વાન્' ; અને 'મરુત્વાન્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- થોડી સમ્પત્તિવાળો. શમીનામની લતાવાળો. વૃક્ષવાળો. માળાવાળો. દિવસવાળો. સૂર્ય. ઈન્દ્ર. (ભાસ્વાન્ આ પ્રયોગમાં તેમજ મરુત્વાન્ અહીં 'નામ સિદં ૧-૧-૨૧' થી પ્રાપ્ત પદસંજ્ઞાનો 'ન સ્તં મત્વર્થે ૧-૧-૨૩' થી નિષેધ થયો છે. તેથી સ્ ને ર્ આદેશ અને ત્ ને દ્ આદેશ થતો નથી.) ॥૧૪૥

નામ્નિ ૨૧૧૧૫૥

મતુ પ્રત્યયાન્ત નામ કોઈનું નામ હોય તો તે સંજ્ઞાના વિષયમાં મતુ

ના મ્ ને વ્ આદેશ થાય છે. અહિં અને મુનિ નામને 'નઘાં મતુઃ ૬-૨-૭૨' થી મતુ (મત્) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ. 'અઘાતૂદૈતઃ ૨-૪-૨' થી અહિવત્ અને મુનિવત્ નામને ડી પ્રત્યય. 'અનઙિરાદૌં ૩-૨-૭૮' થી ઙ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ. અહીવતી અને મુનીવતી નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'અહીવતી' અને 'મુનીવતી' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - અહીવતી નદી. મુનીવતી નદી. ॥૧૫॥

ચર્મણ્વત્પ્ઠીવચ્ચક્રીવત્કક્ષીવદ્રુમણ્વત્ ૨૧૧૧૬॥

ચર્મણ્વતી અષ્ઠીવત્ ચક્રીવત્ કક્ષીવત્ અને રુમણ્વત્ આ મતુ પ્રયત્યાન્ત નામોનું સંજ્ઞાના વિષયમાં નિપાતન કરાય છે. અર્થાદ્ તે તે પ્રયોગાનુસાર યથાપ્રાપ્ત સૂત્ર વિહિત કાર્ય થતું નથી અને સૂત્રથી વિહિત ન હોય એવું પણ કાર્ય થાય છે. ચર્મન્ નામને 'નઘાં મતુઃ ૬-૨-૭૨' થી મતુ (મત્) પ્રત્યય. 'અઘાતૂં ૨-૪-૨' થી ચર્મન્મત્ નામને ડી (ઈ) પ્રત્યય. 'માવર્ણાન્તોં ૨-૧-૧૪' થી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ. આ સૂત્રથી નિપાતનના કારણે 'નામ્નો નોં ૨-૧-૧૧' થી પ્રાપ્ત ન્ નો લોપ ન થવાથી તેમજ અપ્રાપ્ત એવા પણ ન્ ને ણ આદેશ થવાથી ચર્મણ્વતી આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ચર્મણ્વતી નામની નદી. અસ્થિ ચક્ર કક્ષ્યા અને લવણ નામને 'તદસ્યાં ૭-૨-૧' થી મતુ પ્રત્યય. અસ્થિ+મત્ આ અવસ્થામાં 'નામ્નિ ૨-૧-૧૫' થી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ. ચક્ર કક્ષ્યા અને લવણ નામની પરમાં રહેલા મતુ ના મ્ ને 'માવર્ણાં ૨-૧-૧૪' થી વ્ આદેશ. આ સૂત્રથી નિપાતનના કારણે અસ્થિ ને અષ્ઠી આદેશ. ચક્ર ને ચક્રી આદેશ. કક્ષ્યા ને કક્ષી આદેશ અને લવણ ને રુમણ્ આદેશ થવાથી અષ્ઠીવત્ ચક્રીવત્ કક્ષીવત્ અને રુમણ્વત્ નામ બને છે. તેને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સૂ. નં. ૨-૧-૧૪ માં જણાવ્યા મુજબ કિંવાન્ વગેરેની જેમ 'અષ્ઠીવાન્ જાનુઃ'; 'ચક્રીવાન્ ધરઃ'; 'કક્ષીવાન્ ઋષિઃ' અને 'રુમણ્વાન્ ગિરિઃ' આવો

પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - જંઘા સાથળનું સન્ધિસ્થાન. ગદેડો.
ઋષિવિશેષ. પર્વત વિશેષ. ॥૯૬॥

ઉદન્વાનઘ્યો ચ ૨૧૧૧૭॥

ઉદન્વાન્ આ પ્રમાણે મતુ પ્રત્યયાન્ત નામની સંજ્ઞાના વિષયમાં તેમજ જલના આધાર સ્વરૂપ અર્થને જણાવવામાં નિપાતન કરાય છે. ઉદક નામને 'તદસ્યાં ૭-૨-૧' થી મતુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી નિપાતનના કારણે ઉદક ને ઉદન્ આદેશ. 'માવર્ણાન્તોં ૨-૧-૧૪' થી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ. ઉદન્વત્ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સૂ. નં. ૨-૧-૧૪ માં જણાવ્યા મુજબ કિંવાન્ ની જેમ 'ઉદન્વાન્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - ઘડો; સમુદ્ર; ઋષિ અથવા તે નામનો આશ્રમ. ॥૯૭॥

રાજન્વાન્ સુરાજિ ૨૧૧૧૮॥

'સારો રાજાવાલો' આવા અર્થમાં મતુ પ્રત્યયાન્ત રાજન્વાન્ આ પ્રમાણે નિપાતન કરાય છે. રાજન્ નામને 'તદસ્યાં ૭-૨-૧' થી મતુ (મતુ) પ્રત્યય. 'માવર્ણાન્તોં ૨-૧-૧૪' થી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશ. 'નાન્તો નોં ૨-૧-૧૧' થી પ્રાપ્ત ન્ નો લોપ, આ સૂત્રથી નિપાતનના કારણે ન થવાથી નિષ્પન્ન રાજન્વત્ નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી સૂ. નં. ૨-૧-૧૪ માં જણાવ્યા મુજબ કિંવાન્ ની જેમ 'રાજન્વાન્' આવો પ્રયોગ થાય છે. રાજન્વત્ નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'અધાતૂં ૨-૧-૨' થી ડી (ઈ) પ્રત્યય. રાજન્વતી નામને જસ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'રાજન્વત્યઃ પ્રજાઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- સારા રાજાવાલો દેશ. સારા રાજાવાલી પ્રજા. ॥૯૮॥

‘ઝર્મિ’ છે આદિમાં જેના એવા ઝર્મ્યાદિ ગણપાઠમાંના ઝર્મિ વગેરે નામથી વિહિત મતુ પ્રત્યયના મ્ ને વ્ આદેશ થતો નથી. ઝર્મિ અને દલ્મિ નામને ‘તદસ્યાં ૭-૨-૧’ થી મતુ (મત્) પ્રત્યય. ‘માવર્ણાન્તો-૦ ૨-૧-૧૪’ થી મતુ ના મ્ ને વ્ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી ‘ઝર્મિમાન્’ અને ‘દલ્મિમાન્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. (જૂઓ સૂ. નં. ૨-૧-૮૪) અર્થક્રમશઃ- તરૂંગવાળો. યૂથ- ટોળું. ॥૧૯૧॥

માસ- નિશાડસનસ્ય શસાદૌ લુગ્વા ૨૧૧૧૦૦॥

શસ્ વગેરે સ્યાદિ પ્રત્યય (શસ્ થી સુ સુધીના પ્રત્યય) પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના માસ નિશા અને આસન શબ્દોના અન્ત્ય સ્વરનો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. માસ+શસ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી માસ નામના અન્ત્ય સ્વર ‘અ’ નો લોપ. ‘સોરુઃ ૨-૧-૭૨’ થી શસ્ ના સ્ ને રુ આંદેશાદિ કાર્ય થવાથી ‘માસઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અન્ત્યસ્વર અ નો લોપ ન થાય ત્યારે માસ નામના અ ને શસ્ ના અ ની સાથે ‘શસોડતાં ૧-૪-૪૯’ થી દીર્ઘ આ આદેશ તથા શાસ્ ના સ્ ને ન્ આદેશ થવાથી ‘માસાન્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. આવીજ રીતે નિશા+શસ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી ‘આ’ નો લોપ થવાથી ‘નિશઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી આ નો લોપ ન થવાથી ‘નિશાઃ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. આસન+કિ (ઈ) આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી આસન નામના અન્ત્ય ‘અ’ નો લોપ થવાથી ‘આસનિ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી અન્ત્ય અ નો લોપ ન થાય ત્યારે અ ને ઙ ની સાથે ‘અવર્ણસ્યે ૧-૨-૬’ થી ં આદેશ થવાથી ‘આસને’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- મહિનાઓને. રાત્રિઓને. આસન

**દન્તપાદનાસિકાહૃદયાસૃગ્ન્યૂષોદકદોર્યકૃચ્છકૃતો દત્ત
પન્નસહૃદસન્યૂષન્નુદન્દોષન્ન્યકઞ્ચકન્ વા ૨૧૧૧૦૧॥**

શસ્ વગેરે શ્લોકાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા દન્ત ને દત્ત; પાદ ને પદ; નાસિકા ને નસ; હૃદય ને હૃદ; અસૃજ્ ને અસન્; યૂષ ને યૂષન્; ઉદક ને ઉદન્; દોષ ને દોષન્; યકૃત્ ને યકન્ અને શકૃત્ ને શકન્ આદેશ વિકલ્પથી થાય છે. દન્ત+શસ્ અને પાદ+શસ્ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી દન્ત ને દત્ત અને પાદ ને પદ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'દત્ત:' અને 'પદ:' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી દત્ત અને પદ 'આદેશ ન થાય ત્યારે; પૂર્વ સૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ માસાન્ ની જેમ 'દન્તાન્' અને 'પાદાન્' આવો પ્રયોગ થાય છે. નાસિકા નામને ટા (આ) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી નાસિકા ને નસ આદેશ થવાથી 'નસા' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી નસ આદેશ ન થાય ત્યારે 'ઠૈસ્યેત્ ૧-૪-૧૧' થી નાસિકા ના અન્ત્ય આ ને એ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'નાસિકયા' આવો પ્રયોગ થાય છે. હૃદય નામને ડિ (હ) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી હૃદય ને 'હૃદ' આદેશ થવાથી 'હૃદિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં આ સૂત્રથી હૃદ આદેશ ન થાય ત્યારે 'અવર્ણસ્યે૦૧-૨-૬' થી હૃદય ના અન્ત્ય અ ને હ ની સાથે એ આદેશ થવાથી 'હૃદયે' આવો પ્રયોગ થાય છે. અસૃજ્ દોષ યકૃત્ અને શકૃત્ નામને ટા (આ) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અસૃજ્ ને અસન્; દોષ ને દોષન્, યકૃત્ ને યકન્ અને શકૃત્ ને શકન્ આદેશ. 'અનોડસ્ય ૨-૧-૧૦૮' થી ન્ ની પૂર્વેના 'અ' નો લોપ થવાથી તેમજ દોષન્ ના ન્ ને 'રષ્વર્ણાં ૦ ૨-૩-૬૩' થી ણ્ આદેશ થવાથી 'અસ્ના'; 'દોષ્ણા'; 'યક્ના' અને 'શક્ના' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી અસન્ દોષન્ યકન્ અને શકન્ આદેશ ન થાય ત્યારે 'અસૃજા'; 'દોષા'; 'યકૃતા' અને 'શકૃતા' આવો પ્રયોગ થાય છે. યૂષ અને

ઉદક નામને ટા (આ) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી યૂષ્ ને યૂષન્ અને ઉદક ને ઉદન્ આદેશ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ન્ ની પૂર્વેના અ નો લોપ. યૂષન્ ના ન્ ને ણ્ આદેશ થવાથી 'યૂષ્ણા' અને 'ઉદન્ના' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પપક્ષમાં યૂષન્ અને ઉદન્ આવો આદેશ ન થાય ત્યારે 'ટાડસોરિનસ્યૌ ૧-૪-૫' થી ટા ને ઇન આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'યૂષેણ' અને 'ઉદકેન' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ- દાંતોને. પગોને. નાકથી. હૃદયમાં. લોહીથી. વાળના કીડાથી. પાણીથી. ભૂજા = હાથથી. યકૃત (પ્લીહા) થી. વિષ્ટાથી. ॥૧૦૧॥

ચ- સ્વરે પાદઃ પદગિવ્ય-ઘુટિ ૨૧૧૧૦૨॥

ગિ ક્ય અને ઘુટ્ પ્રત્યયોને છોડીને અન્ય ય્ છે આદિમાં જેના અથવા સ્વર છે આદિમાં જેના એવો પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા, પાદ્ શબ્દ જેના અન્તમાં છે એવા શબ્દના અન્તમાં રહેલા પાદ્ ને પદ્ આદેશ થાય છે. 'વ્યાઘ્રસ્યેવ પાદાવસ્ય' આ વિગ્રહમાં વ્યાઘ્ર નામને પાદ નામની સાથે બહુવ્રીહિ સમાસ. 'પાત્ પાદસ્યાં ૭-૩-૧૪૮' થી પાદ ને પાદ્ આદેશથી નિષ્પન્ન વ્યાઘ્રપાદ્ નામને 'ગગદિર્યજ્ ૬-૧-૪૨' થી અપત્યાર્થક યજ્ (ય) પ્રત્યય. "ઘ્ઘઃ પદાન્તાત્ ૭-૪-૫' થી વ્યાઘ્રપાદ્ ના ય્ ની પૂર્વે ઇ નો આગમ. આ સૂત્રથી પાદ્ ને પદ્ આદેશ થવાથી 'વૈયાઘ્રપદ્' નામ બને છે. તેને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'વૈયાઘ્રપદ્ઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વાઘના પગ જેવા પગ છે જેના તેનો પુત્ર. દ્વૌ પાદૌ ણામ્ આ વિગ્રહમાં બહુવ્રીહિ સમાસ. 'સુ સંખ્યાત્ ૭-૩-૧૫૦' થી પાદ ને પાદ્ આદેશથી નિષ્પન્ન દ્વિપાદ્ નામને શસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્ર થી પાદ્ ને પદ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી દ્વિપદઃ પશ્ય આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બે પગવાળાઓને જો. પાદ નામને આચક્ષાણાર્થમાં 'ગિજ્ બહુલં ૩-૪-૪૨' થી ગિજ્ (ઙ) પ્રત્યય. 'ત્ર્યન્ત્યસ્વરાદેઃ ૭-૪-૪૩' થી પાદ ના અ નો લોપ થવાથી નિષ્પન્ન પાદિ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ (૦) પ્રત્યય.

‘જેરનિટિ ૪-૩-૮૩’ થી જિ નો (इ नो) લોપ. પાદ નામને નપુંસકમાં
 ઔ પ્રત્યય. ‘ઔરી: ૧-૪-૫૧’ થી ઔ ને ઈ આદેશ. આ સૂત્રથી પાદ
 ને પદ આદેશ થવાથી ‘પદી કુલે’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ-
 વેદના પાદ બોલવા વાલા બે કુલો. યસ્વર इति किम् ? = આ સૂત્રથી
 ઉપર જણાવ્યા મુજબ જિ ક્ય અને ઘુદ્ પ્રત્યયોથી ભિન્ન યાદિ અને
 સ્વરાદિ જ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા પાદ અન્તવાલા
 નામના પાદ ને પદ આદેશ થાય છે. તેથી દ્વિપાદ+ભ્યામ્ આ અવસ્થામાં
 જિ ક્ય અને ઘુદ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન પ્રત્યય પરમાં હોવા છતાં તે યાદિ
 કે સ્વરાદિ ન હોવાથી આ સૂત્રથી પાદ ને પદ આદેશ થતો નથી. જેથી
 ‘દ્વિપાદ+ભ્યામ્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બે પગવાલા બેથી.
 अणिक्यघुटीति किम् ? = આ સૂત્રથી જણાવ્યા મુજબ જિ ક્ય અને
 ઘુદ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન જ યાદિ કે સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની
 પૂર્વે રહેલા પાદ અન્તવાલા નામના પાદ ને પદ આદેશ થાય છે.
 તેથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પાદિ ધાતુને વર્તમાન કાળમાં તિ પ્રત્યયાદિ
 કાર્ય થવાથી ‘પાદયતિ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પાદ ની પરમાં
 સ્વરાદિ પ્રત્યય; જિ (इ) થી ભિન્ન ન હોવાથી આ સૂત્રથી પાદ ને
 ‘પદ’ આદેશ થતો નથી. અર્થ - ઋણાની પાદ બોલે છે. વ્યાઘ્રપાદમિચ્છતિ
 આ અર્થમાં વ્યાઘ્રપાદ નામને ‘અમાવ્યયાં ૩-૪-૨૩’ થી ક્યન્ (य)
 પ્રત્યય. વ્યાઘ્રપાદ ધાતુને વર્તમાનનાનો તિવ્ પ્રત્યય. ‘કર્ત્તર્યનં ૩-૪-
 ૭૧’ થી તિવ્ ની પૂર્વે શવ્ (अ) પ્રત્યય. ‘લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩’ થી
 ય ના અ નો લોપ - થવાથી ‘વ્યાઘ્રપાદયતિ’ આવો પ્રયોગ થાય છે.
 અહીં વ્યાઘ્રપાદ નામની પરમાં રહેલો યાદિ પ્રત્યય ક્ય થી ભિન્ન
 નથી. તેથી પાદ ને પદ આદેશ આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થ- વાઘના
 પગ જેવા પગ છે જેના એવાને ઈચ્છે છે. દ્વિપાદ+ઔ આ અવસ્થામાં
 પાદન્ત દ્વિપાદ નામની પરમાં સ્વરાદિ ઔ પ્રત્યય ઘુદ્ થી ભિન્ન ન
 હોવાથી આ સૂત્રથી પાદ ને પદ આદેશ ન થવાથી દ્વિપાદો આવો
 પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- બે પગવાળા બે. પદી કુલે ઈત્યાદિ સ્થળે
 પાદન્તજ જે રીતે મનાય છે. તે રીતે ભણાવનાર પાસેથી સમજી

ઉદચ ઉદીચ્ ૨૧૧૧૦૩॥

णि क्य अने घुट् प्रत्ययथी भिन्न यादि अने स्वरादि प्रत्यय परमां छोय तो तेनी पूर्वे रહેला; न् नो लोप थयो छे जेमां अेवा उदच् ने उदीच् आदेश थाय छे. उद+अञ्च् धातुने 'क्विप् ५-१-१४८' थी क्विप् (०) प्रत्यय. 'अञ्चोऽनर्चयाम् ४-२-४६' थी अञ्च् ना न् ना लोपथी निष्पन्न उदच् नामने 'घुप्राग० ६-३-८' थी 'भवे ६-३-१२३' नी सहायथी भवार्थमां य प्रत्यय. आ सूत्रथी उदच् ने उदीच् आदेश थवाथी निष्पन्न उदीच्य नामने सि प्रत्ययादि कार्य थवाथी 'उदीच्यः' आवो प्रयोग थाय छे. उदच् नामने 'अञ्चः २-४-३' थी स्त्रीलिंगमां डी (ई) प्रत्यय. आ सूत्रथी उदच् ने उदीच् आदेश. उदीची नामने सि प्रत्ययादि कार्य थवाथी 'उदीची' आवो प्रयोग थाय छे. अर्थक्रमशः- उत्तर दिशां थनार. उत्तरदिशाः अणिक्यघुटीत्येव = आ सूत्रथी उपर जशाव्या मुजअ णि क्य अने घुट् प्रत्ययथी भिन्न ज यादि अने स्वरादि प्रत्यय परमां छोय तो तेनी पूर्वे रહેला न् नो लोप जेमां थयो छे अेवा उदच् ने उदीच् आदेश थाय छे. तेथी उदञ्चमाचष्टे आ अर्थमां उदच् नामने 'णिज् बहुलं ३-४-४२' थी णिज् (इ) प्रत्यय. 'त्र्यन्त्यस्व० ७-४-४३' थी उदच् ना अच् नो लोप थवाथी निष्पन्न उदि धातुने तिव् प्रत्ययादि कार्य थवाथी 'उदयति' आवो प्रयोग थाय छे. अर्थ - उत्तर दिशा आ प्रमाणे ओले छे. अही उदच् नी परमां रહેलो स्वरादि प्रत्यय णि भिन्न न छोवाथी आ सूत्रथी उदच् ने उदीच् आदेश थतो नथी. अन्यथा उदीचयति आवो अनिष्ट प्रयोग थशे - अे समञ्ज शकाय छे. यद्यपि उदच्+णिच् (इ) आ अवस्थांमां उदच् ने उदीच् आदेश थई जाय तो पशे सू. नं. ७-४-४३ थी अन्त्यस्वरादि ईच् नो लोप थवाथी निष्पन्न उदि धातुनुं उदयति आ ३५ थई शक्तुं छोवाथी णि प्रत्ययनुं आ सूत्रमां वर्जन

કરવાનું નિરર્થક છે. પરન્તુ ઉદચ્ ને આ સૂત્રથી વિહિત ઉદીચ્ આદેશ વિશેષ વિહિત હોવાથી સૂ.નં. ૭-૪-૪૩ થી અચ્ નો લોપ કરવા પૂર્વે જ ઉદીચ્ આદેશ થયા પછી ‘ત્ર્યન્યસ્વરાદેઃ ૭-૪-૪૨’ થી ઈચ્ નો લોપ થઈ શકશે નહીં. કારણ કે ‘સકૃદગતે સ્પર્ધેં યદ્ બાધિતં તદ્ બાધિતમેવ’ અર્થાદ્ જે બે સૂત્રોની પ્રાપ્તિ એક સ્થાને છે અને તે બંન્ને સૂત્રો એક બીજાના વિષયને છોડીને અન્યત્ર સાવકાશ છે. (પોતપેતાનું વિહિત કાર્ય કરી શકે છે.) તે બે સૂત્રોમાં સ્પર્ધા મનાય છે. એતાદૃશ ‘અન્યત્ર સાવકાશયોસ્તુલ્યબલયોરેકત્રોપનિપાતઃ’ સ્વરૂપ સ્પર્ધા જણાયે છેતે, કોઈ કારણસર (વિશેષવિહિતત્વાદિ કારણસર) જેનો એકવાર બાધ થયો છે. તે સૂત્ર; બાધક સૂત્રનાં કાર્ય પછી પણ પ્રવર્તતું નથી - આ નિયમ છે.... ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી બરાબર સમજી લેવું જોઈએ. ઉદજ્વમિચ્છતિ આ અર્થમાં સૂ. નં. ૨-૧-૧૦૨ માં જણાવ્યા મુજબ ઉદચ્ નામને ક્યન્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વ્યાગ્રપાદ્યતિ ની જેમ ‘ઉદચ્યતિ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઉદચ્ નામની પરમાં રહેલો યાદિ પ્રત્યય ક્ય થી ભિન્ન ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઉદચ્ ને ઉદીચ્ આદેશ થતો નથી. સ્પર્થ - ઉત્તરદિશાને ઈચ્છે છે. ઉદચ્ નામને જસ્ (અસં) પ્રત્યય. ‘અચઃ ૧-૪-૬૧’ થી ચ્ ની પૂર્વે ન્ નો આગમ. ન્ ને ચ્ ના યોગમાં ‘તવર્ગસ્ય ૦ ૧-૩-૬૦’ થી જ્ આદેશ ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી ઉદજ્વઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ઉદચ્ નામની પરમાં સ્વરાદિ જસ્ પ્રત્યય ઘુટ્ થી ભિન્ન ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઉદચ્ ને ઉદીચ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ- ઉલેચવાવાળા. ઉદચ્ ઇતિ કિમ્ ? નિ મા ભૂત્ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ણિ ક્ય અને ઘુટ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન યાદિ અથવા સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા; ન્ લોપ થયેલા જ ઉદચ્ ને ઉદીચ્ આદેશ થાય છે. ન્ હોય તો નથી થતો. ઉદજ્વ+ટા અને ઉદજ્વ+કે આ અવસ્થામાં ણિ ક્ય અને ઘુટ્ પ્રત્યયોથી ભિન્ન સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોવા છતાં પૂજાના વિષયમાં ‘અજ્વોડનર્ચાયમ્ ૪-૨-૪૬’ થી ન્ નો લોપ થયો ન હોવાથી આ સૂત્રથી ઉદચ્ ને

ઉદીચ્ આદેશ થતો નથી, અર્થ ક્રમશઃ - પૂજકથી. પૂજક માટે. ॥૧૦૩॥

અચ્ પ્રાગ્ દીર્ઘચ્ ૨૧૧૧૦૪॥

ણિ ક્ય અને ઘુટ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન યાદિ અને સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેની પૂર્વે રહેલા, ન્ નો લોપ જેમાં થયો છે એવા અચ્ ને ચ્ આદેશ થાય છે, અને ત્યારે અચ્ ની પૂર્વેના સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. પ્ર+અચ્ અને દધિ+અચ્ ધાતુને 'ક્વિપ્ ૫-૧-૧૪૮' થી ક્વિપ્ પ્રત્યય. 'અચ્ચો ડનર્ચાયામ્ ૪-૨-૪૬' થી અચ્ ના ન્ નો લોપ. પ્ર+અચ્ આ અવસ્થામાં 'દ્યુપ્રાગપાગુ ૬-૩-૮' થી 'ભવે ૬-૩-૧૨૩' ની સહાયથી ભવાર્થમાં ય પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અચ્ ને ચ્ આદેશ. તેમજ પ્ર ના અ ને દીર્ઘ આ આદેશથી નિષ્પન્ન પ્રાચ્ય નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'પ્રાચ્યઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. દધિ+અચ્ આ અવસ્થામાં ટ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અચ્ ને ચ્ આદેશ તેમજ દધિ ના ઇ ને દીર્ઘ ઈ આદેશ થવાથી 'દધીચ્' આત્રો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પૂર્વદિશામાં થનાર. દહીં મેળવનારથી. અણિવ્યઘટીત્યેવ = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ યાદિ અને સ્વરાદિ પ્રત્યય ણિ ક્ય અને ઘુટ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન હોય તોજ તેની પૂર્વે રહેલા; ન્ નો લોપ જેમાં થયો છે તેવા અચ્ ને ચ્ આદેશ થાય છે અને ત્યારે અચ્ ની પૂર્વેના સ્વરને દીર્ઘ થાય છે. તેથી દધ્યયતિ; દધ્યચ્યતિ અને દધ્યચ્ચઃ અહીં અનુક્રમે ણિ ક્યન્ અને ઘુટ્-જસ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી ચ્ આદેશાદિ કાર્ય થતું નથી. પ્રક્રિયા માટે જુઓ સૂ. નં. ૨-૧-૧૦૩ માં ઉદયતિ ઈત્યાદિ. અર્થ ક્રમશઃ- દહીં પ્રાપ્ત કરનારને કહે છે. દહીં મેળવનારને ઈચ્છે છે. દહીં મેળવાનારા. અચિત્તિ કિમ્ ? - નિ મા ભૂત = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ણિ ક્ય અને ઘુટ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન યાદિ અને સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ન્ નો લોપ જેમાં થયો છે તેવા જ અચ્ ને ચ્ આદેશ થાય છે અને ત્યારે અચ્ ની પૂર્વેના સ્વરને દીર્ઘ આદેશ થાય છે. તેથી ન્ નો

લોપ જ્યાં થતો નથી એવા સ્થળે અચ્ ને ચ્ આદેશાદિ કાર્ય થતું નથી. જેથી સાધુ+અચ્ + ટા આ અવસ્થામાં સાધ્વજ્ઞા આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં પૂજાના વિષયમાં 'અચ્ચોડન૦ ૪-૨-૪૬' થી અચ્ ના ન્ નો લોપ થતો નથી. અર્થ - સુંદર પૂજકથી ॥૧૦૪॥

ક્વસુષ્પતૌ ચ ૨૧૧૧૦૫॥

ગિ ક્ય અને ઘુટ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન યાદિ અને સ્વરાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો; તેમજ મતુ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ક્વસ્ ને ઉષ્ આદેશ થાય છે. વિદ્ ધાતુને 'વા વેત્તે: ક્વસુ: ૫-૨-૨૨' થી ક્વસ્ (વસ) પ્રત્યયથી નિષ્પન્ન વિદ્વસ્ નામને 'તત્ર સાધૌ ૭-૧-૧૫' થી ય પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક્વસ્ ને ઉષ્ આદેશ. વિદુષ્ય નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'વિદુષ્ય:' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વિદ્વાનોમાં શ્રેષ્ઠ. વિદ્વસ્ + ટા આ સૂત્રથી ક્વસ્ ને ઉષ્ આદેશ થવાથી 'વિદુષા' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - વિદ્વાનૂથી. વિદ્વસ્ નામને 'તદસ્યાં ૭-૨-૧' થી મતુ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ક્વસ્ ને ઉષ્ આદેશ થવાથી વિદુષ્મત્ નામ બને છે. તેને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'વિદુષ્માન્' આવો પ્રયોગ થાય છે. (જૂઓ સૂ.નં. ૨-૧-૧૪) અર્થ - વિદ્વાનોનું સ્થાન. અણિક્યઘટીત્યેવ- આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ગિ ક્ય અને ઘુટ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન જ યાદિ-સ્વરાદિ અને મતુ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ક્વસ્ ને ઉષ્ આદેશ થાય છે. તેથી વિદ્વાંસમાચષ્ટે આ અર્થમાં વિદ્વસ્ નામને ણિચ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'વિદ્વયતિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિદ્વાંસમિચ્છતિ આ અર્થમાં વિદ્વસ્ નામને ક્યન્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી વિદ્વસ્યતિ આવો પ્રયોગ થાય છે. વિદ્વસ્ નામને જસ્ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'વિદ્વાંસ:' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં અનુક્રમે ગિ ક્ય અને ઘુટ્-જસ્ પ્રત્યય પરમાં હોવાથી આ સૂત્રથી ક્વસ્ ને ઉષ્ આદેશ થતો નથી. પ્રક્રિયા

માટે જૂઓ સૂ. નં. ૨-૧-૧૦૩ માં ઉદયતિ અને ઉદચ્ચતિ તેમજ સૂ. નં. ૧-૪-૭૦ માં વિદ્વાન્. અર્થ ક્રમશઃ - વિદ્વાન્ને કહે છે. વિદ્વાન્ને ઈચ્છે છે. વિદ્વાનો. ॥૧૦૫॥

શ્વન્ - યુવન્ - મઘોનો ડી - સ્યાઘષ્ટસ્વરે વ ઉઃ ૨૧૧૧૦૬॥

ડી (ઈ) પ્રત્યય તેમજ ઘટ્ પ્રત્યયને છોડીને અન્ય સ્વરાદિ-સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો શ્વન્ યુવન્ અને મઘવન્ નામના વ ને (અહીં સૂત્રમાં મઘોનો આ પ્રમાણે નિર્દેશ હોવાથી સ્વર સહિત વ ને; અન્યથા કેવલ વ નું ગ્રહણ કરીએ તો મઘોનો આ નિર્દેશ સડ્ગત નહીં થાય.) ઉ આદેશ થાય છે. શ્વન્ અતિયુવન્ અને મઘવન્ નામને 'સ્ત્રિયાં નૂતો ૦ ૨-૪-૧' થી સ્ત્રીલિંગમાં ડી (ઈ) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી વ ને ઉ આદેશ. ઉ ની સાથે ઉ ને 'સમાનાનાં ૦ ૧-૨-૧' થી દીર્ઘ ઊ આદેશ. મઘવન્ ના ઘ ના અ ને ઉ ની સાથે 'અવર્ણસ્યે ૦ ૧-૨-૬' થી ઓ આદેશથી નિષ્પન્ન શુની અતિયૂની અને મઘોની નામને સિ પ્રત્યય. 'દીર્ઘઙ્યાઙ્ ૦ ૧-૪-૪૫' થી સિ નો લોપ થવાથી 'શુની'; 'અતિયૂની' અને 'મઘોની' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - કુતરી. યુવાનને જીતવાવાળી સ્ત્રી. ઈન્દ્રાણી. શ્વન્ યુવન્ અને મઘવન્ નામને (ઘુટ્ભિન્ન સ્વરાદિ) શસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી વ ને ઉ આદેશાદિ કાર્ય ઉપર જણાવ્યા મુજબ થવાથી 'શુનઃ' 'યૂનઃ' અને 'મઘોનઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - કુતરાઓને. યુવાનોને. ઈન્દ્રોને. ડીસ્યાઘષ્ટસ્વરે इति किम् ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ ડી અને ઘટ્ પ્રત્યય થી ભિન્ન સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો જ તેની પૂર્વે રહેલા શ્વન્; યુવન્ અને મઘવન્ નામના વ ને ઉ આદેશ થાય છે. તેથી 'તસ્યેદમ્ ૬-૩-૧૬૦' થી શ્વન્ યુવન્ અને મઘવન્ નામને અણ્ પ્રત્યય. 'દ્વારાદેઃ ૭-૪-૬' થી શ્વન્ ના વ ની પૂર્વે ઐ નો આગમ. 'વૃદ્ધિઃ સ્વરે ૭-૪-૧' થી યુવન્ અને મઘવન્ ના આદ્ય સ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ 'ઐ' અને અ ને વૃદ્ધિ 'ઞા' આદેશથી નિષ્પન્ન

શૌવન યૌવન અને માઘવન નામને નપુંસકમાં સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'શૌવનમ્' 'યૌવનમ્' અને 'માઘવનમ્' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં કી અથવા ઘુટ્ ભિન્ન સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી વ ને ઉ આદેશ થતો નથી. અર્થક્રમશઃ- કુતરાનું. યૌવન (યુવાનનું). ઈન્દ્રનું. ॥૧૦૬॥

લુગાતોડનાપઃ ૨૧૧૧૦૭૥

કી પ્રત્યય પરમાં હોય અથવા ઘુટ્ ભિન્ન સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા આપ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન આ નો લોપ થાય છે. કીલલપા+શસ્ અને હાહા+કે (એ) આ અવસ્થામાં શસ્ અને કે. પ્રત્યયની પૂર્વેના આ નો આ સૂત્રથી લોપ ... વગેરે કાર્ય થવાથી 'કીલલપઃ' અને 'હાહે' દેહિ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પાણી પીનારાઓને. ગન્ધર્વને આપ. અનાપ ઇતિ કિમ્ ?= આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ કી પ્રત્યય પરમાં હોય અથવા ઘુટ્ ભિન્ન સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના આપ્ પ્રત્યયથી ભિન્ન જ આ નો લોપ થાય છે. તેથી શાલ+શસ્ (અસ) આ અવસ્થામાં શાલ નામને 'આત્ ૨-૪-૧૮' થી વિહિત આપ્ પ્રત્યયાન્ત શાલ નામના આ (આપ્) નો આ સૂત્રથી લોપ ન થવાથી 'શસોડતાં ૧-૪-૪૯' થી શસ્ ના અ ની સાથે તેની પૂર્વેના આ ને 'આ' આદેશાદિ કાર્ય થવાથી શાલઃ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- શાળાઓને. ॥૧૦૭॥

અનોડસ્ય ૨૧૧૧૦૮૥

કી પ્રત્યય પરમાં હોય અથવા ઘુટ્ ભિન્ન સ્વરાદિ સ્યાદિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો અન્ ના અ નો લોપ થાય છે. રાજન્ નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'સ્ત્રિયાં નૃતોં ૨-૪-૧' થી કી પ્રત્યય. આ સૂત્રથી રાજન્ ના અ નો લોપ. 'તવર્ગસ્યં ૧-૩-૬૦' થી જ્ ના યોગમાં ન્ ને જ્ આદેશથી નિષ્પન્ન રાજ્ઞી નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'રાજ્ઞી' આવો

પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રાણી. રાજન્ નામને શસ્ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ અન્ ના 'અ' નો લોપ... વગેરે કાર્ય થવાથી 'રાજ્ઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - રાજાઓને. ॥૧૦૮॥

ઈ ઐ ના ૨૧૧૧૦૧॥

ઈ (ઐ ના સ્થાને નપુંસકમાં પ્ર. દ્વિ. ના દ્વિવચનમાં થયેલ ઈ) પ્રત્યય. તેમજ ક્ષિ (ઙ) પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અન્ ના અ નો વિકલ્પથી લોપ થાય છે. સામન્+ઐ (નપુંસકમાં) અને રાજન્+કિ; આ અવસ્થામાં 'ઐરી: ૧-૪-૫૬' થી ઐ ને ઈ આદેશ. આ સૂત્રથી અન્ ના અ નો લોપ. 'તવર્ગસ્યં ૧-૩-૬૦' થી જ્ ના યોગમાં ન્ ને જ્ આદેશ થવાથી 'સામ્ની' અને 'રાજ્ઞિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી અન્ ના અ નો લોપ ન થાય ત્યારે 'સામની' અને 'રાજનિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ- બે સામવેદ. રાજામાં ॥૧૦૧॥

ઘાદિ - હન્ - ધૃતરાજ્ઞો ડ ણિ ૨૧૧૧૧૦॥

અળ્ (અ) પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા ષ્ થી પરમાં રહેલા અન્ ના અ નો; હન્ ના અન્ ના અ નો અને ધૃતરાજન્ સમ્બન્ધી અન્ ના અ નો લોપ થાય છે. ઉક્ત્ તક્ત્ ભ્રૂણહન્ અને ધૃતરાજન્ નામને 'કસોડપત્યે ૬-૧-૨૮' થી અળ્ (અ) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અળ્ ની પૂર્વે રહેલા અન્ ના અ નો લોપ. 'રષ્ટવર્ણાં ૨-૩-૬૩' થી ષ્ ની પરમાં રહેલા ન્ ને ણ્ આદેશ. 'તવર્ગસ્યં ૧-૩-૬૦' થી જ્ ના યોગમાં ન્ ને જ્ આદેશ. 'હનો હનો ઘ્ન: ૨-૧-૧૧' થી હન્ ને ઘ્ આદેશ. 'વૃદ્ધિ: સ્વરેષ્ઠાં ૭-૪-૧' થી આઘ સ્વર ઉ ને વૃદ્ધિ ઐ, અ ને વૃદ્ધિ આ, ઊ ને વૃદ્ધિ ઐ અને ઋને વૃદ્ધિ આર્ આદેશ થવાથી નિષ્પન્ન ઐક્ષ્ણ તાક્ષ્ણ ધ્રૌણઘ્ન અને ધાર્તરાજ્ઞ નામને

સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'ઔક્ષ્ણઃ; તાક્ષ્ણઃ; ધ્રૌણઃ અને ધાર્તરાઙ્ગઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - બળદનું સન્તાન. કર્મકારનું સન્તાન. બાલહત્યારાનું સન્તાન. ધૃતરાજાનું સન્તાન. ॥૧૧૦॥

ન વ - મન્તસંયોગાત્ ૨૧૧૧૧૧॥

વ્ જેના અન્તમાં છે અથવા મ્ જેના અન્તમાં છે એવા સંયોગ (સંયુક્તવ્યઞ્જન) થી પરમાં રહેલા અન્ ના અ નો લોપ થતો નથી. અર્થાદ્ વ્યઞ્જનથી પરમાં રહેલા વ્ અથવા મ્ થી પરમાં રહેલા અન્ ના અ નો લોપ થતો નથી. પર્વન્+ટા(આ) આ અવસ્થામાં 'અનોડસ્ય ૨-૧-૧૦૮' થી અન્ ના અ નો લોપ થવાનો હતો, તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થવાથી 'રષ્ટવર્ણાં ૨-૩-૬૩' થી ન્ ને ણ્ આદેશ થયા બાદ, 'પર્વણા' આવો પ્રયોગ થાય છે. કર્મન્+ઐ આ અવસ્થામાં 'ઐરીઃ ૧-૪-૫૬' થી ઐ ને ઈ આદેશ. 'ઈ ઙૌ વા ૨-૧-૧૦૯' થી પ્રાપ્ત અન્ ના અ ના લોપનો આ સૂત્રથી નિષેધ. ઉપર જણાવ્યા મુજબ ન્ ને ણ્ આદેશ થવાથી 'કર્મણી' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ ક્રમશઃ - પર્વથી. બે કર્મો ॥૧૧૧॥

હનો હનો ઘ્નઃ ૨૧૧૧૧૨॥

હન્ ધાતુના હન્ ને 'ઘ્' આદેશ થાય છે. ધ્રૂણહન્ નામને 'સ્ત્રિયાં નૃતો ૨-૪-૧' થી ઙૌ (ઈ) પ્રત્યય. 'અનોડસ્ય ૨-૧-૧૦૮' થી અન્ ના અ નો લોપ. આ સૂત્રથી હન્ ને ઘ્ આદેશ. ધ્રૂણઙ્ની નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી 'ધ્રૂણઙ્ની' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - બાલહત્યાકરનારી. હન્ ધાતુને વર્તમાનામાં અન્તિ પ્રત્યય. 'ગમહનજન ૪-૨-૪૪' થી હન્ ના અ નો લોપ. આ સૂત્રથી હન્ ને ઘ્ આદેશ થવાથી 'ઘન્તિ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તેઓ મારે છે. હન ઇતિ કિમ્ ? - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ હન્ ના હન્ ને જ ઘ્

આદેશ થાય છે. (હન્ ને નહિ.) તેથી વૃત્રહન્+ઔ આ અવસ્થામાં ન્ ને 'રષ્ટવર્ણાં ૨-૩-૬૩' થી ણ્ આદેશ થવાથી 'વૃત્રહણૌ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં હન્ નો હન્ ન હોવાથી આ સૂત્રથી ણ્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - બે ઈન્દ્રો.॥૧૧૨॥

લુગસ્યાદેત્યપદે ૨૧૧૧૧૩॥

પદના આદિમાં ન હોય એવો અ અને એ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અ નો લોપ થાય છે. તદ્ નામને પુલ્લિંગમાં સિ પ્રત્યય. 'આદેર: ૨-૧-૪૧' થી દ્ ને અ આદેશ. આ સૂત્રથી ત ના અ નો લોપ. 'ત: સૌ સ: ૨-૧-૪૨' થી ત્ ને સ્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'સ:' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- તે. પચ્ ધાતુને વર્તમાનામાં પરસ્મૈપદમાં અન્તિ પ્રત્યય અને આત્મનેપદમાં એ પ્રત્યય. 'વર્તનં ૩-૪-૭૨' થી શવ્ (અ) વિકરણ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી શવ્ (અ) નો લોપ થવાથી પચન્તિ અને 'પચે' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ તેઓ રાંધે છે. હું રાંધુ છું. અપદં ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પદના આદિમાં ન જ હોય એવો અ અથવા એ પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા અ નો લોપ થાય છે. તેથી દણ્ડસ્ય+અગ્રમ્ આ વિગ્રહમાં દણ્ડ નામને; અગ્ર નામની સાથે તત્પુરુષ સમાસાદિ કાર્ય થવાથી દણ્ડાગ્રમ્ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં વિગ્રહવાક્યની અપેક્ષાએ અગ્ર નો આદ્ય અ પદની આદિમાં હોવાથી સમાસ ની અપેક્ષાએ તે પદની આદિમાં ન હોવા છતાં તેની પૂર્વેના દણ્ડ ના અન્ત્ય અ નો લોપ આ સૂત્રથી થતો નથી. અર્થ - દણ્ડનો અગ્રભાગ.॥૧૧૩॥

હિત્યન્ત્યસ્વાદે: ૨૧૧૧૧૪॥

હ્ ઇત્ છે જેમાં એવો પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વે રહેલા

શબ્દનો અન્ય સ્વર જેના આદિમાં છે તે વર્ણ સમુદાયનો લોપ થાય છે. મુનિ અને સાધુ નામને ડિ પ્રત્યય. 'ડિ ડૌં ૧-૪-૨૫' થી ડિ ને ડૌ આદેશ. આ સૂત્રથી ડિત્ ડૌ (ઔ) પ્રત્યયની પૂર્વેના મુનિ અને સાધુ શબ્દના અન્યસ્વરાદિ ઇ અને ઊ નો લોપ થવાથી 'મુનૌ' અને 'ધેનૌ' આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે પિત્ નામને ડસ્ પ્રત્યય. 'ઋતો ડુર ૧-૪-૩૭' થી ડસ્ ને ડુર (ઊર) આદેશ. આ સૂત્રથી ઋનો લોપ વગેરે કાર્ય થવાથી 'પિતુઃ' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - મુનિમાં. સાધુમાં. પિતાનું. ||૧૧૪||

અવર્ણાદશ્નોન્તો વાડતુરીદ્યો: ૨૧૧૧૧૫||

જ્ઞા સમ્બન્ધી આ ને છોડીને અન્ય અ વર્ણથી (અ, આથી) પરમાં રહેલા 'અત્' ને; તેની પરમાં ઈ અથવા ઈ (ઈ) પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી 'અન્ત્' આદેશ થાય છે. તુદ્ અને મા ધાતુને 'શત્રાનશાં ૫-૨-૨૦' થી શત્ (અત્) પ્રત્યય. 'તુદાદે: શ: ૩-૪-૮૧' થી તુદ્ ધાતુની પરમાં શં (અ) વિકરણ પ્રત્યય. 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી તુદ ના અ નો લોપ: અત્ ના અ ની સાથે મા ના આ ને 'સમાનાનાં ૧-૨-૧' થી દીર્ઘ આ આદેશથી નિષ્પન્ન તુદત્ અને માત્ નામને સ્ત્રીલિંગમાં 'સ્ત્રિયાં નૃતો ૨-૪-૧' થી ઈ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અત્ (અત્) ને અન્ત્ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી 'તુદન્તી' અને 'માન્તી' આવો પ્રયોગ થાય છે. તેમજ તુદત્ અને માત્ નામને નપુંસકલિંગમાં ઔ પ્રત્યય. 'ઔરી: ૧-૪-૫૬' થી ઔ ને ઈ આદેશ. આ સૂત્રથી અત્ ને અન્ત્ આદેશ થવાથી 'તુદન્તી' અને 'માન્તી' આવો પ્રયોગ થાય છે. વિકલ્પ પક્ષમાં આ સૂત્રથી અત્ ને અન્ત્ આદેશ ન થાય ત્યારે 'તુદતી' અને માતી આવો પ્રયોગ બંને સ્થાને થાય છે. અર્થક્રમશઃ - પીડા કરનારા બે કુલો. પીડા કરનારી સ્ત્રી. શોભતા બે કુલો. શોભનારી સ્ત્રી. અવર્ણાદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જ્ઞા સમ્બન્ધી આ થી ભિન્ન અ વર્ણથી જ પરમાં રહેલા અત્ ને; તેની

પરમાં ફ અથવા કી પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી 'અન્ત્' આદેશ થાય છે. તેથી અદ્ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ શત્ પ્રત્યયથી નિષ્પન્ન અદત્ નામને કી પ્રત્યયાદિ કાર્ય અને ઔ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી બંન્ને સ્થાને 'અદતી' આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં શત્ પ્રત્યય અવર્ણથી પરમાં ન હોવાથી આ સૂત્રથી અત્ ને અન્ત્ આદેશ થતો નથી. અર્થ - ખાનારી સ્ત્રી. ખાનારા બે કુલો. અશ્ન ઇતિ કિમ્ ? - આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ જ્ઞા સમ્બન્ધી આ થી ભિન્ન જ અવર્ણથી પરમાં રહેલા અત્ ને તેની પરમાં ફ અથવા કી પ્રત્યય હોય તો વિકલ્પથી અન્ત્ આદેશ થાય છે. તેથી લૂ ધાતુને ઉપર જણાવ્યા મુજબ શત્ પ્રત્યય. 'ત્ર્યાદેઃ ૩-૪-૭૯' થી લૂ ની પરમાં જ્ઞા (ના) વિકરણ પ્રત્યય. 'ત્ર્યાદે-હ્રસ્વઃ ૪-૨-૧૦૫' થી ઝ ને -હ્રસ્વ ઉ આદેશ. 'જ્ઞશ્ચાતઃ ૪-૨-૯૬' થી જ્ઞા ના આ નો લોપ થવાથી નિષ્પન્ન લુનત્ નામને ઔ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી તેમજ કી પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી બંન્ને સ્થાને 'લુનતી' આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - કાપતા બે કુલો. કાપતી સ્ત્રી. યદ્યપિ અહીં તુદન્તી ઈત્યાદિ સ્થળે અને લુનતી ઈત્યાદિ સ્થળે. સૂ. નં. ૨-૧-૧૧૩ અને સૂ. નં. ૪-૨-૯૬ થી અ નો અને જ્ઞા ના આ નો લોપ થતો હોવાથી અવર્ણથી પરમાં અત્ નથી. તેથી અહીં તુદન્તી ઈત્યાદિ પ્રયોગો કયી રીતે થાય છે; તેમજ જ્ઞા નું વર્જન શાં માટે કર્યું છે? ઈત્યાદિ શરૂકા થઈ શકે છે પરન્તુ જિજ્ઞાસુઓ-એ એના સમાધાન માટે બૃહદ્વૃત્તિનું અવલોકન કરવું જોઈએ. અથવા ભણાવનાર પાસેથી એનું સમાધાન મેળવી લેવું જોઈએ. અહીં તો માત્ર સૂત્રાર્થ અને પ્રક્રિયાંશનું જ સામાન્યતઃ દિગ્દર્શન ઉદ્દિષ્ટ છે.॥૧૧૫॥

શ્વ - શબ્દ: ૨/૧/૧૧૬॥

ફ અને કી પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના શ્વ (ય) અને શવ્ (અ) થી પરમાં રહેલા અત્ (અત્) ને 'અન્ત્' આદેશ થાય છે. દિવ્

અને પચ્ ધાતુને 'જ્ઞાનશાં ૫-૨-૨૦' થી શત્ પ્રત્યય. 'દિવાદે: શ્ય: ૩-૪-૭૨' થી દિવ્ ધાતુની પરમાં શ્ય (ય) વિકરણ પ્રત્યય. 'કર્ત્તર્યનં ૩-૪-૭૧' થી પચ્ ધાતુની પરમાં શવ્ (અ) વિકરણ પ્રત્યય. 'ભ્વાદેર્નામિં ૨-૧-૬૩' થી દિવ્ ના ઇ ને ઈ આદેશ. દીવ્+ય્+અત્; પચ્+અ+અત્ આ અવસ્થાપન્ન નામને 'સ્ત્રિયાં નૃતોં ૨-૪-૧' થી ડી પ્રત્યય. આ સૂત્રથી અત્ ને અન્ આદેશ. 'લુગસ્યાં ૨-૧-૧૧૩' થી ય ના તેમજ શવ્ ના અ ના લોપ થી નિષ્પન્ન દીવ્યન્તી અને પચન્તી નામને સિ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દીવ્યન્તી અને પચન્તી આવો પ્રયોગ થાય છે. આવી જ રીતે નપુંસકમાં ઔ પ્રત્યયાદિ કાર્ય થવાથી દીવ્યન્તી અને પચન્તી આવો પ્રયોગ થાય છે. પૂર્વ સૂત્રથી વૈકલ્પિક અન્ આદેશ વિહિત છે. તેનો બાધ કરીને નિત્ય વિધાન માટે આ સૂત્રનું પ્રણયન છે. પૂર્વ સૂત્રમાં અન્ આદેશનું કાર્ય કરતા પૂર્વે અ નો લોપ કર્યાનું જણાવ્યું છે. અને આ સૂત્રમાં અન્ આદેશ કર્યા પછી અ નો લોપ જણાવ્યો છે તે અપેક્ષાભેદથી સફળ છે... ઈત્યાદિ અધ્યાપક પાસેથી બરાબર ઉપયોગ પૂર્વક સમજી લેવું જોઈએ; અન્યથા વિસફળિતિ સ્પષ્ટ છે. અર્થ - દીવ્યન્તી = શોભતા બે કુલો. શોભતી સ્ત્રી. પચન્તી = રાંધતા બે કુલો. રાંધતી સ્ત્રી ॥ ૧૧૬॥

દિવ ઔ: સૌ ૨૧૧૧૭॥

સિ પ્રત્યય પરમાં હોય તો તેની પૂર્વેના દિવ્ ના અન્ત્ય વર્ણને ઔ આદેશ થાય છે. દિવ્ નામને સિ પ્રત્યય. આ સૂત્રથી વ્ ને ઔ આદેશ. 'ઇવર્ણદિં ૧-૨-૨૧' થી દિવ્ ના ઇ ને ય્ આદેશ.... ઈત્યાદિ કાર્ય થવાથી દ્ઔ: આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ - સ્વર્ગ. ॥૧૧૭॥

ઉ: વદાન્તે ૬ નૂત ૨૧૧૧૮॥

પદના અન્તે રહેલા દિવ્ ના અન્ત્ય વર્ણને ઉ આદેશ થાય છે. તેને

દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. દિવ્ + ધ્યામ્ અને દિવ્ + સુ આ અવસ્થામાં આ સૂત્રથી વ્ ને ઉ આદેશ. ‘ઙવણદિં ૧-૨-૨૧’ થી ઙ ને ય આદેશ. ‘નામ્યન્તસ્થાં ૨-૩-૧૫’ થી સુ ના સ્ ને ષ થવાથી ‘દ્યુધ્યામ્’ અને ‘દ્યુષ્’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થક્રમશઃ - બે સ્વર્ગોથી. સ્વર્ગોમાં. પદાન્ત ઇતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પદાન્તે રહેલા જ દિવ્ ના અન્ત્યવર્ણને ઉ આદેશ થાય છે. તેને દીર્ઘ આદેશ થતો નથી. તેથી દિવ્+ઙિ (ઙ) આ અવસ્થામાં વ્ ને આ સૂત્રથી ઉ આદેશ થતો નથી. જેથી ‘દિવિ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અર્થ- સ્વર્ગમાં. અનૂદિતિ કિમ્ ? = આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ પદાન્તસ્થ દિવ્ ના અન્ત્યવર્ણને થયેલા ઉ આદેશને દીર્ઘ ઙ આદેશ થતો નથી. તેથી અઘૌ ઘૌ ભવતિ આ અર્થમાં ‘કૃધ્વસ્તિધ્યાં ૭-૨-૧૨૬’ થી દિવ્ નામને ચ્વિ (ઐ) પ્રત્યય. આ સૂત્રથી ઉપર જણાવ્યા મુજબ વ્ ને ઉ આદેશાદિ કાર્ય થવાથી ‘દ્યુમવતિ’ આવો પ્રયોગ થાય છે. અહીં ‘દીર્ઘચ્વિં ૪-૩-૧૦૮’ થી ઉ ને દીર્ઘ ઙ આદેશની પ્રાપ્તિ હતી. તેનો આ સૂત્રથી નિષેધ થયો છે. અર્થ - સ્વર્ગ જેવું થાય છે. ॥૧૧૮॥

॥ઇતિ શ્રીસિદ્ધહેમચન્દ્રશબ્દાનુશાસનલઘુવૃત્તિવિવરણે દ્વિતીયેઽધ્યાયે

પ્રથમઃ પાદઃ॥

પ્રાવૃજ્ઞાતેતિ । હે રાજાઓ! વર્ષા ઋતુ આવી ગઈ છે એવું માનીને જંગલનો ત્યાગ કરશો નહીં. કારણ કે વર્ષા ઋતુમાં વિષ્ણુ નિદ્રાધીન થાય છે; પરન્તુ આ મૂલરાજ રાજા સદૈવ જાગતા જ છે. - આશય એ છે કે - આ શ્લોકમાં મૂલરાજનું વિષ્ણુની ઉપમા દ્વારા વર્ણન છે. વર્ષાઋતુમાં વિષ્ણુ નિદ્રાધીન બને છે - એ લોકમાં પ્રસિદ્ધ છે. એના જેવા આ મૂલરાજ રાજા પણ વર્ષા ઋતુમાં નિદ્રાધીન બનશે- એમ માનીને એના ભયથી જંગલનો આશ્રય કરી રહેલા અને જંગલને છોડવા તત્પર બનેલા એવાં રાજાઓને કવિ; જંગલનો ત્યાગ કરવાની

ના પાડતા જણાવે છે કે વિષ્ણુ જેવા આ રાજામાં વિષ્ણુની અપેક્ષાએ
એક વિશેષતા છે કે આ રાજા વિષ્ણુની જેમ વર્ષા ઋતુમાં નિદ્રાધીન
ન થતાં સદાને માટે જાગતા રહે છે...

• • • • •

